

આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય ગ્રંથ, પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ વાસુદેવ શ્રીહરિનું માહાત્મ્ય કે જે પારમ્યમાં પર્યવસાનવાળું છે તેનું નિઃસંશય નિરૂપણ કરનાર હોવાથી યથાનામ તથાશુણ છે. આ માહાત્મ્ય બદરીપતિ ભગવાન્ શ્રીનારાયણેજ ભક્તોત્તમ નારદમુનિને ઉદ્દેશીને પ્રવતવિહું પરમોત્તમ છે. ભગવાન્ શ્રીહરિએ જેની સ્વાભીષ્ટ આઠ સમ્બાસોમાં સકારણ ગણના કરીને, 'આતો અમારા ઉદ્ધવસંપ્રદાયનું મૂળ છે' 'આના જેવો બીજો કોઈ ગ્રંથજ નથી' આ રીતે જેની પ્રશંસા કરી હોય તેના ગૌરવમાટે હવે આથી કોઈ વિશેષ વચનની જરૂરજ રહેતી નથી. આના ગૌરવમાટેનો વિશેષ ભૂમિકામાં બહુજ જણાવ્યો છે. આવા ગૌરવાન્વિત ગ્રંથ ઉપર ત્રણ ટીકાઓ સંસ્કૃત થવાનું પણ ભૂમિકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે. આવા આ સંપ્રદાયના મૂળભૂત અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથની ઘણી કોપીઓ લખાયેલી જણાય છે. પરંતુ આ સદીક ગ્રંથ ગીર્વાણ વાણીમાં ગુંથાયેલો હોવાથી તેનો લાભ સર્વ કોઈને મળી શકે નહિં. સર્વને સુલભ થવા માટે વિક્ષદ્રય દીનાનાથ ભટ્ટના પુત્ર રામચંદ્રજીએ પોતાના પિતાએ કરેલી સંસ્કૃત ટીકા તથા પોતે કરેલા શુર્જશાનુવાદ સાથેનો આ ગ્રંથ ૧૯૪૯ માં અમદાવાદમાં આવેલા વિજયપ્રવર્તક પ્રેસમાં પત્રરૂપમાં છપાવીને પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યો હતો. આ પ્રમાણે થવાથી આ પ્રવર પ્રબન્ધનો લાભ સંપ્રદાયી જનતાને બહુ સારો આવ્યો. આ પ્રબન્ધને છપાયાં ઘણાં વર્ષો થતાં તેની કોપીઓ ખપી જવાથી વળી ઘણાં વર્ષથી તેની દુર્લભતા ચાલુ હતી. આવી દુર્લભ દશામાં પણ સંપ્રદાયના અધ્યક્ષોએ કે બીજાઓએ ફરીથી સુદ્રાપણમાં કરી લક્ષ આપ્યો જણાતો નથી. આ રીતે આ પુસ્તકની બહુ દુર્લભતા થવાથી, તેની બહુજ ઉપયોગિતા જાણીને મુંબઈના સત્સંગિસમાજે છપાવવાનો વિચાર કર્યો. આનું ભાષાંતર અસ્થાયની પદ્ધતિએ હોય તો જનતાને બહુ સુગમ થાય એમ ધારીને શાસ્ત્રી

હરિજનદાસ કે જેમણે સત્સંગિજન વિગેરે અંગ્રીયોનું ભાષાંતર કરેલું છે તેમને તે કરી આપવાની સૂચના કરી. આ ઉપરથી તેમણે ભૂમિકામાં જણાવેલી ત્રણ ટીકાઓને આધારે વિશેષાર્થ સાથે આનું ભવ્ય ભાષાંતર કરી આપ્યું. આ પુસ્તક છપાવવા માટે ધ. ધુ. આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા માર્ગતાં, તે ત્રણ કો. ધર્મ-સ્વરૂપદાસજી દ્વારા લેખિત મળી છે. ભાષાંતર સાથે આ પુસ્તક છપાવવાનું નક્કી થતાં એક એક શ્લોક સાથે ગુજરાતી અર્થ હોય અને ચૂટકા રૂપમાં હોય તો વધારે સાફ એમ કેટલાકની ઉપયોગી સૂચના થવાથી તેમ કરવાનું નક્કી થયું. આનું છાપકામ શુદ્ધ સુંદર થવાના અભિપ્રાયથી સર્વોત્તમપણે નિર્ણીત થએલા નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાવવાનું નક્કી થયું. નિશ્ચય મુજબ છપાવવાનો આરંભ કરતાં તે કામ શાસ્ત્રીહસ્તકજ શોધાઈ છપાઈને પૂર્ણ થયું. આની સાથે ભૂમિકા તથા વિષયાતુકમણ્ડિકા લખવાથી પુસ્તકના ગૌરવમાં અને ઉપયોગિતામાં ઘણો વધારે થયો. આ પુસ્તક કાગળ વિગેરેની મોટી ખોંધવારીના મધ્યમાં આવવાથી તેનો ખર્ચો વધારે થાય એ સહજ છે. તથાપિ પકતર કૌંમતેજ આપવાનું કરાવ્યું છે. આના કાગળો ટાઇપો બોર્ડિંગ વિગેરેની ઉત્તમતા તો નિરીક્ષણ કરવાથીજ જણાશે. આ રીતે આ પુસ્તક અપૂર્વરીતે છપાઈને પ્રકાશમાં આવે છે તેનો સર્વ કોઈ સારો લાભ લેશે અને ગ્રાહક થવા દ્વારા સહાય કરશે એવી આશા છે. દશને આરંભીને વધારે કોપી લેનારને કાંઈ લાભ આપવામાં આવશે. આના સંબંધની વાતચિત જમનાદાસ વસનજી ઠક્કર સાથે કરવી.

લી૦ સેવક—

કલ્યાણજી કરમસી દામજી

મળવાનું ઠેકાણું—

નિર્ણયસાગર પ્રેસ, પોષ્ટ નંબર ૨

મુંબઈ

જમનાદાસ વસનજી ઠક્કર, ભગતવાડી બુલેશ્વર

મુંબઈ

છબીલદાસ હરગોવિંદદાસ મીઠાવાળા અહ્યાયાની વાડી સુરત

માધવલાલ દલસુખરામ કોઠારી સ્વામિનારાયણ

ઓશીસ, પાંચકુવા હરણપોળ, અમદાવાદ

શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરમુખી

## ભૂમિકા-

આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય પ્રબન્ધ, શ્રીવાસુદેવના પારમ્યરૂપ (સર્વથી પર વાસુદેવ જ છે, તેથી પર બીજું કોઈ નથી) માહાત્મ્યનો બોધ આપનાર હોવાથી સાર્થક સંજ્ઞાવાળો છે. આવો ભાવાર્થ “ન વાસુ-  
દેવાત્પરમસ્તિ પાવનં ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ મદ્ગલમ્ । ન વાસુદેવાત્પર-  
મસ્તિ દૈવતં ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ વાન્હિતમ્ ॥” (અ. ૨૫-૬૯) આ  
વચનથી આ પ્રબન્ધ જ જણાવે છે. આ પ્રબન્ધનું માહાત્મ્ય અને તેનું  
કારણ અંતિમ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આની ભગવાન શ્રીહરિએ  
શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત, સત્સંગિજીવનમાં સ્વાભિમત આઠ સંગ્રહ-  
ઓમાં ગણના કરી છે. શિક્ષાપત્રીલાખ્યમાં વાસુદેવમાહાત્મ્યને અભીષ્ટ  
કહેવામાં “પરબ્રહ્મભૂતદેવતાવિશેષપ્રતિપત્તિઃ” (‘પરંબ્રહ્મ ભગવાન પુરુ-  
ષોત્તમ વાસુદેવ જ પરાત્પર છે’ આવો દેવતાનિર્ણયાત્મક વિશેષ આ  
ગ્રંથ સ્પષ્ટ બતાવે છે, માટે આ વિશેષથી આ ગ્રંથની અભીષ્ટતા કહી  
છે.) આ રીતે વાસુદેવમાહાત્મ્યનો વિશેષ દર્શાવવાપૂર્વક અભીષ્ટતા  
કહી છે. સત્સંગિજીવનમાં તો “ધીવાસુદેવમાહાત્મ્યં માસં તત્રાચ્છનો-  
રપુનઃ । પ્રણાંસાં તસ્ય બહુધા ચકાર જનસંસદિ ॥ સર્વયાઽસ્મન્મતસ્યેદં  
મૂલમિત્યેવમીરયન્” (પ્ર. ૪ અ. ૪૫ શ્લો. ૭-૮) (અર્થ-અમદાવાદ  
મંદિરવિષે રહીને શ્રીહરિએ એક માસ પર્યંત શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય  
સાંભળ્યું અને ‘આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય જ અમારા મત-સંપ્ર-  
દાયનું સર્વ પ્રકારે મૂળ છે’ એમ મહાસભામાં કહેવાપૂર્વક તેની  
બહુધા પ્રશંસા કરી) આ રીતે આ પ્રબન્ધને સ્વયં ભગવાને પોતાના  
સંપ્રદાયના મૂળ તરીકે સંજ્ઞાવના કરી છે. જેને સંપ્રદાયનું મૂળ કહ્યું  
તેનો ઉત્કર્ષ નિરતિશય કહેવાય. વળી “શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યાત્સ જુ  
જેય ઇતિ સ્વયમ્ । સ્વામ્યેવોચે તત્તત્સાદ્દોહ્યસત્ત્વતઃ સઃ ॥”  
(પ્ર. ૨ અ. ૨ શ્લો. ૨૪) (અર્થ-શ્રીહરિ કહે છે કે-હે ભગ્નો ! “તે ઉક્ત

સ્વધર્મ તો શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યથી જાણવો” એમ ગુરુ શ્રીરામા-  
નંદસ્વામીએ પોતે આપણને કહ્યું છે, માટે તેનાથી તત્ત્વથી જાણવો.)  
આ રીતે ગુરુવચનના અનુવાદથી સ્વધર્મ જાણવાની યાગ્યતામાં આ  
ગ્રંથનો વિશેષ શ્રીહરિએ કહ્યો. વચનામૃતના પરચારમાં આ વાસુદેવ-  
માહાત્મ્યને શ્રીહરિએ સમગ્રશ્રોતથી કાઢેલા ચાર સારની અંદર  
ગણ્યું છે, આ પણ એક યાગ્ય આના ઉત્કર્ષને અધિકપણે જણાવનારી  
છે. મધ્યપ્રકરણના ૨૮ વચનામૃતમાં તો—“દેવે પ્રાગજ્યે કહ્યું ને,  
શ્રીમદ્ભાગવત જેવો કોઈ ગ્રંથ નથી, પછી શ્રીભક્તરાજ બોલ્યા ને  
શ્રીમદ્ભાગવત તો સાફ જ છે પણ સ્કંદપુરાણને વિષે શ્રીવાસુ-  
દેવમાહાત્મ્ય છે તે જેવો કોઈ ગ્રંથ જ નથી, કાં ને એ ગ્રંથને વિષે  
ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિ તથા અહિંસાપણું એનું અતિશય  
પ્રતિપાદન કર્યું છે”. આ રીતે સર્વ થકી સમધિક સમુત્કર્ષ સકારણ  
સ્વયં શ્રીહરિએ કહ્યો છે. વળી લોયાના ૯ વચનામૃતમાં તત્ત્વજ્ઞાનના  
ઉદયમાં હેતુભૂત ઉપનિષદો, આસસૂત્ર અને ભગવદ્ગીતાની ગણના  
સાથે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યને પણ શ્રીહરિએ ગણ્યું છે. વળી વડતાલ  
૧૮ વચનામૃતમાં ‘એકાદશસ્કંધમાં તથા ભગવદ્ગીતામાં તથા  
વાસુદેવમાહાત્મ્યમાં જેમ સાધુનાં લક્ષણ કહ્યાં છે તથા વર્ણાશ્રમના  
ધર્મ કહ્યાં છે તથા પોતાની ભક્તિ કર્યાનું કહ્યું છે” આ રીતે ધર્મ  
ભક્તિ આદિકના જ્ઞાનમાં વાસુદેવમાહાત્મ્ય પણ લેવાનું કહ્યું છે.  
આ રીતે આ ગ્રંથનું ગૌરવ સકારણ શ્રીહરિએ બહુધા કહ્યું છે તો  
હવે આમાં વિશેષ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પ્રકારથી પણ આ પ્રબન્ધનો ઉત્કર્ષ સમજાય છે—આ પ્રબન્ધ  
ભગવાન શ્રીહરિએ વાંચતાં સંપ્રદાયમાં બહુ જ ઉપયોગી જણાવાથી  
આની ટીકા કરવાની આજ્ઞા આમોદના ભટ્ટ દીનાનાથ વિદ્વદ્ધર્મને  
કરેલી. આ ઉપરથી તેમણે વૈષ્ણવવહ્નિના નામની ટીકા (સંસ્કૃત)  
કરી. આ ટીકા વાંચવાથી શ્રીહરિ બહુ પ્રસન્ન થયા. આ યાગ્ય ટીકાના  
આરંભમાં આવેલા ‘સકલૈશ્વર્યસમ્પન્નઃ સદ્વાચ્ચવતેકઃ । શ્રીસ્વામી  
સહજાનન્દો જયતેકાન્તધર્મભૂઃ ॥ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યાચ્છિલાર્યં યેતિ



સ સ્વયમ્ । યથા તત્પરિતમતિ વ્યાકુર્વે તત્સમાસતઃ” આ મંગળ શ્લોકથી તથા અંતમાં ‘તસ્યાંજ્ઞેયં રચિતા મયા વૈર્ણવલ્લભા । શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યદીકા તુષ્યતુ તેન સઃ ॥” આ શ્લોકથી નિશ્ચિત થાય છે. આ ટીકા સં. ૧૮૮૬ માં અંપાવધી ( માગશર શુદી ૬ )- એ દુર્ગપુરમાં રહીને પૂર્ણ કરવામાં આવી છે. વળી આ ગ્રંથ ઉપર પાછળથી ગોપાળાનંદસ્વામીના શિષ્ય સાધુ માધવદાસજીએ રહસ્યાર્થપ્રબોધિની નામની સંસ્કૃત ટીકા સં. ૧૯૧૬ માં રામનવમીએ પૂર્ણ કરી છે. વળી ઉપરની બંને ટીકામાં અન્વયાર્થ નહિ હોવાથી સાધારણ ભણેલાને વાંચવામાં કલેશ પડતો બહુને વર્ણુશ્રી અખંડચિંતનાનંદજીએ સાન્વયાર્થપ્રકાશિકા નામની ટીકા કરી છે. આ ટીકા સર્વથી પાશ્વલ છે. તેનો લેખનકાળ લખ્યો નથી. આવી ટીકાઓ ઉપરથી પણ આ ગ્રંથનું ગૌરવ સિદ્ધ થાય છે.

આવો આ સર્વોત્તમ ગ્રંથ, સ્કંદપુરાણ કે જે વ્યાસકૃત અઠાર પુરાણની અંદર આવેલું મહદ્ છે તેના વિષ્ણુખંડમાં આવેલું છે. આ મહાપુરાણના અનુક્રમે વાલ્મીકિય, બ્રહ્મોત્તર, કાશી, રેવા, કેદાર, પ્રભાસ અને વિષ્ણુ આ નામના સાત ખંડો ( વિભાગો ) વર્તે છે. એમાં અંતિમ વિષ્ણુખંડ છે. આના ત્રણ ભાગો છે તેમાં પ્રથમ દ્વિતીય ભાગમાં કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડનું નિરૂપણ કરીને અંતિમ ભાગમાં તે સર્વના રહસ્યભૂત અને ક્ષણભૂત ઉપાસનાકાંડરૂપ આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યનો પ્રાદુર્ભાવ છે. આના મૂળ પ્રવર્તક બદરીપતિ ભગવાન શ્રીનરનારાયણ છે. તેમણે ભક્તવર્ચ નારદજીને પ્રથમ કહેલું. તે પરંપરાએ કાર્તિકસ્વામીને પ્રાપ્ત થયેલું. તેમણે આની પ્રવૃત્તિ બહુધા કરી. આની ગુરુપરંપરા આ જ ગ્રંથમાં અંતે છે. આના બીજીશ ( ૩૨ ) અધ્યાયો છે.

આ પ્રબન્ધનો પ્રસ્તાવ એવા રૂપથી થયો છે કે-ભગવાન વેદવ્યાસ કે જે સુમુક્ષુ જીવોના મોક્ષ માટે જ કેવળ કૃપાથી પ્રવર્તેલા હતા તેમણે એવો નિશ્ચય કરેલો કે- ‘મત્તયા ત્વનન્યયા શક્યઃ’ ‘મત્તયા હમ્યસ્ત્વનન્યયા’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્મચંતિક શ્રેયનું પરમ સાધન તો સાક્ષાત્ પરંબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીવાસુદેવના ચરણારવિન્દનું એકાંત

ઉપાસન જ લક્ષિતરૂપાપન્ન છે. આ ઉપાસનની સિદ્ધિમાં તો ‘સત્ત્વશુદ્ધો  
 ધ્રુવા સ્મૃતિઃ’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણશુદ્ધિની અત્યંત અપેક્ષા  
 છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ તો ‘યજ્ઞો દાનં વપથૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્’  
 ‘નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં વવિગ્રમિહ વિચિતે’ ‘જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભક્ષસા-  
 ત્કુરુતેઽર્જુન’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગથી થાય છે.”  
 આવો નિશ્ચય કરીને નિશ્ચયાનુસાર પ્રથમ ઉપાસનમાં ઉપયોગી કર્મ-  
 યોગ તથા જ્ઞાનયોગનું નિરૂપણ કરીને પછીથી ઉપાસનનું નિરૂપણ  
 કરવા આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય ઉપરના અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા  
 શૌનક સૌતના અને સાવાણી સ્કંદના સંવાદથી પ્રવર્તાવ્યું છે.

આનો આરંભ એવારૂપથી થયો છે કે-સૂતપુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાએ  
 ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય યોગ વિગેરે બહુ બહુ સાધનો મોક્ષમાટે બહુબહુ  
 ઇતિહાસોથી શૌનકને કહી સંભળાવતાં “આ સાધનો બહુ દુષ્કર છે  
 અને વળી બહુ વિદ્યો આવતાં હોવાથી તેની સિદ્ધિ દુર્લભ છે અને વળી  
 તેમાં બહુ કાળનો વિલંબ થાય છે” એમ સમજાયાથી સર્વક્રોધથી  
 મુગ્ધેથી થઈ શકે એવું અને વળી જેમાં સર્વને અધિકાર હોય અને  
 વળી જેમાં કશાં વિદ્યો આવે નહિ અને વળી જેનાથી મહાકળની પ્રાપ્તિ  
 થાય એવું મોક્ષસાધન શૌનક મહર્ષિએ પુછ્યું. આના ઉત્તરમાં ઉગ્ર-  
 શ્રવાએ આવા જ પ્રશ્નોત્તરના સંબન્ધવાળો, સાવાણી સ્કંદ (કાર્તિક-  
 સ્વામી)ના સંવાદવાળો સુંદર ઇતિહાસ લીધો. કાર્તિકસ્વામીએ વળી  
 ઉત્તરાર્થ માટે ભીષ્મપિતામહ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદવાળો સર્વોત્તમ  
 ઇતિહાસ લીધો. એમ ઇતિહાસોથી શૌનકપ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં  
 આવ્યો છે.

ઉત્તરાર્થનો સંક્ષેપ એવો છે કે-“અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ  
 વદારથીઃ । તૌર્વેણ મક્તિયોગેન યજ્ઞેત પુરુષં પરમ્ ॥” આ શ્રીભાગવત  
 વચનને અનુસારે તથા “તસૈવ સર્વથા મક્તિઃ કર્તવ્યા મનુજૈર્મુવિ ।  
 નિઃશ્રેયસકરં ક્વિક્ષિત્તતોઽન્યત્તેતિ દૃશ્યતામ્ ॥” આ શિક્ષાપત્રી વચનને  
 અનુસારે વાસુદેવ પરમપુરુષ પરંબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની  
 જ સકામ નિષ્કામ સર્વક્રોધએ ઉપાસના કરવી. ઉપાસના કે જે

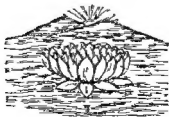
ભક્તિપર્યાય છે તે એકલી નહિ પણ ‘સ્વકર્મણા તમમ્યચ્ચં સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ’ ‘ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણમક્તિઃ કાર્યેતિ તદ્વહઃ’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વધર્મે સહિત જ સર્વેએ કરવી. વેદોક્ત સ્વધર્મ કે જે દૈવ પિતૃ કર્મના વિસ્તારરૂપ છે તેનું અનુષ્ઠાન અન્ય કૃષ્ણની ઇચ્છા નહિ રાખતાં પરમાત્મપ્રીત્યે જ કરવું. પરમાત્મપ્રીત્યર્થરૂપ સંબન્ધે વર્ણિત જેને શુભ કર્મ કરવામાં આવે છે તે ગુણાત્મક (બંધક) હોઈને ક્ષયિણુ અને અદ્ય કૃષ્ણવાળું થાય છે. એટલું જ નહિ પણ ભગવાનના આવા સંબન્ધે રહિત હોવાથી અશુભ દેશાદિકના યોગને લીધે કૃષ્ણની વિગુણતા લાવનારૂં અને બહુ વિઘ્નવાળું અને તેથી ઇચ્છિત કૃષ્ણને નહિ પ્રસવનારૂં થાય છે. આનું આ જ શુભ કર્મ જે ‘પૂર્વં નૃણાં ક્રિયાયોગાઃ સર્વે સંસૃતિ-હેતવઃ । ત ષ્વાત્મવિનાશાય કલ્પન્તે કલ્પિતાઃ પરે’ ‘કરોતિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્તત્’ ‘યત્કરોપિ.....તત્કુરુત્વ મદર્પણમ્’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો સર્વસમર્થ ભગવાનના સંબન્ધને લીધે ‘પ્રોક્તાસ્તે નિર્ગુણા મક્તા નિર્ગુણસ્ય હરેર્યતઃ । સમ્બન્ધાત્તત્ક્રિયાઃ સર્વા ભવન્ત્યેવ હિ નિર્ગુણાઃ’ આમાં કહ્યા પ્રમાણે નિર્ગુણ (અર્થબંધક) થાય છે. અને વાંછિત થકી પણ અધિક અક્ષય કૃષ્ણ આપનારૂં થાય છે અને અશુભ દેશાદિકના યોગથી તેમાં કાંઈપણુ વિગુણતા આવતી નથી તેમ જ અકપાણિ ભગવાનનો સંબન્ધ હોવાથી કોઈપણુ વિઘ્ન નડી શકતું નથી તેમ જ તે શુભ કર્મ બલે અદ્ય હોય પણ ઉક્ત ભગવત્સંબન્ધને લીધે મહાકૃષ્ણને પ્રસવનારૂં થાય છે. જેમ કણિકામાત્ર અગ્નિ વનકાષ્ઠના યોગથી મહત્તર અનિવાર્ય થાય છે તેમ સર્વથી મોટા ભગવાનના સંબન્ધને લીધે મહત્તર અને અંતરાયોએ અનિવાર્ય થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત ધર્મમાં રહેવા-પૂર્વક સર્વકોઈ નરોએ વાસુદેવ પરંબ્રહ્મની ભક્તિ ઉપાસના કરવી એ જ સિદ્ધાંત છે. આત્મજ્ઞાન કે જે સ્થૂળાદિ ત્રણ દેહધકી વિલક્ષણુ શુદ્ધ આત્માની સતત લાવનારૂપ છે તેનો પણ ઉપર પ્રમાણે ભગવદ્-પ્રાપ્તનામાં જ ઉપયોગ છે પણ સ્વતંત્રપણે નહિ. જે વૈરાગ્યાદિ સાધનો વર્ણુઓ છે તેનો પણ ભક્તિપર્યાય ભગવદ્દુપાસનામાં જ ઉપયોગ છે.

આ રીતે સ્વધર્મ આત્મજ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ સાધનો સાધેનું જે ભક્તિપર્યાય ઉપાસન છે તેને જ 'એકાંતિક ધર્મ' 'ભાગવત ધર્મ' એમ કહેવામાં આવે છે. આવા જ એકાંતિક ધર્મનું સર્વાધિક ગૌરવ કહે છે. આ ઉપરનો અધો અર્થ આ ગ્રંથના અધ્યાય ૨ માં 'વાસુદેવ: પરંમહા' આ ૧૧ શ્લોકને આરંભીને 'પ્રવૃત્તે ચા નિવૃત્તે ચા' આ ૨૧ શ્લોકપર્યંતથી સુંદર રીતે વર્ણવ્યો છે. આવા એકાંતધર્મની સ્પષ્ટતા "ત્રિભિઃ સ્વધર્મ-પ્રમુલૈર્યુક્તા ભક્તિરિયં મુને । ધર્મં પુકાન્તિકઃ ઇતિ પ્રોક્તો ભાગવતશ્ચ સઃ ॥ સાક્ષાન્નગવતઃ સદ્વાત્તદ્રક્તાનાં ચ વેદશામ્ । ધર્મો દ્વેકાન્તિકઃ પુન્નિભઃ પ્રાપ્યતે નાન્યથા ક્વચિત્ ॥ નૈવાદ્યં પરં કિંચિન્માધનં હિ મુમુક્ષતામ્ । નિઃશ્રેયસકરં પુંસાં સર્વામદ્રવિનાશનમ્ ॥" (અ. ૨૫ શ્લો. ૬૪-૬૫-૬૬) ધલાદિ વચનથી કરી છે. આ પહેલાં "ગાઢ-છોદેન યા સેવા સા ભક્તિરિતિ ગીયતે ॥ શ્રવણ કીર્તનં તસ્ય સ્મૃતિશ્ચ-રણસેવનમ્ । પૂજા પ્રણામો દાસ્યં ચ સહ્યં ચાત્મનિવેદનમ્ ॥ હૃદયેતૈ-નૈવભિર્માર્ગૈર્ધઃ સેવેત તમાદરાત્ । અનન્યયા ધિપણયા સ હિ ભક્ત ઇતીર્ષતે ॥" (શ્લો. ૬૧-૬૩) આ વચનથી ભક્તિ ભક્તનું લક્ષણ કહ્યું છે. વળી "સ્વધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યૈઃ સદ્દૃઢશ્રીવદીશ્વરે । તસ્મિન્નનન્યા ભક્તિર્ધર્મ પુકાન્તિકઃ સ વૈ ॥ તેનૈવાતિપ્રસન્નઃ સ્વાદ્વેલોકાધિપતિઃ સ્વયમ્ । જાવતે સ ચ ભક્તોઽપિ પરિપૂર્ણમનોરથઃ ॥" (અ. ૨૦ શ્લો. ૪-૫) આ વચનથી સાંગ ભક્તિને જ એકાંતિક ધર્મ કહીને તેનાથી જ ભગવત્પ્રસન્નતા થવાની કહી છે. આવા એકાંતિક ધર્મથી ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારા ભક્તની "દિવ્યમૂર્તિં તમીજ્ઞાનં તપસૈકાન્તિકેન ચ । યઃ પ્રીણયતિ ધર્મેણ સ ધન્યતમ ઉચ્યતે ॥" (અ. ૧૯ શ્લો ૨૩) આથી ધન્યનમના કહી છે. બ્રહ્માએ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં "વિચાર્યાહં વેદાન્મુદુરુપગતો નિશ્ચયમિમં રમારામે ભક્તિસ્ત્વયિ દૃઢતરા યહૈસુશ્રુતામ્" આ વચનથી 'લક્ષ્મીપતિ ભગવાનની ભક્તિથી જ આત્મતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે' એમ નિરૂપણ કર્યું છે આ રીતે આ પ્રબન્ધમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપાયભૂત ભક્તિપર્યાય ઉપાસન અને તેના અંગભૂત સ્વધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય યોગ વિગેરે સાધનોનું સરસ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાક્તિથી પ્રાપ્ત જે પરાપર પંચક્ષ્ણ ભગવાન વાસુદેવ છે તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન આમાં સ્થળે સ્થળે બહુ રમ્ય રીતે કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અક્ષરાધિપતિ સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતે જ પોતાનું સ્વરૂપ સ્વભાવ વિગેરે યથાર્થિત ભક્તવર્ચ નારદજીને કહ્યું છે— “અસાવહમિદ્ બ્રહ્મજ્ઞસિદ્ધશરધામનિ । રાધાલક્ષ્મીયુતો નિત્યં વસામિ સ્વાશ્રિતૈઃ સહ ॥ વાસુદેવસ્વરૂપોઽહં સર્વકર્મફલપ્રદઃ । અન્તર્યામિતયા વર્તે સ્વતન્નઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ વૈકુણ્ઠગર્યૈ મહદ્વાન્નિ લક્ષ્મ્યા સહ ચતુર્મુજઃ । વસામિ મન્દગરુડમુરયૈઃ સાકં ચ પાર્પદૈઃ ॥ ધાન્નિ તેજોમયે દિવ્યે શ્વેતદ્વીપેઽન્વહં ભુવિ । દદામિ શ્વેતમુક્તેભ્યઃ પદ્મકાલં સ્વદર્શનમ્ ॥” (અ. ૧૮ શ્લો. ૬-૯) આ રીતે અક્ષરાધીશ પોતે પોતાનું અંતર્યામિસ્વરૂપ તથા રાધાલક્ષ્મીવિશિષ્ટ પરસ્વરૂપ તથા વૈકુંઠશ્વેતદ્વીપવાસિ દિવ્ય સ્વરૂપ કહીને, ભવિષ્યમાં થનારા મત્સ્ય કૂર્મ વરાહ નૃસિંહ રામ કૃષ્ણાદિ અનેક અવતારોને કહીને અંતમાં ‘યદા યદા ચ વેદોક્તો ધર્મો નાશિષ્યતેઽસુરૈઃ । પ્રાદુર્ભાવો ભવિષ્યો મે તદ્રક્ષાયૈ તદા તદા ॥” (શ્લો. ૪૬) આ રીતે અવતારનું પ્રયોજન અને તેનું આનંદ કહ્યું છે. વળી નારાયણે નારદજી પ્રત્યે “તેજઃપુજામિસ્તદ્વાદ્વો ગુણાતીતાન્નુતાકૃતિઃ । અલ્પજ્ઞાનન્દરૂપશ્ચ સદા શુદ્ધોઽચ્યુતોઽસ્તિ સઃ ॥ રૂપવર્ણવયોવસ્થાઃ પ્રાકૃતા નૈવ તસ્ય હિ । સર્વં તસ્યાસ્તિ તદિદ્રિયં સર્વોપકરણાનિ ચ ॥ પૃકાન્તિક્ષ્ણનાં ભક્તાનાં સ પુવ પરમા ગતિઃ ॥ આત્માત્મા ચાક્ષરાત્મા ચ દ્વૈપ આકાશનિર્મલઃ । દિવ્યદગ્ધીક્ષયઃ સન્માત્રઃ પુરુષો વસુદેવજઃ ॥ સમસ્તકલ્યાણગુણો નિર્ગુણશ્વેશ્વરેશ્વરઃ । પરયા વિષયા વેષ ઉપાસ્યો બ્રહ્માભિઃ પ્રભુઃ ॥” (અ. ૧૯ શ્લો. ૧૭-૧૮-૨૧-૨૩) આ રીતે પરા વિદ્યાએ વેષ પરમ પ્રાપ્ય પરમાત્માનું તેજોમય દિવ્ય રૂપ તથા અનંતકલ્યાણુ ગુણો કહ્યા છે. વળી ગોલોકાંતર્વર્તી અક્ષરધામમાં ગયેલા નારદજીએ (અ. ૧૭) “જય શ્રીકૃષ્ણ ! ભગવન્નારાયણ ! જગત્પ્રભો ! વાસુદેવાસિલાવાસ ! સદૈકાન્તિકલ્પહ્રમ ! ॥ ૨૭ ॥ અત્યાશ્ચર્યાચંનીયાદ્વૈ રાધિકાકમલાદિભિઃ । ત્વમેવાત્યન્તિકં શ્રેયોઽમીપ્સતાં પરમા ગતિઃ ॥ ૨૮ ॥ નિત્યાવામાત્મનાં નિત્ય આત્મા ચેતનચેતનઃ । ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરસ્ત્વં બ્રહ્મ પરમં હરે ॥ ૨૯ ॥”

આ રીતે સર્વાન્તર્યામી રાધાલક્ષ્મીવિશિષ્ટ પરમગતિરૂપ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. વળી નારદજીએ ગોલોકાન્તર્વર્તી અક્ષરધામમાં દિવ્ય સિંહાસન વિષે વિરાજમાન સ્વરૂપ દિવ્યભૂતિ પર ભગવાનનું વર્ણન અ. ૧૭ શ્લોક ૧૧ થી ૨૨ સુધીમાં સુંદર કર્યું છે. વળી નારાયણે ખોતે જ “સત્ત્વં જ્ઞાનમનન્તં યો બ્રહ્મેતિ શ્રુતિર્વર્ણિતઃ । ત્રિગુણવ્યતિ-  
રિત્તશ્ચ પુરુષો દિવ્યવિગ્રહઃ ॥ મહાપુરુષ ઇત્યુક્તો વાસુદેવશ્ચ યઃ પ્રમુઃ ।  
નારાયણ ઋષિર્વિષ્ણુઃ કૃષ્ણશ્ચ ભગવાનિતિ ॥” (અ. ૩ શ્લોક. ૫-૬)  
આ રીતે પરસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરાત્પર ભગવાન જે પ્રકૃતિપર ધામમાં દિવ્યભૂતિથી દિવ્ય પાર્ષદાદિ સાથે વિરાજમાન છે તે ગોલોક અક્ષરધામનું અદ્ભુત વર્ણન અ. ૧૬-૧૭ માં “ભૂમ્ય-  
સેજોનિલાકાશાહંમહાપ્રકૃતીઃ ક્રમાત્ । ક્રાન્ત્વા દશોત્તરગુણાઃ પ્રાપ  
ગોલોકમદ્ભુતમ્ ॥ ૧૨ ॥ ધામ તેજોમયં તદ્દિ પ્રાપ્યમેકાન્તિકૈર્હેરેઃ ।”  
ઇત્યાદિ વચ્ચનોથી વિસ્તૃત કર્યું છે. (આ શ્લોકોનો અર્થ ગુર્જરાનુ-  
વાદથી જાણવો) આ રીતે આ પ્રજન્ધ ઉપાસ્ય ગ્રામ્ય પરમાત્માના  
સ્વરૂપનું અને પ્રાપક સાંગ ઉપાસનનું વર્ણન પરિપૂર્ણપણે કરે છે.  
આવા વિશેષથી આ પ્રજન્ધની સર્વોત્કૃષ્ટતા ઉપર પ્રમાણે આ  
સંપ્રદાયમાં સ્વયં શ્રીહરિએ માની છે.

લી. હરિજીવનદાસ,  
વડતાલ.



શ્રીહરિઃ ।

# શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યમ્

## વિષયાનુક્રમણિકા-



૧ સૂત પુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાયજી ધર્મે જ્ઞાન વૈરાગ્ય આદિક બહુવિધ શ્રેયઃસાધનો સાંભળતાં, તેને સુદૃઢ સમક્ષતા શૌનક મહર્ષિએ તેમના પ્રત્યે પુછેલો આત્યંતિક શ્રેયનો સહેલો સારો ઉપાય, તેનો સ્વયં ઉત્તર નહિ આપતાં તેવા જ પ્રશ્નોત્તરના પ્રસંગવાળો ગોકલેલો સાવર્ણી કાર્તિક સ્વામીનો પૂર્વ સંવાદ, કાર્તિકસ્વામીએ કહેલું દેવતારાધનરૂપ સુકર સુંદર ભોક્ષસાધન, દેવતાઓ બહુવિધ હોવાથી તેમાં આરાધ્ય પ્રાપ્ય પરા દેવતાના નિર્ણયનો સાવર્ણીએ પુછેલો પ્રશ્ન વિગેરે. ૧

૨ આના ઉત્તરમાં કાર્તિક સ્વામીએ યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નથી લીધેલો આત્યંતિક કહેલો 'વાસુદેવ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ જ સર્વોપદેશ્ય-પરા દેવતા છે' એવા નિર્ણયરૂપ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યનો અનુવાદ અને તે જ પરા દેવતાના સંબંધથી જ ધર્માદિ સાધનની કર્તવ્યતાનો કહેલો ચોક્કસ નિર્ણય અને આના સંબંધમાં નારદ અને નરનારાયણના સંવાદથી કહેલો પુરાતન ઇતિહાસ વિગેરે. ૨

૩ નારદપ્રત્યે નારાયણે ભવ બ્રહ્માદિ દેવોની ઉપાસનાનો નિષેધ કરવા પૂર્વક બ્રહ્મપુરાધીશ ભગવાન-શ્રીવાસુદેવની જ એક નિષ્કામ ઉપાસના કરવાનો આપેલો સત્ત્વ નિર્ણય. ૩

૪ નરનારાયણના પૂર્વરૂપનાં દર્શન કરવા ઇચ્છતા નારદજીને નારાયણે કહેલી તેની બહુ દુર્લભતા અને તેને માટે શ્વેતદ્વીપ ધામ પ્રત્યે જવાની આપેલી અનુજ્ઞા, આજ્ઞાથી ત્યાં ગએલા નારદજીએ દીકેલા શ્વેતદ્વીપનું અને તેમાં રહેલા નિરત્ર અક્ષર મુક્તોનું સુંદર વર્ણન અને પ્રસંગથી શ્વેતમુક્ત જેવા યવાના કહેલા આહિરસાદિ સાધનો વિગેરે. ૪

૫ સાધનબળથી શ્વેતદ્વીપવાસી મુક્તો જેવા યવામાં કાર્તિક સ્વામીએ ઉપરિચર વસુરાજની અદ્ભુત આખ્યાયિકાનો પ્રસ્તાવ કરતાં કરેલું ઉપરિચર વસુના સદૃશ્યોનું વર્ણન, કદાચિત્ તેને દેવપક્ષપાતને લીધે સ્વર્ગયજ્ઞ બ્રહ્મ યજ્ઞને ભૂમિવિષયમાં પ્રવેશ યજ્ઞરૂપ થએલા અનર્ચનું વર્ણન, વળી નારાયણના અનુગ્રહબળથી ફરીથી તેને યજ્ઞેલી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, તે પછી વળી

પિત્રિઓના શાપથી ભૂમિઉપર ચેદીદેશનો રાજ યદને ફરીથી યએલી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, ત્યાં રહેવા નારદાદિ પરમર્ષિઓના સમાગમથી વાસુદેવની દૃઢ ઉપાસના થતા તેને યએલી ઓલોક પરમ પદની પ્રાપ્તિ વિગેરે. ૫

૬ ભક્તરાજ રાજને યએલા મહા અનર્થને અસખવિત સમજતા સાવર્ણિએ તેના સળબંધમાં પુછેલા ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તરે આપતા, કહેલો અધ પાતનો હેતુ (વેદને હિંસાપર કહેવારૂપ) અને તેવા પ્રમગવાળો, હિંસામય યજ્ઞ કરનારા ઇન્દ્રાદિ દેવો તથા તેનો નિષેધ કરવા ત્યાં આવેલા મહર્ષિઓના પરસ્પર સંવાદવાળો કહેવો ઇતિહાસ વિગેરે. ૬

૭ અધ પાતને પામેલા ભક્તોત્તમ વસુ રાજને ભક્તવત્સલ ભગવાને ગરુડદ્વારા કરાવેલી ફરીથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, સ્વર્ગમાં રહેતા પણ પિત્રિઓના અતર્કિત શાપથી પૃથ્વીઉપર કૃતયજ્ઞ રાજના પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થઈને રાજભોગને અતે ફરીથી યએલી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, સ્વર્ગસુખમાં ત્રીસ વેરાચ પામીને ભગવાનના ધ્યાનમાં તરફર થતા તેને યએલી બ્રહ્મપુરુષદિ ધ્યાનના દ્વારભૂત ચેતહીમધ્યામની પ્રાપ્તિ અને તે પછી યએલી ઓલોક પરમ પદની પ્રાપ્તિ. ૭

૮ હિંસામય યજ્ઞની પુનઃ પ્રવૃત્તિનું અને દેવાદિકમાં રહેલા સનાતન ધર્મેના વિપર્યાસનું કારણ પુછતા તેના ઉત્તરમાં લક્ષ્મી નારાયણના માહાત્મ્ય વાળો પુરાતન ઇતિહાસ મહેવાનો આરંભ, મહર્ષિઓના અતિક્રમ દોષથી બુદ્ધિવિપર્યાસને પામેના મત ઇન્દ્રને યએલો ત્રિયોગીલક્ષ્મીનારારૂપ મેષમૂર્તિ દુર્વાસાનો શાપ વિગેરે. ૮

૯ શાપ આપીને દુર્વાસાનું કૈલાસમાં ગમન, શાપવશાત્ ત્રિયોગીયગ્રી લક્ષ્મી આદિકનું સમુદ્રમાં અવધાન, તે પછી લોચ ભોજોપકરણાદિ પદાર્થનો નારા, આ આપત્તિમાં જતોએ કરેલું પશ્વ અપકવ માસનું ભક્ષણ ઇત્યાદિ હેતુથી હિંસ યજ્ઞની પ્રવૃત્તિનું કથન વિગેરે. ૯

૧૦ ફરીથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિનું કારણ પુછતા, લક્ષ્મીહીન દેવેન્દ્રાદિકનો દૈત્યોએ મેલો પરાભવ, આ આપત્તિમાં મહાદુષ્ટી ઇન્દ્રાદિકોએ મેરૂમાં રહેલા બ્રહ્માને કરેલું ૨૧૬ ખનું નિવેશન, દેવકુંભથી દુષ્ટિત બ્રહ્માનું દેવ માથે તથા શકર સાથે ક્ષીરસમુદ્રપ્રત્યે આવવું, સતવર્ષપર્યંત તપશ્ચર્યામાં પ્રવર્તેના દેવોને સ્તુતિપ્રસન્ન ભગવાને પ્રત્યર્થવેલો લક્ષ્મીઆદિકની પ્રાપ્તિનો (સમુદ્રમંથનરૂપ) ઉપાય વિગેરે. ૧૦

૧૧ ભગવાનના કલાપ્રમાણે સુતે અમુરો મળીને ભગવત્સદાયથી અપેક્ષિત સાધનો મેળવીને મથવા માટેલા સમુદ્રયગ્રી પ્રથમ નીકળેલા હાવાહળ વિષનું ભગવાનની આજ્ઞાથી સિવજીએ કરેલું પાન વિગેરે. ૧૧



૧૨ ચાર બૃહ્મૂતિઓને ધરનારા ભગવાનની પ્રજા સહાયથી મથવા માટેના સમુદ્ર યજ્ઞ અદ્ભુતતા ઓદ સ્ત્રોની થએ ની ઉત્પત્તિ વિગેરે ૧૨

૧૩ અમૃતપાન લઇને આવતા ધન્વતરીયજ્ઞ અસુરોએ તે બાજાત્ લઈ લેતા નિરાશ થએ ના દેવતાઓએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરતા ભગવાને મોહિની સ્ત્રીરૂપ ધરીને તે દ્વારા મહામોહ ઉપન્વવીને ભક્ત દેવતાઓને કરાવેલું અમૃતપાન અને અમૃતપાનથી અમર બનેલા દેવોએ હાલે ના દેવોનો રસાતળમા પ્રવેશ વિગેરે ૧૩

૧૪ ત્રિવેણીના નરનારીઓએ મળીને કરે નો વશ્મીજનો અભિષેકોત્સવ અને લક્ષ્મીનારાયણનો લોકપદ્ધતિને અનુસારે ચયાવિધિ થએ નો મગળ વિવાહોત્સવ વિગેરે ૧૪

૧૫ પ્રસન્ન ભવબ્રહ્માદિ દેવો ઋષિઓ તેમની પત્નીઓ વિગેરેએ સ્વરૂપ રૂપ શુભ ઐશ્વર્ય વિભૂતિ મદ્ધિમા વિગેરે વર્ણના પૂર્વક કરે ની યથાભાવ ભગવત્સ્તુતિ, લક્ષ્મીપ્રસાદથી ત્રિલોકવાસીને પુનઃ સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ લક્ષ્મીજને ભગવાને આપે નો વક્ષ રચળમા નિવાસ, કન્યાપિતા સમુદ્રે કરેલી ભગવાનને પહેરા મણી અને દેવતા વિગેરેનું કરે નું બહુ સન્માન અને ભગવાન તથા દેવોનું સ્વસ્વસ્થાને પધાનું વિગેરે ૧૫

૧૬ બાર અધ્યાયથી પ્રસંગપ્રાપ્ત કથા કટીને ચાનુ કથા કહેતા મેરસિઅર ઉપર ગએ ના નારદજીનું ચેતલ્લીપદામપ્રત્યે જવું, પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણના દર્શન પામવાની ઇચ્છાથી તીવ્ર તપમા પ્રવર્તે ના નારદજીનું ચેતનુક્તની સહાયથી અષ્ટાવશ્યુપાર ગો રોકે ધામમા આવવું અને પ્રસંગાત્ કરે નું ગો રોકે ધામનું અદ્ભુત વર્ણન વિગેરે ૧૬

૧૭ ગોલોકાતવર્તી અક્ષરધામનું વર્ણન તેમા રહે ના પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપ રૂપ શુભ વિભૂતિ ઐશ્વર્ય વિગેરેનું વર્ણન આવા શ્રીકૃષ્ણના દર્શનથી પરમાનંદ પામેલા નારદજીએ કરેલી ભગવત્સ્તુતિ પ્રાર્થના વિગેરે ૧૭

૧૮ પ્રસન્ન ભગવાને નારદજીને કહેલું સાક્ષાત્ સ્વદર્શનનું કારણ અક્ષરાદિ ધામમા પોતાની સ્થિતિનું કથન બ્રહ્માને વર આપવાના પ્રસંગથી જગતના રક્ષણમાટે ભવિષ્યમા યનારા અવતારી પોતાના મત્સ્યાદિ અનેક અવતારોનું કથન, દર્શનથી જ પરિપૂર્ણ નારદજીને ભગવાનયજ્ઞ ગુણુગાનોપયોગી વીણાની પ્રાપ્તિ, સ્વારાધનમાટે બહરીકાશ્રમ પ્રત્યે જવાની ભગવાને કરેલી નારદજીને આજ્ઞા પ્રયમના પેઠે ચેતનુક્તસાથે નારદજીનું ચેતલ્લીપમા આવવું અને લાંબી બહરીકાશ્રમમા આવવું વિગેરે ૧૮

૧૯ બદરીકાશ્રમમાં રહેલા નારદજીને તપોમૂર્તિ નારાયણે કહેલું પ્રલક્ષ  
૬૯ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનું વિજ્ઞાન અને નારદજીએ મેલું તેમનું તપથી આરાધન  
આદિક ૧૮

૨૦ નારાયણે નારદજી પ્રત્યે કહેલું એકાતિક ધર્મનું લક્ષણ અને ચારેય  
વર્ણના કહેના ધર્મશાસ્ત્રોક્ત પૃથક્ પૃથક્ ધર્મો વિગેરે ૨૦

૨૧ નારાયણે નારદજી પ્રત્યે કહેલા બ્રહ્મચારિના આવશ્યક ધર્મો ૨૧

૨૨ ગૃહસ્થ નરનારીઓના સદ્ધર્મોનું નિરૂપણ ૨૨

૨૩ વાનપ્રસ્થ, સન્યાસી અને લ્યાગાશ્રમી વૈષ્ણવોના ધર્મોનું પૃથક્ પૃથક્  
નિરૂપણ ૨૩

૨૪ ભગવાન વાસુદેવયજ્ઞી ભગવતા બ્રહ્માદિ કહેવા દ્વારા કહેલું ક્ષેત્રક્ષેત્ર  
જ્ઞાના જ્ઞાનરૂપ સામ્યજ્ઞાન વિગેરે ૨૪

૨૫ વૈરાગ્યનું લક્ષણ અને તેનો ચતુર્વિધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી ઉદય થવાનું  
નિરૂપણ તથા ભક્તિ ભક્ત આદિનું લક્ષણ વિગેરે ૨૫

૨૬ એકાતિકધર્મની સિદ્ધિમાં ઉપયોગી પૂલવિધિ પુછતા ભગવાને કરેલું  
તેમાં અધિકારીનું નિરૂપણ તથા પૂલમૂર્તિઓનું વિધાન વિગેરે ૨૬

૨૭ પૂલવિધિ કહેતા પૂજ્ય અમટેવોની પૂલમડળવિષે દિશાક્રમથી  
સ્થાપનાનો યથાર્થિત કહેલો પ્રકાર વિગેરે ૨૭

૨૮ પૂલવિધિ કહેતા, કરવા યોગ્ય સધાસહિત શ્રીકૃષ્ણભગવાનના ધ્યાનનો  
પ્રકાર વિગેરે ૨૮

૨૯ પૂલવિધિ કહેતા, કહેલો શ્રીરાધાદૃશની મહાપૂલનો અનુક્રમથી  
સંપૂર્ણ વિધિ અને તેનું માહાત્મ્ય વિગેરે ૨૯

૩૦ નારદજીના પૂછવાથી નારાયણે કહેલો પૂલવિધિમાં ઉપયોગી મનો  
નિમદ્વંદના હેતુભૂત અષ્ટાંગયોગ અને તેના લક્ષણો તથા તેનો મદિમા વિગેરે ૩૦

૩૧ નદસરાય અતિમનુષ્ઠ નારદજીએ નારાયણની અતિપ્રેમથી કરેલી  
સ્તુતિનું નિરૂપણ અને ભગવાને તેમને કરેલી સર્વત્ર એકાતિકધર્મની પ્રવૃત્તિની  
આજ્ઞા આદિક ૩૧

૩૨ આ ગ્રંથની મપ્રધાયપ્રવૃત્તિ, તેનો મદિમા અને આના શ્રોતા વક્તા  
બંધોને મળવા મહાકૃષ્ણનું નિરૂપણ વિગેરે ૩૨

इति विषयानुक्रमणिका ।

લે હરિજનનદાસ,

વડતાલ

## शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११	६	नैष्ठिकेन्द	नैष्ठिकेन्द्र
१२	२३	अकारोः	अकरोः
२१	१४	तपसुर्दि	तर्पसुर्दि
४३	२४	प्रश्नो	प्रश्नना
८२	८	सस्तीतवाम्	सस्तीवृताम्
१०३	२१	समथ	समर्थ
१०७	१०-११	उपरिचरवसु- सद्गुणवर्णन	श्रीवासुदेव- प्रसादनिरूपण
१२३	२०	विण्णो	विण्णो
१३७	५	जंगु	जंगु
२१६	१२	ओष्ठुं न पणु	ओष्ठुं नहि पणु
२२१	१८	आश्रमां	आश्रमभां
२३१	५	धृष्टीमे	धृष्टीमे
२४८	१७	वैधति	वैधृति
२६८	१६	भाडाभाया	भडाभाया
२८५	१०	क्षार्थ	क्षय
२९१	७	एकैकस	एकैकसि
३४२	१५	यकणकती	यकणकती
३४४	८	भट्टास	भट्टास
३५१	१५	पञ्चागमेव	पञ्चाङ्गमेव
३६६	२२	उपेदेष्टा	उपदेष्टा



શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ।

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યમ્ ।

(સ્કન્દપુરાણસ્યવિષ્ણુસ્તંડાન્તર્ગતમ્)

ગુર્જરાનુવાદસહિતમ્ ।



શૌનક ઉવાચ-

જીવાનાં શ્રેયસે સૌતે ! બહુધા સાધનાનિ તે ।

ધર્મો જ્ઞાનં ચ વૈરાગ્યં યોગાદીન્યુદિતાનિ નઃ ॥૧॥

અધ્યાય ૧ લો.

સમસ્ત મુમુક્ષુ જીવોના નિઃશ્રેયસભાટે પ્રાદુર્ભવેલા પરમ કૃપાળુ ભગવાન્ શ્રીવેદવ્યાસ, જીવોના પરમ મોક્ષમાં ઉપયોગી ઉપાસનાકાંડમાં રૂચિ ઉપજાવવામાં હેતુભૂત અંતઃકરણશુદ્ધિભાટે, સમ્પન્નકર્મક સ્કન્દપુરાણમાં આવેલા વિષ્ણુખંડના પ્રથમ દ્વિતીય ભાગમાં કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડનું ઉપપત્તિસાથે સપ્રપંચ વિવેચન કરીને, ભગવદ્ભક્તિએ રહિત કેવળ પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મ જ જેમ એમ તેવું આત્મજ્ઞાન પણ શાસ્ત્રમાં હેય કહેલું હોવાથી ઉપાસનાકાંડના પરમ રહસ્યભૂત અને સમગ્ર વિષ્ણુખંડરૂપ મહાકલ્પતરૂના ફળભૂત એવું સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના ચરણારવિંદનું જે ઉપાસન છે તે જ આત્યંતિક શ્રેયનું સાક્ષાત્ પરમ

૧ આ અધ્યાયમાં શૌનકમુનિએ સૂતપુત્ર ઉગ્રશ્રવા પ્રત્યે અને સાવર્ણિ-મુનિએ કાર્તિકસ્વામી પ્રત્યે આત્યંતિક શ્રેયનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય બતાવવા માટે પુછેલા પ્રશ્નનો અર્થ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે.

સાધન છે એમ નિશ્ચય કરીને, તેનો ઉપદેશ વિષ્ણુખંડના ત્રીજા ભાગમાં ૩૨ ખત્રીશ અધ્યાયાત્મક શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય ગ્રંથથી કરતાં, પૂર્વોક્ત સમગ્ર અધિકારીઓએ દુઃસાધ્ય એવું જે બ્રહ્માત્મજ્ઞાન અને તેના અંગભૂત ધર્માદિ સકળ સાધનોનું પણ સાદૃશ્ય શ્રીવાસુદેવભગવાનના ચરણારવિંદની ઉપાસનાથી જ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરતા થકા, આવા અર્થની જાણસાવાળા શૌનક સાવણિ આદિકના પ્રશ્નોને ઉતારતાં, આ ગ્રંથનો પ્રસ્તાવ કરે છે.

આત્યંતિક શ્રેયનું સુખસાધ્ય સાધન શૌનકમહર્ષિ પુછે છે—  
હે સૌતે!—સૂતપુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવ ! તમોએ સુસુષ્ણ જીવોના શ્રેયની સાક્ષાત્ કે પરપરાએ પ્રાપ્તિ માટેનાં બહુ બહુ સાધનો, જેવાં કે ધર્મ—વર્ણાશ્રમસંગ્રાહી, જ્ઞાન—જીવાત્માસંગ્રાહી, વૈરાગ્ય—ભગવાન થકી બીજા વસ્તુમાત્રમાં અર્ચિચર્ય અને યોગ—પરમાત્માસંગ્રાહી અષ્ટાંગ યોગ આદિક અમોને વિસ્તારથી કહ્યાં ॥૧॥

इतिहासैर्बहुविधैर्विस्पष्टार्थानि तानि च ।

सर्वाण्यपि महाबुद्धे ! श्रुतान्यस्माभिरादरात् ॥२॥

હે મહાબુદ્ધે ! બહુ બહુ ઇતિહાસો કહી કહીને જેનો અર્થ અતિશય સ્પષ્ટ થયો છે એવાં તે સમગ્ર ધર્માદિ સાધનો, તેના તેના ફળસાથે મેં યજ્ઞસ્થમુનિગણોની સાથે આદરથી સાંભળ્યાં ॥૨॥

सर्वेषां मनुजानां तु दुष्कराण्येव तानि तु ।

बाहुल्याच्चान्तरायाणां तत्सिद्धिरपि दुर्लभा ॥३॥

તમોએ કહેલાં અને મેં સાંભળેલાં તે ધર્માદિ સમસ્ત સાધનો તો બુદ્ધિશક્તિઆદિકે રહિત એવા ત્રૈવલ્લિકો તથા સ્ત્રી શુદ્રઆદિક સર્વે કોઈ મનુષ્યોએ નહિ સિદ્ધ કરાય એવાં અતિ કઠિન છે. વળી તેમાં અશુભ દેશ કાળાદિક અનંત અંતરગ્યો અતર્કિત આવી પડતા હોવાથી તેની સિદ્ધિ જે અભીષ્ટ ફળપ્રાપ્તિ તે પણ દુર્લભ છે ॥૩॥

પ્રયત્નેનાપિ મહતા પુરુષૈર્ધૈર્યશાલિભિઃ ।  
 સાધિતાન્યપિ સિદ્ધ્યન્તિ તાનિ કાલેન ભૂયસા ॥૪॥  
 અતો ભવાન્ દ્વિજાતીનામાશ્રમાણાં ચ સર્વશઃ ।  
 વ્રવીતુ સુકરોપાયં સ્ત્રીશૂદ્રાદેરપીહ નઃ ॥૫॥  
 કૃતેન યેનાપ્યલ્પેન યેન કેનાપિ દેહિના ।  
 અન્તરાયૈરવિહતં મહદેવ ફલં ભવેત્ ॥૬॥  
 મોક્ષસ્ય સાધનં તાદૃક્ સુવિચાર્ય મહામતે ! ।  
 હિતાય સર્વજીવાનાં કૃપયા વક્તુમર્હસિ ॥૭॥

જાજાળી તથા શિલોછવૃત્તિ મુદ્રણ આદિક બહુ મહર્ષિઓ  
 ધર્માદિ સાધનોવડે જ ઇષ્તિત સિદ્ધિને પૂર્વે પામી ગયા છે, તો  
 તમો તેને દુર્લભ કેમ કહો છો ? એવી શંકામાં કહે છે કે-તમારૂં તે  
 કહેવું સત્ય (અર્ધઅંગીકારમાં) છે. બહુ લાંબો કાળ અને વળી સતત  
 અભ્યાસ આદિકવડે તેવા મહાસમર્થોને ધર્માદિવડે અભિલષિત  
 સિદ્ધિ ભલે થઈ છે પરંતુ આધુનિક ને અમો આદિક અલ્પશક્તિ-  
 વાળા સર્વ જનો છીએ તેમનાથીતો તે સાધનો દુઃસાધ્ય છે. તો  
 સર્વની ઉપર દયા લાવીને સુખસાધ્ય ને કોઈ બીજા ઉપાય હોય  
 તે કહો ? એવા અભિપ્રાયથી ચાર શ્લોકવડે કહે છે-તમોએ  
 કહેલાં તે સાધનો મહાધૈર્યશાળી પુરુષોએ મહા પ્રયાસે કરીને  
 સાધતાં પણ બહુ દીર્ઘકાળે કરીને માંડ માંડ સિદ્ધિ યથાં છે. એકતો  
 બહુ લાંબો કાળ જાય અને વળી પ્રયાસનો પાર જ નહિ અને  
 વળી મહા ધૈર્યશાલીથી જ સાધી શકાય છે. માટે બ્રાહ્મણાદિ  
 ત્રૈવર્ણિકો તથા બ્રહ્મચારી આદિક ચાર આશ્રમીઓ તથા સ્ત્રીયો  
 શૂદ્રો આદિક સર્વ કોઈએ પણ આ લોકમાં સહજસાધ્ય એવો  
 ને મોક્ષોપાય તે અમને દયા લાવીને કહો. નરદેહધારી ને કોઈ  
 પણ જન્મે કરેલા અલ્પ પણ સાધનથી વિના વિદ્યે એવું-અત્યંત  
 સીધું અવિનાશી મોક્ષરૂપ મહાકૃપા યાય એવું મોક્ષસાધન સર્વ

જીવોના હિતભાટે સારી રીતે વિચાર કરીને અમારી ઉપર કૃપા કરીને કહેવાને યોગ્ય છે. તમો મહાબુદ્ધિશાળી છો. જે કોઈ સાધારણ જન પણ કરી શકે અને વળી તે સાધન પણ બાદ મોટું નહિ પણ અલ્પ જ હોય અને વળી તેમાં કોઈ અંતરાયો ન આવી શકે અને આવે તો તેનું નિવારણ થઈ જાય અને વળી ક્ષણ પણ અલ્પ નહિ પણ બાદ મોટું થાય એવું મોક્ષસાધન કહો ? એવો પુછવાનો આશય છે ॥૪-૭॥

प्रसादाद्भलदेवस्य व्यासस्य जनकस्य च ।

जानासि सर्वमेव त्वं तन्नो ब्रूहि बुभुत्सतः ॥८॥

હું અલ્પબુદ્ધિ છું તે મારાથી સ્વલ્પ પ્રયાસ કરવાથી પણ મહાક્ષણ આપે એવું બીજું મોક્ષસાધન કહેવાભાટે શી રીતે સમર્થ થવાય ? એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કેમ કે તમોતો મોટા મોટાઓના મહા કૃપાપાત્ર છો. પરંત્રહા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના બ્રાતા મહાસમર્થ બળદેવજી તથા સર્વ લોકોના ઉપકારાર્થે અવતરેલા મહાકાવલ્લિક ભગવાન વેદવ્યાસ તથા પિતા રોમહર્ષણુના (તથા ત્રૈવ્યાવલ્લિક, કાશ્યપ, સાવલ્લિક, અકૃતવ્રણુ, વૈશંપાયન, હારીત, આ છ પુરાણીઓના પણ) મહા અનુગ્રહથી તમો સમસ્ત શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતને સારીરીતે જાણ્યો છો. માટે મોક્ષનો સહેલો ઉપાય જાણવા ઇચ્છતા અમોને તે કહેવાને યોગ્ય છે ॥૮॥

सौतिरुवाच-

महिर्षिरपि सावर्णिरेवमेव हि शौनक ! ।

विनीतः स्कन्दमग्राक्षीत्पुनः शङ्करनन्दनम् ॥९॥

આ રીતે પૂછેલા સતપૂત્ર ઉગ્રાવવા કહે છે-હે શૌનક ! સાવર્ણી નામના મહર્ષિએ પણ તમો પૂછો છો તેમજ શંકરનંદન કાર્તિક-સ્વામિપ્રત્યે જ્ઞાનકાંડનો અર્થ સાંભળ્યા પછી વિનયથી પૂછ્યું હતું ॥૯॥

## સાવર્ણિરુવાચ-

શ્રુતા નાનાવિધા ધર્માઃ સાહ્યજ્ઞાનં ચ નૈકઘા ।

યોગાદીનિ ત્વદુક્તાનિ સાધનાનિ મયા ગુહ ! ॥૧૦॥

સાવર્ણિ મુનિ પૂછેછે—હે ગુહ ! ( કાર્તિકસ્વામિ ) ધર્મો કે જે વર્ણાશ્રમભેદથી અનેક પ્રકારના છે, સાંખ્યજ્ઞાન કે જે આત્માના-ત્માના વિવેકરૂપ હોઈને અનેક પ્રકારનું છે, યોગ કે જે અષ્ટાંગ હોઈને બહુ પ્રકારનો છે, ઇત્યાદિ તે આ સમગ્ર સાધનો તમોએ કહેલાં મેં સાંભળ્યાં છે. આદિરાજદેવી વૈરાગ્યાદિ લેવાં ॥૧૦॥

સુદુષ્કરાણિ મન્યેઽહં તાનિ ત્વસ્માદૃશાં કિલ ।

મહતામપિ ચાન્યેષાં કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ વૈ ચિરાત્ ॥૧૧॥

તે ધર્માદિ સાધનો તો અમારા જેવા અદૃષ્ટ બળવાળાઓથી અત્યંત દુષ્કર છે એમ હું નિશ્ચયથી માનું છું. કિં બહુના-મારાયકી જે બીજા મોટાઓ છે તેઓએ પણ મહા કષ્ટથી સાધ્ય અને તેમાં પણ બહુ કાળસાધ્ય છે એમ હું નિશ્ચયથી માનું છું ॥૧૧॥

અતો વર્ણાશ્રમવતાં શ્રેયસ્કૃત્સુકરં ચ યત્ ।

સાધનં તચ્છ્રેષ્ઠતમં વક્તુમર્હસિ મેઽધુના ॥૧૨॥

માટે વર્ણાશ્રમી સર્વ કોઈ જનોએ સુખેથી થઈ શકે એવું અને વળી સર્વથી શ્રેષ્ઠતમ એવું જે શ્રેયસ્કારી સાધન હોય તે મને હાલમાં કહેવાને યોગ્ય છે. સુકર કહું એ ઉપરથી તે પૂર્વોક્ત ધર્માદિ સાધનની અપેક્ષાએ નિર્બળ ન હોવું જોઈએ, કિંતુ શ્રેષ્ઠતમ હોવું જોઈએ. સાધનોમાં ધર્માદિક શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, યોગાદિક શ્રેષ્ઠતર કહેવાય છે, તેના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠતમ-નિરતિશય શ્રેષ્ઠ કહો. જે સાધન કહો તે સર્વથી સુખેથી યાય એવું હોવું જોઈએ અને વળી નિઃશ્રેયસ્કારી હોવું જોઈએ અને વળી સર્વની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠતમ હોવું જોઈએ એવો પૂછવાનો અભિપ્રાય છે ॥૧૨॥



### સૌતિસ્વાચ-

इति पृष्ठो मुनीन्द्रेण तेन जिज्ञासुना गुहः ।

वासुदेवं हृदि ध्यायन्कार्तिकेयः स ऊचिवान् ॥ ૧૩ ॥

મુતપુત્ર ઉચ્ચિત્તવા કહેછે—આ રીતે જિજ્ઞાસુ મુનિવર્ય સાવ-  
હિંચે પૂછેલા કૃત્તિકાપુત્ર ગુહ હૃદયમાં વાસુદેવ ભગવાનનું ધ્યાન  
ધરીને બોલ્યા. ભગવાનની પ્રસન્નતા વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર  
દુષ્કર હોવાથી ભગવાનનું હૃદયમાં ધ્યાનવિધાન જણાવ્યું છે ॥૧૩॥

### स्कन्द उवाच-

शृणु ब्रह्मन् ! प्रवक्ष्येऽहं श्रुतं पितृमुखान्मया ॥

सर्वेषामपि जीवानां सुकरं मोक्षसाधनम् ॥ ૧૪ ॥

કાર્તિક સ્વામી કહેછે—હે બ્રહ્મન્ ! મેં પિતા મહાદેવના  
મુખપ્રધી સાંભળેલું સર્વ કોઈ જીવોએ મુખેથી કરી શકાય એવું  
મોક્ષસાધન હું કહીશ તેને સાવધાન મનથી સાંભળો ॥૧૪॥

देवताप्रीणनसमं खेष्टसिद्धिमभीप्सताम् ।

नास्त्यन्यत्साધनं किञ्चिद्वर्णाश्रमवतामिह ॥ ૧૫ ॥

આ લોકમાં પોતાને અભીષ્ટ સિદ્ધિને ઇચ્છનારા વર્ણાશ્રમી  
જનોને દેવતાના આરાધનને તુલ્ય બીલું કોઈ પણ સાધન નથી ॥૧૫॥

अप्यल्पं सुकृतं कर्म देवसंबन्धतः कृतम् ।

फलं ददाति निर्वિघ्नं महदेव हि तन्नृणाम् ॥ ૧૬ ॥

અલ્પ પણ ચત્ ક્રિયિત્ શુભ કર્મ જે દેવતાને ઉદ્દેશીને  
કરવામાં આવ્યું હોય તો અંતરાય વિના મનુષ્યોને મહાફળને નિશ્ચે  
આપે છે ॥૧૬॥

दैवं पित्र्यं स्वधर्मश्च काम्यं कर्मापि यच्च तत् ।

देवतायास्तु संबन्धात्सद्यः स्यादિष्टसिद्धिदम् ॥ ૧૭ ॥

જે દૈવ-અગ્નિહોત્રાદિક, જે પિત્ર્ય-શ્રાદ્ધાદિક, જે સ્વધર્મ-

વર્ણ્યમોચિત સદાચાર, જે કામ્ય-પુત્રેષ્ટ્યાદિક, ઇલાદિ જે કોઈ પણ કર્મ છે તે દેવતાને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવ્યું હોય તો તત્કાળ ઇચ્છિત સિદ્ધિને આપનારૂં થાય છે ॥૧૭॥

સાક્ષ્યયોગવિરાગાદિ પ્રાગુક્તં યચ્ચ દુષ્કરમ્ ।

તદપિ સ્યાદ્ધિ સુકરમનેનૈવાશુ સિદ્ધિદમ્ ॥૧૮॥

દેવળ નિત્ય નૈમિત્તિક આદિક જ અલ્પ સાધન હોવાથી બલિષ્ઠ દેવતાના આશ્રયથી ઇષ્ટ ફળને આપનારૂં છે એમ નહિ કિંતુ પૂર્વોક્ત સમગ્ર સાધનો પણ દેવતાના આશ્રયથી જ ઇષ્ટ સિદ્ધિને આપનારાં થાય છે એમ હવે કહે છે-જે સાંખ્ય યોગ વૈશામ્ય આદિક દુષ્કર સાધનો પ્રથમ કહ્યાં તે પણ આ દેવતાના સંબન્ધથી સુકર અને તત્કાળ ઇષ્ટ સિદ્ધિને આપનારાં થાય જ ॥૧૮॥

દેવસ્યારાધનેનૈવ યતઃ સિદ્ધ્યતિ વાચ્છિતમ્ ।

અતઃ સર્વૈર્યથાશક્તિ પ્રીત્યાઽઽરાધ્યઃ સ માનવૈઃ ॥૧૯॥

જે હેતુ માટે દેવતાના આરાધને કરીને જ વાંછિત ફળ સિદ્ધ થાય છે તે હેતુમાટે સર્વ મનુષ્યોએ તે દેવતાનું યથાશક્તિ પ્રીતિથી આરાધન કરવું ॥૧૯॥

સાવર્ણિકુવાચ-

દેવાઃ बहुविधाः प्रोक्तास्त्वया षण्मुख ! मे पुरा ।

नानाविधा वर्णिताश्च तदाराधनरीतयः ॥२०॥

દેવતાના સંબન્ધથી જ સર્વ કર્મ ઇષ્ટ ફળને આપનારૂં થાય છે, એમ સાંભળીને જેમના મનમાં સંશય થયો છે એવા સાવર્ણી મુનિ આઠ શ્લોકથી પૂછે છે-હે સ્વામી કાર્તિક ! તમોએ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં ઊર્ધ્વલોકવાસી દેવતાઓ વસુ રુદ્ર આદિત્ય આદિક ભેદથી બહુ પ્રકારના મને કહ્યાં છે અને તે દેવોની આરાધનાની રીતિઓ ( પ્રવૃત્ત કર્મસંસ્થાવાળી ) બહુ પ્રકારની વર્ણુન કરી છે ॥૨૦॥

તત્ફલાનિ ચ સર્વાણિ ત્વયોક્તાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

સ્વર્ગાદિપ્રાપ્તિમુખ્યાનિ કાલગ્રસ્તાનિ તાનિ તુ ॥૨૧॥

સ્વર્ગાદિ લોકોની પ્રાપ્તિ તે જોમાં મુખ્ય છે એવાં તે દેવતાસાધ-  
નનાં કૃણો પણ તમોએ જુદાં જુદાં કલાં પરંતુ તે કૃણો તો કાળે  
ગળેલાં અતિતુચ્છ નાશવંત છે એમ પણ તમોએ કહ્યું છે ॥૨૧॥

નિવૃત્તિધર્મિણાં ब्रह्माद्युपास्तेયોગિનાં ગુહ ! ।

જનાદિલોકાપ્તિફલં દ્વિપરાર્ધાન્તનશ્ચરમ્ ॥૨૨॥

હે શુભ ! નિવૃત્ત ધર્મવાળા યોગી પુરુષોને બ્રહ્માદિ દેવોના  
ઉપાસનથી જન તપ સત્ય આ લોકોની પ્રાપ્તિથી કૃણ જે કહ્યું  
તે તો દ્વિપરાર્ધને અંતે નાશ થઈ જનાર છે ॥૨૨॥

દુષ્કરાણીહ સંસાધ્ય કર્માણિ પુરુકૃચ્છ્રતઃ ।

ક્ષયિષ્ણુફલલાભચ્ચેત્તર્હિ કિં તદુપાર્જનૈઃ ॥૨૩॥

આ લોકમાં દુષ્કર એવાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ કર્મોને મહા કષ્ટ  
વડે સિદ્ધ કરીને જ્યાં નાશવત કૃણની પ્રાપ્તિ થાય તો તેવાં કર્મ  
કરવાનું શું પ્રયોજન ? કેવળ વૃથા પરિશ્રમ જ છે ॥૨૩॥

કાલેન નાશ્યતે યેષાં વપુઃસ્થાનવલાદિકમ્ ।

તેષાં ન રોચતે મહામુપાસાઽઽરિદિવૌકસામ્ ॥૨૪॥

જે દેવોનું શરીર સ્થાન બળ એ આદિકનો કાળે નાશ કરાય છે તે  
દેવતાઓની ઉપાસના આ કર્મશ્રમિમાં મને રૂચિર થતી નથી ॥૨૪॥

યઃ સ્વયં નિર્મયોઽન્યેષાં ભયહર્તા સનાતનઃ ।

નિત્યધામાઽશ્વયફલપ્રદાતા મક્તવત્સલઃ ॥૨૫॥

યસ્ય ગ્રસાદાત્સર્વેષાં સર્વે એવ મનોરથાઃ ।

સિદ્ધ્યેષુશ્ચાઙ્ગસૈવાત્ર તં દેવં વદ મે ગુહ ! ॥૨૬॥

હે શુભ ! માટે જે દેવ સ્વયં કાળ માયાદિકના ભયે રહિત હોઈને

બીજા શરણાગતના બચને હરનારા હોય અને જે સનાતન-નિત્ય હોય અને જેનું ધામ નિત્ય-કાળશક્તિએ અવિચ્છેદ્ય હોય અને જે અક્ષય દ્વંને આપનારા હોય તથા ભક્તોનેવિષે મહાવત્સલ હોય અને જેના પ્રસાદથી સર્વ જનોના સમસ્ત મનોરથો અનાયાસથી સત્વર આ જન્મમાં જ સિદ્ધ થાય એવા મહાસમર્થ દેવ મને કહો ॥૨૫-૨૬॥

તદારાધનરીતિં ચ સુકરાં શિષ્ટસંમતામ્ ।

બ્રૂહિ સર્વાં વિશેષેણ જિજ્ઞાસામીદમજ્ઞસા ॥૨૭॥

તથા મુખેથી કરી શકાય એવી અને નારદ સનકાદિક શિષ્ટ જનોએ સ્વીકારેલી એવી તે દેવની સમગ્ર આરાધનરીતિને વિશેષપણે, મને કહો, આ જે પ્રશ્નને હું તત્વથી જાણુવા ઇચ્છું છું ॥૨૭॥

इत्थं महर्षिणा तेन संपृष्टो भगवान् गुहः ।

सुप्रसन्न उवाचेदं मानयंस्तमुदारधीः ॥२८॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये सावर्णि-

प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

આ પ્રકારે મહર્ષિ સાવર્ણિએ પૂછેલા મહા બુદ્ધિવાળા સમર્થ કાર્તિક સ્વામી બહુ પ્રસન્ન થઈને તે મુનિને માન આપતાયકા આ પ્રમાણે બોલ્યા ॥૨૮॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

सावर्णिप्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥



સ્કન્દ ઉવાચ—

મહાન્તં પ્રશ્નવિત્ પ્રશ્નં પૃચ્છસિ ત્વમિહાનય ! ।

નાસ્યોત્તરં વર્ષશતૈર્વક્તું શક્યં સ્વતર્કતઃ ।

ઋતે દેવપ્રસાદાદૈ બ્રહ્મન્ ! જ્ઞાનિવરૈરપિ ॥૧॥

અધ્યાય ૨ જો.

કાર્તિક સ્વામી કહેછે—હે નિષ્પાપ બ્રહ્મન્ સાવર્ણિભુને ! તમારા પ્રશ્નમાં બહુ ગૌરવ રહેલું છે. પ્રશ્ન પુછવામાં પ્રવીણ એવા તમો આ લોકમાં મહાન્-અવસ્થા બાળુવા યોગ્ય ઉત્તરવાળો પ્રશ્ન પુછો છો. આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દેવદેવ શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના અનુપાધિ અનુગ્રહ વિના તો ભવપ્રહ્લાદિ દેવો કે જે સર્વગ્રસદૃશ જ્ઞાનિવરો છે તેઓથી પણ સો વર્ષે કરીને પણ સ્વપ્નુદ્ધિકલ્પિત તર્કયુક્તિઓ વડે તો આપવા સમર્થ થવાય તેમ નથી જ. તો બીજાની તો વાત જ શી કહેવી ? ભગવાનના અનુગ્રહવાળા તો મારા જેવા અદ્યપ્તોપણુ તમારા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપવા સમર્થ થઈ શકે છે ॥૧॥

વાસુદેવપ્રસાદાત્તુ મયા જ્ઞાતં વદામિ તે ।

અનાલ્પેયં ન તે કિશ્ચિદ્ધર્મનિષ્ઠાય સન્મતે ! ॥૨॥

હે સન્મતે ! મેં તો શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના અનુગ્રહથી તમારા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર યથાર્થિત બહુયો છે તે તમને કહું છું. તમો ભાગવતધર્મનિષ્ઠ અને સન્મતિશાળી છો. આવા તમને તે કહેવા યોગ્ય ગુપ્ત કાંઈપણુ મારે નથી. આ જે ગુણયોગને લીધે તમો પૂર્ણ અધિકારી છો, આવા અધિકારીઓ જ ઉત્તરને પણ યથાર્થિત સમગ્રી શકે છે. ગુરુઓ ગુણી સ્નેહસ્પદ શિષ્યને ગુણ-પણુ કહે છે, તો તમને હું યથાર્થિત ઉત્તર આપુ છું ॥૨॥

૧ આ અધ્યાયમાં આત્મતિક મોક્ષના સાધન નિષ્પણુ પ્રસંગથી 'સર્વો-પાસ્ય શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ભગવાન જ છે' એવો લીક્ષમલચળથી નિર્ણય કર્યો છે. તથા નારદજીને નરનારાયણનું દર્શન વર્ણવ્યું છે.

एवमेव हि पप्रच्छ निवृत्ते मारुते रणे ।  
अजातशत्रुर्नृपतिर्माष्मं धर्मविदांवरम् ॥३॥  
शयितं शरशय्यायां ध्यानप्राप्ताच्युतेन च ।  
प्राप्तमैकात्म्यमन्यग्रं निगमागमपारगम् ॥४॥

કૌરવ પાંડવનો સંગ્રામ સમાપ્ત થયા પછી 'આલુશ્યામાં' સુતેલા, ધર્મેશ જનોમાં શ્રેષ્ઠ, ધ્યાનબળથી હૃદયમાં સ્ફુરિત થએલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણુની સાથે એકાત્મતાને પામેલા, માટે જ શત્રુ-જ્ઞના પ્રહારની પ્રબળ પીડા છતાં અવ્યય મનવાળા અને નિગમ આગમના પારને પામેલા એવા નૈષ્ઠિકેન્દ્ર ભીષ્મપિતામહના પ્રત્યે અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાએ તમો પુછો છો તેમ જ પૂર્વે પ્રશ્ન પુછ્યો હતો ॥૩-૪॥

### युधिष्ठिर उवाच—

चतुर्षु तात ! वर्णेषु चतुर्ष्वप्याश्रमेषु यः ।  
इच्छेच्चतुर्वर्गसिद्धिं देवतां कां यजेत सः ॥५॥  
निर्विघ्नेन च सा सिद्धिः कथं स्यादल्पकालतः ।  
कथं चाप्यल्पसुकृती पदवीं महतीमियात् ।  
एतं मे संशयं छिन्धि सर्वज्ञस्त्वं पितामह ! ॥६॥

યુધિષ્ઠિર રાજા પુછે છે—હે તાત ભીષ્મ ! ચાર વર્ણમાં કે ચાર આશ્રમમાં વર્તતો જે કોઈ પણ જન ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થને કે હરકોઈ એક પુરુષાર્થને ઇચ્છતો હોય તે કયા દેવનું યજન-પૂજન ભજન કરે ? એક તો આ પ્રશ્ન છે. વળી તે ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નિર્વિઘ્નપણે અને વળી લાંબા કાળે નહિ પણ અલ્પ કાળમાં કયા સાધનથી થાય ? આ બીજો પ્રશ્ન છે. વળી અલ્પ પુણ્યવાન જન પણ મહાપુણ્યવાન

નાગદાદિ જનોને મળતી મોટી પદવીને ક્યા ઉપાયથી પામે ? આ રીતે પ્રશ્ન છે આ ત્રણ પ્રશ્નરૂપ સસય છે તેને નિવારણ કરો હે પિતામહ ! તમો સર્વેશ છે, માટે તમને અવિદિત કાર્ઠ પણ નથી તો તમો જ આ સમસ્ત તત્વાર્થ કહેવાને યોગ્ય છો ॥૫-૬॥

### સ્કન્દ ઉવાચ—

एवं धर्मात्मना तेन पृष्टः शान्तनवो मुने ! ।

किञ्चिज्જहास वीक्ष्यैव श्रीकृष्णमुरापङ्कजम् ॥७॥

કાર્તિક સ્નામી કહે છે—હે મુને ! આ પ્રકારે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાએ પુછેલા રાતપુત્ર ભીષ્મપિતામહ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે જે પોતાના ભક્ત ભીષ્મને અવસાન સમયે પોતાનું દર્શન આપવા અને તે દ્વારા ભક્ત યુધિષ્ઠિર રાજાને બોધ અપાવા તેમની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં પધાર્યા હતા તેમના મુખકમળ સામું નેહને જ કિંમિત્ હાસમુખનાળા થયા એટલે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ તથા વ્યાસાદિ મુનિગણોએ પણ બહુ બહુ ઇતિહાસો કહી કહીને ‘શ્રીકૃષ્ણ પરમ દેવતા છે’ એમ વારેવારે બોધ આપેલા બાળકો દિને સુહૃદો મિત્રો કાકાઓ બાતાઓ ગુરુઓ આદિકના મહા દ્રોહથી બહુ ભય પામી ગએલા, ‘કોટિવર્ષોએ પણ નરકથી મારો મોક્ષ થનાનો નથી’ એમ માની બેઠેલા, તે પછી કુરુક્ષેત્રમાં શરૂ પજરમાં પડેના ભીષ્મના શરણને પામેલા, ફરીથી ભીષ્મપિતામહે પણ “एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायण पुमान् । मोहयन् मामया लोक गूढश्चरति वृजिषु ॥ अस्यानुभाव भगवान् वेद गुह्यतम शिव । देवर्षिर्नारद साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप ।” એ મન્યસે માનુ-રેય પ્રિય મિત્ર સુહૃત્તમમ્ । અકારો સર્વિય દૂત સૌહૃદાદય સાર-ચિન્મ્ ॥” આ પ્રકારે બોધ આપેના પણ યુધિષ્ઠિરને ફરીથી તે દિવ્યરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં મનુષ્યભાવરૂપ સસય ઉત્પન્ન થયો બાપુવાથી અને ભગવાનની માનુ-યનીવાનુ અનુકરણ બાણુવાથી મદહાસમુખવાળા થયા ॥૭॥

દશા સંપ્રેરિતસ્તેન નરનારાયણોદિતમ્ ।

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યં પિતુઃ શ્રુતમુવાચ તમ્ ॥૮॥

અનતકોટી બ્રહ્માડોને સકલપમાત્રમા સર્જનારા, અક્ષરબ્રહ્માના નિયામક, ભવ બ્રહ્માદિ સર્વકોઈને ગુણકર્મણિસારે ફળ આપનારા, સાક્ષાત્ વસુદેવનદન એવો હું તે મારા માહાત્મ્યજ્ઞાન વિના મારા સ્વરૂપનો નિશ્ચય નિશ્ચય દુર્લભ છે તો તમો તે જ પ્રથમ કહો, આ પ્રકારે તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાની દૃષ્ટિથી જ પ્રેરણા કરેલા શીષ્યપિતા મહે નરનારાયણ ભગવાને કહેલું, પિતા આપ્તતમ શતતુ થકી સાભળેયુ એનું શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય યુધિષ્ઠિર રાજા પ્રત્યે કહ્યું ॥૮॥

તતઃ શ્રુત્વા નારદોઽપિ કુરુક્ષેત્રં ગતઃ પુનઃ ।

કૈલાસ એત્ય તત્પ્રાહ પિતર મે સ ચાપિ મામ્ ॥૯॥

કુરુક્ષેત્ર કે જે ધર્મક્ષેત્ર હોઈને ભારતસગ્રામના સ્થાનભૂત હતું તે પ્રત્યે ગએલા નારદમુનિએ પણ શીષ્યથકી પુન સાભળીને, પાછા કૈલાસમા આવીને તે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય મારા પિતા શ્રીમ હાદેવને કહ્યું તે મારા પિતાએ પણ મને કહ્યું ‘તત્ત પુન શ્રુત્વા’ આ પદ્ધતી “જે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય પૂર્વે નરનાગયણુન્નપિથકી સાભળ્યુ હતું તે જ ફરીથી નારદજીએ શીષ્યથકી સાભળ્યુ” એમ જણી લેવું ॥૯॥

તત્તેઽહં સંપ્રવક્ષ્યામિ નિશ્ચલપરિપૃચ્છતે ।

મહાસદસિ નિર્ણીતં મુનિવર્યાપસંશયમ્ ॥૧૦॥

હે મુનિવર્ય ! આ રીતની પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું તે આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય કે જે દેવર્ષિ બ્રહ્મર્ષિ રાજર્ષિ આદિકની મહા સભામા નિર્ણીત થયેલું, માટે જ સરાયરહિત છે તે નિઃકપટપણે પુછતા તમને હું હવે કહું છું ॥૧૦॥

વાસુદેવઃ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણઃ પુરુષોત્તમઃ ।

દેવોઽકામૈઃ સકામૈશ્વ પૂજ્યો મુક્તૈર્નરૈરપિ ॥૧૧॥



પ્રથમ સર્વોપાસ્ય દેવને કહ્યું છે—જે વાસુદેવ—“ઈશાવાસ્યમિદં  
 સર્વં” ‘સર્વંત્રાસૌ સમસ્તં ચ વસત્યગ્રેતિ વૈ યતઃ । તતઃ જ્ઞ વાસુદેવેતિ  
 વિદ્વદ્ભિઃ પરિપ્રચ્યતે ॥” ‘સર્વાણિ તત્ર ભૂતાનિ વસન્તિ પરમાત્મનિ । ભૂતેષુ  
 ચ સ સર્વાત્મા વાસુદેવસ્તતઃ સ્મૃતઃ ॥” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં  
 સમસ્ત વિશ્વને પોતાવિષે વાસે છે અને તે પોતે સર્જેલા વિશ્વમાં  
 સર્વાન્તર્યામિપણે વસે છે માટે વાસુ અને સૃષ્ટિસ્થિતિલયવડે  
 વિહાર કરે છે માટે દેવ, મળીને વાસુદેવ સ્વાર્થક નામથી વર્ણવ્યા  
 છે. અથવા ‘વાસુદેવાપત્યતઃ વાસુદેવઃ પ્રકીર્તિતઃ’ આ નિરૂક્તિને  
 અનુસારે વાસુદેવના પુત્ર હોવાથી વાસુદેવ નામથી કહ્યા છે. જે  
 ‘પરંબ્રહ્મ—‘નારાયણઃ પરંબ્રહ્મ’ ‘મહારાત્પરતઃ પરઃ’ ‘ક્ષરાક્ષરેશ્વરશ્ચ પરસ્ત્વં  
 બ્રહ્મ પરમં હરે !’ ‘પરંબ્રહ્મ પરં ધામ’ ‘શ્રુત્વા કૃષ્ણં પરંબ્રહ્મ’ ઇત્યાદિ  
 શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં અક્ષરબ્રહ્માદિ સર્વેની અપેક્ષાએ નિરવધિ  
 કહ્યાણુતમ સ્વરૂપ રૂપ ગુણુ વિભૂતિ આદિકવડે મોટાઈરૂપ ગુણુ-  
 યોગને લીધે પરતરખણે પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી સ્વાર્થક ‘પરં-  
 બ્રહ્મ’ નામથી કહ્યા છે. જે પુરુષોત્તમ—‘સ વત્તમઃ પુરુષઃ’ “દ્વાવિમૌ  
 પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર ષ્ટ્વ ચ । ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર  
 ઇચ્યતે ॥ ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્રવ્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ । યો લોકગ્રવમા-  
 વિશ્ય વિમર્શ્યશ્ચ ઇશ્વરઃ ॥ યસ્માદ્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।  
 યતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રચિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ-  
 ઓમાં બહુ મુક્તાદિ સર્વ પુરુષોની અપેક્ષાએ નિરતિશય ઉત્કૃષ્ટ-  
 તારૂપ ગુણુયોગને લીધે અન્વર્થ પુરુષોત્તમ નામથી કહ્યા છે. જે  
 શ્રીકૃષ્ણ—શ્રી—રાધા કે લક્ષ્મીએ યુક્ત હોઈને ‘કૃપિર્મુવાચકઃ શબ્દો  
 નશ્ચ નિર્વૃતિવાચકઃ । તયૌરૈવ્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ હત્યભિવીચતે ॥’ આ  
 નિરૂક્તિ વચનને અનુસારે અનવધિ આનંદ ગુણુયોગને લીધે  
 અન્વર્થ શ્રીકૃષ્ણ નામથી કહ્યા છે. આવાં દિવ્ય મંગળ નામોથી  
 કહેલા જે એક દેવ છે તે સકામ નિષ્કામ સર્વકોઈ નરોએ તથા  
 બ્રહ્મભાવાપન્ન મુક્તોએ પણ સદા હિપાસ્ય છે. “અકામઃ સર્વકામો  
 વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ । તીર્થેન મક્ષિયોગેન ચજેત પુરયં પરમ્ ॥”

એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. “સકામૈર્નિષ્કામૈરપિ સુરનરૈઃ સેવ્યચર-  
ણમ્” એમ સત્સંગિજીવનમાં કહ્યું છે ॥૧૧॥

દ્વિજાતીનાં ચાશ્રમાણાં સ્ત્રીશૂદ્રાદેશ્ચ સર્વથા ।

સ્વસ્વધર્મેરેષ એવ તોષણીયોઽસ્તિ ભક્તિતઃ ॥૧૨॥

દ્વિજાતિશબ્દવાચ્ય ત્રૈવર્ણિકો, આશ્રમિઓ અને સ્ત્રીશૂદ્રાદિ સર્વકોઈએ પણ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમવિહિત ધર્મોએ સહિત જ ભક્તિપદે આ શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વથા સંતોષણીય છે. જે જન ભક્તિને ત્યજીને કેવળ સ્વધર્મપદે જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છે છે તે તો કટિમાં તુંબડી બાંધીને સાગર તરવા ઇચ્છે એવો બાળુવો. જે જન સ્વધર્મને પણ ત્યજીને ભક્તિથી જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છે છે તે પણ મસ્તકે પાષાણ મુકીને સમુદ્રને તરવા ઇચ્છે એવો બાળુવો. માટે ધર્મભક્તિનું સાહિત્ય જ કહેવા ઇચ્છ્યું છે. તેથી સ્વધર્મમાત્રથી કે. કેવળ ભક્તિથી પણ પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય નથી કિંતુ સ્વધર્મસમેત ભક્તિથી જ ભગવાન પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય છે. આ અર્થ નારદીય પુરાણમાં—“યઃ સ્વધર્મ પરિ-  
ત્યજ્ય ભક્તિમાત્રેણ જીવતિ । ન તસ્ય તુલ્યતે વિષ્ણુરાચારાતુલ્યતે હરિઃ ॥  
સર્વાંગમાનામાચારઃ પ્રથમઃ પરિકલ્પતે । આચારપ્રભવો ધર્મો ધર્મસ્ય  
પ્રમુરચ્યુતઃ ॥ તસ્માત્કાર્યાં હરેર્ભક્તિ સ્વધર્મસ્યાવિરોધિની ॥” આ વચનથી તથા મત્સ્ય પુરાણમાં—“સ્વધર્મહીના ભક્તિશ્ચ પ્રાકૃતૈવ  
પ્રકીર્તિતા । તસ્માદ્ધર્મપરો ભૂત્વા પૂજયસ્વ જનાર્દનમ્ ॥” આ વચનથી વર્ણવ્યો છે. આ બધો અર્થ “ધર્મેણ રહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યા ન સર્વથા” “ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યેતિ તદ્વદઃ” આ શિક્ષા-  
પત્રીશ્લોકની ટીકામાં સપ્રમાણ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે ॥૧૨॥

તસ્માત્કર્માશિલમપિ દૈવં પિતૃયં ચ સર્વદા ।

તત્પ્રીત્યા એવ કર્તવ્યં વેદોક્તં ચ યથોચિતમ્ ॥૧૩॥

ભગવાન સ્વધર્મસહિત ભક્તિપદે જ સંતોષણીય હોવાથી વેદોક્ત યથોચિત દૈવ પિતૃય સમગ્ર પણ કર્મ સર્વદા તે શ્રીકૃષ્ણની

પ્રસન્નતા માટે જ જનોએ કરવું. વેદવિહિત સમગ્ર કર્મ કરવું અને તેમાં ભગવાનની પ્રસન્નતાસિવાય ખીજા ક્ષણની ઇચ્છા ન રાખવી એટલું તાત્પર્ય છે ॥૧૩॥

સુસ્વામ્યે નૃભિર્યદ્યત્કર્માત્ર ક્રિયતે શુભમ્ ।

અપિ સ્વનુષ્ટિતં તચ્ચેત્કૃષ્ણસંબન્ધવર્જિતમ્ ।

તદા ક્ષયિષ્યલ્પફલં જ્ઞેયં તચ્ચ ગુણાત્મકમ્ ॥૧૪॥

આ લોકમાં મનુષ્યો મનોભાઈ સુખક્ષણની પ્રાપ્તિમાટે જે જે શુભ કર્મ કરે છે તે ભલે સારી રીતે શાસ્ત્રવિધિને અનુસારે અનુષ્ઠાન કર્યું હોય પણ જો તે કૃષ્ણસંબંધ જે તેમની પ્રસન્નતા વિનિયોગવાળો છે તેણે વર્ણત હોય તો તે શુભ કર્મ માયિક ત્રિગુણાત્મક હોઈને (બંધક હોઈને) નશ્વર અને વળી અદ્ય ક્ષણવાળું સમઝવું ॥૧૪॥

ફલવૈગુણ્યકૃત્ત્વાશુભદેશાદિયોગતઃ ।

વદ્યુવિમ્નં ચ તદ્દૃષ્ટાં નૈવ વાચ્છિતસિદ્ધિદમ્ ॥૧૫॥

એટલું જ નહિ પણ તે ભગવત્સંબન્ધે વર્ણત શુભ કર્મ, અશુભ દેશકાળાદિક આકાના સંબન્ધથી ક્ષણની વિગુણતાને એટલે જે ઇષ્ટિત ક્ષણે ઉદ્દેશીને શુભ કર્મ કર્યું હોય તે નહિ થતાં ઉલટી અનીષ્ટિત ક્ષણની પ્રાપ્તિને કરનારું, (જેમ ઇન્દ્રને હણવામાટે ઉત્પન્ન કરેલો ધૃત્રાચુર ઇન્દ્રેજ હણીનાંખ્યો એમ) માટેજ બહુ વિમ્નવાળું થાય છે. માટે મનુષ્યોને તેવું કર્મ વાંછિત ક્ષણે આપનારું ન જ થાય ॥૧૫॥

કર્મંતદેવ શ્રીકૃષ્ણપ્રીણનાય ક્રિયતે ચેત્ ।

તત્સંબન્ધેન તર્હૈતદ્ભવેત્સર્વં હિ નિર્ગુણમ્ ॥૧૬॥

આનું આ જ શુભ કર્મ જો ભગવાનની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો કર્મમાં આવેલા ભગવત્સંબન્ધને લીધે તે દૈવપિઆદિ તથા સંખ્યયોગાદિ સમગ્ર પણ સત્કર્મ તત્કાળ નિર્ગુણ-

અર્થાંધક થઈને ગુણાતીત ભગવદ્ભક્તિરૂપ નિત્ય ફળને આપનારૂં થાય છે. જેમ ઋષભદેવના પુત્ર ભરતજીએ યજ્ઞમાં આરાધનીય સૂર્યાદિ દેવોની ભગવાનના ચક્ષુઆદિક અંગમાં ભાવના કરી હતી તેમ ભાવના કરવી તેને કર્મમાં ભગવત્સંબન્ધ કહે છે. એટલે દૈવ પિત્ર્યાદિ કર્મમાં આરાધનીય દેવોને ભગવાનના અંગ તરીકે (પણુ સ્વતંત્રપણે નહિ) સમજવાથી સર્વમાં ભગવાનનો સંબન્ધ આવે છે ॥૧૬॥

**સ્વચ્છિતાદપ્યધિકં દદાતિ ફલમક્ષયમ્ ।**

**અસદ્દેશાદિસમ્બન્ધાત્તદ્વૈગુણ્યં ભવેન્ન ચ ॥૧૭॥**

વળી તે ભગવત્સંબન્ધવાળું સત્કર્મ સ્વચ્છિતથડી પણ અધિક અને વળી અક્ષય ફળને આપે છે. અને વળી અશુભ દેશકાળાદિકના યોગને લીધે પણ વિપરીત ફળને આપનારૂં થતું નથી ॥૧૭॥

**વિઘ્નસ્તુ કોઽપિ બ્રહ્મર્ષે ! પ્રતાપાચ્ચક્રપાણિનઃ ।**

**તસિન્ન પ્રમવેત્ ક્વાપિ તત્સાદીપ્સિતસિદ્ધિદમ્ ॥૧૮॥**

હે બ્રહ્મર્ષે ! તે ભગવદ્દાશધનરૂપ કર્મમાં ભક્તરક્ષાર્થે હસ્તમાં સુદર્શન ચક્રને ધારી રહેલા ભગવાનના પ્રતાપને લીધે કોઈપણ અશુભ દેશકાળાદિ અંતરાય તો ક્યારેય પણ પોતાનું બળ ખતાવવા સમર્થ થતો નથી. એટલે તેનો વિનાશ કે અન્યથાપણું કરી શકતો નથી. અને વળી તે કર્મ ઇતિસત સિદ્ધિને આપનારૂં થાય છે ॥૧૮॥

**યદપ્યલ્પં સ્વસુકૃતં તથાપિ પરમાત્મનઃ ।**

**સાક્ષાત્સમ્બન્ધતો બ્રહ્મન્ ! ભવત્યેવ મહત્તરમ્ ॥૧૯॥**

હે બ્રહ્મન્ ! પોતે કરેલું ભગવદ્દાશધનરૂપ સત્કર્મ યદપિ અલ્પ હોય તથાપિ સાક્ષાત્ નરનાથધારી પરમાત્માના સંબન્ધથી મહા-ફળને આપનારૂં થાય છે ॥૧૯॥

**યથા સ્ફુલિન્નમાત્રોઽપિ વનકાષ્ઠૌઘયોગતઃ ।**

**અનિવાર્યો મવેદાવસ્તયૈતદ્ધરિયોગતઃ ॥૨૦॥**

આ અર્થને દર્શાવતી સ્ફુટ કરે છે—જેમ દાવાનળ પ્રથમ સ્ફુલ્લિગમાત્ર-કલ્પિકામાત્ર હોય પણ વનવર્તી કાષ્ઠસમૂહના યોગને લીધે વૃષ્ટ્યાદિવડે પણ અનિવાર્ય મહાન થાય છે તેમ આ અહ્ય પણ સુદૃઢ ભગવાન શ્રીહરિના સાક્ષાત્ સંબન્ધને લીધે મહત્તર અને અતરણ્યોએ અનિવાર્ય થાય છે. આ અર્થ દ્રૌપદીસમર્પિત શાકાન્નભક્ષણમાં અને શ્રીદામસમર્પિત તાંદુળભક્ષણ આદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહ્યપણ સત્કર્મ ભગવાનના સંબન્ધને લીધે મહાદ્ધને આપનારૂં થયું છે ॥૨૦॥

પ્રવૃત્તે વા નિવૃત્તે વા તસાદ્ધર્મે સ્થિતૈર્નરૈઃ ।

ઉપાસ્તવ્યો વાસુદેવસ્તત્સમ્યક્સિદ્ધિમીप्સુભિઃ ॥૨૧॥

માટે પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત ધર્મમાં રહેલા અને તેના તેના યથાર્થ ફળને ઇચ્છતા સર્વકોઈ નરોએ વાસુદેવ ભગવાનની ઉપાસના કરવી. આ બધો અર્થ ગદ્ય મધ્યપ્રકરણના ૧૧ વચનામૃતમાં 'આમયો યેન મૂતાનાં જાયતે યશ્ચ સુવત ! । તદેવ જ્ઞામયં દ્રવ્યં ન પુનાતિ ચિકિત્સિતમ્ ॥ એવં વૃણાં ક્રિયાયોગાઃ સર્વે સંસૃતિહેતવઃ । ત પૃષ્ઠામવિનાશાય વલ્પન્તે કલ્પિતાઃ પરે ॥' આ બાગવતવચનને પ્રમાણપણે પરિબ્રહ્મીને શ્રીહરિએ સવિસ્તર વર્ણુઓ છે. તથા ગીતામાં 'નેહાભિક્રમનાત્તોઽસ્તિ પ્રલવાયો ન વિયતે । સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય પ્રાયતે મહતો મયાત્' ઇત્યાદિ વચનોવડે વર્ણુઓ છે ॥૨૧॥

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નારદસ્ય ચ સંવાદમૃપેર્નારાયણસ્ય ચ ॥૨૨॥

આ વર્ણુશ્રમોચિત સ્વધર્મમાં રહીને વાસુદેવની ઉપાસના કરવારૂપ બાગવતમાં પણ પુરાતન આ એક ઇતિહાસને ઋષિઓ કહે છે. જેમાં નારદઋષિ અને નારાયણઋષિનો સંવાદ છે. એટલે તેમનું શ્રોતા વક્ત્રાપણું છે ॥૨૨॥

યો વાસુદેવો ભગવાન્નિત્યં બ્રહ્મપુરે સિતઃ ।

દાક્ષાયણ્યામાવિરાસીદ્ધર્માલ્લોકહિતાય સઃ ॥૨૩॥

જે વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ બ્રહ્મપુર ધામમાં નિલ નિવાસ કરી રહ્યા છે તે જ સમસ્ત લોકોના આત્મતિક હિતમાટે ધર્મપ્રબળપતિ થકી બ્રહ્મપુત્ર દક્ષપ્રબળપતિની પુત્રી મૂર્તિમાં પ્રકટ થયા હતા ॥૨૩॥

કૃતે યુગે દ્વિજવર ! પુરા સ્વાયમ્ભુવાન્તરે ।

નરો નારાયણથેતિ દ્વિરૂપઃ પ્રાદુરાસ સઃ ॥૨૪॥

તેમના પ્રાદુર્ભાવ કાળને કહે છે—હે દ્વિજવર ! પ્રથમનો જે સ્વાયંભુવમન્વંતર તેમાં વર્તતા સત્ય યુગમાં નારાયણ અને નર એવા બે રૂપે પ્રગટ થયા હતા. ‘જ્યેષ્ઠો નારાયણસ્ત્ર ચ નરસ્ત્વાનુજઃ સ્મૃતઃ’ આ વચનને અનુસારે નારાયણને મોટા ભાઈ બાળુવા અને નરને નાના ભાઈ બાળુવા ॥૨૪॥

ધર્માશ્રમાત્તપસ્તમું ક્ષેમાયૈવ નૃણાં મુચિ ।

નરનારાયણૌ તૌ ચ વદર્યાશ્રમગીયતુઃ ॥૨૫॥

પ્રકટ થએલા તે નરનારાયણ ભગવાન્ ભરતખંડમાં વર્તતા નરોના ક્ષેમમાટે જ તપ કરવામાટે ધર્માશ્રમ થકી બહરીકાશ્રમમાં આવી રહ્યા ॥૨૫॥

તત્રાયૌ લોકનાથૌ તૌ કૃશૌ ધમનિસન્તતૌ ।

તૈપાતે તેજસા સ્વેન દુર્નિરીક્ષ્યૌ સુરૈરપિ ॥૨૬॥

તે આશ્રમમાં સર્વ જગતના કારણભૂત, લોકોના નાથ-રક્ષક, કૃશ મૂર્તિ જેમની છે, માટે જ ઉઘાડી નાહિઓથી વ્યાપ્ત, પોતાના સાહજિક તેજને લીધે દેવોએ પણ ભગવત્પ્રસાદ વિના દુર્દૃશ્ય એવા તે નરનારાયણ ઋષિ તપશ્વર્યાપરાયણ થયા ॥૨૬॥

યસ્ય પ્રસાદં કુવતિ સ વૈ તૌ દ્રષ્ટુમર્હતિ ।

શક્યન્તે નાન્યથા દ્રષ્ટુમપિ તદ્દામવાસિનઃ ॥૨૭॥

તેઓ જેની ઉપર અનુગ્રહ કરે તેજ જન તેમને જોવામાટે યોગ્ય થાય. તેમના અનુગ્રહ વિના તો તે ધામના વાસી ઋષિઓને પણ દેવાદિદેવોપણુ સ્વતંત્રપણે જોવા સમર્થ થવાનું નથી તો સ્વયં નરનારાયણને જોવા માટે સમર્થ ન થવાય એમાં તો કહેવું જ શું ? ॥૨૭॥

एकदा नारदो योगी ताम्यामेव दिदक्षितः ।

अन्तरात्मतया चान्तर्हृदयेऽपि प्रचोदितः ॥२८॥

मेरोर्महागिरेः शृङ्गात्सद्यो गगनवर्त्मना ।

तं देशमागमद् ब्रह्मन् ! वदर्याश्रमसंज्ञितम् ॥२९॥

હે બ્રહ્મન્ ! એક સમયે નરનારાયણે બહાર જોવા ઇચ્છેલા અને વળી તેમના મનમાં પણ અંતર્યામિરૂપે પ્રેરણા કરેલા એવા યોગી નારદમુનિ તત્ક્ષણે મહાગિરિ મેરુના શિખરથકી આકાશ માંજે કરીને જેમાં નરનારાયણ ઋષિ રહ્યા છે એવા અદ્યાશ્રમ સંજ્ઞિત દેશમાં આવ્યા ॥૨૮-૨૯॥

तयोराह्निकवेलायामागतस्तत्र स द्रुतम् ।

आद्याश्रमक्रियासक्तौ तौ ददर्श च दूरतः ॥३०॥

બદરીકાશ્રમમાં બદરીપતિ નરનારાયણને સંધ્યાવંદનાદિ આહ્નિકવિધિ કરવાની વેળામાં એકદમ આવેલા નારદમુનિએ આદ્યાશ્રમ જે શ્રાવ્યર્યાશ્રમ તેને ઉચિત ક્રિયા જે સ્વધર્મ તેમાં તરુપર એવા નરનારાયણનાં દૂરથી દર્શન કર્યા ॥૩૦॥

दृष्ट्वैश्वरचर्यां तां तस्य कौतूहलं त्वभूत् ।

अहौ ! ! एतौ जगत्पूज्यावीश्वरौ सर्वदेहिनाम् ।

एतौ हि परमं ब्रह्म काऽनयोराह्नિકक्रिया ॥३१॥

દર્શન કરતાં સંધ્યા વંદનાદિ નિત્યકર્માચરણરૂપ પરમેશ્વરચર્યાને જોઈને જ આ મુનિના મનમાં મોટું કૌતૂહલ-આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. (તે કહે છે-) અહો !! આતો આખાય જગતે પૂજા કરવાલાયક, સર્વ દેહિઓના નિયામક અને સ્વયં પરમબ્રહ્મ—તેમના અવતાર-બત નિશ્ચયથી છે. તો એમને આવી કર્મપરવશ પ્રાકૃત પ્રાણીની પેઠે આહ્નિક ક્રિયા કરવી કેમ થટે? ન જ થટે. જે સમગ્ર શ્રદ્ધાંત્રપૂજ્ય છે તેમને અન્યનું પૂજન, જે સર્વેશ્વર છે તેમને યમનિયમાદિકને પરતંત્રપણું અને જે પરમબ્રહ્મ છે તેમને નિત્ય કર્મમાં અતિશય આદર આતો અતિશય આશ્ચર્યવત્ છે ॥૩૧॥

પિતરૌ સર્વભૂતાનાં દૈવતાનાં ચ દૈવતમ્ ।

કાં દેવતાં તુ યજતઃ પિતૃન્વૈ તૌ મહામતી ॥૩૨॥

આતો સમસ્ત જગતના આતા પિતા, દેવોના પરમ દેવ અને મહામતિમાન છે તે કયા દેવનું અથવા કયા પિત્રીનું પૂજન કરતા હશે ॥૩૨॥

इति सञ्चिन्त्य मनसा भक्तो नारायणस्य सः ।

तत्समीपमुपेत्याથ तस्यૌ નત્વા કૃતાઙ્ગલિઃ ॥૩૩॥

નારાયણના પરમ ભક્ત નારદમુનિ આ પ્રકારનો મનમાં આશ્ચર્ય સાથે વિચાર કરીને, પછી તેમની સમીપે જઈને સાધ્ધાંગ પ્રણામ કરીને બે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા ॥૩૩॥

कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताम्यो निरीक्षितः ।

पूजितश्चैव विधिना शास्त्रदृष्टेन सोऽनघ ! ॥૩૪॥

હે નિષ્પાપ સાવણિ મુને ! શ્રીનરનારાયણ ભગવાને દેવસંબન્ધી સંધ્યાજપાદિ અને પિતૃસંબન્ધી તપણાદિ વિધિ કરી પરવારતાં, નારદમુનિને જોયા અને પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તેમની સારી પૂજા કરી ॥૩૪॥

तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम् ।

उपोषविष्टः सुग्रीतो नारदोऽभूच्च विस्मितः ॥૩૫॥

અતિશય આશ્ચર્યરૂપ, અદૃષ્ટપૂર્વ એવા તે વિધિવિસ્તારને જોઈને નારદઋષિ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને સમીપે બેસીને બાહુ વિસ્થપ પામ્યા ॥૩૫॥

नारायणं सन्निरीक्ष्य प्रयतेनान्तरात्मना ।

नमस्कृत्य च तं देवमिदं वचनमब्रवीत् ॥૩૬॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवगाहात्म्ये आत्यन्तिक

श्रेयःसाधननिरूपणनामा द्वितीयोऽध्यायः ॥ ૨ ॥



વિસ્મય પામેલા નારદમુનિ પોતાના પ્રિયતમ નારાયણદેવને પ્ર-  
યત્નપૂર્વક અંતરાત્માથી નિહાળીને એટલે જેવા બહાર જેવાછે તેવા  
તેમને હૃદયમાં ધારીને, નમસ્કાર કરીને આવું વચન બોલ્યા ॥૩૬॥

ઇતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે આત્યં-  
તિક શ્રેયઃસાધનનિરૂપણનામા દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥૨॥

### નારદ ઉવાચ—

વેદેષુ સપુરાણેષુ સાંજ્ઞોપાંજ્ઞેષુ ગીયસે ।

ત્વમેવ શાશ્વતો ધાતા નિયન્તાઽમૃતમચ્યુત ! ।

ત્વં વિધાતા ચ સતતં ત્વયિ સર્વમિદં જગત્ ॥૧॥

અધ્યાય ૩ જે.

નારદમુનિ કહે છે—હે અચ્યુત ! (‘શાશ્વતં શિવમચ્યુત’ આ  
શ્રુતિને અનુસારે સ્વરૂપ-સ્વભાવાદિકથી કદાપિ પ્રચ્યુતિ નહિ  
પામનારા, અથવા—‘યસ્યાન્ન ચ્યુતર્વૉઽહમચ્યુતસ્તેન કર્મેણા’ ‘તસ્યાહં  
ન પ્રણયમિ’ ‘ન ત્વજેયં કથમ્હન’ આ વચનને અનુસારે આશ્રિત-  
રક્ષણુવ્રત થકી ક્યારેય અચ્યુત નહિ થનારા, અથવા—પદ્ભાવવિકારે  
રહિત એવા ) ચાર વેદો, તેનાં શિક્ષાદિ અંગો, ભારત પાંચરાત્ર  
રામાયણ આદિક ઉપાંગો, પુરાણો, ઉપપુરાણો, ઇત્યાદિ સમગ્ર  
શાસ્ત્રોમાં તમો એક જ અનેક પ્રકારે ગાન કરાવો છો. દેવી રીતે  
તો—શાશ્વત-અનાદિસિદ્ધપણે, ધાતા-સર્વ જગતના આદિકર્તા-  
પણે, નિયંતા-સર્વના અંતઃપ્રવિષ્ટ નિયામકપણે, અમૃત-જરામ-  
રણનિવારણપૂર્વક મોક્ષપ્રદપણે, વિધાતા-બ્રહ્માદિરૂપે જગદુત્પ-  
ત્તાદિકના કર્તાપણે તમો એક જ નિરંતર વર્ણન કરાવો છો. આ  
ચેતનાચેતનાત્મક સમસ્ત જગત્ સર્વોત્કર્ષામી તમારે આધારે રહ્યું  
છે. તમો સર્વના આધાર છો. ‘સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ’ ‘સર્વે વેદા

૧ આ અધ્યાયમાં અન્ય દેવોના ઉપાસનનો નિષેધ કરવાપૂર્વક એક  
બ્રમવાન વાસુદેવનું જ ઉપાસન કરવાનું કહ્યું છે.

યત્રૈકં ભવન્તિ' 'વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદઃ' 'વાસુદેવપરા વેદાઃ' 'વેદે  
રામાયણે ચૈવ ભારતે ભરતર્પણ ! । આદૌ મધ્યે તથા ચાન્તે વિષ્ણુઃ  
સર્વેત્ર સીયતે' 'અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્ત્રા જનાનાં સર્વાત્મા' 'અન્તર્યામ્યમૃતઃ'  
'પૃથ ધાતા વિધાતા ચ સર્વેષાં પ્રાણિનાં પ્રભુઃ' 'મયિ સર્વમિદં પ્રોતં  
સુદ્રે મણિગણા ઇવ' 'વિષ્ણોઃ સકાશાદુદ્ઘૂતં જગત્તત્રૈવ ચ સ્થિતમ્ ।  
સ્થિતિસંયમકર્તાઽસૌ જગતોઽસ્ય જગદ્ સઃ' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોભાં  
આ અર્થ અનુવર્તુઓ છે ॥૧॥

ચત્વારો હ્યાશ્રમા દેવ ! સર્વે વર્ણાશ્ચ કર્મભિઃ ।

યજન્તે ત્વામહરહર્નાનામૂર્તિસમાસ્યિતમ્ ॥૨॥

હે દેવ ! ( દિવ્ય ધૃતિમાન-કાંતિવાળા ) ચાર આશ્રમો અને  
ચાર વર્ણોમાં વર્તેલા સર્વ જનો, ભવ બ્રહ્મા ઇન્દ્ર આદિક અનેક  
રૂપે રહેલા એક આપને જ વર્ણાશ્રમોચિત પોતપોતાનાં કર્મોવડે  
આરાધે છે. આ અર્થ 'સ્વકર્મેણ તતમ્યર્ચ્ય' 'સ્વે સ્વે કર્મેણ્યભિરતઃ'  
આ ગીતાવચનથી કહ્યો છે ॥૨॥

પિતા માતા ચ સર્વસ્ય દૈવતં ત્વં હિ શાશ્વતમ્ ।

કં ત્વં ચ યજસે દેવં પિતરં વા ન વિગ્રહે ॥૩॥

સમસ્ત જગતના માતાપિતા તમો એક જ છો. અને વળી  
દેવતાઓના તથા પિત્રીઓના પણ અનાદિસિદ્ધ પરમ દેવ તમો  
જ છો. 'તર્મીધરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દૈવતાનો પરમં ચ દૈવતમ્'  
'પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ' આ ધૃતિસ્મૃતિમાં  
આ અર્થ વર્ણુઓ છે. આવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વેશ્વર તમો કયા  
દેવનું કે પિત્રીનું યજન કરોછો તેને હું જાણી શકતો નથી ॥૩॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

નૈતદ્રહસ્યં વક્તવ્યમાત્મગુહ્યમધાપિ તે ।

મયિ ભક્તિમતે વ્રહ્મન્ ! પ્રવક્ષ્યામિ યથાત્થમ્ ॥૪॥

આ રીતે નારદમુનિએ સંસૃષ્ઠ પ્રતિ પુછેલા સ્વયં શ્રીનારાયણ  
કૃપાથી શાશ્વત બોલ્યા—હે વ્રહ્મન્ ! હું તમોએ પુછ્યું તે રહસ્ય

મારે શુદ્ધ હોવાથી કહેવા યોગ્ય નથી તથાપિ મારેવિષે અનન્ય  
ભક્તિનિષ્ઠાવાળા તમને યથાસ્થિત કહું છું. ભક્તિવાળાને જ રહસ્ય  
કહી શકાય ॥૪॥

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં યો ब्रह्मेति श्रुतिवर्णितः ।

त्रिगुणव्यतिरिक्तश्च पुरुषो दिव्यविग्रहः ॥૫॥

महापुरुष इत्युक्तो वासुदेवश्च यः प्रभुः ।

नारायण ऋषिर्विष्णुः कृष्णश्च भगवानिति ॥૬॥

જે 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં પ્રભુ' આ શ્રુતિએ સત્ય જ્ઞાન અનંતસ્વરૂપ-  
પણે અનુવર્ણવ્યા છે. જે 'નિર્ગુણ' 'નિરજનઃ' 'યન્ ત્રિસર્ગો મૃયા'  
'સત્ત્વાદયો ન સન્તોશે યન્ન ચ પ્રાકૃતા ગુણાઃ' આમાં કહ્યા પ્રમાણે  
માયિક ત્રિગુણુ થકી વ્યતિરિક્ત-વિલક્ષણુ માયાશુણ્ણાતીત છે. જે  
'પૂર્વમેવાહમિદાસમિતિ તત્પુરુષસ્ય પુરુષત્વં' આ શ્રુતિએ પૂર્વસિદ્ધ  
શુણ્ણુયોગને લીધે અથવા- 'પૂરણાસાદનાદૈવ તતોડસૌ પુરુષો મતઃ'  
આ વચનને અનુસારે ભક્તકામોને પુરવારૂપ અને ભક્તવિરો-  
ધિને હણુવારૂપ શુણ્ણુયોગને લીધે અથવા- 'સ યત્પૂર્વોડક્ષાત્સર્વેક્ષાત્સ-  
ર્વાન્પાપ્મન ઓપત્તસ્માત્પુરુષઃ' આ શ્રુતિને અનુસારે ભક્તોનાં સર્વ  
પાપોને બાળવારૂપ શુણ્ણુયોગને લીધે અથવા- 'આત્મેવેદમગ્ર જાતી-  
ત્પુરુષવિધઃ' આ શ્રુતિને અનુસારે પુરુષાકારયોગને લીધે પુરુષ  
શબ્દથી કહ્યા છે. આવા શુણ્ણુયોગને લીધે જ 'પુરુષ एवेदं सर्वं'  
'સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ' 'પુરુષાન્ત પરં કિંચિત્' 'પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ  
દિવ્યં' 'મગવાનિતિ શબ્દોડયં તથા પુરુષ હત્યપિ । નિરુપાધી ચ વર્તેતે  
વાસુદેવે સનાતને' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓ પરંથબ પરમાત્માને  
પુરુષશબ્દથી નિરૂપણુ કરે છે. જે 'વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં આદિ-  
ત્પવળં તમસઃ પરદ્યાત્' 'તત્તે રૂપં કલ્યાણતમં પદ્યમામિ' 'યદા પદ્યઃ  
પદ્યતે રત્નમવળં' 'ય ણ્ણોડન્તરાદિત્વે હિરણ્મયઃ પુરુષો દ્દ્યતે' 'તત્ત્વેપ  
આત્મા વિદ્યુતે તત્ત્વં સ્વામ્' 'પરમાત્મા વાસુદેવો મગવાન્ દિવ્ય-  
વિગ્રહઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિએ દિવ્યવિગ્રહ-પર વ્યૂહ વિભાવો

સર્વ અવસ્થામાં પણ અનવધિ સૌન્દર્ય લાવણ્ય યૌવન સૌકુમાર્ય  
આદિક અનંત કલ્યાણગુણસંપન્ન નિલસિદ્ધ નિર્દોષ પ્રદાશમય  
અપ્રાકૃત મૂર્તિપણે વર્ણવ્યા છે. જે વારાહસંહિતામાં કહેલાં બત્રીશ  
મહાપુરુષનાં દિવ્ય લક્ષણોએ યુક્ત હોવાથી અથવા ક્ષરાક્ષર  
પુરુષ થકી મહાન હોવાથી ‘વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં’ ‘તસ્યૈકસ્ય મહત્ત્વં  
હિ સ ચૈકઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ । મહાપુરુષશબ્દં સ વિમલૈકઃ સનાતનઃ’  
ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિમાં મહાપુરુષ નામથી વર્ણવેલા છે. જે ‘ઈશા-  
વાસ્યમિદં સર્વં’ ‘સર્વભૂતાધિવાસઃ’ ‘સર્વત્રાસૌ સમસં ચ વસત્યગ્રેતિ  
ધૈ યતઃ । તતઃ સ વાસુદેવેતિ વિદ્વદ્ભિઃ પરિપચ્યતે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃ-  
તિએ સર્વ વિશ્વને પોતાવિષે વાસવારૂપ અને સર્વમાં પોતે વસ-  
વારૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક વાસુદેવ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે  
સર્વના પ્રભુ-નિરૂપાધિ સ્વામી નિયામક હોવાથી ‘મહાત્ પ્રમુર્વે  
પુરુષઃ સત્ત્વસૈષ પ્રવર્તકઃ’ ‘એક एव हरिः स्वामिशब्दवाच्योऽस्ति  
सर्वथा’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ પ્રભુ શબ્દથી નિરૂપણ કર્યા છે. જે  
‘એક एव नारायण आसीत्’ ‘અન્તર્વેદિશ્ચ તત્સર્વં ધ્યાપ્ય નારાયણઃ  
સ્થિતઃ’ આ શ્રુતિએ સર્વાન્તર્યામિત્વરૂપ ગુણયોગને લીધે અસાધા-  
રણ મંગળ નારાયણ નામથી વર્ણવેલા છે. જે સર્વાર્થના સાક્ષાત્  
જેવારૂપ ગુણયોગને લીધે ઋષિ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે ‘વિવેશ  
ભૂતાનિ ઘરાચરાણિ’ ‘તત્સદ્દેવા તદેવાનુપ્રાવિશત્’ ‘ધ્યાપ્ય સર્વાનિમાન્  
લોકાન્ સ્થિતઃ સર્વત્ર કેશવઃ । તતશ્ચ વિષ્ણુનામાસિ વિશેષાંતોઃ  
પ્રવેશનાત્ ॥’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ વિભૂતિશ્રુત સર્વ વિશ્વમાં  
અનુપ્રવેશરૂપ ગુણયોગને લીધે અન્વર્થ વિષ્ણુ નામથી વર્ણવ્યા છે.  
જે ‘કૃષિર્મૂળાચકઃ શબ્દો ણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । વિષ્ણુસ્તદ્વાયયોગાદ્  
કૃષ્ણો ભવતિ શાશ્વતઃ’ આ નિરૂપિતમાં નિરતિશય આનંદરૂપ ગુણ-  
યોગને લીધે અથવા ‘કૃષ્ણો વર્ણશ્ચ મે યસ્માત્તેન કૃષ્ણો ભવામ્યહમ્’  
આ ભારત વચનમાં અતિરમણીય મેઘસ્થામ અપ્રાકૃત દિવ્ય કૃષ્ણ  
વર્ણરૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક કૃષ્ણ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે  
‘જ્ઞાનશક્તિપલ્લશ્ચયંવીર્યતેજાંસ્યદોપતઃ । મગવચ્છન્દવાચ્યાસિ વિના

हेयगुणादिभिः' आभां કહેલા ભગશબ્દવાચ્ય જ્ઞાન શક્તિ આદિક ઇ  
ગુણોના યોગને લીધે સાર્થક ભગવાનશબ્દથી વર્ણવ્યા છે ॥૫-૬॥

एकः स एव देवो नौ पितरौ चेति विद्धि भो ! ।

આવામ્યાં પૂજ્યતેડસૌ હિ દૈવે પિત્ર્યે ચ કલ્પિતે ॥૭॥

હે નારદ ! શ્રુતિસ્મૃતિમાં ઇત્યાદિ ઉક્ત વિશેષણોએ વિશિષ્ટ-  
પણે જે એક દેવ (અવતારી) છે તે અમારા (અવતારોના)  
માતાપિતા છે એમ તમો નિશ્ચે જાણો. આ જ કૃષ્ણ દેવદેવને  
અમો શાસ્ત્રે કર્તવ્યપણે કહેલા દેવસંબન્ધ અને પિતૃસંબન્ધ  
કર્મમાં પૂજ્યો છીએ ॥૭॥

नास्ति तस्मात्परतरः पिता देवोऽथवा द्विज ! ।

આત્મા હિ નૌ સ વિજ્ઞેયઃ કૃષ્ણો બ્રહ્મપુરેશ્વરઃ ॥૮॥

હે દ્વિજ ! જે બ્રહ્મપુર અક્ષરધામના અધીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે  
તેજ અમારા આત્મા (અવતારી) છે એમ જાણો. તેમનાથકી  
પરતર ખીલે કોઈ પિતા કે પૂજ્ય દેવ અમારે નથી ॥૮॥

तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन् ! मर्यादा लोकभाविनी ।

દૈવં પિત્ર્યં ચ કર્તવ્યમિતિ લોકહિતૈષિણા ॥૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! તે પરતર પરમાત્મા પરંબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને  
સર્વ લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ જનોને મુખ કરનારી આ  
દેવસંબન્ધી તથા પિતૃસંબન્ધી કર્મ કરવારૂપ મર્યાદા શાસ્ત્રદ્વારા  
પ્રવર્તાયી છે. તે સર્વકોઈ હિતેચ્છુ જને અનુસરવી જોઈએ. 'ન મે  
પાર્યાસિ કસંઘ્યં ત્રિપુ લોકેષુ કિઞ્ચન । નાનવાસમવાસવ્યં વર્તે ઇય ચ  
કર્મણિ ॥ યદિ હૃદં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ । મમ વર્તમાનુ-  
વર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ ! સર્વશઃ ॥ ઝરસીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ  
ચેદહમ્ । સંકરણ ચ કર્તા સ્વામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥' આ રીતે  
ગીતામાં પોતે ભગવાનજ કર્મની કર્તવ્યતા સહેતુક કહે છે ॥૯॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्वेषा कर्मास्ति वैदिकम् ।

યથાધિકારં વિહિતં પુરુષાર્થોપલબ્ધયે ॥૧૦॥

પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત એવા લેદથી બે પ્રકારનું કર્મ વેદમાં કહ્યું છે. તે ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિમાટે અધિકારને અનુસારે સર્વ કોઇને કર્તવ્યપણે કહ્યું છે ॥૧૦॥

તત્ર વેદોક્તવિધિના સ્વોચિતસ્ત્રીપરિગ્રહઃ ।

વિત્તાર્જનં ચ ન્યાયેન દ્રવ્યયજ્ઞાઃ સકામનાઃ ॥૧૧॥

વાસો ગ્રામે ચ નગરે પૂર્તમિદં ચ કર્મ યત્ ।

પ્રવૃત્તં તત્તુ સકલમશાન્તિકૃદુદીરિતમ્ ॥૧૨॥

પ્રવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ બે શ્લોકથી કહે છે—તે દ્વિવિધ કર્મમધ્યે વેદોક્ત વિધિને અનુસારે પોતાને ઉચિત એવી સ્ત્રીનો પરિગ્રહ કરવો, નીતિમાર્ગથી ધન સંપાદન કરવું, સ્વર્ગાદિ મુખની કામનાથી દ્રવ્યપ્રધાન ન્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવા, ગામમાં કે નગરમાં નિવાસ કરવો તથા ઇષ્ટ શબ્દથી અને પૂર્ત શબ્દથી કહેલું બે કર્મ તે સર્વ પ્રવૃત્ત કર્મ બાબતું. આ સર્વ પાણુ કર્મ શાસ્ત્રમાં અશાંતિને કરનાર કહ્યું છે. ઇષ્ટપૂર્ત કર્મનું લક્ષણ નારદે કહ્યું છે—‘હિંસાં દ્રવ્યમયં કામ્યમગ્નિહોત્રાગ્નિશાન્તિદમ્ । દર્શશ્ચ પૂર્ણમાસશ્ચ ચાતુર્માસ્યં પશુઃ સુતઃ ॥’ દુતદિદં પ્રવૃત્તાસ્યં હૃતં પ્રહૃતમેવ ચ । પૂર્ત સુરાલયારામ-કૃપાજીવ્યાવિલક્ષણમ્ ॥’ ઇતિ. હિંસા શબ્દથી રથેનાદિ કર્મ બાબતું. પશુ શબ્દથી પશુયાગ બાબતું. સુત શબ્દથી સોમયાગ બાબતું. હૃત શબ્દથી વૈશ્વદેવ અને પ્રહૃત શબ્દથી બલિદાન બાબતું. આરામ શબ્દથી આગબગીચા બાબતું. આજીવ્ય શબ્દથી પાણીની પરબ આદિક બાબતું. બીજે અર્થતો સ્પષ્ટ છે ॥૧૧-૧૨॥

સ્ત્રીદ્રવ્યયોઃ પરિત્યાગઃ કામલોમક્રુધાં તથા ।

વનવાસશ્ચ વૈરાગ્યં તપઃ શાન્તિઃ શમો દમઃ ॥૧૩॥

બ્રહ્મયજ્ઞા યોગયજ્ઞા જ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ સર્વશઃ ।

જપયજ્ઞાશ્ચેતિ મુને ! નિવૃત્તં કર્મ કીર્તિતમ્ ॥૧૪॥

નિવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ બે શ્લોકથી કહે છે—હે મુને ! સ્ત્રી

દ્રવ્યનો તથા ક્રમ ક્રોધ લોભનો સર્વથા પરિત્યાગ, અનાસક્તિરૂપ  
વૈરાગ્ય, વનવાસ, કૃત્ય ચાંદ્રાયણુદિરૂપ અથવા વિહિત ભોગ-  
સંકોચરૂપ તપ, પરાપરાધસહતરૂપ ક્ષમા, અંતઃકરણનિગ્રહરૂપ  
શમ, બાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ દમ, બ્રહ્મરૂપે સ્વાત્માના મનનરૂપ  
બ્રહ્મચરો, પરમાત્મામાં ચિત્તસમાવેશરૂપ યોગચરો, પરમાત્માના  
સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવારૂપ જ્ઞાનચરો, સ્વાધ્યાય અને સ્તોત્ર મંત્રા-  
દિક્કની આવૃત્તિરૂપ જપચરો, ઇત્યાદિ સર્વ જે સત્કર્મ તે નિવૃત્ત  
નામનું જાણવું ॥૧૩-૧૪॥

**ત્રિલોક્યાં ગતયો ધર્મ પ્રવૃત્તમનુતિષ્ઠતામ્ ।**

**સ્વર્ગલોકાવધિ મુને ! મનુષ્યાણાં ભવન્તિ વૈ ॥૧૫॥**

આ રીતે પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ કહીને, હવે પ્રવૃત્તકર્મ-  
કર્તાઓને મળતું હુદ્ર ક્ષણ પાંચ શ્લોકથી કહેછે—હે નારદ મુને !  
પ્રવૃત્ત ધર્મને રૂઝીરીતે પાળતા મનુષ્યોને પાતાળલોકને આરંભીને  
સ્વર્ગલોકપર્યંત જે ત્રિલોકી તેમાંજ ગતિ થાય છે. તેથી કોપર  
ગતિ થતી નથી ॥૧૫॥

**इन्द्रचन्द्राग्निलोकादौ स्वस्वपुण्यफलं च ते ।**

**भोगैश्वर्यं बहुविधमभीष्टं भुञ्जते खलु ॥૧૬॥**

યથાશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત ધર્મના અનુષ્ઠાતા તેઓ ઇન્દ્રલોક ચંદ્રલોક  
અગ્નિલોક મુખ્ય જેમાં છે એવા સ્વર્ગમાં પોતપોતાના પુણ્યનું જે  
અભીષ્ટ બહુવિધ ભોગૈશ્વર્યરૂપ ક્ષણ તેને નિશ્ચે ભોગવે છે ॥૧૬॥

**यावत्पुण्यं तावदेव भुक्त्वा तत्ते सुरास्ततः ।**

**क्षીणे तु સુકૃતે ભૂયઃ પતન્તિ વિવશા ભુવિ ॥૧૭॥**

પોતાના પુણ્યક્ષણને ભોગવવા ગએલા તે દેવતાઓ જેટલું  
પુણ્ય છે તેટલું જ તેનું ક્ષણ મુખ્યરૂપ ભોગવીને, પુણ્યનો ક્ષય  
થતાં તો ઇચ્છા ન છતાં પણ પરવશપણે પુનઃ તે ઇન્દ્રાદિ પુણ્ય  
લોકચરો વળી મનુષ્ય લોકમાં પડે છે. એટલે યથાકર્મ અવતારને  
ધરે છે. આ સમગ્ર અર્થ ત્રિમિષ્ણ માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજેતિદ્વા

સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે । તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોકમશ્નન્તિ દિવ્યાન્ દિવિ  
દેવભોગાન્ ॥ તે ઇં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં  
વિશન્તિ । एवं યયીધર્મમનુપ્રપન્ના ગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥  
આ ગીતાવચ્ચનોમાં સ્પષ્ટ છે ॥૧૭॥

ભોગૈશ્વર્યાદિનાશો હિ કાલવેગેન જાયતે ।

અનિચ્છતામપિ મુને ! તેષાં પુણ્યક્ષયે સતિ ॥૧૮॥

હે મુને ! સુખખાલુલ સ્વર્ગાદિલોકચક્રી નીચે નહિ પડવા ઇચ્છતા  
એવા દેવતાઓનું પુણ્ય ભોગથી ક્ષીણ થઈ જતાં, તેમના ભોગઐશ્વર્ય  
આદિક સુખનો નાશ કાળવેગે કરીને નિષ્કે થઈ જાય છે ॥૧૮॥

આધિકારિકદેવાનામપિ બ્રહ્મદિને મુહુઃ ।

દૃષ્ટભોગૈશ્વર્યનાશો જાયતે કાલરંહસા ॥૧૯॥

જે અધિકારમાં નિયોજેલાં ઇન્દ્રાદિ દેવો છે તેમનો પણ પ્રજા-  
સદા બ્રહ્માના એક જ દિવસમાં તેમાં પણ ૧૪ ઔદવાર નાશ  
બળવાન કાળવેગે કરીને થાય છે. તેની સાથેજ તેમના અભીષ્ટ  
ભોગ ઐશ્વર્ય આદિકના સુખનો પણ નાશ થઈ જાય છે. સત્ય ત્રેતા  
દ્વાપર અને કલિ આ ચાર યુગો એક હજારવાર જાય ત્યારે  
બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. આવા એક જ દિવસમાં ઔદ ઇન્દ્ર  
અને ઔદ મનુઓ નાશ પામી જાય છે. આ અર્થે “ચતુર્યુગસહસ્ર  
■ દિનમાહુઃ પ્રજાસૃજઃ । યન્નેન્દ્રા મનવસ્ય સ્યુશ્વતુર્દશ ચતુર્દશ” આવી  
સ્મૃતિ છે ॥૧૯॥

નિવૃત્તધર્મનિષ્ઠા યે યોગિનશ્ચ તપસ્વિનઃ । જનાદીન્

યાન્તિ લોકાં સ્ત્રીંસ્તે તુ ત્રૈલોક્યતો બહિઃ ॥૨૦॥

આ રીતે પ્રવૃત્તકર્મનિષ્ઠોને મળતું ફળ કહીને, હવે નિવૃત્તકર્મ-  
નિષ્ઠોને મળતું ફળ કહે છે- નિવૃત્ત ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા તપસ્વી  
અને યોગી એવા જે જનો છે તે સૌ ત્રિલોકી થકી બહાર ઉપર  
વર્તેલા એવા જે જન તપ સત્ય આ ત્રણ લોકો તેને પામે છે ॥૨૦॥



તત્તલ્લોકૈશ્વર્યભોગાન્ શુઙ્ગન્તે તે નિજેપ્સિતાન્ ।

દૈનંદિનેઽપિ પ્રલયે વર્તન્તે તે યથાસુખમ્ ॥૨૧॥

તે લોકો લોકોને પામેલા તેઓ તેતે લોકોનાં જે સ્વેપ્સિત ઐશ્વર્યો અને ભોગો તેને ભોગવેછે. તેલોકમાં રહેલા તેઓ દૈનંદિન જે બ્રહ્માના પ્રત્યેક દિવસે થતો નૈમિત્તિક અપર નામનો રાત્રિપ્રલય કે જેમાં દશ લોકનો નાશ થાયછે તેમાં તો સુખેથી રહેછે ॥૨૧॥

બ્રહ્મણો દ્વિપરાર્થાન્તે તદ્ભોગૈશ્વર્યસમ્પદઃ ।

નશ્યન્તિ કાલશક્ત્યૈવ લોકાસ્તેષાં ચ નારદ ! ॥૨૨॥

હે નારદ ! બ્રહ્માના રાતવર્ષાવસાનરૂપ દ્વિપરાર્થે કાળનો અંત આવતાં, નિવૃત્તધર્મો તેઓના જનાદિ લોકો અને તેતે લોકનાં જે ઐશ્વર્ય ભોગ સંપદાઓ તેનો કાળરાક્તિથીજ વિનાશ થાય છે. ‘ભામહ્યમુપનાહ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન !’ એમ ગીતામાં કહ્યુંછે ॥૨૨॥

અથૈતદ્ દ્વિવિધં કર્મ ગુણાત્મકમપિ દ્વિજ ! ।

કૃતં ચૈદ્વિષ્ણુસમ્બદ્ધં નિર્ગુણં સ્યાત્તદા તુ તત્ ॥૨૩॥

આ રીતે ભગવદ્ભાક્તએ વર્ણવેલ એવું બન્ને પ્રકારનું પણ કર્મ નશ્વર. ક્ષણ આપનાર હોવાથી સુખસુખે ત્યાગ્ય છે એમ એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ભવજી પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણે “તસ્માત્ત્વમુદ્ધવોત્સજ્ય ષોદનાં પ્રતિષોદનામ્ । પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ શ્રોતવ્યં શ્રુતમેવ ચ ॥ મામેકમેવ વારણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ । યાદિ સર્વાત્મભાવેન મયા સ્વા દ્યકુજો-મયઃ ॥” આ વચનથી કહ્યું છે. આ પ્રકારે સુખસુખે વર્તવ્યપણે તે કહેલું પણ બન્ને પ્રકારનું કર્મ જો ભગવાનની આરાધનાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો મુક્તિ આપનારૂં થાય છે, એમ કહે છે- દે દ્વિજ ! પૂર્વોક્ત પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મ યદપિ ગુણાત્મક હોવાથી બંધક છે તથાપિ જો તે વિષ્ણુભગવાનના ઉપાસનરૂપ સંબંધથી કરવામાં આવે તો નિર્ગુણ (અબંધક) થાય છે. આ અર્થે ‘પ્રોક્તાસ્તે નિર્ગુણા મત્ત્ય નિર્ગુણસ્ય હરેર્યતઃ । સમ્યગ્પાત્તઙ્કિયાઃ સર્વા ભવન્ત્યેવ દિ નિર્ગુણાઃ ॥’ આ શિક્ષાપત્રી શ્લોકમાં ભગવાને નિરૂપણ કર્યો છે.

આ મૂળ અર્ધને ટીકામાં—‘યથા ગદ્ગામ્બુનો યોગાત્ રધ્યાવાયંપિ ગાદ્ગતામ્ । યાતિ નિગુંળતામેવં ક્રિયા ગુણમયી હરેઃ ॥’ આ પ્રમાણુથી દૃઢ કર્યો છે. એકાદશ સ્કંધમાં તથા ગીતામાં આ અર્થ બહુ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે તે થકી જાણવો ॥૨૩॥

તત્કલં ચાક્ષયં સ્યાદ્દિ સ્વેષ્ટાદપ્યવિકં નૃણામ્ ।

મક્તાસ્તે ભગવદ્ધામ યાન્ત્યષ્ટાવૃત્તિતઃ પરમ્ ॥૨૪॥

અને તેતું ક્ષણ તેવા મનુષ્યોને અક્ષય (અવિનાશી) અને વળી પોતે ઇચ્છેલા થકી પણ અધિક નિશ્ચે થાય છે. એમ સાથી ? તો બન્નેય પ્રકારતું કર્મ ભગવાનના સંબન્ધથી કરનારા જે ભક્તો છે તે દેહને અંતે અષ્ટાવરણુથકી પર વર્તતા ભગવદ્ધામ અક્ષરને પામે છે. અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ એજ અક્ષય અધિક ક્ષણ જાણવું. કેવળ કર્મથી તે ક્ષણ મળતું નથી. પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ આકાશ અહંકાર મહતત્ત્વ અને પ્રકૃતિ, આ આઠ આવરણો ઉત્તરોત્તર દશ દશ ઘણાં અધિક જાણવાં. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે—પ્રાપ્ય જે અક્ષરધામ કહ્યું તે આ અષ્ટાવરણુવેષ્ટિત બ્રહ્માંડ થકી પાર હોઈ છે. અષ્ટાવરણુથકી પાર કહ્યું તેથી આ ધામ એક લોક-વિશેષ છે એમ પણ સિદ્ધ થયું. અષ્ટ આવરણુથકી પાર આવનાર જે ધામ તે અક્ષરજ છે પણ ખીજે કોઈ માધિક લોક નહિ એમ પણ સિદ્ધ થયું ॥૨૪॥

અતો વિવેકિનો નિત્યં વિષ્ણુમક્ત્યન્વિતાઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રવૃત્તા વા નિવૃત્તા વા કુર્વંતે સકલા અપિ ॥૨૫॥

આ રીતે ભગવાનનો સંબન્ધ રાખીને કરેલા દ્વિવિધ કર્મથી ભગવાનના ધામની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથીજ જે વિવેકી (બંધમોક્ષ જ્ઞાનમાં કુશળ) જનો છે તે નિરંતર પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત સર્વ કોઈ પણ ક્રિયાઓને ભગવદ્ભક્તિએ સહિત જ કરે છે ॥૨૫॥

બ્રહ્મા સ્થાણુર્મનુર્દક્ષો મૃગુર્ધર્મસ્તથા યમઃ ।

મરીચિરક્ષિરાશ્વાત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ ॥૨૬॥

વૈભ્રાજશ્ચ વસિષ્ઠશ્ચ વિવસ્વાન્ સોમ એવ ચ ।

કશ્યપઃ કર્દમાદ્યાશ્ચ પ્રજાનાં પતયો મુને ! ॥૨૭॥

દેવાશ્ચ ક્રપયઃ સર્વે સર્વે વર્ણાસ્તથાશ્રમાઃ ।

પૂજયન્તિ તમેવેશં પ્રવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥૨૮॥

હવે પ્રવૃત્ત ધર્મના અધિકારીઓને કહે છે—બ્રહ્મા શિવ મનુ દક્ષ ભૃગુ ધર્મ યમ મરીચિ અગિરા અત્રિ પુલસ્ત્ય કેતુ વૈભ્રાજ વસિષ્ઠ મૂર્ય અદ્ર કશ્યપ તથા કર્દમાદિ પ્રજાપતિઓ, સમસ્ત ઋષિઓ, સર્વે વર્ણો તથા આશ્રમો, આ સર્વે પ્રવૃત્ત ધર્મને આશરીને સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણનેજ પૂજે છે. આ સ્થળે બ્રહ્માને પ્રવૃત્તિધર્મને આશરેલા શકરાદિકને સમાનપણે ગણ્યા છે તથાપિ પ્રવૃત્તધર્મનું પ્રવર્તકપણું પણ તેમનું જ છે એટલો વિશેષ બાળવો. આ અર્થે ભારતના ગાંધી પર્વમાં—‘નિવૃત્તિલક્ષણં ધર્મમૃષિનાં રાયણોઽવધીત્ । પ્રવૃત્તિલક્ષણં ધર્મં પ્રજાપતિરયાવધીત્ ॥’ આ વચનથી કહ્યો છે ॥૨૬-૨૮॥

સનઃ સનત્સુજાતશ્ચ સનકઃ સસનન્દનઃ ।

સનત્કુમારઃ કપિલ આરુણિશ્ચ સનાતનઃ ॥૨૯॥

ઋશ્મર્યતિશ્ચ હંસાદ્યા મુનયો નૈષ્ઠિકવ્રતાઃ ।

તમેવ પૂજયન્તીશં નિવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥૩૦॥

હવે નિવૃત્ત ધર્મના અધિકારીઓને કહે છે—સન સનત્સુ-જાત સનક સસનદન સનત્કુમાર કપિલ આરુણિ સનાતન ઋષુ યતિ હરઃ, ઇલાદિ નૈષ્ઠિકવ્રતધારી મુનિઓ નિવૃત્ત ધર્મને આશરીને તે પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણનેજ પૂજે છે ॥૨૯-૩૦॥

વાસુદેવસ્યાઙ્ગતયા માવયિત્વા સુરાન્ પિવન્ ।

અહિંસપૂજાવિધિના યજન્તે ચાન્નહં હિ તે ॥૩૧॥

તે મત્રે પ્રકારના પણ ભક્તો તે તે કર્મમાં પૂજ્યાપણે માનેલા દેવતાઓને અને પિત્રિઓને ભગવાન વાસુદેવના અંગપણે ભાવના

કરીને એટલે ‘આ સર્વે દેવો તથા પિત્રીઓ ભગવાનનું અંગ (અપ્રધાન) છે પણ પ્રધાન નથી’ એમ સમજીને હિંસારહિત પૂજાવિધિથી નિરંતર પૂજે છે ॥૩૧॥

यथाधिकारमेते हि तेन यत्र नियोजिताः ।

प्रवृत्तं वा निवृत्तं वा धर्मं ते पालयन्ति तम् ।

तस्य देवस्य मर्यादां न क्रामन्त्युभयेऽपि ते ॥૩૨॥

શ્રીવાસુદેવ ભગવાને જ પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત ધર્મમાં યથાધિકાર-તેમના તેમના સ્વભાવને નહિ ઉલ્લંઘન કરીને નિયોજેલા તે આ બન્ને પ્રકારના ભક્તો તે પ્રવૃત્ત ધર્મ કે નિવૃત્ત ધર્મને સાવધાન-પણે પાળે છે. તે બન્ને પ્રકારના પણ જનો તે દેવદેવ ભગવાનની કરેલી મર્યાદાને લેશથી યથા ઉલ્લંઘન કરતા નથી ॥૩૨॥

चतुर्वर्गे तेषु यस्य यद्यदिष्टतमं भवेत् ।

तत्तत्सम्પूरयत्येव सर्वशक्तिपतिः प्रभुः ॥૩૩॥

તે ભક્તોને મધ્યે જેને ચાર પુરુષાર્થની અંદર જે જે અતિ-શય ઇષ્ટ હોય તેને તેને ભગવાન નિશ્ચે સંપૂર્ણ કરે છે, કારણ કે ભગવાન સર્વ શક્તિઓના પતિ અને મહાપ્રભુ છે. એટલે સર્વ અર્થ આપવા સમર્થ છે ॥૩૩॥

भक्त्या कृतस्याप्यल्पस्य भगवान् पुण्यकर्मणः ।

प्रीतो ददात्येव फलं महदक्षयमीप्सितम् ॥૩૪॥

અદપ પણ પુણ્ય કર્મ જે ભગવદ્ભક્તિએ સહિત કરવામાં આવે તો ભગવાન ભક્તિગમ્ય હોવાથી તેની ઉપર પ્રસન્ન થઈને મોટું અને વળી અક્ષય અને વળી ઇપ્સિત એહું ક્ષણ નિશ્ચે આપે છે ॥૩૪॥

तेषु तद्भक्तितो लोके ये त्वेकान्तित्वमास्थिताः ।

वासुदेवं विनान्यत्र सङ्गीणाशेषवासनाः ॥૩૫॥

દેહાન્તે તે તુ સમ્પ્રાપ્ય તસ્ય ધામ તમઃપરમ્ ।

દેહૈરપ્રાકૃતૈરેવ પ્રેમ્ણા પરિચરન્તિ તમ્ ॥૩૬॥

આ લોકમાં દ્વિવિધ ભક્તો મધ્યે જેઓ ભગવાન વાસુદેવ વિષે ભક્તિભરથી એકાંતિકપણાને પામેલા, માટે જ ભગવાન થકી ખીજા માધિક વસ્તુમાત્રની સમગ્ર વાસનાએ સર્વથા રહિત થઈ ગયા છે તે એકાંતિક ભક્તોતો દેહને અંતે માયાથકી પર વર્તતા ભગવદ્ધામ અક્ષરને પામીને પ્રકૃતિ સખ્યે ચર્ચિત હોવાથી અપ્રાકૃત-દિવ્ય દેહે યુક્ત થઈને ભગવાનની પ્રેમપૂર્વક પરિચર્યાને કરે છે. એક-ભગવાનવિષેજ અંત-સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનું પર્યવસાન જેણે કરીને થાય તે એકાંત-કહેવાય, એવો તો ભાગવતધર્મ છે, તેને ધારી રહેલા જે હોય તે એકાંતિક કહેવાય. અથવા-એક ભગવાનવિષેજ જેનો અત-કળભાવ અને સાધનભાવનો નિશ્ચય હોય તે એકાંત કહેવાય, એટલે જેમાં એક ભગવાનને કળરૂપ માનવાનો અને સાધનરૂપ માનવાનો નિર્ણય હોય તે એકાંત કહેવાય, એવો તો ભાગવતધર્મ છે તેને ધારી રહેલા જે હોય તે એકાંતિક કહેવાય ॥૩૫-૩૬॥

અન્યે તુ મક્તાઃ કાલેન તદુપાસનદાર્ઘ્યતઃ ।

વાસનાનાં ક્ષયે જાતે યાન્ત્યેકાન્તિકવદ્ધિ તમ્ ॥૩૭॥

આ જન્મમાં એકાંતિકપણાને નહિ પામેલા, વિષયવાસનાવાળા ભક્તો તો બહુકાળે કરીને ભગવાનની ઉપાસનાની દૃઢતા થવાથી વાસનાનો વિનાશ થતાં, એકાંતિકની પેઠે શ્રીવાસુદેવને પામે છે. અભિપ્રાય એવો છે કે-દેવ મનુષ્યાદિકમાં વારે વારે જન્મ પામીને, ભાંના ભોગ ઐશ્વર્ય આદિકમાં બહુવિધ દુરંત દુઃખ દેખીને, તેમાં વૈરાગ્ય પામતાં, સતોનો સમાગમ થવાથી ભક્તિના અંગભૂત ધર્માદિકની દૃઢતા કરીને, પછી પ્રાકૃત વસ્તુઓમાંથી ભોગેચ્છાને છોડી દઈને વાસુદેવને પામે છે ॥૩૭॥

येन केनापि भावेन तेन सम्यद्ध्यते तु यः ।

संस्तुतिं न प्रयात्येव स तु काप्यन्यजीववत् ॥૩૮॥

જે જીવ જે કોઈપણ ભાવથી ભગવાનના સંબંધને પામે છે તે તો અન્ય જીવની પેઠે ક્યારેય પણ જન્મમરણરૂપ સંસ્તુતિને નથીજ પામતો. સવાસનિક હોવાથી દેવ મનુષ્યાદિકમાં જન્મ ધારણ કરીને નિર્વાસનિક થઈને ભગવાનના ધામને પામે છે ॥૩૮॥

कर्मयोगस्य संसिद्धिर्ज्ञानयोगस्य चेप्सिता ।

तस्याश्रयादेव नृणां निर्विघ्नं भवति द्रुतम् ॥૩૯॥

વળી મનુષ્યોને કર્મયોગની તથા જ્ઞાનયોગની અભીષ્ટ રૂડી સિદ્ધિપણુ ભગવાનના આશ્રયે કરીનેજ નિર્વિઘ્નપણે અને વળી જલદી થાય છે ॥૩૯॥

तस्मात्स एव भगवान् सर्वैरपि जनैरिह ।

स्वामीष्टफलसिद्ध्यर्थं प्रीत्योपास्यो यथाविधि ॥૪૦॥

ભગવાનના સંબંધથીજ કર્મયોગ જ્ઞાનયોગની ઇષ્તિત સિદ્ધિ થતી હોવાથી ભગવાન સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણજ સર્વ કોઈ પણ જનોએ સ્વાભીષ્ટ ફળની સિદ્ધિ માટે આ લોકમાં પ્રીતિથી યથા-વિધિ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે ॥૪૦॥

ब्रह्मैक्यमाप्ता निर्विघ्ना अपि ब्रह्मशिवादयः ।

श्रीविष्णोः कुर्वते मक्तिं सन्तीत्यं तन्महागुणाः ॥૪૧॥

સંસારપાશચક્રી મુકાવા ઇચ્છતા પુરુષોને તો મુક્તિમાં હેતુ હોવાથી ભગવાનનું ઉપાસન કરવું તે ઉચિતજ છે પણ મુક્તોતો પૂર્ણકામ હોવાથી તેમને તે ઘટવું નથી ? એમ સંક્ર કરતી નહિ. કેમકે-બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તભાવને પામેલા, ઇશ્વર હોવાથી નિર્વિઘ્ન એવાપણુ ભવ બ્રહ્માદિકો પણ શ્રીનિષ્ણુની ભક્તિને કર્યાજ કરે છે. કારણ કે મુક્તોમાં પણ અવિધમાન એવા મોટા મોટા જ્ઞાન શક્ત્યાદિ તથા કારણ્ય સૌશીલ્ય વાત્સલ્ય ઔદાર્ય આદિક દિવ્ય

ગુણો ભગવાનમાં ભક્તિ કરાવે એવા નિત્ય વર્તે છે. માટે સર્વેએ પણ એજ ઉપાસ્ય છે. આ અર્થે 'આત્મારામાથ મુનયો નિર્ગન્ધા અપ્યુરુષમે । કુર્વન્ત્યહૈતુર્કીં મક્તિમિત્યંમૂતગુણો હરિઃ ॥' આ ભાગ-વત વચનમાં સ્પષ્ટ છે ॥૪૧॥

इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद ! कीर्तितः ।

अतिप्रेम्णा हि सततं मयि भक्तिमतोऽखिलः ॥४२॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासु-  
देवसर्वोपास्यत्वनिरूपणनाમા तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

હે નારદ ! આ પ્રકારનો સમગ્ર રહસ્ય વૃત્તાંત મારે વિષે નિરંતર પ્રેમભક્તિથી જોડાઈ રહેલા, માટેજ અધિકારી તમને યથાર્થિત કહી સંભળાવ્યો ॥૪૨॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखंडे वासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासु-  
देवसर्वोपास्यत्वनिरूपणनामा तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

स्कन्द उवाच—

स एवमुक्तोत्तमविदां वरिष्ठो नारायणोत्तमपू-  
रुपेण । जगाद वाक्यं जगतां गरिष्ठं तमच्युतं  
लोकहिताधिवासम् ॥१॥

અધ્યાય ૪ થો

કાર્તિકે સ્વામી કહે છે—હે સાવાર્ણ મુને ! 'સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ' આ શ્રુતિએ ઉત્તમ પુરુષપણે નિરૂપણ કરેલા શ્રીનારાયણે પૂર્વોક્ત પ્રકારે કહેતાં, આત્મજ્ઞાનિઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ એવા નારદજી સમગ્ર જીવોના પરમગુરુ, લોકહિતાર્થે જેમનો ભૂમિઉપર અધિક નિવાસ છે, અચ્યુત-અખડિત ઐશ્વર્યવાળા એવા શ્રીનારાયણ પ્રત્યે વચન બોલ્યા ॥૧॥

૧ આ અધ્યાયમાં શ્રીનરનારાયણની આજ્ઞાથી ચેતદ્વીપ ધામપ્રત્યે ગએલા દર્શનાર્થી નારદજીએ દેખેલા ત્યાંના દિવ્ય મુક્તીનું વર્ણન કર્યું છે.

### શ્રીનારદ ઉવાચ-

શ્રુતં મયા દેવ ! સમં ત્વયોક્તમૃષ્યાકૃતિચ્છાદિત-  
ભૂરિધામ્ના । તવૈવ લીલા સકલેયમીશ ! સર્વેશ્વર-  
સ્યેતિ વિદામિ ચિત્તે ॥૨॥

નારદઃપિ કહે છે—હે દેવ ! આપે કહેલું સર્વ મેં સાંભળી  
લીધું. ઋષિના જેવી મનુષ્યાકૃતિનું અનુકરણ કરીને સર્વાધિક તેજ  
અશ્વર્યને ઢાંકીને વર્તો છો, તેથી આવા અમને જાણાઓછો.  
પરંતુ તમો પરબ્રહ્મ વાસુદેવ જ સાક્ષાત્ છો. હે ઇશ ! જે આ  
તપ ધર્માચરણાદિક છે તે તો સર્વેશ્વર આપની લીલા જ લોકશિ-  
ક્ષણાર્થે છે એમ હું ચિત્તમાં જાણું છું ॥૨॥

ત્વદ્દર્શનેનૈવ હિ પૂર્ણકામો ભવામિ ભૂમન્ ! સ્વહ-  
દીપ્તિતેન । તથાપ્યહં તત્ત્વ પૂર્વરૂપં પ્રમો ! દિદ્ધ-  
ક્ષામિ હિ કૌતુકં મે ॥૩॥

હે ભૂમન્ ! (નિરતિશય આનંદસ્વરૂપ. આ અર્થ—“ભૂમા ત્યેવ  
વિજિજ્ઞાસિતન્યઃ” “અનન્તાસિલગુણવાનનન્તૈશ્વર્યસેવિતઃ । અનન્તજી-  
વેશપતિઃ કૃષ્ણો ભૂમાઽસ્થિલેષ્ઠઃ” આ શ્રુતિ સ્મૃતિએ કહ્યો છે )  
મારા મનમાં બહુ દિવસથી ઇચ્છેલું આપનું દુર્લભ દર્શન થયું તેણે  
કરીને જ હું પરિપૂર્ણ મનોરથવાળો થઈ ગયો છું. યદ્યપિ આપના  
દર્શનથી જ પૂર્ણકામ થયો છું તથાપિ હે પ્રભો ! હું તમારે જે  
પરોક્ષ પૂર્વ મૂળરૂપ શ્રીકૃષ્ણ નામનું છે તેનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું,  
કેમકે મને પૂર્વરૂપનાં દર્શન કરવામાં અતિશય આશ્ચર્ય વર્તે છે.  
તો આ મનોરથ સંપૂર્ણ કરો ॥૩॥

### શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

ન તત્સ્વરૂપં મમ દાનયજ્ઞયોગૈશ્ચ વેદૈસ્તપસાપિ  
દૃશ્યમ્ । એકાન્તિકૈર્મક્તવરૈસ્તુ મક્ત્યા હ્યનન્યયા  
નારદ ! દૃશ્યતે તત્ ॥૪॥



આ રીતે શ્રીકૃષ્ણનામના સર્વકારણ પુરુષોત્તમનાં દર્શન કરવા ઇચ્છતા નારદ મુનિએ પુછેલા શ્રીનારાયણ કહે છે-હે નારદ ! તમોએ જોવા ઇચ્છેલું મારે શ્રીકૃષ્ણ નામનું જે પૂર્વસ્વરૂપ તેનાં દર્શન, દાન યજ્ઞ યોગ વેદાધ્યયન તપ આદિક સાધનોવરે પણ થઈ શકતાં નથી. તે સ્વરૂપનાં દર્શન શાથી થાય ? તો એકાંતિક ભક્ત-વરોને તો અનન્ય (અન્યાભચારિણી) ભક્તિથી જ તે સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે. ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યે સહિત એવી એકાંતિકી પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિએ કરીને જ તે ભગવાનનું દર્શન થઈ શકે છે પણ તે વિના બીજાં સાધનોએ કરીને થઈ શકતું નથી. આ અર્થે ગીતાના ૧૧ અધ્યાયમાં ભગવાને “ન વેદ્યજ્ઞાન્યનૈનં દર્શનઃ” “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ” આ વચનથી સુસ્પષ્ટ કર્યો છે ॥૪॥

**મક્તિસ્તવ ત્વસ્તિ મયિ હનન્યા જ્ઞાનં ચ વૈરાગ્યયુતં સ્વધર્મઃ  
અતશ્ચ તદર્શનમાપ્સ્યસિ ત્વં સુરેશ્વરાદૈરપિ ચદુરાપમ્ ॥૫॥**

તમારે તો મારેવિષે સ્વધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યે સહિત અનન્ય-એકાંતિકી ભક્તિ વર્તેછે, મારે મારે દર્શન કે જે મોટા મોટા ભવ બ્રહ્માદિ દેવોને પણ દુર્લભ છે તેને મારી ઇચ્છાથી પામશો. અધિકારી થવામાં અનન્યભક્તિ જ હેતુ છે. તમારેવિષે તો તે નિત્ય વર્તેછે. તો તમો મારા તે સ્વરૂપના દર્શનના પૂર્ણ અધિકારી થયા છો ॥૫॥

**ત્વદીયમક્ત્યાડતિતરાં પ્રસન્નસ્ત્વા જ્ઞાપયામ્યદ્ય  
તદીક્ષણાય । સિતાન્તરીપં વ્રજ તત્ર તેજ્યં મનોરથઃ  
સેત્સ્યતિ વિપ્રવર્ય ! ॥૬॥**

હે વિપ્રવર્ય ! તમારી નિરવધિ ભક્તિએ કરીને અતિશય પ્રસન્ન થએલો હું હાલમાં તે બ્રહ્માધામાધિપ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની તમને આજ્ઞા આપું છું. દર્શન કરવા મારે કયા દેશમાં જવું ? તો ક્ષીર સમુદ્રના ઉત્તર તીરે વર્તતા શ્વેતદ્વીપ ધામમાં જવ. ત્યાં તમારો આ મનોરથ જે મારાં સાક્ષાત્ દર્શનરૂપ છે તે નિશ્ચે સિદ્ધ થશે ॥૬॥

### સ્કન્દ ઉવાચ-

શ્રુત્વેતિ વાચં પરમેષ્ઠિપુત્રઃ સોઽપ્યર્ચયિત્વા તમૃષિં પુરાણમ્ ।  
સ્વમુત્પપાતોત્તમયોગયુક્તસ્તતોઽધિમેરૌ સહસા નિયેતે ॥૭॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! બ્રહ્માના પુત્ર નારદ-  
મુનિ શ્રીનારાયણનું આજુ વચન સાંભળીને જ તત્કાળ પુરાણ-  
પુરુષ શ્રીનારાયણ ઋષિનું યથાવિધિ પૂજન કરીને, પોતે અર્ધાંગ  
યોગની ઉત્તમ સિદ્ધિ વાળા હોવાથી ત્યાંથી આકાશમાર્ગે ઉડતાં  
એકદમ મેરૂપર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યા ॥૭॥ .

તસ્યાવતસ્યે ચ મુનિર્મુહૂર્તમેકાન્તમાસાદ્ય ગિરેઃ સ શૃંગે ।  
આલોકયન્નુત્તરપશ્ચિમેન દદર્શ ચાલ્યદ્વુતમન્તરીપમ્ ॥૮॥

મેરૂપર્વતે પહોંચેલા નારદમુનિ, તે મેરૂગિરિના શિખરમાં  
એકાંત સ્થાનને પામીને બે ઘડી પર્યંત ઉભા રહ્યા. ઉભા રહીને ચારે  
બાજુ દૃષ્ટિ કરતાં ઉત્તર પશ્ચિમ દિશાનો અંતરણ ભાગ જે વાયુ-  
કોણુ તે તરફ જોતાં અતિ અદ્ભુત એક દ્વીપ (બેટ) જોવામાં  
આવ્યો ॥૮॥

ક્ષીરોદધેરુત્તરતો હિ દ્વીપઃ શ્વેતઃ ગ નામ્ના પ્રથિ-  
તો વિશાલઃ । દેદીપ્યમાનો વિતતેન સર્વતો જ્યો-  
તિશ્ચયેનાતિસિતેન નિત્યમ્ ॥૯॥

કેવો દ્વીપ ? તો ક્ષીરસાગરના ઉત્તર તીરે વર્તતો, 'શ્વેત' એવી  
સંજ્ઞાથી વિખ્યાત (શ્વેતદ્વીપ), વિશાળ અને સમસ્ત દિશાઓમાં  
પ્રસરી રહેલા અતિશ્વેત તેજઃપુંજથી નિરંતર દેદીપ્યમાન છે ॥૯॥

આઝૈરનેકૈરસનૈરશોકૈરાગ્રાતકૈર્નિમ્બકદમ્બનીપૈઃ ।

વિલ્વૈર્મધૂકૈઃ સુરદારુમિશ્ર પુષ્પૈર્વટૈઃ કિંશુકચન્દનૈશ્ચ ॥૧૦॥

સર્જૈશ્ચ શાલૈઃ પનસૈસ્તમાલૈર્મુનિદ્રુમૈઃ કેતકચમ્પકૈશ્ચ ।

કુન્દૈશ્ચ જાતીસુરમલ્લિકામિર્દુમૈર્વૃતઃ પુષ્પફલાવનમ્રૈઃ ॥૧૧॥

कल्पद्रुमाणां बहुमिथ वृन्दैः सुवर्णरम्भाक्रमुका-  
लिभिश्च । महद्भिरुद्यानवरैरनेकैः सरित्सरोमिवि-  
कचाम्बुजैश्च । हंसादिभिः पक्षिवरैः सुशब्दैर्गणै-  
र्मृगाणां रुचिरश्चलद्भिः ॥१२॥

વળી તે એતદ્વીપ કેવો ? તો પુષ્પફળના ભારથી નમી ગએલા અનેક આંખાના વૃક્ષો, અસન-આહનના વૃક્ષો, આસોપાલવના વૃક્ષો, આમ્રાતક-એક પ્રકારના આમ્રવૃક્ષો, (જેને રસાળ નામથી કહે છે) લીંબડાના વૃક્ષો, કદંબના વૃક્ષો, નીપ-કલંબના અથવા અપોરીયાના વૃક્ષો, ખીલીના વૃક્ષો, મહુડાના વૃક્ષો, દેવદારના વૃક્ષો, પીપળાના વૃક્ષો, વડના વૃક્ષો, આખરાના વૃક્ષો, ચંદનના વૃક્ષો, સર્જ-સાદડના વૃક્ષો, અથવા આસનના વૃક્ષો અથવા અર્જુનવૃક્ષો, રાગના વૃક્ષો, ફેનસના વૃક્ષો, તમાલના વૃક્ષો, અગથીયાના વૃક્ષો, કેવડાના વૃક્ષો, ચંપાના વૃક્ષો, ઇંચાદિ બહુ-વિધ વૃક્ષોથી વિંટાએલો તથા પુષ્પફળના ભારે કરીને નમી ગએલી મોગરાની વેલીઓ, બાઈની વેલીઓ, અમરવહ્ની અને મલ્લિકા-અટમોગરાની વેલીઓથી વીંટાએલા વૃક્ષોથી વીંટાએલો છે. વળી કેવો ? તો અનેક કદંબવૃક્ષોના સમૂહોથી તથા સોનેરી કેળો અને સોપારીના વૃક્ષોની પંક્તિઓથી વ્યાપ્ત છે. વળી મોટા મોટા સર્વોત્તમ અગીઆઓ તથા જેમાં વિવિધ ક્રમજો ખીલી રહ્યાં છે એવી અનેક નદીઓ અને સરોવરોથી વ્યાપ્ત છે. વળી મધુર શબ્દને કરતા હંસાદિક ઉત્તમ પક્ષિઓ અને અહીંતહીં ભમતા મૃગજાતિએ કરીને બહુ સોભાયમાન છે ॥૧૦-૧૨॥

सर्वेऽपि जीवाः किल यत्र मृत्का वसन्ति च स्थाव-  
रजङ्गमाश्च । तं वीक्षमाणेन च तेन दृष्टा भक्तोत्त-  
माः श्रीपुरुषोत्तमस्य ॥१३॥

જે એતદ્વીપમાં સ્થાવર જંગમ સર્વ કોઈપણ જીવો મુક્તોજ વસી

રણા છે. આવા અત્યુત્તમ શ્વેતદ્રીપને જોતાં, નારદજીને શ્રીપુરુષો-  
ત્તમના ઉત્તમ ભક્ત એવા શ્વેતમુક્તો જોવામાં આવ્યા ॥૧૩॥

અતીન્દ્રિયા નિર્ગતસર્વપાપા નિપ્યન્દહીનાશ્ચ મુગ-  
ન્ધિનશ્ચ । દિવાહવઃ કેઽપિ ચતુર્મુજાશ્ચ શ્વેતાશ્ચ  
કેચિન્નવનીરદાભાઃ ॥૧૪॥

પદ્મચ્છદાક્ષાઃ સમમાનગાત્રાઃ સુરૂપદિવ્યાવયવાઃ  
મુસારાઃ । વિકીર્ણકેશાશ્ચ સદા કિશોરાઃ સદ્ધિશ્ચ  
ચિહ્નૈર્નિર્ચિત્તૈરુપેતાઃ ॥૧૫॥

સરોજરેખાક્લિતપાણિપાદાઃ પદ્મમિહીના મિહિરાતિ-  
તેજસઃ । સિતાંશુકા ધ્યાનપરાશ્ચ સૌમ્યાઃ કાલો-  
ઽપિ યેમ્યો મયમેતિ નિત્યમ્ ॥૧૬॥

કેવા શ્વેતમુક્તો? તો અતીન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયોને અતિક્રમ કરીને  
વર્તનારા, એટલે પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોએ વર્ણત-દિવ્ય ઇન્દ્રિયોવાળા  
અને પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોવાળા જનોએ અદૃશ્ય, સમસ્ત પાપે રહિત,  
(નિર્દોષ) પરશેવાએ રહિત, અતિશય મુગન્ધયુક્ત અંગવાળા,  
કેટલાક દ્વિભુજ તો કેટલાક ચતુર્ભુજ, કેટલાક શ્વેત શરીરવર્ણવાળા  
તો કેટલાક નવીન મેઘસમાન સ્થામ શરીરવર્ણવાળા, પ્રકુક્ષિત  
કમળદળ જેવાં સૌમ્ય વિશાળ નેત્રવાળા, ન્યૂન કે અધિકપણાએ  
રહિત હોવાથી સમાન માપવાળા કરચરણાદિ અંગવાળા, રૂઢા  
રૂપ-સૌન્દર્યવાળા અને પ્રકૃતિજન્ય નહિ હોવાથી દિવ્ય અવયવ-  
વાળા, કરચરણાદિ અંગમાં સમ્યક્ સાર-બળવાળા, (અર્થાત્ દૃઢ  
અંગવાળા) મસ્તક ઉપર ચોતરફ છુટા લાંબા કાળા સુંદર કેશને  
ધારી રહેલા, સદા કિશોર-સોળ વર્ષની વયમાં વર્તતા, સામુદ્રિક  
શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ શુભ સમસ્ત ચિહ્નોએ યુક્ત, કમળના જેવી  
રમણીય રેખાથી ચિહ્નિત કરચરણુતળવાળા, કુદ્ધા પિપાસા શોક  
મોહ જરા મૃત્યુ, આ છ ભૂમિઓએ રહિત અથવા 'જાયત્રેઽસ્મિ,

વર્ધંતે, વિપરિણમતે, ડપસીયતે, નશ્યન્તિ,' આ છ શિર્ષિઓ જે દુઃખ-  
રૂપ દેહસ્વભાવો કહેવાય છે તેનાથી રહિત, સૂર્ય કરતાં પણ  
અધિક તેજસ્વી, સર્વ શ્વેત વસ્ત્રોને ધારી રહેલા, શાંતસ્વભાવવાળા,  
નખશિખા પર્યંત ભગવન્મૂર્તિનું ધ્યાન કરવામાં તત્પર, સર્વકોઈને  
ચળાયમાન કરનારો કાળપણુ જેમનાથકી નિરતર ભય પામતો  
રહે છે, આવા દિવ્ય લક્ષણવાળા શ્વેતમુક્તો શ્વેતદ્વીપમાં નારદશ્રવે  
જેયા ॥૧૪-૧૬॥

### સાવર્ણિક્વાચ-

અતીન્દ્રિયા નિરાતઙ્કા અનિષ્પન્દાઃ સુગન્ધિનઃ ।

કે તે નરાઃ કથં જાતાસ્તાદૃશાઃ કા ચ તદ્ગતિઃ ॥૧૭॥

શ્વેતદ્વીપઃ પયોમ્મોઘૌ વર્તતે હિ ધરાતલે ।

તદ્વાસિનામપિ કથં પ્રોક્તાતીન્દ્રિયતા ત્વયા ॥૧૮॥

આ પ્રકારે કાર્તિકસ્વામીએ કરેલું દિવ્ય શ્વેતદ્વીપનું વર્ણન અને  
તેમાં રહેલા દિવ્ય મુક્તોનું વર્ણન સાંભળીને જેમને મોટો સંશય  
થયો છે એવા સાવર્ણિક્ષ્ણુપિ પુછે છે—હે સ્વામી કાર્તિક ! અતી-  
ન્દ્રિય, કાળભયે વર્ણીત, પરશેવાએ રહિત, બહુ સુગન્ધવાળા,  
ઈત્યાદિ લોકવિવક્ષણુ લક્ષણવાળા નરો કહ્યા તે દેવાદિકને મધ્યે  
કયા નામથી કહેવાય છે ? અને તેવા અતીન્દ્રિયાદિ ધર્મવાળા  
કયા સાધનથી થયા છે ? અને તેઓ આગળ કઈ ગતિને પામશે ?  
આ ત્રણ મારા પ્રશ્નો છે, વળી જે શ્વેતદ્વીપ કહ્યો તેતો ભૂમિઉપર  
વર્તતો જે ક્ષીરસાગર તેના ઉત્તર તટ ઉપર વર્તતો લૌકિક છે, તેવા  
ભૂમિસ્થ શ્વેતદ્વીપના નિવાસીઓને પણ તમોએ અતીન્દ્રિયતા  
કેમ કહી ? ત્યાં અતીન્દ્રિયતા સભવતી નથી ॥૧૭-૧૮॥

યે બ્રહ્મણ્યક્ષરે ધામ્નિ સચ્ચિદાનન્દરૂપિણિ ।

સ્થિતાઃ સ્પૃથિન્મયા મુક્તાસ્તે તથા સ્યુર્નહીતરે ॥૧૯॥

‘પૃત્તસ્યં વ્રહ્મપુરમ્’ ‘તદક્ષરે પરમે વ્યોમન્’ ‘ચદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે

તદામ પરમં મમ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ નિશ્ચયે પ્રતિપાદન કરેલા સંવિધાનદરૂપ અક્ષરધામમાં જે ચૈતન્યમૂર્તિ મુક્તો રહ્યા છે તે જ તેવા અતીન્દ્રિયત્વાદિ સ્વભાવવાળા છે. આવા મુક્તો અક્ષરધામથી બીજા લૌકિક ધામમાં હોઈ શકે જ નહિ. આ પણ એક સંશય રહે છે ॥૧૯॥

एतं मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ।

त्वं हि सर्वकथाभिज्ञस्तवस्त्वामાશ્રિતોऽस्म्यहम् ॥૨૦॥

આમાં મને બહુ બહુ આશ્ચર્ય જણાય છે, તો આ મારા યોગ્ય સંશયોને તમો જ નિવારણ કરો. કારણ કે તમો મારા સંશયો નિવૃત્ત થાય એવી સર્વ કથાઓને જાણો છો. એમ જાણીને જ હું તમારે આશરે આવ્યો છું ॥૨૦॥

स्कन्द उवाच-

एकान्तोपासनेनैव प्राक्कल्पेषु रमापतेः ।

ये ब्रह्मभावं सम्प्राप्ता अजरामरतां गताः ॥૨૧॥

अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि ।

सेवितुं वासुदेवं તં સ્થિતા દેવર્ષિણેક્ષિતાઃ ॥૨૨॥

આ પ્રકારે સાવધિ મુનિએ પુછેલા કાર્તિક સ્વામી તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપતાં પ્રથમ કયા તે નરો? અને તેવા શી રીતે? આ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે છે—પૂર્વ કલ્પોમાં લક્ષ્મીપતિ શ્રીનારાયણની એકાંત ઉપાસનાથી જ જેઓ બ્રહ્મભાવને પામતાં અજરમરભાવને પામીને અક્ષરધામને પામી ગયા હતા, તે અક્ષરનામના મુક્ત પુરુષો આ ભૂમિઉપર વર્તતા શ્વેતદ્વીપ ધામમાં સર્વોપાસ્ય શ્રીવાસુદેવની સેવા કરવા આવી રહ્યા હતા, તેઓને નારદજીએ જોયા હતા. આ રીતે તમોએ પુછેલા બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર જાણો ॥૨૧-૨૨॥

પ્રાપ્તે પ્રલયકાલે તુ પુનઃપ્રાક્ષરધામનિ ।

સ્થાસન્તિ તે સ્વતન્ત્રાશ્ચ કાલમાયામયોઽજિજ્ઞતાઃ ॥૨૩॥

કઈ ગતિને પામશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું-તે અક્ષર-મુક્તો કાળમાયાના ભયે રહિત, માટેજ સ્વતંત્ર હોવાથી પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થતાં તો ફરીથી અક્ષરધામમાં જઈને રહેશે. એમની ગતિ યથાપૂર્વે ઉત્તમ જ થાય છે ॥૨૩॥

अत्रापि पुरुषा ये तु मायाजाता अतः क्षराः ।

तेऽपि सद्भिः साधनैर्वै जायन्ते तादृशाः किल ॥२४॥

દેવળ તેઓ જ તેવા છે એમ નહિ, પણ આ લોકમાં વર્તતા ક્ષરપુરુષો પણ શ્રેષ્ઠ સાધનોના યજ્ઞથી તેવા જ થાય છે, એમ હવે કહે છે-આ લોકમાં પણ જેતો માયાજાત-એટલે તેના કાર્યભૂત ચોવીશ તત્ત્વમય દેહસંબન્ધને પામેલા ક્ષેત્રસો, (સ્વયં ક્ષેત્રસો ઉત્પન્ન થતા નથી, કેમકે તેઓ અજ અચ્છેદ અભેદ અમર સ્વભાવવાળા છે) માટે જ ક્ષરસંસારવાળા એટલે કર્મયોગે મળેલાં જે કરણ કલેવર ભોગ્ય ભોગ્યોપકરણ ભોગ્યસ્થાનો તેમજી વિયોગને પામનારા છે તે પુરુષો પણ જો આગળ કહેવામાં આવશે એવાં શ્રેષ્ઠ સાધનોને શિદ્ધ કરે તો તેનાથી જ અક્ષરપુરુષ જેવા નિશ્ચે થાય છે ॥૨૪॥

अहिंसाया च तपसा स्वधर्मेण विरागतः ।

वासुदेवस्य माहात्म्यज्ञानेनैवात्मनिष्ठया ॥२५॥

भक्त्या परमया नित्यं प्रसङ्गेन महात्मनाम् ।

हरिसेवाविहीनानां मुक्तीनामप्यनिच्छया ॥२६॥

सिद्धीनामणिमादीनां सर्वासां चाप्यकाङ्क्षया ।

अन्योन्यं श्रुतिकीर्तिभ्यां श्रीहरेर्जन्मकर्मणाम् ।

भवन्ति तादृशा नूनं पुरुषा मुनिसत्तम ! ॥२७॥

અક્ષરધામની પ્રાપ્તિનાં તે સાધનોને કહે છે-પ્રાણિભાવનો દ્રોહ નહિ કરવારૂપ અહિંસા, શાસ્ત્રવિહિત કાયકલેશરૂપ તપ, સદા-ચારપાણનરૂપ સ્વધર્મ, ભગવાનચક્રી અન્ય વસ્તુભાવમાં અના-

સકિતરૂપ વૈરાગ્ય, વાસુદેવનું અક્ષરપરત્વાદિ માહાત્મ્યજ્ઞાન, આત્મ-  
જ્ઞાનરૂપ દૃઢ આત્મનિષ્ઠા, ભગવાનમાં સતત સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેમલક્ષણા  
ભક્તિ, એકાંતિક મહાત્માઓનો સમાગમ, ભગવત્સેવાએ રહિત  
એવી ચતુર્ધા મુક્તિઓનીપણુ અનિચ્છા, (ચતુર્ધા મુક્તિની પણ  
ઇચ્છા ન રાખવી) અણિમાદિ સમસ્ત સિદ્ધિઓનીપણુ અનિચ્છા,  
ભગવાનનાં દિવ્ય જન્મ કર્મ નામોનું પરસ્પર પ્રેમથી શ્રવણકીર્તન,  
ઇત્યાદિ રૂઝાં સાધનોવડે હે મુનિસત્તમ ! ક્ષર પુરુષોપણુ અક્ષર  
પુરુષો જેવા નિશ્ચે થાય છે. એકસાથે જેમતેમ કહેલાં ઉપરનાં  
સાધનોમાં એવો ક્રમ જાણવો-સાધનોમાં મુખ્ય તો અનન્ય  
ભક્તિ છે, તેમાં સ્વધર્મ આત્મજ્ઞાન વૈરાગ્ય માહાત્મ્યજ્ઞાન આદિક  
તો અંગ છે. બીજાં આદિસાદિ સાધનોતો સાંગ ભક્તિની નિર્વિદ્ય  
સિદ્ધિમાં ઉપયોગી છે ॥૨૫-૨૭॥

**જગત્સર્ગે જાયમાનેઽપ્યેતે કાલવશાત્કવિત્ ।**

**ન જાયન્તે સ્વતઃસ્ત્વાન્ નશ્યન્તિ લયેઽન્યવત્ ॥૨૮॥**

જેઓ આ સાધનોવડે ચેતદ્વીપસ્થ અક્ષરમુક્તો જેવા થયા  
છે તેઓ સ્વતંત્ર થએલા હોવાથી જ્યારે જગતનો સર્ગ થાય છે  
ત્યારે પણ કાળવશાત્ ક્યારેય ઉત્પન્ન થતા નથી તેમ જ્યારે પ્રલય  
થાય છે ત્યારે બીજાઓનીપેઠે નાશપણુ પામતા નથી. કાળકૃત  
કાર્યમાં તેઓ આવતા નથી. આ અર્થે ભગવાને ગીતામાં “ઇદં  
જ્ઞાનમુપાધ્રિત્ય મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ । સર્ગેઽપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન  
શ્યન્તિ ચ ॥” આ વચનથી કહ્યો છે ॥૨૮॥

**અત્ર તે કથયિષ્યામિ કથાં પૌરાણિકીં મુને ! ।**

**યથાત્રત્યોઽપિ મનુજસ્તથા માવમુપેયિવાન્ ॥૨૯॥**

હે મુને ! આ આદિસાદિ સત્સાધનોના બળથી અક્ષરનામના  
ચેતદ્વીપસ્થ મુક્તો જેવા થવાની બાબતમાં આ મર્ત્યલોકનો પણ  
મનુષ્ય જે પ્રકારોએ કરીને અક્ષરનામના ચેતદ્વીપસ્થ મુક્તોના  
ભાવને પામે એવી એક પુરાતની કથા તમને કહી સંભળાવું છું ॥૨૯॥



વિસ્તીર્ણૈષા કથા બ્રહ્મન્ ! શ્રુતા મે પિતૃસન્નિધૌ ।  
સૈષાઽય તવ વક્તવ્યા કથાસારો હિ સ સ્મૃતઃ ॥૩૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये  
श्वेतद्वीपमुक्तवर्णननामा चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ કથા બહુ વિસ્તારવાળી વતે છે. તે મેં પિતા  
મહાદેવની સમીપે સાંભળી હતી. તે આ કથા હાલમાં તમને કહેવા  
જેવી છે. કેમ કે આ તો બધી કથાઓના સારરૂપ છે ॥૩૦॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखंडे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये  
श्वेतद्वीपमुक्तवर्णननामा चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

स्कन्द उवाच—

आसीद्राजोपरिचरो वसुनामा पुरा मुने !  
भूमर्तुरायोस्तनयः ख्यातश्चासावमावसुः ॥  
आखण्डलसखो भक्तिं प्राप्तो नारायणे प्रभौ ॥१॥  
धार्मिकः पितृमक्तश्च पितृन्देवांश्च तर्पयन् ।  
सदाचाररतो दक्षः क्षमावाननसूयकः ॥२॥  
सर्वोपकारकः शान्तो ब्रह्मचर्यरतः शुचिः ।  
अक्रोधनश्च मितशृग्मृदुर्निर्व्यसनो मुनिः ॥३॥  
निर्द्वन्द्वो निर्विकारश्च निर्मानो धीर आत्मवित् ।  
निर्दम्भो मानदो योगी तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥४॥  
धनपुत्रकलत्रेषु विरक्तः स्वजनादिषु ।  
नारायणमनुं भक्त्या स जज्ञापान्वहं नृपः ॥५॥

## અધ્યાય ૫ મો.

કાર્તિકસ્વામી કહે છે—હે સાચાણું મુને ! પૂર્વે ઉપરિચર-  
આકાશમાં વિચરનારો વસુ નામનો એક રાજા હતો. કેવો રાજા ? તો  
આયુ નામના ભૂપતિનો પ્રિયપુત્ર, અમાવસુ એવા બીજા નામથી  
પણ વિખ્યાત, ઇન્દ્રરાજાનો પરમ મિત્ર, મહા પ્રભુ શ્રીનારાયણમાં  
દૃઢ ભક્તિનિષ્ઠાને પામેલો, સત્પુરુષોના સદાયરણમાં પ્રીતિવાળો,  
માટે જ સ્વધર્મમાં નિષ્ઠાવાળો, પિતા અને બીજા સંબંધિઓની  
શુશ્રૂષામાં પ્રીતિવાળો, અગ્નિજ્વાલાદિ પિતૃગણો અને બ્રહ્મા ઇન્દ્રા-  
દિદેવગણોના તર્પણમાં તત્પર, પોતાના શ્રેયના સાધનમાં નિપુણ,  
પરાપરાધને સહન કરવારૂપ ક્ષમાવાળો, પરગુણોમાં દોષારોપણ-  
રૂપ અસૂચાએ રહિત, સર્વકોઈનો ઉપકાર કરવાના સ્વભાવવાળો,  
શાંતપ્રકૃતિવાળો, ગૃહસ્થોચિત બ્રહ્મચર્યમાં દૃઢ સ્થિતિવાળો, બાહ્ય  
આભ્યંતર શૌચવાળો, ક્રોધવેગે વર્ણત, અદ્યપ આહાર કરનારો,  
મૃદુ-કોમળવાણીવાળો અથવા અકકિત ચિત્તવાળો, મનુષ્યે કહેલાં  
મૃગયા આદિક અઢાર વ્યસનોએ વર્ણત, આત્મા પરમાત્માના  
મનનશીલ, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વથી પરાભવ નહિ પામનારો, કોઈપણ  
પ્રકારના વિકારે વર્ણત, પોતે સર્વગુણસંપન્ન હોવા છતાં તેના માને  
રહિત, વિકારના હેતુઓ ઉપસ્થિત થતાં પણ મહા ધૈર્યવાળો,  
આત્મજ્ઞાને પરિપૂર્ણ, દંભે રહિત એટલે બાહ્ય આભ્યંતર એક જ  
સ્થિતિવાળો, બીજાઓને યથાયોગ્ય માન આપનારો, ગીતામાં  
પ્રદર્શવિદ્યા કર્મયોગવાળો, શાસ્ત્રવિહિત ભોગસંકોચરૂપ તપવાળો,

૧ હવે સત્સાધનના બળથી ચેતદ્રીપસ્થ મુકો જેવા શ્વામાં ઉપરિચર  
વસુની આખ્યાયિકાને ત્રણ અધ્યાયથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ આ અધ્યાયમાં  
તો ઉપરિચર વસુના સદ્ગુણોનું વર્ણન, તે પછી કદાચિત્ તેનો દેવપદપાતને  
હીધે સ્વર્ગદશી ભ્રષ્ટ થઇને યજ્ઞેલી ભૂમિવિવરમાં પ્રવેશ, તેપછી નારાયણના  
અનુમહથી ફરીથી તેને યજ્ઞેલી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ, તેપછી વળી પિત્રિઓના  
સાપથી ભૂમિકપર નેદિદેશનો રાજા થઇને ફરીથી યજ્ઞેલી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, ત્યાં  
રહેલા નારદાદિ પરમર્ષિઓના સમ્પ્રાગ્મથી વાસુદેવની દૃઢ ઉપાસના કરવાથી  
તેને યજ્ઞેલી ગોઝોક પરમપદની પ્રાપ્તિ, વિગેરે બાળતો વર્ણવી છે.

ઇન્દ્રિયરૂપ શત્રુઓને વિશેષપણે શત્રી રહેલો અને ધન પુત્ર કલત્ર તથા બીજા સ્વજનાદિકમાં અતિરાય વૈરાગ્યવાળો હતો. આવા સર્વ સદ્ગુણોએ સંપન્ન આ વસુરાજ પ્રતિદિન ભક્તિથી નારાયણના અષ્ટાક્ષર મંત્રને જપતો હતો ॥૧-૫॥

तस्मै तुष्टोऽथ भगवान् वासुदेवः स्वयं ददौ ।

साम्राज्यं सोऽप्यनासक्तस्तत्र भेजे तमादरात् ॥६॥

આવા તે ભક્તવર્ધ રાજા ઉપર પ્રસન્ન થએલા સ્વયં ભગવાન વાસુદેવે તેને સાર્વભૌમ રાજ્ય આપ્યું હતું. સામ્રાજ્યપ્રાપ્તિ પછી પણ આ રાજા રાજ્યમાં આસક્તિએ રહિત થઈને આદરથી તે ભગવાનને જ ભજતો હતો ॥૬॥

तन्नोक्तेन विधानेन पञ्चकालं समाहितः ।

पूजयामास देवेशं तच्छेपेण सुरान् पितृन् ॥७॥

વળી આ રાજા સાવધાન થઈને પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે પ્રાતઃ-સંગવ-મધ્યાહ્ન-અપરાહ્ન-સાંયાહ્ન, આ પાંચ કાળમાં પૃથક્ પૃથક્ શ્રીનારાયણની પૂજા કરતો હતો અને ભગવાનની પૂજા કરતાં અવશેષ રહેલા ચંદન પુષ્પ નૈવેદ્યાદિકવડે દેવો તથા પિત્રિઓની પૂજા કરતો હતો ॥૭॥

तेषां शेषेण विप्रांश्च संविमज्याश्रितांश्च सः ।

शेषान्भिक्षुं सत्यपरः सर्वभूतेष्वर्हिसकः ॥८॥

વળી આ રાજા દેવપિત્રિઓના શેષથી વિપ્રોની પૂજા કરતો હતો. પછીથી પોતાના આશ્રિત પોષ્યવર્ગને યથાયોગ્ય જમાડીને તેના શેષ અન્નને જખતો હતો. એજ રીતે સર્વકોઈ ભોગ્યવસ્તુનો ઉપર કલા પ્રમાણે પચાઈ ઉપયોગ કરીને પછીથી પોતાના ઉપયોગમાં લેતો હતો. વળી સત્યપરાયણ અને સર્વ ભૂતોની હિંસાએ રહિત હતો ॥૮॥

મક્ષણે દોષમવિદત્પ્રાણિમાત્રામિપસ્ય તુ ।

મહાપાતકવદ્રાજા સ્વપ્રજાથ તથાઽવદત્ ॥૧॥

પણી આ દયાળુ રાજા, પ્રાણિમાત્રનું જે માંસ તેના ભક્ષણમાં  
તો મહાપાપ જેટલો દોષ સ્વયં સમજતો હતો અને પોતાની પ્રજા-  
ઓને પણ તેમજ સમજાવતો હતો ॥૧॥

સર્વભાવેન મેજેઽસૌ દેવદેવં જનાર્દનમ્ ।

અનાદિમધ્યનિધનં લોકકર્તારમન્યયમ્ ॥૧૦॥

આટલાથી આ રાજા કૃતકૃત્ય ન હતો, પરંતુ તે સર્વના કૃણભૂત  
ભગવદ્ભક્તિને પણ સર્વભાવથી કરતો હતો એમ હવે કહેછે-  
આ રાજા જનાર્દન-સર્વ જનોએ અલીપ્ત અર્થ માટે પ્રાર્થના કરવા  
યોગ્ય, જેમનો આદિ-ઉત્પત્તિ મધ્ય-સ્થિતિ અને નિધન-નાશ  
નથી, અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધ, સર્વલોકોના કર્તા, અવ્યય-અચ્ચયસ્વભાવે  
રહિત અને દેવદેવ એવા ભગવાનને આગળ કહેશે એના સર્વ-  
ભાવથી-કાય વાણી મનથી ભજતો હતો ॥૧૦॥

શ્રીવાસુદેવપદયોઃ સ ચકાર મનઃ સ્થિરમ્ ।

શ્રોત્રે ચ નિત્યં ભગવત્કથાયાઃ શ્રવણે નૃપઃ ॥૧૧॥

નયને સ્થે મુકુન્દસ્ય તદ્ભક્તાનાં ચ દર્શને ।

ગુણગાને હરેર્વાણીં ચક્રે ભૂમિપતિઃ સ તુ ॥૧૨॥

નારાયણાદ્વિસંસ્પૃષ્ટતુલસીપુષ્પસૌરભે ।

પ્રાણં ચકાર ચ નૃપો નાન્યગન્ધેષુ કર્હિંચિત્ ॥૧૩॥

શ્રીશોષશુક્તવસ્ત્રાદિસ્પર્શને ચ ત્વચં નિજામ્ ।

ચકાર રસનામન્ને નારાયણનિવેદિતે ॥૧૪॥

મગવન્મન્દિરક્ષેત્રસદન્તિકગતૌ તથા ।

ચકાર ચરણૌ રાજા સેવાયાં ચ કર્તૌ હરેઃ ॥૧૫॥

ઉત્તમાઙ્ગં ચ ચક્રેઽસૌ વિષ્ણુપાદામિવન્દને ।  
 સર્વ્યં ચકાર પરમં મહામાગવતેષુ સઃ ॥૧૬॥  
 ઈકોઽપિ ન ક્ષણસ્તસ્ય વિના ભક્તિ રમાપતેઃ ।  
 જગામ કિલ રાજર્પેસ્તદીયવ્રતચારિણઃ ॥૧૭॥  
 મહદ્ગિરેવ સમ્મારૈર્વિષ્ણોર્જન્મદિનોત્સવાન્ ।  
 ચક્રે તદર્ચમુદ્યાનમન્દિરોપવનાનિ ચ ॥૧૮॥

સર્વ ભાવથી ભજન કરવાનો પ્રકાર પ્રદર્શાવેછે—આ ભાગ-  
 વતધર્મનિષ્ઠ રાજાએ નિરંતર શ્રીવાસુદેવના ચરણારવિંદમાં પોતાનું  
 મન સ્થિર—નિશ્ચળ કર્યું હતું. પોતાના કાન ભગવત્કથાના શ્રવણમાં  
 નિત્ય ભેડીદીધા હતા. પોતાનાં મેથો મુકુંદ—મુક્તિદાતા ભગવાનનાં  
 અને તેમના ભક્તોનાં દર્શન કરવામાં ભેડીદીધાં હતાં. વળી આ  
 ભૂપતિએ પોતાની વાણી ભગવાનના ગુણો ગાવામાં ભેડી દીધી  
 હતી. પોતાની નાસિકા ભગવાનના ચરણના સ્પર્શવાળી તુલસી  
 તથા પુષ્પોના મુગંધને ગ્રહણ કરવામાં ભેડી દીધી હતી પણ તે  
 થકી ખીન્ન ગંધોના ગ્રહણમાં ક્યારેપણ નહિ. પોતાની ત્વગિન્દ્રિય  
 લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના ઉપભોગમાં આવેલાં વસ્ત્રો વિભૂષણો  
 વાહનો વિગેરેનો સ્પર્શ કરવામાં કરી રાખી હતી. પોતાની રસના  
 ઇન્દ્રિય નાશયણુને નિવેદન કરેલા ચતુર્વિધ અન્નાદિકના ગ્રહણમાં  
 ભેડી રાખી હતી. આ રાજાએ પોતાના પાદો ભગવાનનાં મંદિરો,  
 પુણ્યસ્થાનો અને સત્યુત્પાદો સમીપે જવામાં ભેડી રાખ્યા હતા  
 તથા પોતાના હાથ ભગવાનની સેવામાં સદાય ભેડી રાખ્યા હતા.  
 વળી આ રાજાએ પોતાનું મસ્તક શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના ચરણમાં  
 જે અભિવંદન તેમાં કરીરાખ્યું હતું. શ્રેષ્ઠ સખાપણું તો ભગવાનના  
 એકાંતિક ભક્તોવિષે જ કરી રાખ્યું હતું. ભગવાન સંબન્ધી એકા-  
 દશીઆદિક વ્રતને આચરતા, રાજા છતાં પાલુ ઋષિની પેઠે વર્તતા  
 હોવાથી રાજર્ષિપણે પ્રખ્યાતિને પામેલા આ ઉપરિચર વસુને  
 લક્ષ્મીપતિ શ્રીહરિની હરકોઈ ભક્તિ વિના એક ક્ષણમાત્ર પણ કાળ

વ્યર્થ જતો ન હતો. વળી આ મહારાજ છતાંપણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જન્માષ્ટમી સમનવમી આદિક જન્મોત્સવોને મોટી મોટી શ્રેષ્ઠ સામગ્રીઓવડે જ કરતો હતો અને ભગવાનને માટે મોટાં મંદિરો તથા પુષ્પપ્રધાન બગીચાઓ તથા ફળપ્રધાન વાડીઓને પણ કરતો હતો. આ રીતે સર્વ ભાવથી ભગવાનને અખંડ ભજતો હતો ॥૧૧-૧૮॥

इत्थं नारायणे भक्तिं वहतो ब्राह्मणोत्तम ! ।

एकशय्यासनं तस्य दत्तवान् देवराट् स्वयम् ॥१९॥

वैजयन्तीं ददौ मालां तस्मा इन्द्रोऽतिशोभनाम् ।

अम्लानपङ्कजमयीं तथा रत्नानि भूरिशः ॥२०॥

હે બ્રાહ્મણોત્તમ સાવણિમુને ! આ પ્રકારે શ્રીનારાયણને વિશે દૃઢ ભક્તિને કરતા ઉપરિચર વસુરાજને, સ્વયં દેવરાજ ઇન્દ્ર, પોતે જે આસન-ગાદી ઉપર બેસતો હતો તેજ અર્ધો ગાદી ઉપર આદરથી બેસાડતો હતો. એટલુંજ નહિ પણ ઇન્દ્રે તે રાજાને નહિ કરમાઈ જાય એવાં કમળથી બનાવેલી, માટેજ અતિ શોભાપમાન એવી વૈજયંતી નામની, પાદપર્યંત લાંબી માળા તથા ઘણાં રત્નોપણુ આખ્યાં હતાં ॥૧૯-૨૦॥

आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनादि च ।

यत्तद्भगवतः सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदा ॥२१॥

વળી આ રાજાએ પોતાનો આત્મા, રાજ્ય, ધન, સ્ત્રી, રથ ગાદિ વાહનો, આ સર્વ જે પોતાનું વસ્તુ તે ભગવાનું જ છે એટલે ભગવદર્થે જ મેં રાખ્યું છે પણ સ્વાર્થે નહિ એવો સદાયને માટે ખુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. અર્થાત્ ધન ધામાદિ સર્વ ભગવાન પરાયણ કરીરાખ્યું હતું. જે ભગવાનના ઉપયોગમાં ન આવે તેનો આગપણુ કરી દેતો હતો. આરીતે ભક્તિપરાયણ વર્તતા રાજાનું આથી દાસપણું અને આત્મનિવેદનપણું જણાવ્યું ॥૨૧॥

કામ્યા નૈમિત્તિકાજસ્રં યજ્ઞીયાઃ પરમાઃ ક્રિયાઃ ।

સર્વાઃ સાત્ત્વતમાસ્યાય વિધિં ચક્રે સમાહિતઃ ॥૨૨॥

વળી તે આ રાજા પુત્રેષ્ટ્યાદિ કામ્યકર્મો, આદ્યાદિ નૈમિત્તિક કર્મો, બ્રહ્માદિ દેવોના આરાધનરૂપ યજ્ઞસંબન્ધી ક્રિયાઓ અને પરમ-ભગવત્પ્રસન્નતાર્યે નિષ્કામપણે કરાતી ક્રિયાઓ, આ સર્વને પંચરાત્રોક્ત વિધિને અનુસારે સાવધાન થઈને નિરંતર કરતો હતો ॥૨૨॥

પञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।

प्रायणं भगवत्प्रसन्नं भुञ्जते साग्रतो द्विजाः ॥૨૩॥

મહાત્મા તે રાજાના ઘરમાં પંચરાત્ર તંત્રને જાણનારા મુખ્ય શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ભગવાનને નિવેદન કરેલા અન્ન કૃણાદિ ઉપહારને પ્રથમ જમતા હતા ॥૨૩॥

तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रवातिनः ।

नानृता वाक् समभवन्मनो दुष्टं न चाभवत् ॥

न च कायेन कृतवान् स पापं परमाण्वपि ॥૨૪॥

આ પ્રકારે ધર્મથી રાજ્યને કરતા અને નીતિથી શત્રુને હણુતા એવા આ રાજાની વાણી કદાપિ અસત્ય ન હતી અને મન પણ દુષ્ટ-માનેષ્યાદિદોષદૂષિત ન હતું. વળી આ રાજા અદ્યપણ પાપને દેહથી કરતો ન હતો ॥૨૪॥

पञ्चरात्रं महात्तवं भगवद्भक्तिपुष्टये ।

शुश्रावानुदिनं राजा भगवद्भक्तचक्रतः ॥૨૫॥

વળી આ રાજા ઉક્ત ભગવદ્ભક્તિની પરિપુષ્ટિમાટે ભગવાનના એકાંતિક ભક્તોના મુખ્યથી પંચરાત્ર નામના નારદમુનિકૃત મહાતંત્રને પ્રતિદિન સાંભળતો હતો ॥૨૫॥

ધર્મં સંસ્થાપયન્ શુદ્ધં રક્ષયન્સકલાઃ પ્રજાઃ ।

પાલયામાસ પૃથિવીં દિવમાશ્વળ્લો યથા ॥૨૬॥

વળી આ રાજા રાજ્યમાં શુદ્ધ સનાતન ધર્મની સ્થાપના કરતો થકો અને સર્વ પ્રજાઓને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ કરી આપવી અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કરી આપવી તેવડે રંજન કરતો થકો ઇન્દ્ર ભ્રમ સ્વર્ગને પાળે છે તેમ પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. શુદ્ધ ધર્મ “અદ્રોહશ્ચાપ્યલોભશ્ચ” આ વચનથી આગળ કહેવામાં આવશે ॥૨૬॥

અપિ સપ્તવિધસ્તસ્ય રાજ્યે પલ્લમક્ષકઃ ।

પુમાન્કોઽપ્યભવન્નૈવ ન ચ પાપળ્લવેપિણઃ ॥૨૭॥

વળી આ રાજ્યે ચલાવેલા પોતાના રાજ્યમાં સાતેય પ્રકારનો માંસભક્ષક કોઈપણ પુરુષ હતોજ નહિ. માંસભક્ષક સાત પ્રકારના પુરુષો મત્સ્ય પુરાણમાં “આહર્તા ચાનુમન્તા ચ વિશક્તા ક્રયવિક્રયી । સંસ્કર્તા ચોપમોક્તા ચ સ્વાદકાઃ સર્વે ઇવ હિ ॥” આ વચનથી કહ્યા છે. ૧ પશુઓને લાવી આપનારો, ૨ તેને અનુમોદન આપનારો, ૩ પશુઓને મારનારો, ૪ માંસને વેચનારો, ૫ માંસને લેનારો, ૬ માંસને રાંધી આપનારો, ૭ માંસને ખાનારો, આ સાતેયને માંસભક્ષક જ સમજાવા. તથા પોતાના રાજ્યમાં પાખંડ વેપને ધારીને લોકોને ઠગનારાઓ પણ કોઈ હતા નહિ. વેદશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનારાને પાખંડી જાણુધા ॥૨૭॥

અસાધ્યો યોષિતૈશ્ચ પુરુષાઃ પારદારિકાઃ ।

ન શ્રુતાસ્તસ્ય રાજ્યે ચ ધર્મસંક્રુરકારિણઃ ॥૨૮॥

વળી આ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રાજ્યમાં વ્યભિચારી પુરુષો તથા વ્યભિચારીણી નારીઓ તથા વર્ણસંકરતાને કરનારા જનો કોઈ પણ શ્રવણે સંભળાતા હતા નહિ. સર્વ કોઈ સ્ત્રી પુરુષો સ્વધર્મપરાયણ હતા ॥૨૮॥



एकादशविधं मद्यं त्रिविधां च सुरामपि ।

नाजिघ्रादपि कोऽपीह तस्मिन् राज्यं प्रशासति ॥२९॥

વળી આ રાજા જ્યારે રાજ્યભાર ચલાવતો ત્યારે પોતાના રાજ્યમાં અગીયાર પ્રકારનું મદ્ય અને ત્રણ પ્રકારની સુરાને કોઈ પણ મુઘી પણ શકતો ન હતો. તો પીવાનીતો વાત જ શી કરવી ? અગીયાર પ્રકારનું મદ્ય અને ત્રણ પ્રકારની સૂરા મનુરમૃતિમાં કહી છે તે તે થકી જાણવી ॥૨૯॥

एवंगुणः स तु कापि पक्षपातादिवौकसाम् ।

मिथ्यालापादिवो अष्टः प्रविवेश महीतलम् ॥३०॥

આવા અનેક સદ્ગુણોએ સંપન્ન એવો પણ આ રાજા કોઈ સમયે દેવતાઓના પક્ષપાતને લીધે મિથ્યા આલાપ કરવાથી સ્વર્ગ થકી પડીને ભૂતળમાં પ્રવેશ કરી ગયો ॥૩૦॥

अन्तर्भूमिगतश्चासौ सततं धर्मवत्सलः ।

नारायणपरो भूत्वा तन्मन्त्रमजपत्स्थिरः ॥३१॥

ભૂમિના વિવરમાં પ્રવિષ્ટ થએલો પણ આ રાજા આવી અસહ્ય અપૂર્વ આપત્તિમાં પણ નિરતર ધર્મવત્સલ, સ્થિરચિત્ત, નારાયણ પરાયણ થઈને તેમના અષ્ટાક્ષરમંત્રના જપમાં તત્પર થઈ રહ્યો ॥૩૧॥

तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ।

दिवं प्राप्य सुखं तत्र मनोमीष्टं समन्वभूत् ॥३२॥

ભૂવિવરમાં પ્રવેશી ગયેલો પણ આ રાજા શ્રીનારાયણના જ પ્રસાદથી, ત્યાંથી ઉપર નીકળી આવીને ફરીથી સ્વર્ગને પામીને ત્યાંના મનોહીષ્ટ મહા સુખને ભોગવવા લાગ્યો ॥૩૨॥

पुनश्चेदिपतिर्भूत्वा भुव्यसौ पितृश

पञ्चरात्रोक्तविधिना

॥

વળી આ રાજા ફરીથી પિત્રિઓના શાપથી ભૂમિઉપર ચેદિ-  
દેશનો અધિપતિ થયો. આ અવસ્થામાં પણ આગસે રહિત-  
સાવધાન થઈને પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે ભગવદ્ભક્તિ-  
પરાયણ થઈ રહ્યો ॥૩૩॥

स्वर्गलोकं ततः प्रापदिव्यदेहेन भूपतिः ।

उपासनां च तत्रत्यैः परमर्षिगणैः सह ॥૩૪॥

दृढीकुर्वन्भगवतः कश्चित्कालमुवास तत् ।

परं पदमथ प्रापद्वासुदेवस्य निर्मयम् ॥૩૫॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

उपरिचरवसुसद्गुणवर्णननामा पञ्चमोऽध्यायः ॥૫॥

તે રાજદેહનો નાશ થયા પછી વળી આ રાજા દિવ્યદેહથી સ્વર્ગ  
લોકને પામીને કેટલોક કાળ ત્યાં સુખેથી રહ્યો. અનંતર ત્યાં રહેલા  
નારદાદિ મુનિવરોની સાથે રહીને શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાની દૃઢતા  
સાધીને, પ્રાકૃત પદાર્થોમાં રાગરહિત થતાં દેવદેહને ત્યાગ કરીને,  
વાસુદેવનું આધાપર અને ‘ચદ્ધત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ’  
આ ગીતાવાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે અપુનરાવૃત્તિ સ્થાન હોવાથી  
સર્વોત્તમ, નિર્ભય, એવા ગોલોકપદને પામી ગયો ॥૩૪-૩૫॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये उपरि-

चरवसुसद्गुणवर्णननामा पंचमोऽध्यायः ॥૫॥

सावर्णिरुवाच-

स हि भक्तो भगवत आसीद्राजा महान्वसुः ।

किं मिथ्याऽभ्यवदद्येन दिवो भूविवरं गतः ॥૩॥

## અધ્યાય ૬ શ્લો.

ભક્તરાજ રાજાની મિથ્યા આલાપથી ભૂમિવિવરપ્રવેશાદિ અસદ્-  
ગતિ સાંભળીને જેને અસંભાવિતપણાનો મહાસંશય થયો છે એવા  
સાવર્ણિમુનિ પુછે છે—હે સ્વામી કાર્તિક! ઉપરિચર વસુ રાજા તો  
ભગવાનનો મહાન્ ભક્ત હતો, આવા રાજાએ એવું શું મિથ્યા  
ભાષણ કર્યું? કે જેથી સ્વર્ગલોકચક્રી પડીને ભૂમિના છિદ્રમાં  
પ્રવેશ કરી ગયો? તેવા શુભુશાળી રાજાને 'વેદ હિંસાપર છે'  
એવા અસત્ય આલાપનો અને ભૂવિવરમાં પ્રવેશનો સંભવ નથી ॥૧॥

કેનોદ્યુતઃ પુનર્ભૂમેઃ શ્લોઽસૌ પિતૃભિઃ ક્રુતઃ ।

કથં મુક્તસ્તતો ભૂપ હત્યેતત્સ્કન્દ ! મે વદ ॥૨॥

હે સ્કંદ ! વળી આ રાજાનો ભૂમિના વિવરચક્રી કેળે ફરીથી  
ઉદ્ધાર કર્યો (સ્વર્ગને પમાડ્યો) ? વળી આ રાજાને પિત્રિઓએ  
કયા કારણથી શાપ આપ્યો હતો ? અને વળી તે શાપમાંથી કયા  
પ્રકારે મુક્ત થયો હતો ? આ ચાર પ્રશ્નો છે તેનો મને યોગ્ય  
ઉત્તર વિસ્તારથી આપો ॥૨॥

## સ્કન્દ ઉવાચ—

મૃણુ બ્રહ્મન્ ! કથામેતાં વસોર્વાસવરોચિપઃ ।

યસ્યાઃ શ્રવણતઃ સઘઃ સર્વપાપક્ષયો ભવેત્ ॥૩॥

આરીતે સાવર્ણિએ સ્વસંશય પ્રત્યે પુછેલા કાર્તિકસ્વામી કહે  
છે—હે બ્રહ્મન્ ! ઇન્દ્રરાજાના જેવી કાંતિ જેની છે એવા ઉપરિચર  
વસુરાજાની તમોએ પુછેલી કથાને હું કહું છું તેને સાવધાન મનથી  
તમો સાંભળો. જે કથાના શ્રવણથી તત્કાળ સર્વ પાપનો ક્ષય થઈ  
જાય એવી એ મહાપવિત્ર છે ॥૩॥

૧ આ અધ્યાયમાં 'વેદ હિંસાપર છે' એવા અસત્ય ભાષણથી રાજાનો  
યજ્ઞેલો અપઃપાત તથા હિંસામય યાગ કરનારા ઇન્દ્રાદિ દેવો અને તેનો  
નિવેધ કરવા આવેલા મહર્ષિઓનો પરસ્પર સંવાદ નિરૂપ્યો છે.

સ્વાયમ્ભુવાન્તરે પૂર્વમિન્દ્રો વિશ્વજિદાહ્વયઃ ।

આરરમ્મે મહાયજ્ઞમશ્વમેધામિધં મુને ! ॥૪॥

હે મુને ! પૂર્વે જ્યારે પ્રથમનો સ્વાયંભુવ નામનો મન્વંતર વર્તતો હતો ત્યારે વિશ્વજિત નામના મન્દ્રે અશ્વમેધ નામના મહા-યજ્ઞનો આરંભ કર્યો ॥૪॥

નિવદ્ધાઃ પશ્વોઽજાઘાઃ ક્રોશન્તસ્તત્ર ભૂરિશઃ ।

સર્વે દેવગણાશ્વાપિ રસલુઘ્વાસ્તદાસત ॥૫॥

આરંભેલા યજ્ઞના સમીપ ભાગમાં બહુ યુગ્મો પાડતા બકરા આદિક બહુ પશુઓ દેવોએ ખાંધ્યા હતા. તે સમયે સાત્વિક બધાય દેવગણોપણુ રસમાં લુબ્ધ થએલા હોવાથી મૌનપણે બેસી રહ્યા પણ એનો નિષેધ કરી શક્યા નહિ ॥૫॥

ક્ષેમાય સર્વલોકાનાં વિચરન્તો યદૃચ્છયા ।

મહર્ષય ઉપાજગ્મુસ્તત્ર ભાસ્કરવર્ચસઃ ॥૬॥

આત્મા વિષમ સમયે સર્વ લોકોના કલ્યાણભાટે વિચરતા, મૂર્ધના જેવા તેજસ્વી, વૃદ્ધ વસિષ્ઠ આદિક મહર્ષિઓ ત્યાં યદૃચ્છાથી આવી પહોંચ્યા ॥૬॥

સમ્માનિતાઃ સુરગણૈઃ પાદાર્ઘ્યસ્વાગતાદિમિઃ ।

તે વૃહન્મુનયોઽપદ્યન્મોઘ્યાંસ્તાન્ ક્રોશતઃ પશૂન્ ॥૭॥

યજ્ઞ પ્રદેશમાં આવેલા મોટા મુનિઓનો દેવગણોએ પાદ અર્ઘ્ય સ્વાગત આદિકવટે બહુ સત્કાર કર્યો. સત્કારેલા વૃદ્ધ મહર્ષિઓએ યજ્ઞપ્રદેશમાં કાળી ચીસો પાડતા, મેઘ, (યજ્ઞોગ્ય પવિત્ર શુભ્રવાણા) અગ્નિ પશુઓ જેવા ॥૭॥

સાત્ત્વિકાનામપિ ચ તં દેવાનાં યજ્ઞવિસ્તરમ્ ।

હિંસામયં સમાલોક્ય તેઽત્યાથર્પ્યં હિ લેભિરે ॥૮॥

પશુઓને લેઈ રહેલા મહર્ષિઓ સત્વગુણ પ્રધાન એવાપણ દેવોનો પોતે દેખેલો હિંસામય તામસ યજ્ઞવિસ્તાર લેઈને જ રોમાંચિતગાત્ર યઈને અત્યંત આશ્ચર્ય પામી ગયા ॥૮॥

ધર્મવ્યતિક્રમં દૃષ્ટ્વા કૃપયા તે દ્વિજોત્તમાઃ ।

મહેન્દ્રપ્રમુખાનૃચુર્દેવાન્ ધર્મધિયસ્તતઃ ॥૯॥

આ રીતે હિંસામય યજ્ઞનો આરંભ લેઈનેજ અતિશય આશ્ચર્ય પામીગએલા, અહિંસાદિ ધર્મમાં દૃઢ નિષ્ઠાવાળા આ વૃદ્ધ મહર્ષિઓ આવો ઉઘાડો ધર્મવ્યતિક્રમ (સાત્વિકો અને વૈષ્ણવોને હિંસામય યજ્ઞના આરંભનો અધિકાર નથી અને વળી તે પરધર્મ છે, માટે તે અધર્મ જ છે) લેઈને, પછીથી મહાકૃપાળુ હોવાથી મહેન્દ્રપ્રમુખ દેવોપ્રતિ બોલ્યા ॥૯॥

મહર્ષય ऊचुः-

देवैश्च ऋषिभिः साकं महेन्द्रासद्वचः शृणु ।

यथास्थितं धर्मतत्त्वं वदामो हि सनातनम् ॥१०॥

મહર્ષિઓ કહે છે—હે મહેન્દ્ર ! દેવો અને ઋષિઓ સાથે તું અમારૂં વચન સાંભળ્ય. શું વચન ? તો વેદાનુસારી હોવાથી સનાતન એવું શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ યથાસ્થિત જેવું છે તેવું કહીએ છીએ એમાં સંશય નથી ॥૧૦॥

यूयं जगत्सर्गकाले ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

सत्त्वेन निर्मिताः स्यो वै चतुष्पाद्वर्मधारकाः ॥११॥

પરમેષ્ઠિ બ્રહ્માએ ન્યારે આ જગતની પ્રથમ સૃષ્ટિ કરી ત્યારે તમોને સત્ત્વગુણથી નિર્મે ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટેજ તમો સત્ત્વ દયા તપ શૌચ, આ નામના ચાર પાદવાળા ધર્મના ધારક છો ॥૧૧॥

रजसा तमसा चासौ मनुश्चैव नराधिपान् ।

असुराणां चाधिपतीनसृजद्वर्मधारिणः ॥१२॥

વળી બ્રહ્માએ રજોગુણથી ધર્મને ધરનારા મનુષ્યો, નરો અને નરાધિપોને ઉત્પન્ન કર્યાં. તથા તમોગુણથી અસુરો અને તેના અધિપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યાં. ‘ધર્મચારિણઃ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે તે ઉપરથી ‘તે સમયે તો સર્વકોઈ પણ ધર્મનિષ્ઠ હતા’ એમ જણાય છે. ‘ધર્મશ્રતુષ્પાન્મનુજાન્કૃતે સમનુવર્તે’ એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૧૨॥

સર્વેપામથ યુષ્માકં યજ્ઞાદિવિધિવોધકમ્ ।

સસર્જ શ્રેયસે વેદં સર્વામીષ્ટફલપ્રદમ્ ॥૧૩॥

અનંતર બ્રહ્માએ તમારા સર્વેના શ્રેયમાટે યજ્ઞાદિ વિધિને બોધ કરનારા, સમસ્ત અભીષ્ટ ફળને આપનારા એવા વેદનો પ્રાદુર્ભાવ કર્યો ॥૧૩॥

અહિંસૈવ પરો ધર્મસ્તત્ર વેદેઽસ્તિ કીર્તિતઃ ।

સાક્ષાત્પશુવધો યજ્ઞે નહિ વેદસ્ય સમ્મતઃ ॥૧૪॥

તમો સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તમારા શ્રેયમાટેજ બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા વેદમાં ‘કાય વાણી મનથી પ્રાણિમાત્રના અદ્રોહરૂપ અહિંસા જ પરમ ધર્મ છે’ એમ કહ્યું છે. માટે તમોએ આરંભેલા આ યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ પશુઓનો વધ, વેદને સંમત હોયજ નહિ ॥૧૪॥

ચતુષ્પાદસ્ય ધર્મસ્ય સ્થાપને હોવ સર્વથા ।

તાત્પર્યમસ્તિ વેદસ્ય ન તુ નાશેઽસ્ય હિંસયા ॥૧૫॥

હારે વેદને શું સંમત છે? તો આર ચરણવાળા ધર્મના સ્થાપનામાં જ સર્વ પ્રકારે વેદનું તાત્પર્ય-નિદ્ધાંત છે. પણ અધર્મના પાદરૂપ હિંસા કરીને ધર્મના નાશમાં તો વેદનું તાત્પર્ય નથી ॥૧૫॥

રજસ્તમોદોષવશાચ્ચાપ્યસુરપા નૃપાઃ ।

મેઘ્યેનાજેન યદ્યવ્યમિત્યાદૌ મતિજાહ્યતઃ ।

છાગાદિમર્થં વુષુધુર્ગ્રીહાદિં તુ ન તે વિદુઃ ॥૧૬॥

યદપિ સ્થિતિતો એવી હતી, તથાપિ રજના રાગાદિ દોષો અને તમના શોકાદિ દોષોને લીધે થએલી બુદ્ધિજ્વરતાથી કેટલાક નરાધિપો અને અસુરાધિપો ‘મેધ્યેનાજેન યદ્યય’ ‘મેધ્ય-પવિન અજથી યજન કરસુ’ ઇત્યાદિ વેદમરોમા રહેલા અભાદિ શબ્દોનો છાગ (બકરો) આદિક અર્થ મમઝ્યા, પણ રજ તમ પ્રકૃતિનાળા તેઓ અજ શબ્દથી જે વ્રીહિ આદિક ધ્યાન્ય કહ્યું છે તે અર્થને તો સમઝ્યા જ નહિ ॥૧૬॥

સાત્ત્વિકાનાં તુ યુગ્માકં વેદસ્યાર્થો યથાસ્થિતઃ ।

પ્રહીતવ્યોઽન્યથા નૈવ તાદૃશી ચ ક્રિયોચિતા ॥૧૭॥

યદપિ વેદનુ મુખ્યપણે અહિંસામય ધર્મના જ પ્રતિપાદનમા તાત્પર્ય છે તથાપિ રાજસ તામસ પ્રકૃતિનાળા અસુરાશ રસબુદ્ધ રાજાઓ ‘મેધ્યેનાજેન યદ્યય’ ઇત્યાદિ વચનથી વેદને હિંસાપર સમઝે છે, તેમ સાત્ત્વિક અને વળી વિષ્ણુના ઉપાસક એવા તમારે તો ‘વેદ હિંસાર્થપર છે’ એમ મમઝાતુ તે ઉચિત નથી, એના અભિપ્રાયથી હવે જહે છે-સત્-ગુણુપ્રધાન એવા તમારે તો જેવો છે તેમો યથાર્થજ વેદનો અર્થ સ્વીકારનો બેધએ પણ વિપરીતપણે નહિ અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાપણુ પોતાના સત્ત્વગુણુને અનુસંગારી જ (અતુષ્ઠાદ ધર્મને અનુસારી) કરની યોગ્ય છે પણ તામસ હિંમાદિ ક્રિયા દરવી યોગ્ય નથી ॥૧૭॥

યાદૃશો હિ ગુણો યસ્ય સ્વભાવસ્તસ્ય તાદૃશઃ ।

સ્વસ્વભાવાનુસારેણ પ્રવૃત્તિઃ સ્વાચ કર્મણિ ॥૧૮॥

જે જનમા જેવો સાત્ત્વિક કે રાજમ કે તામસ ગુણુ હોય તે જનનો તેનાજ ગુણુસારી જ સ્વભાવ હોય છે અને તે પોતાના સ્વભાવને અનુસારે ઝર્મમા પ્રવૃત્તિ થાય છે ॥૧૮॥

સાત્ત્વિકાનાં હિ વો દેવઃ સાક્ષાદ્વિષ્ણુ રમાપતિઃ ।

અહિંમયઙ્ગેઽસ્તિ તતોઽધિકારસ્તસ્ય તુષ્ટયે ॥૧૯॥

સાત્ત્વિક એવા તમારા ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ તો લક્ષ્મીપતિ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે. તો તે વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રસન્નતામાટે વિષ્ણુના ઉપાસક તમારે અહિંસામય યજ્ઞમાં જ અધિકાર છે ॥૧૯॥

પ્રત્યક્ષપશુમાલમ્ય યજ્ઞસ્યાચરણં તુ યત્ ।

ધર્મઃ સ વિપરીતો વૈ યુષ્માકં સુરસત્તમાઃ ! ॥૨૦॥

માટે હે સુરસત્તમાઃ ! પ્રત્યક્ષ પશુને હણીને જે યજ્ઞ કરવો તેતો તમારેવિષે નિશ્ચે વિપરીત જ ધર્મ છે ॥૨૦॥

રજસ્તમોગુણવશાદાસુરીં સમ્પદં શ્રિતાઃ ।

યુષ્માકં યાજકા હેતે સન્ત્યવેદવિદો યથા ॥૨૧॥

વળી તમને યજ્ઞ કરાવનારા જે આ ઋત્વિજ્ઞે છે તે પણ રજે-ગુણુ તમોગુણુના વશપણથી આસુરી સંપત્તિને આશરેલા છે. માટે વેદાર્થને ન જાણુતા હોયને શું? એમ વિપરીત અર્થને જાણુનારા છે ॥૨૧॥

તત્સજ્ઞાદેવ યુષ્માકં સામ્પ્રતં વ્યત્યયો મતેઃ ।

જાતસ્તેનેદર્શ કર્મ પ્રારબ્ધમિતિ નિશ્ચિતમ્ ॥૨૨॥

આ વર્તમાન કાળે તેવા આસુરી સંપત્તિવાળા પુરોહિતોના પ્રસંગથીજ સાત્ત્વિક એવા તમો તે તમારી મતિમાં વિપરીતપણું (અધર્મમાં ધર્મરૂપ) થયું છે. તે કારણથી આવું હિંસામય કર્મ તમો આરંભી બેઠાછો, એમજ અમોએ નિશ્ચય કર્યો છે. જો એમ ન હોય તો તમારી મતિ કદાપિ વિપરીત થાયજ નહિ ॥૨૨॥

રાજસાનાં તામસાનામસુરાણાં તથા નૃણામ્ ।

યથાગુર્ણં મૈરવાદ્યા ઉપાસ્યાઃ સન્તિ દેવતાઃ ॥૨૩॥

રાજસ મનુષ્યો અને તામસ અસુરોને પોતપોતાના ગુણુને અનુસારે ભૈરવાદિ દેવતાઓ ઉપાસ્ય છે. તેઓ તેથી દેવતાઓને ઉપાસે છે ॥૨૩॥



સ્વગુણાનુગુણાત્મીયદેવતાતુષ્ટયે શ્રુતિઃ ।

હિંસયજ્ઞવિધાનં યત્તેષામેવોચિતં હિ તત્ ॥૨૪॥

પોતાના રજઆદિક ગુણને અનુકૂળ વર્તનારી રાજસી આદિક આત્મીય દેવતાની પ્રસન્નતામાટે ભૂમિઉપર જે હિંસયજ્ઞવિધાન છે તે પણ તેના યથાગુણ ભૈરવાદિ દેવતાના ઉપાસક તામસ અસુરો અને રાજસ નરોને જ ઉચિત છે. ધીજા સાત્ત્વિક દેવોને તથા મનુષ્યોને ઉચિત નથી ॥૨૪॥

તત્રાપિ વિષ્ણુભક્તા યે દૈત્યરક્ષોનરાદયઃ ।

તેષામપ્યુચિતો નાસ્તિ હિંસયજ્ઞઃ કુતસ્તુ વઃ ॥૨૫॥

તેમાં પણ જે દૈત્ય રાક્ષસ નર આદિકો વિષ્ણુના ભક્ત થયા છે તેમને પણ હિંસામય યજ્ઞ ઉચિત નથી, તો તમને સાત્ત્વિક વિષ્ણુ-ભક્તોને તો ઉચિત હોય જ ક્યાંથી ? નજ હોય ॥૨૫॥

યજ્ઞશેષો હિ સર્વેષાં યજ્ઞકર્માનુતિષ્ઠતામ્ ।

અનુજ્ઞાતો ભક્ષણાર્થં નિગમેનૈવ વર્તતે ॥૨૬॥

વળી યજ્ઞકર્મ કરનારા સર્વ જનોએ યજ્ઞનું શેષ ભક્ષણ કરવું ભોજ્ય, એવી વેદે જ અનુજ્ઞા આપેલી છે. તો હિંસામય યજ્ઞમાં યજ્ઞશેષમાંસભક્ષણનો પ્રસંગ આવે છે ॥૨૬॥

સાત્ત્વિકાનાં દેવતાનાં સુરામાંસાશનં કચિત્ ।

અસામિસ્ત્વીક્ષિતં નૈવ ન શ્રુતં ચ સતાં મુક્તાત્ ॥૨૭॥

સાત્ત્વિક દેવતાઓને મધમાંસનું ભક્ષણ, અમોઝેતી ક્યારેય-પણ દોષ્યુંજ નથી તેમ કોઈ સજ્જનોના મુખ્યપદ્મી સાંભળ્યું પણ નથી ॥૨૭॥

તસાદ્વીહિમિરેવાસાં યજ્ઞઃ ક્ષીરેણ સર્પિષા ।

મેઘૈરનરમંથ્રાન્યૈઃ કાર્યો ન પશુહિંસયા ॥૨૮॥

સાત્ત્વિક દેવાને ગુરુમાંસનું ભક્ષણ અશ્રુતપૂર્વ અદ્યપૂર્વ દોષાપી આ આરંભેલો યજ્ઞ ત્રીદિ, (યંત્ર) ગાયનું દુધ, ઘી,

તથા ખીજાં યજ્ઞયોગ્ય ગુણુવાળાં ઘઉં આદિક અન્નો તથા ખીજા સાકર આદિક રસોવડે જ કરવા યોગ્ય છે, પણ પશુઓની હિંસા કરીને કરવા યોગ્ય નથી. યજ્ઞમાં પશુહિંસાના અંતે યજ્ઞશેષ માંસ-ભક્ષણના નિષેધમાં તથા વ્રીહિ વિગેરેવડે યજ્ઞ કરવામાં અનેક શ્રુતિસ્મૃતિનાં પ્રમાણો છે તે તે થકી જાણવાં ॥૨૮॥

**તત્રાપિ વીજૈર્યપ્ત્યમજસંજ્ઞામુપાગતૈઃ ।**

**ત્રિવર્ષકાલમુપિતૈર્ન યેષાં પુનરુદ્ધમઃ ॥૨૯॥**

વ્રીહાદિવડે યજ્ઞ કરવામાં પણ, પાક્યાપછી ત્રણવર્ષપર્યંત પડી રહેલાં, માટેજ જે ફરીથી ઉગીજ શકે નહિ, માટેજ અજ (ફરીથી ઉગી શકે નહિ તે) એવી સાર્થક સંજ્ઞાને પામેલાં એવાં છાંયુ વ્રીહિ વિગેરે ખીજાંવડે યજ્ઞ કરવો. 'ત્રિવર્ષકાલ' એમ જે કહ્યું તે હિંસાના અતિશય નિષેધને માટે જાણવું. આ અર્થ વાયુપુરાણમાં 'યજ્ઞો વીજૈઃ સુરશ્ચેષ્ઠ ! યેષુ હિંસા ન વિચતે । ત્રિવર્ષપરમં કાલમુપિતૈરપ્રો-હિમિઃ ॥' આ વચનથી કહ્યો છે ॥૨૯॥

**અદ્રોહશ્ચાપ્યલોભશ્ચ દમો ભૂતદયા તપઃ ।**

**બ્રહ્મચર્યં તથા સત્યમદમ્બશ્ચ ક્ષમા ધૃતિઃ ॥૩૦॥**

**સનાતનસ્ય ધર્મસ્ય રૂપમેતદુદીરિતમ્ ।**

**તદતિક્રમ્ય યો વર્તેદ્ધર્મઃ સ પતત્યધઃ ॥૩૧॥**

હાલમાં કરવા આરંભેલો આ હિંસામય યજ્ઞરૂપ ધર્મ જો અમને વૈષ્ણવોને અનુચિત છે, તો કર્તવ્ય સનાતન ધર્મ કયો જાણવો ? એવી અપેક્ષામાં સનાતન ધર્મનું રૂપ કહે છે—કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરવો, શાસ્ત્રમર્યાદાને ઉલ્લંઘીને ધનાદિકનો લોભ ન કરવો. દમ-ધન્દ્વિયોને વશ કરવાં, ભૂતદયા-પ્રાણિઓનું હિત કરવું, કૃષ્ણ આંદ્રાયણાદિ તપ કરવું, યથોચિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, સત્ય બોલવાનો આગ્રહ રાખવો, નિષ્કપટપણ રૂપ અદંભ રાખવો, ક્ષમા-પરાપરાધ સહન કરવો, આપત્તિમાં પણ ધૈર્યનો ત્યાગ ન કરવો, ઇત્યાદિ સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આવા સનાતન

ધર્મને ઉલ્લંઘીને જે પુરુષ વર્તે તે ધર્મઘાતી કહેવાય, માટેજ તે અધોગતિને પામે છે ॥૩૦-૩૧॥

**સ્કન્દ ઉવાચ-**

इत्थं वेदरहस्यज्ञैर्महामुनिभिरादरात् ।

बोधिता अपि सन्नीत्या स्वप्रतिज्ञाविधाततः ।

तद्वाक्यं जगद्गુर्नैव तत्प्रामाण्यविदोऽपि ते ॥૩૨॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને ! વેદના રહસ્યને જાણનારા મહામુનિઓએ આ પ્રકારે આદરથી સમ્બન્ધોક્ત રીતિથી બોધ આપેલા પણ દેવો, યદ્યપિ ઋષિવાક્યોનું પ્રામાણ્ય જાણે છે તથાપિ પોતાની હિંસામય યત્ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતાં માન-ભંગ થાય એમ માનીને, મુનિઓનું સત્ય હિતવાક્યપણુ સ્વીકારી શક્યાજ નહિ. પોતે જાણુતા ન હતા એમ નહિ પણ પોતાનું વૃથા માન રાખવા મહર્ષિઓનું વચન માની શક્યા નહિ ॥૩૨॥

महद्व्यतिक्रमात्तर्हि मानक्रोधमदादयः ।

विविशुस्तेष्वधर्मस्य चંक्ष्याश्छिद्रगवेपિणः ॥૩૩॥

સત્યવાદી મહર્ષિઓના વાક્યના અનાદરપ અપરાધથી, પ્રવેશના અવકાશને શોધવામાં તત્પર એવા અધર્મવંશીય માન ક્રોધ મદાદિ અંતઃશત્રુઓ તેજ ક્ષણમાં દેવોવિષે પ્રવેશ કરી રહ્યા. મહાત્માઓના અતિક્રમથી ધર્મેભંગ થતાં, અધર્મને જ રમવાનો અવકાશ મળે છે ॥૩૩॥

अजच्छागो न चीजानीत्यादिवादिषु तेऽप्यथ ।

विमनःस्वपिवर्येषु पुनस्तान्बोधयत्सु च ॥૩૪॥

राजोपरिचरः श्रीमांस्तत्रैवागाद्यदृच्छया ।

तेजसा द्योતयन्नाशा इन्द्रस्य परमः सखा ॥૩૫॥

અનંતર અધર્મવંશનો પ્રવેશ થતાં દેવતાઓ શ્રુતિમાં જે અજ શબ્દ છે તેનો અર્થ બક્ષશેજ થાય છે પણ ત્રીશાદિ બીજો

તો નહિ જ' ઇત્યાદિ વચનોવડે વાદ કરે છે અને મુનિવયોં તેને સાંભળીને બહુ ઉદાસ થઇને, વળી ફરીથી તેમને બોધ આપે છે એજ અવસરમાં ત્યાં દૈવેચ્છાથી જ વસુરાજ આવી પહોંચ્યોઃ દેવો રાજા ? તો જે પોતાના પ્રતાપથી દિશાઓને પ્રકાશમય કરતો, ઇન્દ્રનો પરમ સખા, માટે જ તેણે અત્યંત વિશ્વાસ કરવા શોગ્ય, શ્રીમાન-આર્હિસાધર્મજન્ય શોભાવાળો અને આકાશમાં ગતિવાળો હતો ॥૩૪-૩૫॥

તં દૃષ્ટ્વા સહસાયાન્તં વસું તે ત્વન્તરિક્ષગમ્ ।

ઊત્તુર્દ્વિજાતયો દેવાનેપ છેત્સતિ સંશયમ્ ॥૩૬॥

દૃષ્ટ્ વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ તો વેગથી આકાશમાર્ગે આવેલા વસુ-રાજાને દેખીને દેવો પ્રત્યે બોલ્યા કે-આ રાજા આપણા સંશયને નિશ્ચે છેદશે ॥૩૬॥

एष भूमिपतिः पूर्वं महायज्ञान् सहस्रशः ।

चक्रे सात्त्वततत्रોक्तविधिनाऽऽरण्यकेन च ॥૩૭॥

येषु साक्षात्પશુવધઃ કસ્મિંશ્ચિદપિ નામવત્ ।

न दक्षिणानुकल्पश्च नाग्रत्यक्षसुरार्चनम् ॥૩૮॥

અહિંસાધર્મરક્ષામ્યાં રુચાતોઽસૌ સર્વતો નૃપઃ ।

अग्रणीर्विष्णुभक्तानामेकपत्नीमहाव्रतः ॥૩૯॥

ईदृशो धार्मिकवरः सत्यसन्धश्च वेदवित् ।

કથન્નિન્નાન્યથા ત્રૂયાદ્વાક્યમેપ મહાન્વસુઃ ॥૪૦॥

સંશય છેદવામાં કારણ કહે છે-આ ભૂપતિએ પૂર્વે નારદપ્રંચ-રાત્રમાં કહેલા વિધિથી અને ઉપનિષદમાં કહેલા વિધિથી હજારો હજાર મહાયજ્ઞો કર્યા હતા. તેણે કરેલા યજ્ઞોમધ્યે કોઈપણ યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ પશુવધ થયો ન હતો. વળી યજ્ઞમાં વિપ્રોને મુખ્ય પક્ષથી જ દક્ષિણ આપતો હતો પણ ઔણ પક્ષથી નહિ. વળી યજ્ઞમાં ઇન્દ્રાદિ દેવોને બોલાવીને સાક્ષાત્ જ તેમની પૂજા કરતો હતો

પણ પરોક્ષપણે નહિ. વળી આ રાજા આર્હિસાધર્મ અને પ્રજા-  
રક્ષણે કરીને સર્વ લોકમાં વિખ્યાત થયો છે. વળી વિબુલક્રોમાં  
અગ્રેસર અને એક જ પત્નીરૂપ મહાવ્રતવાળો છે. વળી ધર્મનિષ્ઠ  
પુરુષોમધ્યે શ્રેષ્ઠ, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો, વેદના અર્થને જાણનારો અને  
વિપત્તિમાં પણ સ્વધર્મ થકી નહિ ચળાયમાન થનારો મહાન છે.  
આવા શુણુવાળો આ રાજા કોઈપણ પ્રકારે અન્યથા-અસત્ય  
વાક્યને નહિ જ બોલે. એવો અમને નિશ્ચય છે ॥ ૩૭-૪૦ ॥

एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ।

अपृच्छन्सहसाम्येत्य वसुं राजानमुत्सुकाः ॥૪૧॥

વિવાદમાં પડેલા ઋષિઓ તથા દેવતાઓ આ રીતે સંકેત  
કરીને, ઉત્સાહ પામીને તલાળ સન્મુખ જઈને વસુ રાજાને  
પુછવા લાગ્યા ॥૪૧॥

देवमहर्षय ऊचुः—

भो ! राजन्केन यष्टव्यं पशुनाहोसिदौपदैः ।

एतं नः संशयं छिन्धि ग्रमाणं नो भवान्मतः ॥૪૨॥

દેવતાઓ તથા મહર્ષિઓ પુછે છે—હે રાજન! યજ્ઞ કયા  
દ્રવ્યે કરીને કરવો? પશુઓએ કરીને કે ધાન્યોએ કરીને કરવો?  
આવા અમારા સંશયને નિવારણ કરો. કેમકે અમોએ તમોને  
પ્રમાણપણે માન્યા છે. એટલે અમારે સર્વેને તમારૂં વચ્ચન પ્રમાણ-  
ભૂત છે ॥૪૨॥

स्कन्द उवाच—

स तान् कृताञ्जलिर्भूत्वा परिप્રच्छ वै वसुः ।

कस्य चः को मतः पक्षो व्रत सत्यं समाहिताः ॥૪૩॥

કાર્તિક સ્વામી કહેછે—મહર્ષિઓએ દેવોસાથે મળીને આ  
રીતે પુછતાં વસુરાજા બે હાથ જોડીને તેમને વળી પુછવા લાગ્યો  
કે-તમારે માથે કેનો કયો પક્ષ છે? એટલે મહર્ષિઓએ માનેશ્વો

સિદ્ધાંત કયો છે? અને દેવતાઓએ માનેલો સિદ્ધાંત કયો છે? તે તમો અવ્યય થઈને સત્ય જ બોલો ॥૪૩॥

**મહર્ષય ઝઙુઃ-**

ધાન્યૈર્યદૃવ્યમિત્યેવ પક્ષોઽસ્યાકં નરાધિપ !

દેવાનાં તુ પશુઃ પક્ષો મતં રાજન્ ! વદાત્મનઃ ॥૪૪॥

મહર્ષિઓ કહે છે—હે નરાધિપ ! ધાન્યવડે જ યજ્ઞ કરવો' એવો અમારો પક્ષ છે. દેવતાઓનો તો 'અન્નદિ પશુઓવડે યજ્ઞ કરવો' એવો પક્ષ છે. તો હે રાજન્ ! આ બે પક્ષમાં તમારો જે મત-સિદ્ધાંત હોય તે કહો ॥૪૪॥

**સ્કન્દ ઉવાચ-**

દેવાનાં તુ મતં જ્ઞાત્વા વસુસ્તત્પક્ષસંશ્રયાત્ ।

છાગાદિપશુનૈવેજ્યમિત્યુવાચ વચસ્તદા ॥૪૫॥

કાર્તિકે સ્વામી કહે છે—હે મુને ! મહર્ષિઓએ આ રીતે કહેતાં, વસુરાજ દેવોનો તો મત પશુવડે યજ્ઞ કરવારૂપ જાણીને, તેમના પક્ષનો પ્રથમથી જ આશ્રય કરેલો હોવાથી તે સમયે 'બકરાં આદિક પશુઓવડે જ યજ્ઞન કરવું' આવું વચન બોલ્યો ॥૪૫॥

एवं हि मानिनां पक्षमसन्तं स उपाश्रितः ।

‘ધર્મજ્ઞોઽપ્યવદન્મિથ્યા વેદં હિંસાપરં નૃપઃ ॥૪૬॥

આ રીતે રાજા, માની દેવતાઓના મિથ્યાભૂત પક્ષને અનુસરવાથી ધર્મરૂ છતાં પણ વેદ હિંસાપ્રધાન છે' એવું મિથ્યા-અસત્ય વચન બોલ્યો ॥૪૬॥

तस्मिन्नेव क्षणे राजा वाग्दोषादन्तरिक्षतः ।

अघः पपात सहसा भूर्मि च प्रविवेश सः ॥૪૭॥

અસત્યવાદી રાજા જે ક્ષણમાં આતું વચન બોલ્યો તે જ ક્ષણમાં  
વેદને હિંસાપર કહેવારૂપ વાણીના દોષને લીધે આકાશથકી નીચે  
પડી ગયો અને તત્કાળ ભૂમિમાં પ્રવેશ કરી ગયો ॥૪૭॥

મહતીં વિપદં ગ્રાપ ભૂમિમધ્યગતો નૃપઃ ।

સ્મૃતિસ્ત્વેનૈ ન ગ્રજહૌ તદા નારાયણાશ્રયાત્ ॥૪૮॥

આ રીતે ભૂમિના મધ્યભાગને પામેલો રાજા મહાવિપત્તિને  
પામ્યો. આવી વિપત્તિની પ્રાપ્તિમાં પણ નારાયણનો દૃઢ આશ્રય  
હોવાથી 'હું ભગવાનનો ભક્ત છું, દેવોના પક્ષપાતને લીધે અસત્ય  
વચન બોલ્યો, વેદ અને વેદસ મુનિઓનો અપરાધકર્તા થયો'  
આવી સ્મૃતિએ તો તેનો ભાગ ક્યો નહિ. એટલે તેને ભક્તિના  
બળથી બધી સ્મૃતિ રહી હતી ॥૪૮॥

મોચયિત્વા પશૂન્ સર્વાસ્તતસ્તે ત્રિદિવૌકસઃ ।

હિંસામીતા દિવં જગ્મુઃ સ્વાશ્રમાંશ્ચ મહર્પયઃ ॥૪૯॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

वेदस्य हिंसापरत्वोक्त्या उपरिचरवસोरधःपात-

वर्णननामा पष्ठोऽध्यायः ॥६॥

આ પ્રકારે ઉપરિચર વસુરાજાનો અધઃપાત થયા પછી મહે-  
ન્દ્રાદિ દેવતાઓ હિંસાથકી ભય પામીને સર્વ પશુઓને છોડી  
મુકીને ઉદાસમુખે ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. અને મહર્ષિઓ  
પણ પોતપોતાના આશ્રમ પ્રત્યે ગયા ॥૪૯॥

इति श्रीरुद्रपुराणे विष्णुખण्डे वासुदेवमाहात्म्ये वेदस्य

हिंसापरत्वोक्त्या उपरिचरवસोरधःपातवर्णन-

नामा पष्ठोऽध्यायः ॥६॥

## સ્કન્દ ઉવાચ-

ભૂમધ્યગઃ સ રાજાથ સ્વકૃતં કર્મ ગર્હયન્ ।  
અનુતપ્યમાનથ મૃશં માનયંસ્તાન્ વૃહન્મુનીન્ ।  
જજાપ ભગવન્મત્રં ત્ર્યક્ષરં મનસા સદા ॥૧॥

અધ્યાય ૭ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! ભૂમિના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી ગચ્છેલો વસુરાજ પોતે કરેલા મિથ્યા ભાષણાદિરૂપ કર્મને બહુ નિંદતો, વૃદ્ધ વસ્ત્રિદ્યાદિ મહામુનિઓને મનથી બહુ માનતો, માટેજ અત્યંત પશ્ચાત્તાપ કે જે એક પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત-રૂપ કહેવાય છે તેને કરતોયકો મનમાં સાત્ત્વત તત્ત્વમાં પ્રસિદ્ધ, ત્રણ અક્ષરવાળા, શ્રીકૃષ્ણ નામના ભગવન્મત્રના જપમાં સદા તત્પર થઈ રહ્યો ॥૧॥

તત્રાપિ પરયા મત્ત્યા પશ્ચકાલં સ્વચેતસા ।  
અયજદ્ધરિં સુરપતિં ભૂમેર્વિવર આદરાત્ ॥૨॥

ભૂમિના મધ્યમાં રહેલો પાણુ આ રાજા પ્રાતઃ સમય મધ્યાહ્ન અપરાહ્ન સાંધાહ આ પાંચ સમયમાં પરમ પ્રેમપૂર્વક મનઃકલ્પિત ચદન પુષ્પાદિ ઉપચારો વડે દેવદેવ શ્રીહરિની આદરથી પૂજા કરવા લાગ્યો ॥૨॥

તતોઽસ્ય તુષ્ટો ભગવાન્વાસુદેવો જગત્પતિઃ ।  
આપદપિ યથાકાલં યથાશાસ્ત્રં સ્વમર્ચતઃ ॥૩॥

અનંતર જગત્પતિ ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવ મહાકૃષ્ણમાં પાણુ યથા-સમય (પાંચ વખત) યથાશાસ્ત્ર પોતાના રૂપની પૂજા કરતા રાજા ઉપર ત્રણ માસને અંતે પ્રસન્ન થયા ॥૩॥

૧ આ અધ્યાયમાં વસુરાજ અતર્કિત આવેલા જે મહાવિદ્યોને ભગવાનના અનુભાદરથી ઉદ્ધવમિત્ર, સમસ્તજનના મોહની અતિ દુષ્ટતા કરીને તેમના કામને પામ્યો, આ કથા કહેલી છે



વરદો ભગવાન્વિષ્ણુઃ સમીપસ્થં દ્વિજોત્તમમ્ ।

ગરુત્મન્તં મહાવેગમાવભાપે સ્વયં તતઃ ॥૪॥

પ્રસન્ન થયા પછી વરદાતા દયાળુ સ્વયં ભગવાન્ શ્રીવિષ્ણુ સમીપમાં રહેલા, બહુવેગવાળા, પશ્ચિરાજ ગરુડ પ્રત્યે બોલ્યા ॥૪॥

શ્રીભગવાનુવાચ—

દ્વિજોત્તમ! મહાભાગ! ગમ્યતાં વચનાન્મમ ।

સમ્રાટ્રાજા વસુર્નામ ધર્માત્મા માં સમાશ્રિતઃ ॥૫॥

બ્રહ્માતિક્રમદોષેણ પ્રવિષ્ઠો વસુધાતલમ્ ।

તન્માનના કૃતા તેન તદ્વચ્છાદ્ય તદન્તિકમ્ ॥૬॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે—હે મહાભાગ પશ્ચિરાજ ગરુડ! મારા વચનથી તમો એકદમ જાગૃત થાઓ. ક્યાં? તો ધર્માત્મા મહાશ્રિત સાર્વભૌમ વસુ નામનો રાજા, વેદનો હિંસાપર કહેવાડપ અને મહાધર્મીઓનો વચનાનાદરૂપ અપરાધદોષને લીધે પૃથ્વીતળમાં પેશી ગયો છે. તે આશ્રિતકાએસર રાજાએ વેદ અને મુનિઓનો સત્કાર કર્યો છે. એટલે “યસ્યાપરાધઃ કૃતઃ સ્યાત્તસ્ય પ્રસાદનેન તદપરાધસ્ય નાશઃ સ્વાત્” આ વિધિપુરુષમૃતિમાં કલા પ્રમાણે તેણે પાપ કરેલું હોવાથી નિર્દોષ થઈ ગયો છે. માટે હવેનાં જ તે રાજાની સમીપે જાવ ॥૫-૬॥

ભૂમેર્વિવરસદ્ગુણં ગરુડેનં મમાજ્ઞયા ।

અઘચરં નૃપશ્રેષ્ઠં સેચરં કુરુ મા ચિરમ્ ॥૭॥

હે ગરુડ! સમીપે જઈને પૃથ્વીના છિદ્રમાં ગુપ્ત રહેલા, અધોગતિને પામેલા નૃપવર્ધ એ વસુરાજાને મારી અજ્ઞાથી આદ્રશમાં ગતિવાળો તમો કરો. આ કાર્યમાં વિજય કરો નહિ ॥૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

ગરુત્માનય વિશ્લિપ્ય પક્ષાં મારુતવેગવાન્ ।

વિવેશ વિવરં ભૂમ્યા યત્રાસ્તે વાગ્યતો વસુઃ ॥૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને ! આ રીતે ભગવાને આજ્ઞા કર્યા પછી, ગરુડજીએ પોતાની બે પાંખોને પહોળી કરીને, વાયુના જેવા તીવ્ર વેગવાળા થઈને જ્યાં નિયમિત વાણીવાળો (મૌન) વસુરાજ સ્થિત રહ્યો છે તે ભૂમિના છિદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો ॥૮॥

તત્ત એનં સમુત્કિષ્પ્ય સ્વચઙ્ગવા વિનતાસુતઃ ।

ઉત્પપાત નમસ્તૂર્ણં તત્ર ચૈનમમુઞ્ચત ॥૯॥

વિનતાના પુત્ર ગરુડજી તે સ્થાનથી વસુરાજને પોતાની પાંખમાં પકડીને તત્કાળ આકાશમાં ઉડ્યા. અને તે આકાશમાં એ રાજાને મુકી દીધો ॥૯॥

તસિન્મુહૂર્તે સઙ્ગજ્ઞે રાજોપરિચરઃ પુનઃ ।

સશરીરો ગતઃ સ્વર્ગ પરમં સુખમાત્મવાન્ ॥૧૦॥

આકાશમાં મુકેલો વસુરાજ એ જ મુહૂર્તમાં ફરીથી ઉપરિ-અંતરિક્ષમાં વિચરનારો થયો અને શરીર સાથે સુખરૂપ સ્વર્ગને પામીને પરમ સુખને પામ્યો ॥૧૦॥

एवं तेनापि ब्रह्मर्षे ! वाग्दोषात्सदचज्ञया ।

प्राप्ता गतिरयज्वार्हा धर्मज्ञेन महात्मना ॥११॥

હે બ્રહ્મર્ષે ! ધર્મજ્ઞ મહાત્મા ભગવાદ્ભક્ત એવાપણુ આ રાજાને 'વેદ હિંસાપર છે' એમ કહેવારૂપ અસત્યવાણી-દોષથી થએલી મહર્ષિઓની તેમના વચનના અનાદરરૂપ અવસાથી આવી આવળી યજ્ઞકર્તાને અનુચિત અધોગતિ મળી હતી ॥૧૧॥

केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ।

ततः शीघ्रं जहौ पापं स्वर्गलोकमवाप च ॥१२॥

સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ યવામાં અસાધારણુ કારણુને કહે છે—આ રાજા મહાકષ્ટમાં પણુ પરમપુરુષ સર્વેશ્વર શ્રીહરિનું અનન્ય ભાવથી મનમાં આરાધન કરતો હતો તે કારણુથી તે રાજા જલદી પોતે કરેલા પાપમાંથી મુક્ત થયો અને સ્વર્ગલોકને પામ્યો ॥૧૨॥

મુજ્જાનો વિવિધં સૌખ્યં મનોમીઠં ચ તત્ર સઃ ।

ઉવાસાન્યો યથા શક્રો ગીયમાનયશઃ સુરૈઃ ॥૧૩॥

તમેકદા વિમાનેન ચરન્તં સૂર્યસન્નિભમ્ ।

અદ્રિકાપ્સરસા યુક્તમચ્છોદા સમવૈશ્વત ॥૧૪॥

આ રાજા સ્વર્ગમાં મનોવાંછિત નાનાપ્રકારના સુખને ભોગવતો થકો દેવતાઓએ જ્ઞાન કર્યું છે યશ જેનું એવો ખીલે ઈન્દ્ર જ જેમ એમ રહ્યો. હવે તેને ખીલું વિદ્ર આપ્યું, એમ કહેવા માટે કથાનો પ્રસ્તાવ કરે છે- એક સમયે વિમાનમાં બેસીને વિચરતો અને સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો અને અદ્રિકા નામની અપ્સરાએ યુક્ત એવા વસુરાજને અચ્છોદાએ ભેયો ॥૧૪॥

સા હિ સોમપદસ્થાનાં પિતૃણાં માનસી સુતા ।

અગ્નિષ્વાત્તાભિધાનાનામમૂર્તાનાં મહાત્મનામ્ ॥૧૫॥

કેવી અચ્છોદા? તો સોમયાજી પુરુષોએ પ્રાપ્ય એવો જે સોમપદ નામનો લોક તેના નિવાસી, અમૂર્ત-પોતાની ઇચ્છા વિના તો દેવાદિકોએ પણ અદૃશ્ય મૂર્તિવાળા, મહાત્મા-પરમ ભાગવત હોવાથી દેવગણોએ પૂજનીય અને અગ્નિષ્વાત જેમનું નામ છે એવા પિત્રિઓની માનસી-મનના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન કરેલી પુત્રી હતી. અર્થાત્ આ પિતૃદેવની માનસી કન્યા હતી ॥૧૫॥

અમૂર્તસ્વાત્પિતૃન્ સ્વાન્સા ન જાનન્તી શુચિસિતા ।

તં વસું પિતરં મેને સ ચ તામાત્મજામિવ ॥૧૬॥

પવિત્ર મંદ હસવું જેનું છે એવી આ અચ્છોદા પોતાના પિતાઓ અદૃશ્ય હોવાને લીધે આરા પિતાઓ કોણ છે? એમ નહિ જાણતી હોવાથી તે વસુરાજને પિતાતરીકે માનવા લાગી અને રાજા પણ તે અચ્છોદાને પોતાની પુત્રીતરીકે માનવા લાગ્યો. (એજ રીતે વસુની સ્ત્રી અદ્રિકા અપ્સરા પણ અચ્છોદાને પોતાની કન્યાતરીકે માનવા લાગી) ॥૧૬॥

તૌ તતઃ પિતરઃ શૈષુર્માવં દૃષ્ટ્વદ્દશં તયોઃ ।

કન્યે ! ત્વમસ્ય નૃપતેર્ઘ્નિવિ કન્યા ભવિષ્યસિ ॥૧૭॥

વસો ! ત્વં માનુષો ભૂત્વા સુતામેનાં સ્વયોપિતિ ।

અસ્યામેવાપ્સરાયાં ત્વં જનયિષ્યસિ નિશ્ચિતમ્ ॥૧૮॥

આ રીતે બન્નેને પરસ્પર પિતૃપુત્રીભાવ બંધાયા પછી પિત્રિ-  
ઓએ પુત્રી અચ્છોદા અને સ્ત્રીસહિત વસુરાજને તેમનો આવો  
અસત્ અભિપ્રાય જોઈને શાપ આપ્યો. કેવો શાપ ? તો હે કન્યે !  
તું ભૂમિઉપર આ વસુરાજની કન્યા થઈશ. હે વસો ! તું માનુષ  
થઈને મત્સીરૂપે પ્રગટ થનારી આત્મપત્ની આ અદ્રિકા નામની  
આપ્સરામાં જ આ અચ્છોદાને પુત્રીપણે નિશ્ચે ઉત્પન્ન કરીશ.  
એક જ અદ્રિકાનો માછલીરૂપથી અને ગિરિકા જેતું પીતું  
નામ છે એવા માનુષીરૂપથી ભૂમિમાં જન્મ થયો, તેમાં માછલી-  
રૂપ અદ્રિકાને વિષે અચ્છોદાનો કાલી નામથી જન્મ થયો હતો.  
આ કથા ભારતના આદિપર્વમાં કહેલી છે તેનું અહીં અનુસંધાન  
સંગતિ માટે લેવું ॥૧૭-૧૮॥

इत्थं तौ पितृभिः शप्तौ शापमोक्षाय तांस्ततः ।

प्रार्थयामासतुर्नत्वा तदोचुस्ते कृपालवः ॥१९॥ .

આ પ્રકારે પિતૃદેવોએ શાપ આપેલી કન્યા અને વસુરાજ  
બન્ને મળીને જ્યારે શાપથકી મોક્ષમાટે સ્વેચ્છાથી લોચનગોચર  
થયેલા પિતૃદેવોને નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં ત્યારે  
કૃપાળુ તેઓ બોલ્યા ॥૧૯॥

अवश्यमित्थं भावित्वाद्युवाभ्यामुपलम्भितः ।

शापोऽयं तत्र युवयोः श्रेय एव भविष्यति ॥२०॥

શું બોલ્યા ? તો આ પ્રકારે અવશ્ય ભાવિ હોવાથીજ આવો  
શાપ તમને પ્રાપ્ત થયો છે. તે શાપમાં તમારા બન્નેનું અશ્રેય નહિ  
પણ શ્રેય જ થશે ॥૨૦॥

અષ્ટાવિંશે દ્વાપરે તુ વસો ! ત્વં શુવિ ભૂપતેઃ ।

કૃતયજ્ઞસ્ય તનયો ભવિતાસિ મહાત્મનઃ ॥૨૧॥

શું શ્રેય ? તો હે વસો ! તું તો અઠ્ઠાવીસમા દ્વાપર યુગમાં  
ભૂમિઉપર મહાત્મા કૃતયજ્ઞ નામના રાજાનો પુત્ર થઈશ ॥૨૧॥

તત્રાપિ ચ યથેદાર્નો તથા ત્વં સકલૈર્ગુણૈઃ ।

જુષ્ટશ્ચ સ્વચરો માન્યો મહાભાગવતાગ્રણીઃ ॥૨૨॥

તે જન્મમાં પણ તું આ જન્મમાં જ જેમ એમ સકળસદ્-  
ગુણોએ સંપન્ન અને આકાશમાં ગતિવાળો અને મહાભાગવતોમાં  
અગ્રણી થઈશ. તે જન્મમાંપણ તારું જ્ઞાન નાશ પામશે નહિ ॥૨૨॥

પશ્ચરાત્રોક્તવિધિના વિષ્ણુમમ્યર્ચ્ય ભક્તિતઃ ॥

તચ્છેપેણ સુરાંશ્ચાસ્માનર્ચયિષ્યસિ સમ્રજઃ ॥૨૩॥

વળી પ્રજાએ સહિત તું પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે  
ભક્તિપૂર્વક વિષ્ણુનું પૂજન કરી, તેમના પ્રસાદભૂત ચંદન પુષ્પ  
નૈવેદ્યાદિકવડે દેવતાઓ અને અમો પિતૃદેવોનું પૂજન કરીશ.  
તથા તેમના શેષથી આહ્વાણું તથા ભગવદ્ભક્તનું પણ પૂજન  
કરીશ ॥૨૩॥

તતસ્ત્વં દિવ્યદેહેન સ્વર્ગલોકમવાપ્સ્યસિ ।

દિવ્યાન્ ભોગાંસ્તત્ર મુક્ત્વા પ્રાપ્સ્યસે વૈષ્ણવં પદમ્ ૨૪

આરપછી તું મર્ત્ય દેહનો અવસાન આવતાં દિવ્યદેહથી સ્વર્ગ  
લોકને પામીને ત્યાંના દિવ્ય ભોગોને ભોગવીને વૈષ્ણવ પદને  
(શ્વેતદ્વીપ કે શ્રીગોલોક) પામીશ ॥૨૪॥

અચ્છોદે ! ત્વમાપિ ક્ષોણ્યાં નામ્ના કાલીતિ વિશ્રુતા ।

સ્વાંશેન મત્સ્યદેહાયામદ્રિકાયાં જનિષ્યસે ॥૨૫॥

હે અચ્છોદે ! તું પણ પોતાના અંશથી માછલીનું રૂપ ધારી  
રહેલી અદ્રિકા નામની અપ્સરામાં જન્મને પામીશ અને 'કાલી'  
એવા નામથી જગતમાં વિખ્યાત થઈશ ॥૨૫॥

પરાશરાત્તત્ર સુતં કન્યૈવ ગ્રાપ્સ્યસે હરિમ્ ।

પ્રસાદાદેવ તસ્ય ત્વં મુક્તિ મુક્તિ ચ લપ્સ્યસે ॥૨૬॥

માછલીરૂપ અદ્રિકાથકી ગ્રાપ્સ્ય થનારા જન્મમાં તું પરાશર  
ઋષિથકી કન્યા અવસ્થામાં જ શ્રીહરિના અવતારરૂપ વેદવ્યાસ  
નામના પુત્રને પામીશ. અને પુત્રરૂપ વેદવ્યાસ ભગવાનના પ્રસાદ-  
થી જ આ લોકમાં ભુક્તિ તથા પરલોકમાં મુક્તિને પણ પામીશ ૨૬

સ્કન્દ ઉવાચ-

इत्थं स पितृभिः शप्तोऽनुगृहीतश्च भूपतिः ।

કૃતયજ્ઞાદિહ જનિં ગ્રાપ્યાભૂદ્વિશ્રુતો ગુણૈઃ ॥૨૭॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને! આ પ્રકારે પિતૃદેવોએ શાપ  
આપેલો અને વળી અનુગ્રહ કરેલો વસુનામનો રાજા આ લોકમાં  
કૃતયજ્ઞ રાજા થકી જન્મને પામીને પૂર્વોક્ત ગુણોએ કરીને  
વિખ્યાત થયો ॥૨૭॥

यथापूर्वं कृष्णभक्तो दैवपित्र्यविधानवित् ।

સરખ્યે તસ્યૈ મહેન્દ્રશ્ચ પ્રાદાત્પ્રચુરસમ્પદઃ ॥૨૮॥

પૂર્વે જેવો કૃષ્ણભક્ત હતો અને દૈવ પિત્ર્ય વિધિને જાણુનારો  
હતો તેવો જ આ જન્મમાં પણ થયો. અને ઇન્દ્રે તે વસુરાજને  
સખાભાવથી ઘણી સંપત્તિઓ આપી હતી ॥૨૮॥

श्वेतद्वીપे वासुदेवात्પ્રાप्तો यो વિजयध्वजः ।

પુરા સ્થેનારિનાશાર્થં તસ્યા ઇન્દ્રસ્તમપ્યદાત્ ॥૨૯॥

વળી ઇન્દ્રે પૂર્વે રાત્રુભૂત અસુરોના નાશ માટે શ્વેતદ્વીપમાં  
વાસુદેવ ભગવાન થકી પોતે મેળવેલો જે વિજયધ્વજ હતો તે પણ  
તે રાજાને આપ્યો હતો. પૂર્વે પ્રખ્યાત દૈત્યોએ ત્રિલોકીના અધિપતિ-  
પણારૂપ અધિકાર જેનો લઈ લીધો છે એવા ઇન્દ્રે શ્વેતદ્વીપમાં  
જઈને મહાતપ કરતાં પ્રસન્ન થએલા શ્રીવાસુદેવે તેને વિજયધ્વજ  
આપ્યો અને એમ કહ્યું કે—આના દર્શનમાત્રથી અસુરો પલાયન

કરીજશે, તો તેમને આ ક્ષણ બતાવવો? તે પછી ઇન્દ્રે ભગવાનના કહેવા મુજબ કરવાથી દૈત્યો પલાયન કરી ગયા અને ઇન્દ્ર યથાપૂર્વ પોતાના અધિકારને પામ્યો. એ જ વિજયક્ષણ ઇન્દ્રે સ્નેહવશાત્ વસુરાજને આપ્યો. આ કથા આ જ પુરાણના આદિ ખંડમાં કહેલી અહીં અનુસંધાન માટે લેવી ॥૨૯॥

**અન્તરિક્ષગતી રાજા મૌમાન્ મોગાન્ સુદુર્લભાન્ ।**

**શુક્ત્વાન્તે સ્વર્ગલોકં ચ દિવ્યદેહેન લઘ્વાન્ ॥૩૦॥**

આકાશમાં વિચરનારો આ વસુરાજ અન્યને અતિદુર્લભ એવા ભૂમિહિપરના ભારે ભારે ભોગોને ભોગવીને, મર્ત્ય દેહનો અવસ્થાન આવતાં દિવ્ય દેહથી સ્વર્ગલોકને પામ્યો ॥૩૦॥

**પ્રાકૃપ્ત્યુપસ્ય ફલં શુક્લસ્વમનસેપ્સિતાન્ ।**

**તત્ર મોગાન્બહુવિધાંસ્તીવ્રં વૈરાગ્યમાપ્તવાન્ ॥૩૧॥**

તે સ્વર્ગમાં પૂર્વ જન્મમાં કરેલા સકામ ધર્માચરણાદિ પુણ્યનું ફળ ભોગવતાં બાકી રહેલા પુણ્યના ફળભૂત મનોવાંછિત નાના-વિધ ભોગોને ભોગવતો થકો તીવ્ર વૈરાગ્યને પામ્યો ॥૩૧॥

**મેરોઃ શુક્લેઽથ વિજને શુચિઃ કૃતદ્વડાસનઃ ।**

**દધ્યૌ સ્વહૃદયામ્મોજે સ્વેદદેવં રમાપતિમ્ ॥૩૨॥**

તીવ્ર વૈરાગ્યને પામતાં મેરુપર્વતના શિખરમાં જનવર્ણિત સ્થાનમાં શુદ્ધ અતઃકરણુવાળો થઈ દ્વડ આસન કરીને પોતાના હૃદયમાં પોતાના ઈષ્ટદેવ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવામાં તત્પર થઈ રહ્યો ॥૩૨॥

**ત્યક્ત્વા દેવવપુઃ સોઽથ યોગધારણયા મુનિઃ ।**

**તતઃ સૂક્ષ્મશરીરેણ ગ્રાપ માસ્કરમણ્ડલમ્ ।**

**યદાહુર્નૈષ્ઠિકાનાં ચ મુક્તિદ્વારં હિ યોગિનામ્ ॥૩૩॥**

અનંતર મુનિ-આત્મા પરમાત્માના મનનરીતિ આ રાજા ભગવાનમાં સમાધિના આલંબનરૂપ યોગધારણાથી દેવશરીરનો

ત્યાગ કરીને, સ્વર્ગથકી સૂક્ષ્મ શરીરથી સૂર્યમંડળને પામ્યો. જે મંડળને નૈષ્ઠિક-જીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળનારા યોગિઓ-જેમણે અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કર્યો છે એવાઓને માટે મુક્તિના દ્વારપણે કહે છે. આ અર્થ 'સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રગાન્તિ યત્રામૃતઃ પુરુષો હ્યવ્યયાત્મા' આ શ્રુતિએ કહ્યો છે. અર્થાત્ ભગવાનના ધામ પ્રત્યે જવાના માર્ગભૂત આર્થિમાર્ગને પામ્યો ॥૩૩॥

**તત્તેજોદગ્ધસૂક્ષ્માન્નઃ સચ્ચિદ્રૂપોઽતિનિર્મલઃ ।**

**સ વમ્ભૂવ મહાભાગઃ સહીનાશેષવાસનઃ ॥૩૪॥**

આ રાજા સૂર્યમંડળને પામતાં સૂર્યના તેજથી જેનું સૂક્ષ્મ શરીર દગ્ધ થઈ ગયું છે, જેની સમગ્ર વાસનાઓ વિનાશ થઈ ગઈ છે, માટેજ અતિનિર્મળ થયેલો, માટે જ સચ્ચિદ્રૂપને પામેલો, માટે જ આ રીતે ઉત્તરોત્તર મહાભાગશાળી થયો ॥૩૪॥

**તતસ્તન્મળ્ડલગતૈરાતિવાહિકદૈવતૈઃ ।**

**સ નિન્યે વૈષ્ણવં ધામ શ્વેતદ્વીપાખ્યમદ્ભુતમ્ ॥૩૫॥**

ત્યારપછી આ રાજાને સૂર્યમંડળમાં રહેલા આતિવાહિક (એક-સ્થાનેથી બીજા સ્થાને પહોંચાડનારા) મુક્તિમાર્ગમાં રહેલા અચિરાદિ દેવગણોએ શ્વેતદ્વીપ નામના અદ્ભુત વૈષ્ણવ ધામ પ્રત્યે પહોંચાડી દીધો. આર્થિમાર્ગનું વિવેચન શ્રુતિમાં તથા ગીતામાં કર્યું છે ॥૩૫॥

**સ હિ દ્વીપો ધુમિસ્થોઽપિ ભવત્યપ્રાકૃતો મુને ! ।**

**હરિભક્તજનાવાસઃ પ્રાપ્ય એકાન્તભક્તિભિઃ ॥૩૬॥**

**સ ગોલોકવ્રહ્મપુરવૈકુણ્ઠાનાં ચ સુવ્રત ! ।**

**દ્વારભૂતોઽસ્તિ ભક્તાનાં તલ્લિપ્સનાં મહાત્મનામ્ ॥૩૭॥**

હવે 'શ્વેતદ્વીપઃ પયોમ્મોઘૌ વર્તતે હિ ધરાતલે । તદ્દામિનામપિ કયં પ્રોક્તાઽસ્તિન્દ્રિયતા સ્વયા' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે-હે સાચાં મુને ! તે આ શ્વેતદ્વીપ પૃથ્વી ઉપર વર્તે છે પણ અપ્રાકૃત-દિવ્ય છે. હરિભક્ત જનોના નિવાસસ્થાનભૂત અને ભગવાનમાં એકાંતિક ભક્તિથી જ એક પ્રાપ્ય છે. હે રૂપ વ્રતચાગ્ર મુને ! તે આ શ્વેત-



દ્વીપ ગોલોકાદિ ધામને પામવા ઈચ્છતા મહાત્મા ભક્તોએ પામવાનાં જે ગોલોક બ્રહ્મપુર વૈકુંઠ ધામો તેના દ્વારભૂત છે. દ્વારભૂત શ્વેતદ્વીપ ધામથી જ બીજાં ધામો પ્રત્યે જવાય છે. પ્રથમ શ્વેતદ્વીપમાં સર્વ ભક્તોને આવવાનું છે ॥૩૬-૩૭॥

यस्य यद्वाप्त इच्छा स्याद्भजतस्तं तदेव हि ।

प्रापयन्ति श्वेतमुक्ता मुने ! प्रागुक्तलक्षणाः ॥૩૮॥

હે મુને ! જે ભક્તને જે ધામને પામવાથી ઈચ્છા થાય તે ભક્તને તેજ ધામપ્રત્યે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા શ્વેતમુક્તો પહોંચાડી દે છે ॥૩૮॥

दिव्यदेहोऽभवत्तत्र धाम्न्यसौ श्वेतमुक्तवत् ।

प्राप्य गोलोकधामाय परमानन्दमाप्तवान् ॥૩૯॥

આ ભક્તરાજ વસુરાજ શ્વેતદ્વીપ ધામમાં શ્વેતમુક્તોના જેવા દિવ્ય દેહને પામ્યો અને પછી તે મુક્તોએ પમાડતાં ગોલોક ધામને પામીને પરમાનંદને પામ્યો ॥૩૯॥

इत्थमेकान्तिकेनैव धर्मेणाराधयन्ति ये ।

नारायणं परं ब्रह्म श्वेतमुक्ता भवन्ति ते ॥૪૦॥

આ શીતે જે જનો પરંબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીનારાયણને એકાંતિક જ ધર્મથી આરાધે છે તે જનો શ્વેતમુક્તો થાય છે ॥૪૦॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पृष्टवान् यद्भवान्मुने ! ।

स्थितिरेकान्तभक्तानां श्वेतधाम्नश्च लक्षणम् ॥૪૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये उपरि-  
चरवसुमोक्षनिरूपणनाમા सप्तमोऽध्यायः ॥૭॥

હે મુને ! 'અતીન્દ્રિયા નિરાવદ્ધાઃ' આશ્લોકને આરંભીને 'તે તથા શ્યુર્નહીતરે' આ પર્યંતના શ્લોકથી જે તમોએ મને પુછ્યું હતું તે સર્વ તમને કહ્યું. પ્રસંગાત્ એકાંતિક ભક્તોની સ્થિતિ કહી અને શ્વેતદ્વીપ ધામનું લક્ષણ પણ કહ્યું ॥૪૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये  
उपरिचरवसुमोक्षनिरूपणनाम सप्तमोऽध्यायः ॥૭॥

### સાવર્ણિરૂવાચ—

મહર્ષિવારિતૈર્દેવૈસ્ત્યક્તે હિંસામયે મસ્યે ।

પુનઃ કથં સમ્પ્રવૃત્તા મસ્યાઃ સર્વત્ર તાદૃશાઃ ॥૧॥

અધ્યાય ૮ મો.

અનાદિ પરંપરાપ્રાપ્ત વૈદિકી હિંસામય યજ્ઞપ્રવૃત્તિ બાજુ ઉચ્છિન્ન ન થઈ ગઈ એમ માનતા સાવર્ણિભુનિ પુછેછે—હે સ્વામી કાર્તિક ! પૃથ્વ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓએ હિંસામય યજ્ઞ કરતાં વારેલા દેવતાઓએ તેવો હિંસામય યજ્ઞ કરવાનો ભાગ ક્યાં છતાં પણ ફરીથી તેવા હિંસામય યજ્ઞો સર્વત્ર કેમ પ્રવર્ત્યાં? પ્રવર્તવાનું કારણ શું? ॥૧॥

દેવેષ્વપિપુ ભૂપેષુ પ્રાચીનાધુનિકેષુ ચ ।

સનાતનઃ શુદ્ધધર્મો વિપર્યાસં કથં ગતઃ ॥૨॥

વળી પ્રાચીન તથા આધુનિક એવા દેવતાઓ ઋષિઓ અને રાજાઓમાં રહેલો એવો જે સનાતન શુદ્ધ ધર્મ અહિંસાદિક તે વિપરીતપણાને કેમ પામ્યો? વિપરીતપણામાં કારણ શું? ॥૨॥

અત્ર મે સંશયો ભૂયાન્ સજ્જાતોઽથ પઢાનન ! ।

ત્વં સર્વશાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞસ્તમપાકર્તુમર્હસિ ॥૩॥

હે પઢાનન ! (છ મુખવાળા કાર્તિક સ્વામી) આ બાબતમાં (સર્વત્ર હિંસા યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ થવામાં અને દેવાદિકમાં રહેલા સનાતન ધર્મના વિપરીતપણામાં) મને મોટો સ્વયં અનિવાર્ય સંશય ઉપજે છે. તો તમો સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતને સારી રીતે સમજનારા હોવાથી આ મારા સંશયને હાલમાં નિવારણ કરવાને યોગ્ય છો ॥૩॥

૧ આ અધ્યાયમાં મહાત્માઓના અપરાધથી એનું જુદીરૂપ ધન નષ્ટ થયું છે, માટેજ તરતજ નિર્ણય એવો જાણી રમેલા એજ દર્શને કૃતાર્થને સાર આપ્યો, આ કથા વર્ણવી છે.

### સ્કન્દ ઉવાચ-

કાલો વલીયાન્વલિનાં ભિઘન્તે તેન બુદ્ધયઃ ।

કામક્રોધરસાસ્વાદલોભમાનવતાં મુને ! ॥૪॥

આ રીતે સાધર્મ્યે પુછેલા કાર્તિક સ્વામી 'કાળગતિથી અને મોટાઓના અતિક્રમથી કાંઈ પણ અસંભાવિત નથી' એમ ઉત્તર આપે છે—હે મુને ! બળિઓને મધ્યે મહાબળવાન કાળ છે, તે કાળે કરીને કામી ક્રોધી રસાસ્વાદી લોભી માની મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ ભેદાય છે. તેથી તેઓ અધર્મમાં પ્રવર્તે છે. જેઓ કામાદિદોષે રહિત હોય તેઓને તો કાળની વિષમતાથી બુદ્ધિભેદ થતો નથી, એટલે તેઓ અધર્મમાં પ્રવર્તતા નથી. આ પ્રકારે અધર્મ પ્રવૃત્તિમાં આ એક હેતુ કહ્યો ॥૪॥

અતિક્રમેણ મહતાં યથાર્થહિતભાષિણામ્ ।

ક્રોધમાનવશાત્પુંસાં નશ્યન્ત્યેવ ચ સદ્વિયઃ ॥૫॥

વળી ક્રોધ માન આદિક દોષવશાત્ થએલા, યથાર્થ હિતભાષી મોટા ભગવદ્ભક્તોના અપરાધે કરીને પુરધોની સદ્બુદ્ધિઓ નાશ જ પામી જાય છે. તેથી તેઓ અધર્મમાં પ્રવર્તે છે. અધર્મ-પ્રવૃત્તિમાં આ બીજો હેતુ કહ્યો ॥૫॥

અકાર્યમપિ તે કર્તુ તદાનીં તુ બુધા અપિ ।

પ્રવર્તન્તેऽનુતપ્યન્તે વસ્ત્રમ્યન્તેઽથ સંસૃતૌ ॥૬॥

જ્યારે કાળબળે કરીને કે મોટાઓના અપરાધે કરીને સદ્બુદ્ધિનો નાશ થાય છે ત્યારે તો બુધ-કાર્ય અકાર્યને જાણનારા પણ જનો અકાર્ય-ન કરવા યોગ્ય કર્મને પણ કરવા પ્રવર્તે છે અને વળી તદનંતર પશ્ચાત્તાપને કરે છે અને પછીથી જન્મમરણના પ્રવાહરૂપ સંસૃતિમાં લાંબો કાળ ભટક્યા કરે છે ॥૬॥

કામાદિભિર્વિહીના યે સાત્ત્વતાઃ ક્ષીણવાસનાઃ ।

તેષાં તુ બુદ્ધિમેદાય ક્ષાપિ કાલો ન શક્તુતે ॥૭॥

જેઓ કામાદિ અંતઃશત્રુઓએ રહિત, માટે જ વાસનાએ વર્ણત, સદ્ધર્મેનિષ્ઠ ભગવદ્ભક્તો છે તેઓની સદ્બુદ્ધિને ભેદવા- માટેતો કાળ ક્યારેયપણ સમર્થ થતો નથી. કાળનું સામર્થ્ય તેઓમાં પ્રવર્તતું નથી ॥૭॥

અનાશ્રિતસ્તુ સદ્ધર્મ પુમાન્ કથન કર્હિચિત્ ।

સંસૃતેર્મુચ્યતે નૈવ સત્યમેતદ્વચો મમ ॥૮॥

પ્રસંગાત્ સદ્ધર્મનું કળ કહે છે—સદ્ધર્મે નહિ આચરનારો પુરુષ તો કોઈ પણ ક્યારેય પણ સંસૃતિથી મુક્તિને પામતો જ નથી. સદ્ધર્મનો આશ્રય કરનાર જન જ આશ્રયધનમાંથી મુક્ત થાય છે. આ માટે વચન સત્ય જ છે ॥૮॥

પ્રવૃત્તિં હિંસ્રયજ્ઞાદેરથ તે દ્વિજસત્તમ ! ।

કથયામિ યથાપૂર્વં મયાઽશ્રાવિ પિતુર્મુખાત્ ॥૯॥

હે દ્વિજસત્તમ ! આ રીતે કાળગતિ અને મોક્ષઓના અતિ- ક્રમથી મનુષ્યોની બુદ્ધિનો ભેદ કહ્યો. હવે હિંસ્રામય યજ્ઞાદિકની પ્રવૃત્તિનું કારણ પૂર્વે મેં પિતા મહાદેવના મુખથી જેમ સાંભળ્યું છે તેમ તમને કહું છું ॥૯॥

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નારાયણસ્ય માહાત્મ્યં યત્ર લક્ષ્મ્યાથ કીર્તિતમ્ ॥૧૦॥

આ હિંસ્રયજ્ઞાદિ પ્રવૃત્તિરૂપ આખતમાં પણ પુરાતન આ એક ઇતિહાસને ઋષિઓ કહે છે. જેમાં ભગવાન્ નારાયણ અને ભગવતી લક્ષ્મીનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે ॥૧૦॥

મુનીનાં વૃહતાં તેષામતિક્રમણદોષતઃ ।

ઇન્દ્રસ્યાસીદ્ધિચ્ચજિતઃ સદ્બુદ્ધિવિલયો મુને ! ॥૧૧॥

હે મુને ! પૂર્વે વૃદ્ધ વસિષ્ઠાદિ મોટા મુનિઓના અપરાધરૂપ મહા દોષને લીધે વિશ્વજિત નામના ઇન્દ્રની સદ્બુદ્ધિનો વિનાશ થયો હતો. વિશ્વજિત ઇન્દ્રનું પુરંદર એવું પણ સામાન્યતઃ નામ

જાણું. માટે પુરાણાદિકમાં આ પ્રસંગે ગ્રહણ કરેલા પુરંદર શબ્દની સાથે વિરોધ આવતો નથી ॥૧૧॥

**દુર્વાસાઃ સફ્ફરસ્યાંશસ્તપસ્વી મુનિરેકદા ।**

**ચરન્ યદચ્છયા લોકાન્ પુષ્પભદ્રાં નદીં યયૌ ॥૧૨॥**

એક સમયમાં મારા પિતા શંકરના અંશથી ઉત્પન્ન થએલા મહા તપસ્વી દુર્વાસાશ્રમિ લોકોમાં વિચરતા વિચરતા દૈવધન્યાએ પુષ્પભદ્રા નામની નદી પ્રત્યે આવ્યા ॥૧૨॥

**જલક્રીડાર્થમાયાન્તીં સ્વર્ગાત્તત્ર સસ્ત્રીતટ્ટામ્ ।**

**વિદ્યાધરસ્ય સુમતેરજ્ઞનાં સ સમૈશ્વત ॥૧૩॥**

**સ્વર્ગજ્ઞાદેમકમલૈર્ગ્રથિતામતિસૌરભામ્ ।**

**દધતીં દક્ષિણે પાળૌ સ્વજં મદકલાભિધામ્ ॥૧૪॥**

નદી પ્રત્યે આવેલા દુર્વાસાએ એજ નદીમાં જલક્રીડા કરવા માટે સ્વર્ગ થકી સ્ત્રીઓને સાથે લઈને આવેલી, જમણા હાથમાં સ્વર્ગગાનાં સુવર્ણમય કમળોથી ગુંથેલી હોવાથી અતિશય સુગન્ધવાળી સુંદર માળાને ધારી રહેલી, સુમતિ નામના વિદ્યાધરની મદકલાનામની પત્ની દેખી. કેટલાક દીકાકારો 'મદકલા' આ વિશેષણ માળાને પણ આપે છે ॥૧૩-૧૪॥

**તામવેક્ષ્ય મુનિસ્તસ્યાઃ સમીપમુપગમ્ય સઃ ।**

**ઉન્મત્તવદ્યયાચે તાં સ્વજં વિદ્યાધરીધૃતામ્ ॥૧૫॥**

તે આ મદકલા સ્ત્રીને જોઈને દુર્વાસા મુનિએ તેણીને સમીપે જઈને તે વિદ્યાધરીએ હાથમાં ધારેલી તે માલાની યાચના જેમ ઉન્મત્ત જન કરે તેમ કરી ॥૧૫॥

**સાપિ પ્રણમ્ય તં સઘો માહાત્મ્યં તસ્ય જાનતી ।**

**તત્કળે ધારયામાસ માલાં તાં પરમાદરાત્ ॥૧૬॥**

માળાની માગણી કરતા દુર્વાસા મુનિના માહાત્મ્યને (ક્રોધજન્ય

સદ્ગ શાપ૩૫) જાણુતી હોવાથી તે વિદ્યાધરીએ પણ તત્કાલે જ મુનિને પ્રમાણ કરીને તેમના ગળામાં પરમાદરથકી તે માળા પહેરાવી ॥૧૬॥

તતઃ પ્રીતમના ગચ્છન્ ગાયત્રુન્મત્તવન્મુનિઃ ।

દદર્શ પથિ દેવેન્દ્રમાયાન્તં તાં મહાનદીમ્ ॥૧૭॥

મનોભિલપિત માળા મળવાથી મનમાં પ્રસન્ન થએલા, માટે જ ઉન્મત્તની જેઠે શ્રીહરિના ગુણોને ગાતા ગાતા જતા એવા દુર્વાસા મુનિએ તે પુષ્પભદ્રા મહાનદી પ્રત્યે આવતા વિશ્વજીત નામના ઇન્દ્રને માર્ગમાં જોયો ॥૧૭॥

અપ્સરોભિશ્ચ ગન્ધર્વૈઃ સતાર્લં મધુરસ્વરમ્ ।

ઉપગીયમાનવિજયમધિરૂઢં ગજાધિપમ્ ॥૧૮॥

રમ્ભામધુરસદ્ગીતશ્રવણાનન્દનિર્ઘૃતમ્ ।

તન્મુલાલ્લસિરદ્દશં છત્રચામરશોભિતમ્ ॥૧૯॥

કેવો ઇન્દ્ર! તો ગંધર્વો અને અપ્સરાઓએ તાળસહિત મધુર સ્વરથી ગાન કરાતો છે વિજય જેનો, ઐશવત ગજરાજ ઉપર બેઠેલો, રંભા નામની અપ્સરાએ કરેલા મધુર સંગીતના શ્રવણથી ઉપજેલા આનંદમાં અત્યંત મગ્ન થએલો, તે અપ્સરાના કમળ જેવા મુંદર મુખમાં સ્થિર દૃષ્ટિવાળો અને છત્ર આમરાદિ રાજ્ય-આરોવડે શોભાયમાન હતો ॥૧૮-૧૯॥

અનવેક્ષમાણમાત્માનં તં દૃષ્ટ્વા સોઽત્રિનન્દનઃ ।

સ્વકણ્ઠસ્યાં સ્વજં તસિંશ્ચિદ્દેષોન્મત્તવદ્વસન્ ॥૨૦॥

અપ્સરાએ કરેલા મધુર ગીતમાં અતિશય આસક્તિને લીધે પોતાના દેહનું પણ જેને ભાન નથી એવા ઇન્દ્રને (અથવા પોતાના સામું નહિ જોતા ઇન્દ્રને) જોઈને અત્રિ ઋષિના પુત્ર એવા દુર્વાસાએ ઉન્મત્તની જેઠે હસતાં હસતાં તેની ઉપર પોતાના કંઠમાં રહેલી રમણીય માળા ફેંકી ॥૨૦॥

इन्द्रोऽप्यधर्मसर्गेण समाविष्टः पुरैव यत् ।

ततस्तदा कामवशस्तां न्यधाद्रजकुम्भयोः ।

तत्સૌરભાકૃષ્ટચેતાઃ કરીન્દ્રઃ શુન્દયાઽકૃપત્ ॥૨૧॥

જે હેતુભાટે ઇન્દ્ર પણ અધર્મમેધ યજ્ઞમાં મહર્ષિઓના વચનનો અતિક્રમ કર્યો તે સમયથી જ અધર્મસર્ગ કામ ક્રોધાદિકે વ્યાપ્ત હતો, માટે જ મુનિએ માળા અર્પણ કરી તે સમયે કામાસક્રાન્તિ વાળો થયો હતો, તેથી તેણે મુનિએ પ્રેમથી આપેલી માળાને સ્વયં નહિ ધારતાં ઐરાવત હાથીના કુલસ્થળ ઉપર મુકી દીધી. (રંભાના રૂપમાં અને તેણીના મધુર ગીતમાં મોહિત હોવાથી મુનિના સામું બેયું પણ નહિ, તો ખીબ સત્કારની તો વાત જ શી કરવી ?) કુલસ્થળમાં મુકેલી માળાના સુગંધથી જેતું ચિત્ત આકર્ષાયું છે એવા ગર્જેન્દ્ર ઐરાવતે તે માળા પોતાની લાંબી શુંડવડે નીચે ખેંચી લીધી ॥૨૧॥

करात्सा पतिता भूमौ तां च गच्छन् करी पदा ।

ममर्द पश्यतस्तस्य महर्षेस्तपसांनिधेः ॥૨૨॥

નીચે ખેંચતાં જ તે માળા શુંડાદંડથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગઈ. તે પડેલી માળાને હાથીએ ચાલતાં ચાલતાં તપોનિધિ મહર્ષિ દુર્વાસાના દેખતાં જ પગવડે મર્દન કરી નાખી ॥૨૨॥

ततः क्रुद्धः स दुर्वासाः प्रलयाम्बरुणेक्षणः ।

प्राहेन्द्रं मत्त ! दुष्टात्मन् ! स्तब्धोऽसि कामलम्पट ! ॥૨૩॥

श्रियोधामस्रजं प्रीत्या मद्गतां नाभिनन्दसि ।

प्रणाममपि रे मूढ ! न करोपि त्वमुन्मदः ॥૨૪॥

ન વીક્ષસે મામપિ ત્વં ત્વાદૃષ્ટાત્તૈકશિક્ષકમ્ ।

त्रैलोक्यराज्यप्राप्तान्वयं सम्यक् त्वां शिक्षयेऽधुना ॥૨૫॥

યસ્યાઃ પ્રસાદાત્ત્રૈલોક્યરાજ્યસૌખ્યં ત્વમાપ્તવાન્.

સૈવ શ્રીઃ સત્રિલોકં ત્વાં હિત્વા લીનાઽસ્તુ સાગરે ॥૨૬॥

પોતે અપેણુ કરેલી માળાનું હસ્તિકૃત મર્દન જોઈને જ ક્રોધને પામેલા, માટે જ પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં લાલચોળ લોચનવાળા દુર્વાસા ઋષિ ઇન્દ્રના પ્રત્યે બોલ્યા. શું બોલ્યા? તો હે મદોન્મત્ત! હે દુષ્ટાત્મન! રે ક્રમસંપટ! તું અતિ સ્તબ્ધ થઈ અયો જણાઉં છું. જેથી હે મૂઢ-અતિનીચ ઇન્દ્ર! લક્ષ્મીના અધિક મદવાળો તું શ્રી-શોભાના અને લક્ષ્મીના ધામભૂત અને મેં બહુ પ્રીતિથી આપેલી એવી માળાને અભિનંદન-વખાણુતો નથી તેમ મને પ્રણામપણુ કરતો નથી. વળી ત્રિલોકીના રાજ્યની પ્રાપ્તિથી અંધપણુને પામેલો તું, તારા જેવા મદોન્મત્તોની મુખ્યપણુ શિક્ષા કરનારો હું તે મારા સામું પણુ જોતો નથી. માટે હાલમાં તારી સમ્યક્-જેથી ફરીથી આપું કર્મ ન કરે' એવી આફરી શિક્ષાને કરું છું. શી શિક્ષા? તો જે લક્ષ્મીના પ્રસાદે કરીને તું ત્રિલોકીના રાજ્યના મુખને પામ્યો છું એજ લક્ષ્મી ત્રિલોકસહિત તારો ત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં લીન થઈ જાયો ॥૨૩-૨૬॥

વજ્રપાતોપમં વાક્યં તન્નિશ્ચમ્યૈવ તત્ક્ષણમ્ ।

ગજાદુત્પ્લુત્ય વિમદસ્તદ્વ્યયોર્ન્યપતદ્ધરિઃ ॥૨૭॥

વજ્રપાતની ઉપમા જેને છે એવું દુર્વાસાનું શાપવચન સાંભળીને, તેજ ક્ષણમાં મદરહિત થએલો ઇન્દ્ર એકદમ ઐરાવત હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરીને મુનિના ચરણમાં પડ્યો ॥૨૭॥

પ્રાર્થયામાસ ચ મુદ્ધુઃ પ્રણમંસ્તં સવેપયુઃ ।

પ્રસાદં મયિ દાસે ત્વં કૃપાલો ! કર્તુમર્હસિ ॥૨૮॥

વળી થરથર કંપતો થકો અને તે મુનિને વારંવાર પ્રણામ કરતો થકો પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે-હે કૃપાળો! તમો દાસ એવો હું તે મારી ઉપર અનુગ્રહ કરવાને યોગ્ય છો ॥૨૮॥



તં પ્રાહાથ સ રે શક્ર ! નાહં વૈ ગૌતમો મુનિઃ ।

અક્ષમાસારસર્વસ્વં દુર્વાસસમવેહિ મામ્ ॥૨૯॥

આ રીતે ઇન્દ્રે પ્રાર્થના કરતાં દુર્વાસા તેના પ્રત્યે બોલ્યા કે—રે નીચ શક્ર ! હું કાંઈ ગૌતમ મુનિ નથી કે તારી પ્રાર્થનાથી ક્ષિયિત પણ ક્ષમા કરી અનુગ્રહ કરું. (આથી ગૌતમપત્ની અહંભ્યાના ગમન-રૂપ અતિનિંદિત કર્મ કરવાના સ્વભાવવાળો તું હું એમ ઇન્દ્રને પૂર્વેની વાત સંભારી આપી) હું તો અક્ષમા જે સોએ સો ઉપાયો-એ કરીને પણ દુર્નિવાર્ય એવો ક્રોધ તેજ સર્વ ધન કે બળ જેને છે અને દુર્વાસા નામથી પ્રસિદ્ધ એવા મને તું બાળુ ॥૨૯॥

અન્યે તે મુનયો દુષ્ટ ! સ્તાવકાસ્તેऽનુવર્તિનઃ ।

અહં તુ ત્વાદૃશાન્ કીટાન્ ગણયે નૈવ નિઃસ્પૃહઃ ॥૩૦॥

હે દુષ્ટ ! દ્રવ્યાદિકને માટે તારી સ્તુતિ કરનારા અને તારી અનુવૃત્તિમાં વર્તનારા તે મુનિઓ તો બીજા છે. હું તો દ્રવ્યાદિકની સ્પૃહાએ રહિત છું. માટે તારા જેવા વિષયના કીડાઓને લેશથી પણ ગણતો જ નથી ॥૩૦॥

જ્વલજ્જટાકલાપાચ મૃકુટીકુટિલેક્ષણાત્ ।

કો વા ન વિમીયાન્ મત્તો બ્રહ્માણ્ડે પાપકર્મકૃત્ ॥૩૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

देवेन्द्रशापो नामाष्टमोऽध्यायः ॥૮॥

તપના તેજથી પ્રકાશમાન છે જટાકલાપ જેનો અને ચડાવેલી મૃકુટીથી વાંકુ જેવું જેનું છે એવા કોપમૂર્તિ મારા દુર્વાસાથકી બ્રહ્માંડમાં પાપકર્મકર્તા કયો દેવ કે દૈત્ય કે મનુષ્યાદિક ભયને ન પામે એવો છે? મારાથકી ઉત્સૂખ સર્વકોઈપણ ભય પામે જ ॥૩૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे वासुदेवमाहात्म्ये देवेन्द्र-  
शापो नामाष्टमोऽध्यायः ॥૮॥

## સ્કન્દ ઉવાચ-

ભાવિધર્મવિપર્યાસકાલવેગવશોઽથ સઃ ।

નાહં ક્ષમિષ્ય્ય इत्युक्त्वा कैलाસं प्रययौ मुने ॥૧॥

‘અધ્યાય ૯ શ્લો.

કાર્તિકે સ્વામી કહેછે—હે સાવણિમુને ! ઇન્દ્રે કરેલી પ્રાર્થના નહિ સ્વીકાર્યા પછી દુર્વાસા મુનિ ‘જેણે કરીને ભવિષ્યમાં અવશ્ય ધર્મનો વિપર્યય થવાનો છે એવા કાળને વશ વર્તનારો હું હોવાથી તારા અપરાધોની ક્ષમા નહિ કરું’ એમ ઇન્દ્રને કહીને કૈલાસપ્રત્યે આજ્ઞા ગયા. ‘માત્રિ’ પદથી જે ભાવિ ભાવ હોય તે કોઈથીપણ અન્યથા કરી શકાતો નથી આવો અભિપ્રાય સૂચવ્યોછે ॥૧॥

त्रैलोक्याच्छीरपि तदा समुद्रेऽन्तर्धिमाययौ ।

इन्द्रं विहायाप्सरसः सर्वशः श्रियमन्वयुः ॥૨॥

તે સમયમાં શ્રી-પોતાની વિભૂતિઓ સાથે તેની અધિષ્ઠાત્રી મૂર્તિમતી સ્વયં લક્ષ્મીદેવી પણ ત્રિલોકી થકી સમુદ્રમાં અંતર્ધાન થઈ ગઈ. અને સર્વ અપ્સરાઓ પણ ઇન્દ્રનો ત્યાગ કરીને લક્ષ્મીજીની પાછળ ગઈઓ ॥૨॥

तपःशौचदयासत्यपादः सद्धर्म ऋद्धयः ।

सिद्धयश्च बलं सत्त्वं सर्वतः श्रियमन्वयुः ॥૩॥

તપ શૌચ દયા સત્ય આચાર પાદ જેના છે એવો સદ્ધર્મ, સમૃદ્ધિઓ, અણિભાદિ સિદ્ધિઓ, બળ-સર્વનું દેહબળ, સત્ત્વ-સર્વનું અંતઃકરણબળ, આ સર્વપણ ત્રિલોકી થકી લક્ષ્મીજીની પાછળ ગયું ॥૩॥

૧ આ અધ્યાયમાં દુર્વાસાનું કૈલાસમાં જવું, દ્વિસપ્તજની પ્રવૃત્તિનું કારણ, ત્રિલોકી થકી લક્ષ્મીઆદિકનું સમુદ્રમાં અંતર્ધાન, તે પછી ભોગ્ય ભોગ્યોપ-કરણાદિ પદાર્થોનો નાશ, તે આપત્કાળમાં જનોએ કરેલું પક્વ અપક્વ માંસનું ભક્ષણ, તેમાં એકાંતિક ભક્તોને તેનો અમાત્ર, ઇત્યાદિ અર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

ગજાદીનિ ચ યાનાનિ સ્વર્ણાદ્યાભૂષણાનિ ચ ।

ચિક્ષિયુર્મણિરત્નાનિ ધાતૂપકરણાનિ ચ ॥૫॥

ગજાદિ વાહનો, મુવણાદિ ધાતુઓનાં આભૂષણો અને પાત્રાદિ ઉપકરણો, મણિઓ અને રત્નો ક્ષય પામી ગયાં ॥૫॥

અન્નાન્યૌપધયઃ સ્નેહાઃ કાલેનાલ્પેન ચિક્ષિયુઃ ।

ન ક્ષીરં ઘેનુમહિષીપ્રમુત્તાનાં સ્તનેષ્વભૂત ॥૫॥

ઘઉં આદિક અન્નો, ઓપધિઓ અને ઘૃત તૈલાદિ સ્નેહો અલ્પ કાળમાં ક્ષય પામી ગયા. ગાયો ભેંસો આદિક પશુઓના સ્તનોમાં દુધજ રહ્યું નહિ ॥૫॥

નવાપિ નિધયો નટ્ટાઃ કુબેરસ્યાપિ મન્દિરાત્ ।

હન્દ્રઃ સહામરગણૈરાસીત્તાપસસન્નિભઃ ॥૬॥

કુબેર ભાગીના ભવનચક્રી નવેય નિધિઓપણુ નાશ પામી ગયા. દેવગણો સાથે હન્દ્રતો તપસ્વીના જોડો સમગ્ર ભોગે વર્ણત થઈ ગયો ॥૬॥

સર્વાણિ ભોગદ્રવ્યાણિ નાશમીયુસ્થિલોકતઃ ।

દેવા દૈત્યા મનુષ્યાશ્ચ સર્વે દારિદ્ર્યપીડિતાઃ ॥૭॥

સમગ્ર ભોગદ્રવ્યો ખાન પાનાદિક ત્રિલોકીચક્રી નાશ પામી ગયાં. તેથી દેવો દૈત્યો અને મનુષ્યો સર્વે કોઈ દારિદ્ર્યરૂપ દુઃખથી દુરત દુઃખી દીન થઈ ગયા ॥૭॥

કાન્ત્યા હીનસ્તતશ્ચન્દ્રઃ ગ્રાપામ્બુત્વં મહોદધૌ ।

અનાવૃષ્ટિર્મહત્યાસીદ્ધાન્યવીજક્ષયઙ્કરી ॥૮॥

આ રીતે લક્ષ્મી આદિકનું સમુદ્રમાં અતર્ધાન થયા પછી ઓપધિપોષક ચંદ્રમાપણુ કાંતિએ રહિત થઈને સમુદ્રના જળમાં અંતર્ધાન થઈ ગયો. સારપછી ધંગર ઘઉં આદિક ધાન્યનાં ખીજે જે અંકુરોનાં કાણુ કહેવાય છે તેને નાશ કરનારી અનાવૃષ્ટિ

(વૃષ્ટિનો અભાવ) મોટી-બહુ વર્ષપર્યંત ચાલુ રહી. એટલે દુષ્કાળની પરંપરા પ્રવર્તી ॥૮॥

કાનં કાનેતિ જલ્યન્તઃ ક્ષુત્કામાશ્ચ નિરોજસઃ ।

ત્યક્ત્વા ગ્રામાન્પુરશ્ચોર્વનેષુ ચ નગેષુ ચ ॥૯॥

મોટી અનાવૃષ્ટિને લીધે અન્ન ખીલકુલ નહિ મળવાથી ક્વાનં ક્વાનં-અન્ન કયાં છે? અન્ન કયાં છે? એમ ક્ષુધાનું દુઃખ નહિ સાહન થવાથી બહુ બુમો પાડતા, ક્ષુધાને લીધે કૃશ શરીર જેમનાં ધઈ ગયાં છે, માટેજ ખીલકુલ બળહીન થએલા તે જનો ગામો અને પત્તનોનો પરિત્યાગ કરીને વનમાં અને પર્વતમાં જઈ વસ્યા ॥૯॥

ક્ષુધાર્તાસ્તે પશૂન્ હત્વા ગ્રામ્યાનારણ્યકાંસ્તથા ।

પક્ત્વાપક્ત્વાપિ વા કેચિત્તેષાં માંસાન્યમુજ્જત ॥૧૦॥

ક્ષુધાથી આતુર બની ગએલા તે જનો બકરાં આદિક ગામનાં પશુઓ અને મૃગાદિ વનનાં પશુઓને હણીને તેમનાં માંસને રાંધીને તો કેટલાક નહિ રાંધીને પણ ખાવા લાગ્યા ॥૧૦॥

વિદ્વાંસો મુનયશ્ચાથ યે વૈ સદ્ધર્મચારિણઃ ।

ત્રિયમાણાઃ ક્ષુધાઽથાપિ નાશ્નન્ત પલ્લવાનિ તુ ॥૧૧॥

આ પ્રમાણે બહુધા પ્રવૃત્તિ થતાં, જે કેટલાક સદ્ધર્મમાં વર્તનારા વિદ્વાનો અને મુનિઓ હતા તે તો ક્ષુધાદુઃખને લીધે મરવા જેવા ધઈ ગયા તથાપિ ‘બુદ્ધિપૂર્વક માંસભક્ષણમાં દ્વિશુભ પ્રાપ્તિ કરવું પડે છે’ એમ જાણીને માંસભક્ષણમાં તો પ્રવર્ત્યા જ નહિ ॥૧૧॥

તદા તુ વૃદ્ધા ઋપયસ્તાન્ દૃષ્ટ્વાઽનશનાદ્દતાન્ ।

મનુભિઃ સહ વેદોક્તમાપદ્ધર્મમવોધયન્ ॥૧૨॥

ત્યારે કેટલાક ઋષિઓ માંસભક્ષણમાં પ્રવર્ત્યા નહિ ત્યારે તો મનુઓએ સહિત વૃદ્ધ ઋષિઓ ‘કાંઈપણ ખાવું જ નહિ’

આવા મરણ માટે અનશન વ્રતમાં આદરવાળા તે મુનિઓને જોઈને વેદાદિકમાં કહેલા આપત્કાલીન ધર્મનો “અહમલામેઽન્યસો માંસેનાપિ વર્તેત સર્વયા ન મત્યા દેહં પાતયેત્ ધર્મસ્થાદિમં સાધનં યદ્દેહઃ” “સર્વંત ઇવ આત્માનં ગોપાયેત્” “સર્વાંશ્ચાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્યયે તદ્દર્શનાત્” “શરીરમાયં સહુ ધર્મસાધનં” “જીવન્નરો મદ્રશતાનિ પશ્યતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્ર અભિયુક્તિ આદિકનાં વચનો કે જે મનુષ્યદેહની અતિદુર્લભતા અને ધર્માચરણમાં મુખ્ય સાધનતા કહેવાપૂર્વક તેના જે તે પ્રકારથીપણુ પરિરક્ષણની આવશ્યકતા કહેનારાં છે તેવડે બોધ આપવા લાગ્યા ॥૧૨॥

**મુનયઃ પ્રાયશસ્ત્ર ક્ષુધાવ્યાકુલિતેન્દ્રિયાઃ ।**

**પરોક્ષવાદવેદાર્યાન્ વિપરીતાન્ પ્રપેદિરે ॥૧૩॥**

બોધ આપેલા ઋષિઓ મધ્યે જેઓ મુનિ-મંત્રદષ્ટાઓ હોઈને ક્ષુધાથી વ્યાકુળિત ઇન્દ્રિયોવાળા હતા તેતો પરોક્ષ-‘મેષ્યેનાજેન યદ્દેહ્યં’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કહેલા લક્ષણવાળો વાદ (કહેવું) જેનો છે એવા વેદોના અર્થોને વિપરીત કરવા લાગ્યા. એટલે ‘મુખ્યાને કોઈપણુ ધર્મ જણાતો નથી’ આવા ન્યાયે કરીને વિપરીત-હિંસ્રયશ્ચપરજ સમજવા લાગ્યા. ‘પ્રાયશઃ’ આ પદથી ‘જેઓ ભગવદ્ભક્તો ન હતા તેઓ એવું સમજ્યા, પણુ ભગવદ્ભક્તો નહિ’ એમ સૂચ્યું છે ॥૧૩॥

**અર્થં યાજ્ઞાદિશબ્દાનાં મુખ્યં છાગાદિમેવ તે ।**

**વુવુધુથાય તે પ્રાહુર્યજ્ઞાન્ કુરુત મો દ્વિજાઃ ! ॥૧૪॥**

તે અર્થને કહેછે-ભગવદ્ભક્તો થકી વ્યતિરિક્ત તે મુનિઓ ‘એજેન યજેત’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વર્તેલા અજ્ઞાદિ શબ્દોનો મુખ્ય અર્થ છાગ (બોકડો) આદિકજ એમ સમજી બેઠા. આવો વિપરીત અર્થ સમજ્યા પછી વળી તે કેટલાક ઋષિઓ હે દ્વિજે! ‘તમો છાગાદિકવડે યજ્ઞ કરો’ એમ પણુ કહેવા લાગ્યા ॥૧૪॥

યા વેદવિહિતા હિંસા ન સા હિંસાસ્તિ દોષદા ।

ઉદિશ્ય દેવાન્ પિવંશ્ચ તતો ઘ્રત પશૂન્ શુભાન્ ॥૧૫॥

પ્રોક્ષિતં દેવતામ્યશ્ચ પિતૃમ્યશ્ચ નિવેદિતમ્ ।

મુઞ્જત સ્વેપ્સિતં માંસં સ્વાર્થં તુ ઘ્રત મા પશૂન્ ॥૧૬॥

વેદમાં કહેલી જે હિંસા તે દોષદાયી નથી, માટે દેવતાઓ અને પિત્રિઓને ઉદેશીને શુભ એવાં પશુઓને ખાશે, મંત્રોથી પ્રોક્ષણ કરેલા ( શુદ્ધ કરેલા ) અને વળી દેવતાઓ તથા પિત્રિઓને નિવેદન કરેલા માંસને યથેચ્છ જમો, સ્વાર્થ માટે તો પશુઓને હાલુ નહિ, ઇત્યાદિ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા ॥૧૫-૧૬॥

તતો દૈવર્ષિભૂપાલા નરાશ્ચ સ્વસ્ત્રશક્તિઃ ।

ચક્રુસ્તૈર્વોધિતા યજ્ઞાનૃતે હોકાન્તિકાન્ હરેઃ ॥૧૭॥

અનંતર મુનિઓએ આવો બોધ આપેલા દેવો ઋષિઓ રાજાઓ અને બીજા મનુષ્યોપણુ પોતપોતાની શક્તિને અનુસારે હિંસામય યજ્ઞમાં પ્રવર્ત્યા. જેઓ ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો હતા તેઓ તો તેમાં નજ પ્રવર્ત્યા ॥૧૭॥

ગોમેધમશ્વમેધં ચ નરમેધમુસ્વાન્મસ્વાન્ ।

ચકુર્યજ્ઞાવશિષ્ઠાનિ માંસાનિ યુષ્મજુશ્ચ તે ॥૧૮॥

કેવા યજ્ઞમાં પ્રવર્ત્યા ? તો આવી વિપરીત પ્રવૃત્તિને અનુસરેલા તે દેવાદિકો ગોમેધ અશ્વમેધ અને નરમેધ પ્રમુખ મખોને કરવા મંજ્યા અને તેના અવશિષ્ટ માંસોને ખાવા મંજ્યા ॥૧૮॥

વિનષ્ટાયાઃ ત્રિયઃ ગ્રામ્યૈ કેચિદ્વજ્રાંશ્ચ ચક્રિરે ।

સ્ત્રીપુત્રમન્દિરાદ્યર્થે કેચિચ્ચ સ્ત્રીયવૃત્તયે ॥૧૯॥

તેમાં કેટલાક જનો વિનષ્ટ યજ્ઞેથી લક્ષ્મીની ફરીથી પ્રાપ્તિમાટે તો કેટલાક જનો સ્ત્રી પુત્ર ગૃહ આદિકની પ્રાપ્તિમાટે તો કેટલાક જનો પોતાની જીવિમુક્તિની પ્રાપ્તિમાટે વિવિધ યજ્ઞો કરવા લાગ્યા ॥૧૯॥

મહાયજ્ઞેષ્વશક્તાસ્તુ પિવ્નુદિશ્ય ભૂરિશઃ ।

નિહત્ય શ્રાદ્ધેષુ પશૂન્ માંસાન્યાદંસ્તથાઽઽહ્યન્ ॥૨૦॥

ગોમેધાદિ મહાયજ્ઞોને કરવામાં અસમર્થ એવા કેટલાક જનો તો પિત્રિઓને ઉદેશીને શ્રાદ્ધોમાં બહુ પશુઓને હણીને તેનાં માંસોને સ્વયં ખાવા લાગ્યા તથા ખીજા ગ્રાહણો અને પોતાના સંબન્ધી જનો જ્ઞાતિજનોને ખવડાવવા લાગ્યા ॥૨૦॥

કેચિત્સરિત્સમુદ્રાણાં તીરેષ્વેવાવસજનાઃ ।

મત્સ્યાન્ જાલૈરુપાદાય તદાહારા વભૂવિરે ॥૨૧॥

કેટલાક જનો નદીઓ તથા સમુદ્રના તીર ઉપરજ બેઠાં વસ્યા અને જાળોવડે મત્સ્યોને પકડીને તેના માંસોનોજ આહાર કરવા લાગ્યા ॥૨૧॥

સ્વમૃદ્ધામત્સિષ્ટેભ્યઃ પશૂનેષ્વ નિહત્ય ચ ।

નિવેદયામાસુરેતે ગોછાગ્રમુશ્વાન્ મુને ! ॥૨૨॥

હે સાવર્ણિ મુને ! વળી તે આ જનો પોતાને ઘેર આવેલા શિષ્ટ જનોને ગાયો બકારાં આદિક પશુઓને હણીનેજ નિવેદન કરવા લાગ્યા ॥૨૨॥

સજાતીયવિવાહાનાં નિયમથ તદા ક્વચિત્ ।

નામવદ્ધર્મસાઙ્કર્યાદિત્તવેશ્માયમાવતઃ ॥૨૩॥

આવા મહા આપહાજમાં ધર્મસંકરતાને લીધે તથા ધન ઘર આદિકના અભાવને લીધે સમાનવર્ણવાળા જનોમાં જે વિવાહો પ્રથમ થતા હતા તેનો નિયમ કોઈપણ વર્ણમાં રહ્યો નહિ ॥૨૩॥

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયાદીનાં ક્ષત્રાદ્યા બ્રહ્મણાં સુતાઃ ।

ઉપયેમિરે કાલગત્યા સ્વસ્ત્રવંશચિવૃદ્ધયે ॥૨૪॥

કેવી ધર્મસંકરતા ? તો પોતપોતાના વંશની વિવૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ વર્ણુ ગ્રાહણો ક્ષત્રિયાદિકની અને નીચ વર્ણુ ક્ષત્રિયાદિકો ગ્રાહણોની કન્યાઓને આપહાજવશાત્ પરણાવવા મેલ્યા. આવી વર્ણુસંકરતા થઈ ગઈ ॥૨૪॥

इत्थं हिंसामया यज्ञाः सम्प्रवृत्ता महापदि ।

धर्मस्त्वाभासमात्रोऽस्थात्स्वयं तु श्रियमन्वगात् ॥૨૫॥

આ પ્રકારે મહા આપત્કાળમાં હિંઆમય યજ્ઞોની પ્રવૃત્તિ થઈ. ધર્મ જે સદાચાર તે તો આભાસમાત્ર-કથનમાત્ર રહ્યો. સ્વયં સનાતન ધર્મ તો લક્ષ્મીજીની પાછળ આદ્યો ગયો ॥૨૫॥

अधर्मः सान्वयो लोकांस्त्रीनपि व्याप्य सर्वतः ।

अवर्धताल्पकालेन दुर्निवार्यो बुधैरपि ॥૨૬॥

એમ થતાં વિદ્વાનોએપણુ ન નિવારણુ કઠી શકાય એવો સપરિવાર અધર્મ ત્રણેય લોકોમાં વ્યાપીને સર્વત્ર અટપ કાળમાં વૃદ્ધિ પામી ગયો અર્થત્ર અધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ રહી ॥૨૬॥

दरिद्राणामर्थैतेपामपत्यानि तु भूरिशः ।

तेषां च वंशविस्तारो महोल्लोकेऽप्यवर्धत ॥૨૭॥

અર્થત્ર અધર્મની વ્યાપ્તિ થતાં, દરિદ્ર દગ્ધામાં આવી ગએલા તે જનોનાં સતાનો તો બહુ થયાં અને વળી તેમના વશનો વિસ્તાર લોકોમાં અવિક વૃદ્ધિ પામ્યો ॥૨૭॥

विद्वांसस्तत्र ये जातास्ते तु धर्मं तमेव हि ।

मेनिरे मुख्यमेवाथ ग्रन्थांश्चક્રુથ तादृशान् ॥૨૮॥

તે વશવિસ્તારમાં જેઓ વિદ્વાનો થયા તેઓ તો પોતપોતાના વૃદ્ધોએ અનુગ્રાહ કરેલા વેદોક્ત આપધર્મનેજ મુખ્ય માની બેઠા. એટલે તેમણે અથોપણુ તેવાજ-હિંસામય યજ્ઞ પ્રતિપાદનપરજ કર્યા ॥૨૮॥

ते परम्परया ग्रन्थाः ग्रामाण्यं प्रतिपेदिरे ।

आद्ये त्रेतायुगे हीत्यमासीद्धर्मस्य विष्टवः ॥૨૯॥

તેમણે કરેલા તે પ્રબન્ધો પરપરાએ પ્રમાણપાણને પામ્યા. વિશ્વજીત નામના ઇન્દ્રના સમયમાં વર્તતા મન્વતરના પ્રથમ ત્રેતાયુગમાં આ પ્રકારે ધર્મનો વિનાશ થયો હતો ॥૨૯॥



તતઃ પ્રભૃતિ લોકેષુ યજ્ઞાદૌ પશુહિંસનમ્ ।

વમ્ભવ સત્યે તુ યુગે ધર્મ આસીત્સનાતનઃ ॥૩૦॥

તે કાળને આરંભીને આ લોકોમાં થતા યજ્ઞાદિકમાં પશુ-ઓની હિંસા પ્રવર્તી હતી. પ્રથમ સત્ય યુગમાં તો અહિંસાદિ સનાતન ધર્મની સારી પ્રવૃત્તિ હતી ॥૩૦॥

કાલેન મહતા સોઽપિ સહ દેવૈઃ સુરાધિપઃ ।

આરાધ્ય સમ્પદં ગ્રાપ વાસુદેવં પ્રભું મુને ! ॥૩૧॥

હે મુને ! વિશ્વજીત નામનો દેવેન્દ્રપણુ દેવો સાથે બહુ કાળે વાસુદેવ મહાપ્રભુનું આરાધન કરીને સંપત્તિને પામ્યો હતો ॥૩૧॥

તતો ધર્મનિકેતસ્ય શ્રીપતેઃ કૃપયા હરેઃ ।

યથાપૂર્વં ચ સદ્ધર્મસ્ત્રિલોક્યાં સમ્પ્રવર્તતે ॥૩૨॥

ઈન્દ્રને સંપત્તિ મળ્યા પછી ધર્મના આધારભૂત શ્રીપતિ શ્રીહરિની કૃપાથી તે સનાતન ધર્મ ત્રિલોકીમાં યથાપૂર્વે ( દુર્વાસાના શાપ પહેલાં જેમ હતો તેમ ) સારી રીતે પ્રવર્ત્યો હતો ॥૩૨॥

તત્રાપિ કેચિન્મુનયો નૃપા દેવાશ્ચ માનુષાઃ ।

કામક્રોધરસાસ્વાદલોભોપહતસદ્વિયઃ ।

તમાપદ્ધર્મમઘ્યાપિ ગ્રાધાન્યેનૈવ મન્વતે ॥૩૩॥

સનાતન ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ કામ ક્રોધ રસાસ્વાદ લોભ માન આદિક દોષોએ કરીને જેમની સદ્બુદ્ધિઓ હણાઈ ગઈ છે એવા કેટલાક મુનિઓ રાજાઓ દેવતાઓ અને મનુષ્યો આપધર્મને અઘાપિ ( શુભ કાળમાં પણ ) મુખ્યપણે માને છે. અભિપ્રાય એવો છે કે-જેને વિષે ‘અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ’ ઇત્યાદિ વચનથી ગીતામાં કહેલી સત્ત્વમયી દૈવી સંપત્તિ વર્તતી હોય તેજ દેવસંસારથી કહેવાય અને જેને વિષે ‘દમ્ભો દર્પોઽમિમા-નશ્ચ’ ઇત્યાદિ વચનથી ગીતામાં કહેલી રજતમમયી આસુરી સંપત્તિ વર્તતી હોય તેજ અસુરસંસારથી કહેવાય. તેમાં રજતમ પ્રચલત અટકુરોતે, શુભ સાધનના અભ્યસરૂમાં રિથિલતાને લીધે

બુદ્ધિમાં જડતા હોવાથી શબ્દશ્રોતોના શબ્દોનો યથાર્થ બોધ હોતો નથી. સત્પ્રધાન મુરોને તો દૈવી સંપદાએ યુક્ત હોવાથી બોધ છે જ. તેમાં પણ દૃઢ બ્રહ્મચર્યવ્રતવાળાનેજ બુદ્ધિમાં સારૂ નિર્દોષપણું હોવાથી યથાર્થ બોધ હોય છે જ. આ અર્થ છાંદોગ્યો-પનિપદમાં શ્રુતિએજ કહ્યો છે—“इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां सौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाश-माजगमतुः” આ આખ્યાયિકામાં આત્મજ્ઞાનાર્થી ઇન્દ્ર અને વિરોચન બન્નેએ બ્રહ્માની સમીપે જઈને આત્મજ્ઞાન માટે તેમને પુછ્યું. તે સમયે બ્રહ્માએ કહ્યું કે—હે દેવેન્દ્ર! હે અમુરેન્દ્ર! તમો બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાપૂર્વક તપશ્ચર્યા કરો. બ્રહ્માનું વચન સાંભળીને અમુરેન્દ્ર વિરોચને બત્રીશ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચર્યવ્રતપૂર્વક તપ કર્યું. તેથી તેની બુદ્ધિમાં ભેદએ તેવું સમ્યક્ નિર્દોષપણું નહિ આવવાથી બ્રહ્માએ ઉપદેશ કરેલા ‘एष आत्मा’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં ‘પોતાનો દેહજ આત્મા છે’ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે પછી તે મનમાં બહુ સંતુષ્ટ થઈને પોતાના દેહના પોષણ આદિકનેજ સારી રીતે કરવા મંડ્યો. દેવેન્દ્રે તો એકસો એક વર્ષપર્યંત દૃઢપણે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવાપૂર્વક તપ કર્યું. તેથી તેની બુદ્ધિ સારી રીતે નિર્દોષ થઈ ગઈ. તેથીજ ‘આત્મા દેહયત્રી વ્યતિરિક્તજ છે. તેની શ્રવસંજ્ઞા છે. તે બે ધર્માદિ અંગે સહિત પરમાત્માની ભક્તિ કરેછે તો પરમાત્માને પામેછે’ આવો નિશ્ચય કર્યો. તેમ આ સ્થળે પણ કામ ક્રોધાદિકે કરીને જેની બુદ્ધિ હણાઈ ગઈ છે એવા જનોને બુદ્ધિજડતાને લીધે વૈદિક શબ્દોનો યથાર્થ બોધ નહિ હોવાથી તેઓ આપધર્મનુંજ પ્રધાનપણે અહણુ કરેછે ॥૩૩॥

एकान्तिनो भागवता जितकामादयस्तु ये ॥

आपद्यपि न तेऽगृह्णन्तं तदा किमुतान्यदा ॥૩૪॥

કામાદિ દોષો જેમણે છુટ્યા છે એવા જે એકાંતિક ભગવદ્-ભક્તો હતા તેઓએ તો વિષમ કાળમાં પણ આપધર્મનું અહણુ કર્યું નહિ. એટલે વિષમ કાળે કરીને પણ સદ્બુદ્ધિનો વિનાશ ન હોવાથી તેઓ મુખ્યજ ધર્મના પાલનમાં તત્પર રહ્યા. જ્યારે

આપત્તિમાં પણ તેઓએ આપત્કાલીન ધર્મ ગ્રહણ કર્યો નહિ, તો આપત્તિ વિનાના સારા કાળમાં ન ગ્રહણ કરે એમાં તો કહેવું જ શું? આ બધો અર્થ મોક્ષધર્મમાં બજાવિતુલાધાર-સંવાદ આદિકમાં નિર્ણય કર્યો છે. તો આદિસાદિકજ મુખ્ય ધર્મ છે એમ સમજીને ભગવદ્ભક્તો આપત્તિમાં પણ તેનું અનુયાન કરેછે, એવું તાત્પર્ય છે ॥૩૪॥

इत्थं ब्रह्मन्नादिकल्पे हिंस्रयज्ञप्रवर्तनम् ।

यथासीत्तन्मयाख्यातमापत्कालवशाद्भुवि ॥૩૫॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

हिंस्रयज्ञप्रवृत्तिहेतुनिरूपणनामा नवमोऽध्यायः ॥૯॥

હે બ્રહ્મન્! આ પ્રકારે આદિ કલ્પમાં આપત્કાળવશાત્ ભૂમિ-ઉપર જે રીતે હિંસામય યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ થઈ હતી તે મેં તમને સર્વ કહી સંભળાવ્યું ॥૩૫॥

धृतिश्री स्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

हिंस्रयज्ञप्रवृत्तिहेतुनिर्पणनामा नवमोऽध्यायः ॥૬॥

सावर्णिरुवाच—

कथं प्राप्ताः पुनः स्कन्द ! श्रीरिन्द्रेण गताम्बुधिम् ।

एतां कथय मे सर्वा कथां नारायणाश्रयाम् ॥૧॥

અધ્યાય ૧૦ મો.

મહાજનોના અનાદરથી નષ્ટ થએલી લક્ષ્મી ફરીથી મળવી મહાદુર્લભ છે એમ માનતા શશાસુ સાવર્ણિમુનિ પુછે છે—

૧ આ અધ્યાયમાં લક્ષ્મીલીન યએલા દેવેન્દ્રાદિકનો દેત્યોએ કરેલો પરાભવ, તે આપત્કાળમાં મહાદુઃખથી પીડા પામેલા ઈન્દ્રાદિકોએ મેરૂમાં રહેલા બ્રહ્માને કરેલું પોતાના દુઃખનું નિવેદન અને સમસ્ત દેવતાઓ અને સંકરને પણ સાથે લઈને ક્ષીરસમુદ્ર પ્રત્યે ગએલા બ્રહ્માએ રાત વર્ષપર્યંત કરેલી તપશ્વર્ષાથી પ્રસન્ન યએલા વાસુદેવ ભગવાને પ્રદર્શાવેલો લક્ષ્મી આદિકની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વિગેરે કથા વર્ણવી છે.

હે સ્વામી કાર્તિક ! સમુદ્રમાં લીન થએલી લક્ષ્મી ધન્દ્રે ફરીથી ક્યા ઉપાયે કરીને મેળવી ? જેમાં લક્ષ્મીજી અને નારાયણનો મહિમા વર્ણવ્યો છે એવી તે સર્વ કથા મને જ્ઞાસુને કહેવાને યોગ્ય છે ॥૧॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

શ્રિયા વિહીનો દેવેન્દ્રઃ શ્રીહીનૈરપિ દાનવૈઃ ।

પરાજિતો હૃતસ્થાનો નષ્ટાશેષપરિચ્છદઃ ॥૨॥

ગિરિગહ્વરકુજેષુ કાનનેષુ તતસ્તતઃ ।

પરિવ્રામ સહિતો દિગીર્શૈર્વસ્થાદિભિઃ ॥૩॥

આ રીતે પુછેલા કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! લક્ષ્મીએ રહિત થઈ ગએલો, લક્ષ્મીએ રહિત એવાપણ દાનવોએ યુદ્ધમાં પરાભવ પમાડેલો, માટેજ તેમણે જેતું સ્થાન—ત્રિલોકી રાજ્ય હારી લીધું છે, માટેજ ધન્દ્રપદનો સમગ્ર વૈભવ સુખસાધન ભોગ ભોગોપકરણાદિ જેનો નષ્ટ થઈ ગયો છે એવો દેવેન્દ્ર વરુણાદિ દિગ્પાળોની સાથે ગિરિગુહાઓમાં, કુંજોમાં અને ગહન વનોમાં અહીં તહીં ભ્રમવા લાગ્યો. એટલે ગિરિગુહામાંથી કુંજોમાં અને વળી કુંજોમાંથી મહાવનોમાં અને વળી ફરીથી ગિરિગુહાદિકમાં, એમ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. લતા વિગેરેથી ઢંકાયેલાં સ્થાનોને કુંજ કહે છે ॥૨-૩॥

વલ્કલાજિનવસ્ત્રાશ્ચ પશુપક્ષ્યામિપાશનાઃ ।

દેવા દૈત્યા નરા નાગાસ્તુલ્યાચારપરિચ્છદાઃ ॥૪॥

વૃક્ષનાં વલ્કલ અને મૃગચર્મજ જેમને પહેરવા ઓઢવાનાં વસ્ત્રો છે અને પશુ પક્ષિઓના માંસનેજ ભક્ષણ કરનારા એવા દેવો દૈત્યો નરો નાગો અને સર્પો આ સર્વે તુલ્ય આચાર (બાહ્ય વેશાદિ) અને પરિચ્છદ (ભોગોપકરણાદિ વૈભવ) વાળા થઈ ગયા ॥૪॥

पात्राणि मृन्मयान्येव सर्वेषामपि वेश्मसु ।

आसन्वराकाः सर्वेऽपि पिशाच्य इव च स्त्रियः ॥५॥

દેવાદિ સર્વ કોઈના પણ ઘરોમાં પાત્રોતો મૃત્તિકામયજ હતાં. દેવાદિ સર્વ કોઈપણ અતિ સંકળેલા થઈ ગયા. અને તેમની સર્વ કોઈ સ્ત્રિયો તો પિશાચલીના જેવી થઈ ગઈ ॥૫॥

આદાવભૂદનાવૃષ્ટિર્શુવિ દ્વાદશવાર્ષિકી ॥

તતો વર્ષે ક્વચિદ્ વૃષ્ટિરાસીત્સ્વલ્પા ક્વચિન્ન ચ ॥૬॥

પ્રથમ તો પૃથ્વી ઉપર આર વર્ષપર્યંત અનાવૃષ્ટિ (દુષ્કાળ) વર્તી રહી. અનંતર કોઈ વર્ષમાં સ્વલ્પ વૃષ્ટિ થઈ અને કોઈ વર્ષમાં તો સ્વલ્પપણુ થઈ નહિ ॥૬॥

इत्थं दारिद्र्यदुःखानां तेषां वर्षशतं गतम् ।

बलिष्ठारब्धकर्माणस्तेऽतिदुःखेऽपि नो मृताः ॥७॥

આ રીતે દારિદ્ર્યના દુઃખવાળા ત્રિલોકવર્તી દેવાદિ જનોને શતવર્ષો વીતી ગયાં. આટલું દુઃખ હોવા છતાં તેઓ મરણને કેમ પામ્યા નહિ? તો આરબ્ધ કર્મ બહુ બળવાન હોવાથી આવી અતિદુઃખદશામાં પણ તેઓ મરણ પામ્યા નહિ ॥૭॥

अजीवन्त मृतप्राया नरकेष्विव नारकाः ।

यतन्तोऽपि श्रियः प्राप्त्यै यज्ञाद्यैર્નાલમन्त ताम् ॥८॥

જ્યારે તેઓ અતિદુઃખમાં પણ મર્યા નહિ ભારે તેઓનું જીવન કેમ થયું? તો તેને સદૃષ્ટાંત કહે છે—જેમ નરકોમાં નારકી નરો દુઃસહ દુરંત દુઃખ ભોગવવા છતાં પણ નહિ મરતા થકા જીવતાજ રહે છે તેમ મરણતુલ્ય દુઃખ પામવા છતાં પણ જીવતાજ રહ્યા. આવી દુર્દશામાં રહીને પણ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞાદિકવડે બહુ બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ લક્ષ્મીને નજ પામ્યા ॥૮॥

ततः सहस्रवर्षान्ते मेरौ शरणमाययुः ।

शापादुर्वाससो देवाः सर्वे दुर्वाससो विधिम् ॥९॥

મહા પ્રયાસ કરવા છતાં પણ જ્યારે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થઈ જ નહિ અને આવી દારિદ્ર્યદશામાં એક હજાર વર્ષ વીતિ ગયાં ત્યારે દુર્વાસા ઋષિનો શાપ થયેલો હોવાથી બધાય દેવતાઓ અતિ જુનાં મેલાં કાટલાં સાંધેલાં વસ્ત્રોને ધારીને મેરૂપર્વત ઉપર રહેલા બ્રહ્માને શરણે ગયા ॥૯॥

પ્રણમ્ય તસૈ દુઃસ્વં સ્વં વાસવાદ્યા ન્યવેદયન્ ।

આદાવેવ હિ સોઽજ્ઞાસીત્સર્વજ્ઞત્વાત્સુરાપદમ્ ॥૧૦॥

શરણે ગયેલા ઇન્દ્રાદિ દેવોએ બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને પોતાનું સમગ્ર દુઃખ નિવેદન કર્યું. જેમને દુઃખનું નિવેદન કર્યું છે એવા બ્રહ્મા પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી પ્રથમથીજ દેવાદિકના દુઃખને જાણતાજ હતા ॥૧૦॥

ઉપાલમ્ય તત્તથેન્દ્રં વિરિશ્ચઃ સહશઙ્કરઃ ।

તદ્દુઃખવારણાકલ્પો વિષ્ણુમૈચ્છત્પ્રસાદિતુમ્ ॥૧૧॥

દેવાદિકના દુઃખને જાણનારા બ્રહ્માએ પ્રથમ તો ઇન્દ્રને ઠપકો (રે મૂર્ખ ! લક્ષ્મીમદથી અંધ બનેલા તું મહામુનિ દુર્વાસાના અનાદરૂપ ગર્હિત કર્મ કર્યું છે, તો હવે પછી ફરીથી આવું અપકર્મ કરીશ નહિ ઇત્યાદિ રૂપ) આપીને, પછીથી શરણાગત તેનું હિત કરવાની ઇચ્છાવાળા શંકરસહિત પોતે બ્રહ્માએ દેવોના દુઃખને નિવારણ કરવામાં અસમર્થ હોવાથી વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા કરી ॥૧૧॥

આરાધયિષ્યંસ્તપસા તતોઽસૌ તં તપઃપ્રિયમ્ ।

સર્વદેવગણોપેત ઉપાયાત્ક્ષીરસાગરમ્ ॥૧૨॥

ઇચ્છા કર્યા પછી વિષ્ણુ તો તપઃપ્રિય હોવાથી તેમનું તપવડે આરાધન કરશે એવા આ બ્રહ્મા સર્વ દેવગણોને સાથે લઇને ક્ષીરસાગર પ્રત્યે ગયા ॥૧૨॥

તસ્યોચરે તટે રમ્યે સર્વે તેઽનનવ્રતાઃ ।

એકપાદસ્થિતા ઊર્ધ્વવાહવશ્ચક્રિરે તપઃ ॥૧૩॥

ક્ષીરસાગરના રમણીય ઉત્તમ તટ ઉપર રહીને ભવ બ્રહ્માદિ સમગ્ર દેવતાઓ અનશન (કાંઈપણ ખાતુંજ નહિ એવું) વ્રત ધારીને, એક પગે ઉભા રહીને, બન્ને બાહુને ઊંચા રાખીને તીવ્ર તપ કરવા લાગ્યા ॥૧૩॥

કેશવં હૃદિ તે દધ્યુઃ સર્વકેશવિનાશનમ્ ।

લક્ષ્મીપતિં વાસુદેવમેકાગ્રકૃતમાનસાઃ ॥૧૪॥

દેવળ તપશ્ચર્યાજ નહિ પણ તેની સાથે ભવ બ્રહ્માના ઉત્પાદક હોવાથી કેશવ નામથી પ્રખ્યાતિને પામેલા, લક્ષ્મીપતિ, શ્રીવાસુદેવ ભગવાન કે જે સર્વના સર્વ કલેશને નાશ કરનારા છે તેમનું હૃદયમાં એકાગ્ર મનથી ધ્યાન કરવા લાગ્યા ॥૧૪॥

શતાબ્દાન્તે તતો વિष्णુઃ શ્રીકૃષ્ણો ભગવાન્ સ્વયમ્ ।

અત્યાપન્નેષુ દીનેષુ કૃપાં દેવેષુ સોઽકરોત્ ॥૧૫॥

ધ્યાનમાં ધારેલા, ચેતનાચેતન સર્વમાં અંતરાત્માપણે વ્યાપી રહેલા હોવાથી વિષ્ણુસંજ્ઞાથી સુપ્રસિદ્ધ એવા સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શતસંવત્સરને અંતે અત્યંત પીડાને પામેલા, માટેજ દીન થઈ ગએલા દયનીય દેવો ઉપર દયા કરી ॥૧૫॥

અદૃશ્યમૂર્તિરાત્મજૈરપિ ભૂરિ તપસ્વિભિઃ ।

તત્રાવિરાસીત્કૃપયા નિયુતાહસ્કરદ્યુતિઃ ॥૧૬॥

દેવી દયા? તો મહાતપોનિષ્ઠ આત્મજ્ઞાનિઓએ પણ અદૃશ્ય દિવ્ય મૂર્તિ જેમની છે એવા શ્રીવાસુદેવ ભગવાન અનેક સૂર્યોના જેવી દેદીપ્યમાન કાંતિવાળા થઈને કૃપાથી દેવતાઓના મધ્યમાં પ્રકટ (પ્રલક્ષ) થયા ॥૧૬॥

તેજોમણ્ડલમેવાદૌ સહસા સ્ફુરિતં મહત્ ।

દદૃશુર્વિવુઘાઃ સર્વે સિતં ઘનમનૌપમમ્ ॥૧૭॥

પ્રથમ તો અકસ્માત્ સ્ફુરણાયમાન થએલું મોટું ઘાટું ધોળું અનુપમ તેજોમંડળજ સમસ્ત દેવતાઓના જેવામાં આવ્યું ॥૧૭॥

બ્રહ્મા શિવશ્ચ તન્મયે દદૃશાતે રમાપતિમ્ ।

ઘનશ્યામં ચતુર્વાહું ગદાજ્ઞાજ્ઞારિવારિણમ્ ॥૧૮॥

કિરીટકાશ્ચીકટકકુણ્ડલાદિવિભૂષિતમ્ ।

પીતકૌશેયવસનં દિવ્યસુન્દરવિગ્રહમ્ ॥૧૯॥

તે તેજોમંડળના મધ્ય ભાગમાં દિવ્ય મૂર્તિથી વિરાજમાન  
લક્ષ્મીપતિ ભગવાનનું બ્રહ્મા અને શિવજીને દર્શન થયું. કેવા  
ભગવાન? તો નવીન મેઘસમાન સ્વામ સુંદર મૂર્તિ જેમની છે,  
ચાર બાહુ જેમના છે, ચાર હાથમાં ગદા પદ્મ શંખ ચક્ર આ  
ચાર આયુધોને ધારી રહેલા, મસ્તકે મુકુટને ધારી રહેલા, કટિમાં  
મેખળાને ધારી રહેલા, કાનમાં કુંડળને ધારી રહેલા, હાથમાં  
કહાં આદિક આભૂષણોને ધારી રહેલા, એમ સર્વ બીજા અંગમાં  
યથાયોગ્ય બહુવિધ અલંકારોને ધારી રહેલા, રેશમી પીતાંબરને  
ધારી રહેલા અને દિવ્ય સુંદર શરીરવાળા એવા ભગવાનનાં  
દર્શન થયાં ॥૧૮-૧૯॥

હર્પવિહ્વલિતાત્માનૌ દળ્ઢવત્તૌ પ્રણેમતુઃ ।

તદિચ્છયાથ દેવાશ્ચ દૃષ્ટ્વા તં ચ મુદાઽઽનમન્ ॥૨૦॥

દર્શનથી ઉપજેલા આનંદથી વિહ્વલિત મનવાળા તે બ્રહ્મા  
તથા શિવજીએ ભગવાનને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. તે પછી ભગ-  
વાનની ઇચ્છાથી દેવોએ પણ તેમનાં દર્શન કરીને પ્રહર્ષથી  
પ્રણામ કર્યાં ॥૨૦॥

ચમ્રૂવરતિહૃષ્ટાસ્તે નિર્ધિ પ્રાપ્યાધના ઇવ ।

ચદ્વાજ્જલિપુટાઃ સર્વે મક્ત્યા તં તુણ્ઢુઃ સુરાઃ ॥૨૧॥

પ્રણામ કરતા સમગ્ર ભવ બ્રહ્માદિ દેવો જેમ નિર્ધન નરો  
ઘનના ખજાને પામીને બહુ પ્રસન્ન થાય તેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને  
પામીને અતિશય હર્ષને પામ્યા અને જે હાથ જોડીને ભક્તિથી  
આગળ કહેશે એવા પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ॥૨૧॥



## દેવા ઉચુ:-

ૐ નમો ભગવતે તુમ્યં વાસુદેવાય ધીમહિ ।

પ્રથુમ્નાયાનિરુદ્ધાય નમઃ સંકર્ષણાય ચ ॥૨૨॥

દેવો સ્તુતિ કરે છે—તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. તેમજ તમારું ધ્યાન કરીએ છીએ. તમો કેવા? તો ભગવાન-જ્ઞાન શક્તિ બળ ઐશ્વર્ય વીર્ય તેજ, આ છ મુખ્ય ગુણોએ સંપન્ન છો. વળી વાસુદેવ-સમગ્ર વિશ્વને પોતા વિષે વાસે છે તથા સ્વયં સર્વ વિશ્વમાં વસે છે માટે વાસુ અને ઉત્પત્તિસ્થિતિ-લયવડે વિહાર કરે છે માટે દેવ મળીને તમો વાસુદેવ કહ્યા છો. વળી પ્રથુમ્નરૂપે સકળ બ્રહ્માંડનું પોષણ કરનારા, અનિરુદ્ધરૂપે સમગ્ર બ્રહ્માંડને સર્જનારા અને સંકર્ષણરૂપે સમસ્ત બ્રહ્માંડને સંહારનારા છો. અર્થાત્ વાસુદેવ સંકર્ષણ અનિરુદ્ધ પ્રથુમ્ન આ ચતુર્વ્યૂહને ધરનારા તમો છો. ‘ૐ નમો ભગવતે’ આ શ્લોક બ્રહ્માદિકે જપવા યોગ્ય ૩૩ તેત્રીશ અક્ષરવાળો મંત્ર જાણવો. આ મંત્રથી દેવતાઓએ પ્રથમ સ્તુતિ કરી ॥૨૨॥

ૐ કારબ્રહ્મરૂપાય ત્રેધાવિષ્કૃતમૂર્તયે ।

બ્રહ્માણ્ડસર્ગસ્થિત્યન્તરેતવે નિર્ગુણાય ચ ॥૨૩॥

હવે શ્લોકના એક એક આદિ અક્ષરોવડે (ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય) આવા બાર અક્ષરવાળા મહામંત્રને બાંધતા થકા બાર શ્લોકોવડે સ્તુતિ કરે છે—‘ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ’ આ ગીતા-વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે ઓંકાર બ્રહ્મ જોનું રૂપ-સ્વરૂપને જણાવનાર છે. અથવા ઓંકાર બ્રહ્મ જે નાદબ્રહ્મ તેમાં જોનું રૂપ-મૂર્તિ રહેલું છે. અથવા ઓંકાર જેમનું કારણ છે એવા જે બ્રહ્મ-શબ્દવાચ્ય વેદો તેમાં રૂપ-જેમના સાકાર સ્વરૂપનું વર્ણન છે એવા તમને નમસ્કાર છે. (પ્રત્યેક ચતુર્થાન્ત પદની સાથે નમઃ-પદ જોડવું) ઓંકાર ઉંકાર મકાર આ ત્રણ પ્રકારે અથવા જગત્સર્ગાદિકને માટે બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ આ ત્રણ પ્રકારે પ્રકટ

કરી છે મૂર્તિ જેમણે, અનેક બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના મુખ્ય કારણ અને નિર્ગુણ-પ્રાકૃત ગુણોએ રહિત એવા તમને નમસ્કાર છે ॥૨૩॥

**નયનાનન્દરૂપાય પ્રણતક્રેશનાશિને ।**

**કેશવાય નમસ્તુમ્યં સ્વત્રેશ્વરમૂર્તયે ॥૨૪॥**

સર્વ જનોના નેત્રોને આનંદ આપનાર છે દિવ્ય રૂપ જેમનું, પ્રણુત જનોના સમગ્ર કલેશને નાશ કરનારા, “ક હિતિ મદ્વજો નામ હૈશોઽહં સર્વદેહિનામ્ । આવાં તવાક્કસંભૂતૌ તસ્માક્કેશવનામવાન્” આ નિરૂક્તિને અનુસારે સાર્થક કેશવ નામથી પ્રખ્યાતિને પામેલા, સ્વતત્ર અને અનેક ઐશ્વર્યયુક્ત મૂર્તિ જેમની છે એવા તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ ॥૨૪॥

**મોદિતાશેષમક્તાય કાલમાયાદિમોહિને ।**

**સદાનન્દાય કૃણાય નમઃ સદ્ધર્મવર્તિને ॥૨૫॥**

સમગ્ર ભક્તોને અનવધિ આનંદ આપનારા, કાળ માયા આદિકને મોહ ઉપજાવનારા, સદ્ધર્મમાં જનોને વર્તાવનારા અથવા સદ્ધર્મના સંરક્ષક, સદાય આનંદમય મૂર્તિ જેમની છે એવા શ્રીકૃષ્ણ તમને નમસ્કાર છે ॥૨૫॥

**ભવામ્યુધિનિમગ્નાનામુદ્ધૃતિક્ષેમકીર્તયે ।**

**દર્શનીયસ્વરૂપાય ઘનશ્યામાય તે નમઃ ॥૨૬॥**

સંસાર સાગરમાં પડેલા જનોને તે થકી ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ છે કીર્તિ જેમની. એટલે જેમના ગુણ ચરિત્ર નામના કીર્તનથી જનોનો સસારસાગર થકી ઉદ્ધાર થાય છે. દર્શનીય સ્વરૂપ જેમનું છે એવા ઘનશ્યામ તમને નમસ્કાર છે ॥૨૬॥

**ગદાઞ્જદરચક્રાણિ વિમ્રતે દીર્ઘવાહુભિઃ ।**

**સુરગોવિપ્રઘર્માણાં ગોત્રે તુમ્યં નમો નમઃ ॥૨૭॥**

ચાર દીર્ઘ બાહુઓવડે ગદા પદ્મ રાખ ચક્ર આ ચાર આયુ-

ધોને ધરનારા, દેવી ગાયો વિગ્રો અને ધર્મનું રક્ષણ કરનારા  
એવા તમને વારંવાર નમસ્કાર છે ॥૨૭॥

વરેण्याય પ્રપન્નાનામમીષ્ટવરદાયિને ।

નિગમાગમવેદ્યાય વેદગર્ભાય તે નમઃ ॥૨૮॥

મુમુક્ષુ જનોએ વરવાયોગ્ય, શરણુગતોને વાંછિત વર આપ-  
નારા, નિગમ તથા આગમોએ કરીને જાણુવા યોગ્ય છે સ્વરૂપ  
જેમનું અને વેદના ગર્ભભૂત (વેદોત્પત્તિના હેતુ) એવા તમને  
નમસ્કાર છે ॥૨૮॥

તેજોમણ્ડલમધ્યસ્યદિવ્યસુન્દરમૂર્તયે ।

નમામો વિષ્ણવે તુભ્યં પરાત્પરતરાય ચ ॥૨૯॥

તેજોમંડળના મધ્યમાં વિરાજમાન દિવ્ય સુન્દર મૂર્તિ જેમની  
છે, 'અક્ષરાત્પરતઃ પરા' આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે કાળ માયાદિક  
થકીપર એવું જે અક્ષર બ્રહ્મ તે થકી સ્વરૂપ સ્વભાવ ગુણ-  
વિભૂતિ વિગેરેવડે નિરતિશય શ્રેષ્ઠ હોવાથી પરતર, એવા વિષ્ણુ  
તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ ॥૨૯॥

વાणीમનોવિપ્રકૃષ્ટમહિમ્નેઽક્ષરરૂપિણે ।

સર્વાન્તર્યામિણે તુભ્યં બૃહતે ચ નમો નમઃ ॥૩૦॥

'યતો વાચો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સહ' 'અથાત આદેશો નેતિ  
નેતિ' આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે મન વાણીને અગોચર છે મહિમાં  
જેમનો, અક્ષર-અવિનાશી સ્વરૂપ જેમનું છે, સર્વમાં અંતર્યામિ-  
પણે રહેલા, સ્વરૂપ સ્વભાવાદિકવડે સર્વથી મોટા એવા તમને  
વારંવાર નમસ્કાર છે ॥૩૦॥

સુલદોઽસિ ત્વમેવૈકઃ સ્થાશ્રિતાનામતો વયમ્ ।

મહાપદધિકક્ષિપ્તાઃ શરણં ત્વામુપાગતાઃ ॥૩૧॥

હે ભગવન! આપ એક જ આશ્રિત જનોને સર્વોત્તમ અક્ષય

મુખને આપનારા છો. માટેજ મહા આપત્તિએ કરીને અધિક કલેશને પામેલા અમો શરણુ આપના શરણુને પામ્યા છીએ ॥૩૧॥

દેવાધિદેવ ! મક્તસ્ય તવ દુર્વાસસો વયમ્ ।

અતિક્રમાચ્છ્રિયા હીનાઃ પ્રાપ્તાઃ સ્તો દુર્દશામિમામ્ ॥૩૨॥

હે દેવાધિદેવ ! તમારા ભક્ત દુર્વાસા ઋષિના અપરાધને લીધે લક્ષ્મીએ રહિત થએલા અમો આવી દુર્દશાને પામ્યા છીએ ॥૩૨॥

વાસોન્નપાનસ્યાનાદિહીનાન્ ધર્મોઽપિ નઃ પ્રમો ! ।

ત્યક્ત્વા સહ શ્રિયા યાતસ્તાન્ પાતું ત્વમસીશ્વરઃ ॥૩૩॥

કેવી દુર્દશા ? તો હે પ્રભો ! અત્ર પાન વસ્ત્ર ગૃહ આદિક વિનાના થઈ પડેલા અમોને ત્યાગ કરીને ધર્મપણુ લક્ષ્મીજીની સાથે આલ્યો ગયો છે. આવી દુર્દશામાં આવી પડેલા અમારૂં રક્ષણુ કરવામાં આપજ સમર્થ છો ॥૩૩॥

યતો વયં ચ ધર્મશ્ચ ત્વદીયા इति विश्रुताઃ ।

યથાપૂર્વં સુસ્તીકર્તું ત્વમેવાર્હસ્યતો હિ નઃ ॥૩૪॥

જે હેતુ માટે અમો સર્વ દેવતાઓ અને ધર્મ આપનાજ કહેવાઈએ છીએ, એવી લોકશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધિ છે. તે હેતુ માટે અમને દુર્વાસાના શાપ પડેલાં જેવા મુખી હતા તેવા મુખી કરવાને માટે આપજ યોગ્ય છો. આ રીતે બાર મ્લોકના સ્તોત્રમાં રહેલા એક એક આદિ અક્ષરોવડે ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ આવા શ્રીવાસુદેવના દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો ઉદ્ધાર જાણવો ॥૩૪॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

इति सम्प्रार्थितો देवैर्भगवान् स दयानिधिः ।

उवाचानन्दयन्वाचा मेघगम्भीरया सुरान् ॥૩૫॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને ! આ પ્રકારે દુઃખી દેવોએ પ્રાર્થના કરેલા દયાનિધિ શ્રીવાસુદેવ ભગવાન દેવોને આનંદ ઉપજાવવા માટે મેઘસમાન ગંભીર વાણીવડે બોલ્યા ॥૩૫॥

### શ્રીભગવાનુવાચ-

વિદિતં મે સુરાઃ! સર્વં કણ્ઠં વઃ સદતિક્રમાત્ ।

ઉપાયં કુરુતાધૈવ વન્મિ યત્તન્નિવૃત્તયે ॥૩૬॥

શ્રીભગવાન કહે છે-હે દેવાઃ! મોટા સંતના અપરાધને લઈને તમને અત્યાનંદ આવેલું સમગ્ર કષ્ટ મારા બાણવામાંજ છે. તો તે કષ્ટની નિવૃત્તિ માટે હું જે ઉપાય કહું તેને હંમણાં જ તમો કરો ॥૩૬॥

ઔપધીરમ્બુધૌ સર્વાઃ ક્ષિત્વા મન્દરભૂમૃતા ।

નાગરાજવરત્રેણ મથધ્વમસુરૈઃ સહ ॥૩૭॥

ઉપાય કહે છે-મહાસાગરમાં સમગ્ર ઔપધિઓને નાંખીને, નાગરાજ વાસુકીને નેત્રાં તરીકે રાખીને અને મંદરાચળને મથન દંડ (સ્વાધઓ) તરીકે રાખીને તેનાવડે તમો અસુરો સાથે મળીને સમુદ્રમંથન કરો ॥૩૭॥

આદૌ સન્ધાય દનુજૈઃ કુરુતામ્બુધિમન્થનમ્ ।

સાહ્યાય્યં વઃ કરિષ્યામિ સ્વેદઃ કાર્યો ન તત્ર વઃ ૩૮

અસુરોને અને અમારે અન્યોઅન્ય અનાદિ વૈરભાવ હોવાથી મેળાપ શી રીતે થાય? તો જે વ્યવહારવિચક્ષણ જનો છે તે સ્વાર્થ માટે માનાદિ દોષનો ત્યાગ કરીને શત્રુઓ સાથે પણ મેળાપ કરી દે છે. તો તમો પ્રથમ અસુરો સાથે સંધિ કરો અને પછીથી સમુદ્રમંથન કરો. તે કાર્યમાં હું તમને સહાય કરીશ. તો તમારે તેમાં જે કોઈ અંતરય આવે તો લેશપણ ખેદ કરવો નહીં ॥૩૮॥

અમૃતં ચ ત્રિયો દદિં પ્રાપ્ય પૂર્વાધિકૌજસઃ ।

મવિતારો મદ્વિમુક્તા દૈત્યાસ્તુ ક્લેશમાગિનઃ ॥૩૯॥

તમો દેવો એકતો અમૃત અને વળી બીજી લક્ષ્મીજની દૃષ્ટિને પામીને પૂર્વના કરતાં પણ અધિક બળવાળા થશો. મારા યજ્ઞવિમુખ દૈત્યો તો ક્લેશભાગી નહિ થતાં કેવળ કલેશનાજ ભાગી થશે ॥૩૯॥

## સ્કન્દ ઉવાચ—

ઇત્યુક્ત્વાન્તર્દધે વિષ્ણુર્મક્તસઙ્કટનાશનઃ ।

દેવાસ્તસૈ નમસ્કૃત્ય તદુક્તં કર્તુમારમન્ ॥૪૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

श्रीवासुदेवप्रसादनिरूपणनामा दशमोऽध्यायः ॥१०॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને ! આ પ્રકારે ભક્તોના સંકટને નાશ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાન દેવોના પ્રત્યે કહીને અંતર્ધાન થઇ ગયા. અને દેવો ભગવાનને નમસ્કાર કરીને તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવામાં તત્પર થયા ॥૪૦॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुખण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये उपरि-  
ચरवमुસદ્ગુણवर्णननामा दशमोऽध्यायः ॥१०॥

## સ્કન્દ ઉવાચ—

ब्रह्मरुद्रौ महेन्द्रादीन्सन्धानायासुरैः सह ।

आज्ञाप्य जग्मतुः स्वं स्वं धाम देवा रसां मुने ! ॥१॥

અધ્યાય ૧૧ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવહિ મુને ! ભગવાને દેવોને અસુરો સાથે સંધિ કરી લેવાની કરેલી આજ્ઞાને સાંભળીને, બ્રહ્મા અને રૂદ્ર પણ મહેન્દ્ર આદિકને અસુરો સાથે સંધિ કરવાની આજ્ઞા આપીને, પોત પોતાને ધામે ગયા, એટલે બ્રહ્મા સત્યલોકમાં અને રૂદ્ર કૈલાસ લોકમાં ગયા. તે પછી દેવતાઓ તો અસુરો સાથે સંધિ કરવા રસાતલ પ્રત્યે ગયા ॥૧॥

૧ આ અધ્યાયમાં સુરો તથા અસુરોએ મળીને જાધા અપેક્ષિત પ્રકારે સંપાતન કરીને, મધ્યમાં માટેલા સમુદ્ર વધી નીકળેલું દ્વાતાદિય વિષ અને ભગવાનની આજ્ઞાથી શિવજીએ કરેલું તેનું પાન વિગેરે કયા વર્ણવી છે.

સમયોચિતભાષાવિદ્વાસવો નીતિયુક્તિમિઃ ।

પ્રલોભ્ય ફલભાગેન સન્ધિ ચક્રેઽસૌરઃ સહ ॥૨॥

સમયોચિત (જેવો સમય તેવું) ભાષણ કરવામાં પ્રવીણ એવા  
ઈન્દ્રે નીતિશાસ્ત્રની યુક્તિઓવડે અને વળી અમૃતરૂપ ફળના  
ભાગવડે પ્રલોભાવીને અસુરો સાથે સંધિ કર્યો ॥૨॥

તતો દેવાસુરગણા સિલિતા ચારિઘેસ્તટે ।

મહૌપધીરુપાનીય ચઢુશો નિદધુર્દતમ્ ॥૩॥

પ્રથમ કર્તવ્ય સંધિકાર્ય સફળ થયા પછી, દેવગણો અને દૈત્ય-  
ગણો ક્ષીરસમુદ્રના તટ ઉપર ભેગા મળીને અનેક પ્રકારની મોટી  
મોટી ઓષધિઓ જ્યાં સ્નાંથી લાવીલાવીને શીઘ્રપણે સમુદ્ર  
તટમાં ભેગી કરવા લાગ્યા ॥૩॥

મન્દરાદ્રિમુપેત્યાથ નાનૌપધિવિરાજિતમ્ ।

મૂલાદુત્પાટ્ય તે સર્વે નેતુમર્ગિઃ સમુદ્યતાઃ ॥૪॥

ત્યારપછી દેવો દૈત્યો એકસાથે મળીને નાના પ્રકારની વિચિત્ર  
ઓષધિઓથી ચોમેર વિરાજમાન એવા મંદરાચળની નજીકમાં  
જઈને તેને મૂળમાંથી ઉપાડીને સમુદ્રપ્રત્યે લાવવા માટે બહુબળુ  
ઉદ્યમ કરવા લાગ્યા ॥૪॥

एकादशसहस्राणि योजनानां भुवि स्थितम् ।

नोद्धर्तुमशकंस्तો तं तदानीं तुष्टुबुर्हरिम् ॥५॥

આ અચળ કાંઈ અદૃષ્ટ ન હતો, આ તો અગીયાર હજાર  
યોજન ભૂમિમાં અંદર ઉઠો અદૃશ્ય અને બહારપણે ઉચ્ચો  
અગીયાર હજાર યોજન દૃશ્ય હતો, મળીને બાવીસ હજાર યોજન  
હતો. (ત્યાર માંડને એક યોજન કહે છે) આવા આ અચળને  
મૂળમાંથી બહાર કાઢવા માટે દેવાસુરો સમર્થ થયા નહિ. એટલે  
દુઃખહર શ્રીહરિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ॥૫॥

एतद्विदित्वा भगवान् सङ्कर्षणमहीश्वरम् ।

अजिज्ञपत्तमुद्धतुं वद्धमूलं महीधरम् ॥६॥

સ્તુતિથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાને આ વાત જાણીને, સમગ્ર સર્પોના ઈશ્વર એવા સંકર્ષણને બદ્ધમૂળ તે મંદરાચળને મૂળમાંથી ઉપાડી આપવાની આજ્ઞા કરી ॥૬॥

फुत्कारमात्रेणैकेन स तु सद्यस्तमीश्वरः ।

बहिर्विश्लेष तत्स्थानाद्योजनद्वितयान्तरे ॥७॥

આજ્ઞા કરેલા સંકર્ષણતો મહાસમર્થ હોવાથી પોતે તત્કાળ એક ફુત્કારમાત્રથી જ (એક કુંકથી જ) તે મહાપર્વતને મૂળમાંથી બહાર કાઢીને તે સ્થાન થકી બે યોજન દૂર ફેંકી દીધો ॥૭॥

अत्याश्चर्यं तदालोक्य हृष्टाः सर्वे सुरासुराः ।

तदन्तिकमुपाजग्मुर्धावन्तश्च कृतारवाः ॥८॥

સમૂળ મંદરાચળનું એક જ ફુત્કારમાત્રથી આઠ કોશ દૂર ફેંકી દેવારૂપ અત્યાશ્ચર્યને અવલોકીને અત્યાનંદને પામેલા સર્વે સુરા-સુરો વેગથી દોડતા થકા સર્વને ઉત્સાહ ઉપજે એવા ઉચ્ચ શબ્દોને ચોમેર બોલતા બોલતા તે પર્વતની પાસે આવ્યા ॥૮॥

बलिनो यत्नवन्तोऽपि परिघोपमबाहवः ।

उद्धृत्य नेतुं नो शेकुर्विपण्णा विफलश्रमाः ॥९॥

મોટી બુંગળ જેવા લાંબાબાહુ જેમના છે અને બાહુ બળવાળા એવા સુરગુરો ભોગા મળીને એકસાથે બાહુ બાહુ પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે પર્વતને ઉપાડીને ચમુદ્ર પ્રત્યે લઈ જવા સમર્થ થયા નહિ. માટે જ નિષ્ફળ પ્રયાસ થવાથી મનમાં બાહુ જ ખેદ પામી ગયા ॥૯॥

ज्ञात्वा सुरगणान्निवृत्तान् भगवान् सर्वदर्शनः ।

तादर्यमाज्ञापयामास नेतुं तमुदधिं द्रुतम् ॥१०॥

જ્ઞાત્વા સુરગણાન્નિવૃત્તાન્ ભગવાન્ સર્વદર્શનઃ ! । તાદર્યમાજ્ઞાપયમાસ નેતું તમુદધિં દ્રુતમ્ ॥૧૦॥



‘યો વેતિ યુગપ્તસર્વં પ્રલક્ષ્ણેણ સદા સ્વતઃ’ આ યુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ અર્થને બાલુનારા ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવે બહુ ખેદ પામેલા દેવગણોને બાલુને તત્ક્ષણ મદરાચળને સમુદ્રપ્રત્યે લઈ જવાની પક્ષિરાજ ગરુડજીને આજ્ઞા કરી ॥૧૦॥

સહાવરણમપ્યણ્ડં લીલયા ધર્તુમીશ્વરઃ ।

મનોવેગઃ સ તત્રૈત્ય નિજત્રોઢ્યૈવ તં ગિરિમ્ ।

ઉત્પાઢ્ય સાગરતટે નિધાય હરિમાયયૌ ॥૧૧॥

આજ્ઞા કરેલા ગરુડજી કે જે અવનિ આદિક આદ્ય આવરણોએ સહિત એવા અડગોલકને પાણી લીલામાત્રથી (પ્રયાસ વિના સહજમા) ધારવા માટે સમર્થ અને વળી મનના જેવા બળવાન્ વેગવાળા છે તે પોતે મદરાચળ પાસે આવીને તેને પોતાની આચવડે જ તેને ઉપાડીને સમુદ્રતીરે સ્થાપીને ભગવાનની સમીપે પાછા આવ્યા ॥૧૧॥

તતઃ સંહૃષ્ટમનસઃ સર્વે કશ્યપનન્દનાઃ ।

વાસુકિં વાહ્વયામાસુઃ સુધાભાગપ્રતિજ્ઞયા ॥૧૨॥

સાગરતીરે મદરાચળ આવવાથી મનમાં બહુ હર્ષ પામેલા સમસ્ત કશ્યપનન્દનોએ (સુરાસુરોએ) અમૃતમાં ભાગ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને વાસુકી નામના મહાનાગને બોલાવ્યો ॥૧૨॥

સ તત્રાગાદથો સર્વે તેર્ઽર્ધિ મન્થિતુમુદ્યતાઃ ।

તાનપાંનિધિરાગત્ય મૂર્તિમાનઞ્ચવીદ્વચઃ ॥૧૩॥

સુરાસુરોએ બોલાવવાથી વાસુકી ત્યાં આવ્યો અનતર સમસ્ત સુરાસુરો મળીને સમુદ્રમથનમાં તત્પર થતાં, સમુદ્ર મૂર્તિમાન્ અર્ધને ત્યાં આવીને તેમના પ્રત્યે વચન બોલ્યો ॥૧૩॥

યદિ દાસ્યથ મે યૂયમમૃતાંશં સુરાસુરાઃ ! ।

સોઢાઞસિ વિપુલં તર્હિ મન્દરઘ્રમણાર્દનમ્ ॥૧૪॥

શું વચન બોલ્યો ? તો હે સુરમુરો ! તમો જો મને અમૃતમાં  
ભાગ આપશો તો જ તમોએ કરેલા મંદરાચળ ભ્રમણની ભારે  
પીડને હું સહન કરીશ ॥૧૪॥

તથેતિ તે પ્રતિજ્ઞાય ક્ષિત્વાદાવોપધીલતાઃ ।

પરિવિવ્યુર્નાગરાજં તસિન્કાશ્ચનપર્વતે ॥૧૫॥

આ પ્રકારે સમુદ્રે કહેલા દેવાસુરો અમૃતમાં ભાગ આપવાની  
તેને પ્રતિજ્ઞા કરીને, પ્રથમ ઓપધિઓ તથા લતાઓને સમુદ્રમાં  
નાખીને, મંદર નામના કાંચન પર્વતની ચોતરફ વાસુકી નામના  
નાગને વીંટવા મેંડયા ॥૧૫॥

તતો દેવા હૃદિ હરિં સસ્રુઃ કાર્યસિદ્ધયે ।

સ્મૃતમાત્રઃ સ તત્રાગાદચ્યુતઃ સર્વદર્શનઃ ॥૧૬॥

નાગરાજને વીંટવા પછી દેવતાઓએ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે  
પોતાના હૃદયમાં ભગવાન શ્રીહરિનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણમાત્રમાં જ  
સર્વસાક્ષી સર્વસુદૃઢ અને વળી પ્રથમથી જ જોમણે સહાય માટે  
પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવા અચ્યુત ભગવાન ત્યાં એકદમ આવ્યા ॥૧૬॥

તમાલોક્યામરગણા મુદિતાઃ ફણિનાંપતેઃ ।

પુરોમાર્ગં ગૃહીત્વૈવ તસ્થુસ્તેનાનુમોદિતાઃ ॥૧૭॥

આવેલા ભગવાનને અવતોડીને અમરગણો અતિશય આનંદને  
પામીને, ભગવાને પોતાના કટાક્ષથી જ અનુમોદન આપતાં વાસુ-  
કીના મુખભાગને પકડીને જ ઉભા રહ્યા ॥૧૭॥

દેવતાપક્ષપાતિત્વં સૂચયન્ સ્વસ્ય ચ પ્રમુઃ ।

યત્ર દેવાસ્તત્ર તસ્યૌ તતો દૈત્યાસ્તુ ચુકુધુઃ ॥૧૮॥

પ્રભુ-નિગ્રહાનુગ્રહમાં સમર્થ એવા ભગવાન પોતાનું દેવતા-  
પક્ષપાતિપણું પ્રસિદ્ધમાં સૂચવવા માટે જે તરફ દેવો ઉભા રહ્યા  
છે તે તરફ જઈને ઉભા રહ્યા. આ બધું જોઈને દૈત્યો તો ક્રોધાવમાન  
થઈને બોલ્યા ॥૧૮॥

તપોવિદ્યાવયોજ્યેષ્ઠા અઘોભાગમમઙ્ગલમ્ ।

કથં તિરથો ગૃહ્ણીમ નેદૃશ્ચૂર્ણા વયં ત્વિતિ ॥૧૯॥

શું બોલ્યા? તો અમો તપે કરીને, વિદ્યાએ કરીને અને અવ-  
સ્થાએ કરીને પણ મોટા છીએ. આવા અમો તુચ્છ તિર્થગતિ  
સર્પના અમંગળ પુચ્છભાગને કેમ અહણુ કરીએ? નજ કરીએ.  
અમો કાંઈ એવા તો મૂર્ખા નથી, કે જોથી સર્પનો પુચ્છભાગ  
પકડીએ. અમો બધી બાબતને સમજીએ છીએ ॥૧૯॥

સહ દેવૈસ્તતો વિષ્ણુઃ સ્વયં તાન્માનયન્નિવ ।

પ્રહસ્ય દત્ત્વા ગ્રામ્ભાગં સુરાન્પુચ્છમજિગ્રહત્ ॥૨૦॥

આ રીતે દૈત્યોએ કોપ કર્યા પછી દેવોની સાથે સ્વયં વિષ્ણુએ  
તે દૈત્યોને બાંહે માન આપતા હોયને શું? એમ મંદહાસ કરીને,  
દૈત્યોને તેમની ઇચ્છાને અનુસારે નાગરાજનો મુખભાગ દેવોપાસે  
અપાવીને દેવોપાસે પુચ્છભાગ અહણુ કરાવ્યો ॥૨૦॥

મહાહિવિપ્રફૂત્કારદાહાદમરરક્ષણમ્ ।

ચરિત્રમેતચ્છ્રીમર્તુરિતિ દૈત્યા ન તે વિદુઃ ॥૨૧॥

મહાસર્પ વાસુકિના વિષમય કુહારથી થતા દાહયકી બક્ત  
અમરોના રક્ષણરૂપ આ શ્રીપતિ શ્રીહરિનું ચરિત્ર છે એમ તો તે  
દૈત્યો સમજી શક્યાજ નહિ ॥૨૧॥

તત ઉત્તોલયામાસુઃ સ્વર્ણસાન્વાલિભાસ્વરમ્ ।

મન્દરં કાશ્યપેયાસ્તે ચર્મિકાવદ્ધકચ્છિકાઃ ॥૨૨॥

આરીતે યથાયોગ્ય મુખભાગ પુછભાગનો વિભાગ દેવ દૈત્યોને  
કરી આપ્યા પછી, કશ્યપન્નપિના પુત્ર એવા સુરામુરો ચામડાની  
સશોવડે કચ્છોને બાંધીને, સુવર્ણમય શિખરોની પંક્તિઓવડે  
શોભાયમાન એવા તે મંદરાચળને એકસાથે ઉપાડવા મંજ્યા ॥૨૨॥

દ્વાવિંશતિસહસ્રાણિ યોજનાનાં તમુચ્છિન્નમ્ ।

અમ્મોનિધૌ નિદધિરે ક્રોશન્તોઽત્યર્થમ્ત્સુકાઃ ॥૨૩॥

અંદર બહાર મળીને જેની બાવીસ હજાર યોજન ઉચ્ચાઈ છે એવાપણુ મંદરાચળને અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી ગએલા સુરાસુરોએ એકસાથે ઉચ્ચ આક્રોશ કરવાપૂર્વક સમુદ્રમાં સ્થાપન કરી દીધો ॥૨૩॥

ધાર્યમાણોઽપ્યનાધારસ્તૈરદ્રિરતિગૌરવાત્ ।

યયાવધસ્તલં સઘસ્તદાસંસ્તેઽતિવિહ્વલાઃ ॥૨૪॥

દેવાસુરોએ બહુ બળથી ધારણ કરતાં પણ તે મંદરાદ્રિ નીચે આધારરહિત હોવાથી અતિ ભારને લીધે તત્કાળ સમુદ્રના અધસ્તળને પામી ગયો. આ પ્રકારે થવાથી તે સમયે મથન કરનાર દેવાદેવોતો અતિવિહ્વળ-ઉત્સાહ વિનાના થઈ ગયા ॥૨૪॥

તદા સ ભગવાન્ સાક્ષાત્સર્વથા ભક્તકાર્યકૃત્ ।

સ્તૂયમાનોઽમરૈરદ્રિમુદ્ગ્રે કમઠાકૃતિઃ ॥૨૫॥

આ સમયે સર્વ પ્રકારે ભક્તોનું કાર્ય કરવામાં તત્પર એવા સાક્ષાત્ તે ભગવાન્ અમરગણોએ અતિસ્તુતિ કરવાથી કાચબાનું અલૌકિક રૂપ ધારીને મંદરાદ્રિને ઉચ્ચ ઉપાડી લાવ્યા ॥૨૫॥

ઉત્થિતં તમવેક્ષ્યાશુ સર્વે ફુલ્લહ્વાનનાઃ ।

વભૂવુશ્ચ સ્થિરઃ સોઽભૂત્કૂર્મપૃષ્ઠેઽતિવિસ્તૃતે ॥૨૬॥

ઉચ્ચ ઉપાડી આણેલો તે પર્વત, અતિવિસ્તૃત (લાખ યોજન વિસ્તારવાળા) કાચબાના પૃષ્ઠભાગ ઉપર સ્થિર થઈ રહ્યો. સર્વ દેવો તથા દૈત્યો તત્કાળ સ્થિર રહેલા તે પર્વતને જોઈને પ્રકુલિત મનવાળા અને પ્રકુલિત મુખવાળા થઈ ગયાં ॥૨૬॥

તતો મમન્થુસ્તરસા યાવદ્ગલમપાંનિધિમ્ ।

શ્રમફૂત્કારવદના દેવાદેવાદયોઽદ્યમ્ ॥૨૭॥

સર્વેની સ્થિતિ થયા પછી દેવો તથા અદેવો શ્રમને લીધે ઉપજતા ફુલ્કારવાળાં મુખવાળા હોઈને પોતાના બળપર્યંત વેગથી નિર્દયપણે સમુદ્રને મથા મંડ્યા ॥૨૭॥

આમ્યમાણાત્તતસ્ત્વદ્રેર્વહવો ન્યપતન્ દ્રુમાઃ ।

ઊર્ધ્વદ્રુઘર્ષજો વહ્નિસ્તત્થસિંહાદિમાદહત્ ॥૨૮॥

સુરાસુરોએ વેગથી લભાવેલા તે મંદરાચળ થકી બહુ વૃક્ષો નીચે પડી ગયા. તલેટીમાં જે કોઈ વૃક્ષો ઉભા રહ્યા હતા, તેના પરસ્પર ઘસારાથી ઉપજેલા અગ્નિએ તેમાં રહેલા વ્યાઘ્રાદિ જંતુઓને ઓગરદમથી આળીદીધા ॥૨૮॥

તત્ર નાનાજલચરા વિનિષ્પિષ્ટા મહાદ્રિણા ।

વિલયં સમુપાજગ્મુઃ શતશઃ ક્ષીરવારિધૌ ॥૨૯॥

ક્ષીરસાગરમાં રહેલા અનેક પ્રકારના અનેક જળચર જંતુઓ મહાદ્રિના મહાવેગથી મર્દન થવાથી મૃત્યુને પામી ગયા ॥૨૯॥

સાંવર્તકમહામેઘસજ્જગર્જિતવન્મહાન્ ।

આસીન્મથનનાદશ્ચ પ્રતિધ્વનિવિવર્ધિતઃ ॥૩૦॥

પ્રલયકાળના મહામેઘના સંઘની ગર્જના જેવો મથનનો નાદ પ્રચંદાએ વિશેષ વૃદ્ધિ પમાડતાં અતિ મોટો થવા લાગ્યો ॥૩૦॥

અત્યાકર્ષણશિખાન્નવાસુકેર્મુલ્ખફૂત્કૃતૈઃ ।

હતૌજસોઽતિશિખાશ્ચ દૈત્યા નિજ્જાલવદ્ઘ્રુઃ ॥૩૧॥

સુરાસુરકૃત અતિશય આકર્ષણ (ખેંચવું) ને લીધે અતિ ખેદ-પામતાં છે અંગ જેનાં એવા વાસુકીનાગના મુખના વિષમય કુદ્-વાહાએ કરીને જેમનું ઓજસ હણાઈ ગયું છે, મોટે જ અતિખેદને પામેલા દૈત્યોતો શાંત અગ્નિવાળા અંગારા (કાળા કોલરા) જેવા શોભવા લાગ્યા ॥૩૧॥

અવિપદાં વિપાર્શ્વિં ચ વર્ષન્તિ વહુઘા મુહુઃ ।

લમ્બન્તે સાહિરાજસ્ય સહસ્રવદનાન્યઘઃ ॥૩૨॥

નાગરાજ વાસુકીનાં હજાર મુખો વારંવાર અતિશય અવિપદા વિષરૂપ અગ્નિને વર્ષવા લાગ્યાં અને નીચેપણ લખડી પડ્યાં ॥૩૨॥

દધાર સહસા તાનિ ભગવત્પ્રેરિતો વિશુઃ ।

સઙ્કર્ષણો મહાતેજાઃ સહમાનો વિપાનલમ્ ॥૨૩॥

નીચે લખાડી પડતાં તે હજાર મુખોને ભગવાન વાસુદેવે પ્રેરણા કરેલા મહાસમર્થ મહાતેજસ્વી એવા સંકર્ષણ ભગવાને વિષમય અગ્નિને સહન કરીને સત્વર ઉઘાં ધારી રાખ્યાં ॥૨૩॥

સહસ્રમેકં વર્ષાણાં મથ્યમાનાત્પયોનિધેઃ ।

હાલાહલં વિપમભૂદુત્સર્પદ્વિદિશો દિશઃ ॥૨૪॥

આ પ્રકારે સુરાસુરોએ સાથે મળીને જ્યારે દશ હજાર વર્ષપર્યંત સમુદ્રમથન કર્યું ત્યારે તેમાંથી તેના કૃણરૂપે હાલાહલ નામનું વિષ પ્રથમ નીકળ્યું. નીકળેલું વિષ તત્ક્ષણ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં સર્વત્ર સત્વર વ્યાપી ગયું. હળને જ હાળ કહેવાય, હાળનીપેઠે જઠરને ઉખાડી નાંખતું હોવાથી હાળાહળ કહેવાય. ‘સર્વનાં હૃદયને હળનીપેઠે ઉખાડી બાળી દેનાર’ એવો એનો તાત્પર્યાર્થ છે. ‘હાળાહળ’ એવો પાઠ હોય તો અર્થ સ્પષ્ટ છે ॥૨૪॥

યદાહુઃ કાલકૂટાશ્ચ સર્વલોકાતિદાહકમ્ ।

તેન દન્દહ્યમાનાઙ્ગાસ્તે તુ ચક્રુઃ પલાયનમ્ ॥૨૫॥

વળી જેને કાળકૂટ નામથીપણ કહે છે. કાળ-મૃત્યુનો કૂટ-રાશિ હોયને શુ? અથવા કાળની પેઠે જનોને કૂટાવનાર એટલે દાહ કરનાર તે કાળકૂટ કહેવાય. આવા સાર્થક નામથી વિખ્યાત હોઈને સર્વ લોકોને અતિશય દાહ કરનારા તે આ વિપવડે અતિશય બળતાં છે અંગો જેમનાં એવા સર્વ સુરાસુરો તો એકદમ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા ॥૨૫॥

તતો ब्रह्मा प्रजेशाश्च देवाः सर्वेऽप्युमापतिम् ।

प्रार्थयन्स्तस्य पानार्थं स्तुवन्तः स्तुतिभिर्मुने ! ॥૨૬॥

હે મુને! સુરાસુરોને પલાયનપર જોઈને બ્રહ્મા, દેવતાદિ પ્રજાપતિઓ, દેવો અને બ્રાહ્મ સર્વેએ પણ નીકળેલું વ્યાપેલું મહા

વિષ પાન કરી જવાની પાર્વતીપતિ મહાશિવની સ્તુતિઓવડે  
સ્તુતિ પ્રાર્થના કરી ॥૩૬॥

भगवानथ तं ग्राह सुराणामग्रजो भवान् ।

भवतीत्यग्रजं वार्धेर्गृहाणेदं विपं शिव ! ॥३७॥

બ્રહ્માદિકે પ્રાર્થના કર્યા પછી ભગવાન વિષ્ણુએ પણ શિવને કહ્યું કે-હે શિવ ! તમો દેવતાઓના અગ્રજ-સૃષ્ટિના આરંભમાં દેવોથી પહેલા ઉત્પન્ન થયા છો. અને આ વિષપણુ સમુદ્ર થકી અગ્રજ-પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલું છે. જે અગ્રજ હોય તેનેતો અગ્ર-ભાગ ગ્રહણ કરવો એજ યોગ્ય છે. તો તમો આ વિષનું પાન કરી જાવ ॥૩૭॥

देवानां स भयं दृष्ट्वा करुणश्चाज्ञया हरेः ।

आकर्षद्योगकलया विपं पाणितलेऽखिलम् ॥३८॥

पपौ तत्कण्ठमध्ये च शोषयामास तत्क्षणम् ।

नीलकण्ठ इति ख्यातः दक्षराख्यश्च सोऽभवत् ॥३९॥

આ પ્રકારે ભગવાને કહેલા દયાર્દ્રહૃદયવાળા મહાદેવ દેવોને આવેલો મહાભય જોઈને અને વળી ભગવાનની આજ્ઞાનો વિચાર કરીને સમગ્ર વિષને યોગકળાવડે પોતાના હસ્તતળમાં આકર્ષણ કરીને પાન કરી ગયા. અને તત્કાલ જ કંઠના મધ્યમાં જ તેને શોષણ કરી ગયા. આરીતે હાળાહળ વિષના પાનથી કંઠ નીલ-કાળો થઈ જવાથી નીલકંઠ એવા સાર્થક નામથી વિખ્યાત થયા અને સર્વેને શં-સુખ કરનાર હોવાથી શંકર એવા સાર્થક નામથી પણ પ્રસિદ્ધ થયા ॥૩૮-૩૯॥

पास्यतस्तस्य पाणेर्ये पतिता भुवि विन्दवः ।

तान्नागा वृश्चिकाद्याश्च जगृहुः काश्चनौषधीः ॥४०॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये अमृत-  
मन्यने विषोत्पत्तिनामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

વિષનું પાન કરતાં શિવજીના હસ્તતળ થકી જે કેટલાક વિષ-  
બિંદુઓ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા તે સર્પો વીંછીઓ વિગેરે  
જંતુઓએ તથા કેટલીક ઓષધિઓએ પણ ગ્રહણ કરી લીધા.  
(જેથી તેઓમાં તેવું વિષ જોવામાં આવે છે) ॥૪૦॥

ઇતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષયુષ્મંડે શ્રીવાસુદેવમહાત્મ્યે અમૃત-  
મંથને વિષોત્પત્તિનામૈકાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૧॥

### સ્કન્દ ઉવાચ—

તતો હૃષ્ટાઃ કાશ્યપેયા મન્યસ્થાનમુપેત્ય તે ।  
પુનર્વર્ષસહસ્રં ચ મન્યન્તિ સ પયોનિધિમ્ ॥૧॥  
અધ્યાય ૧૨ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને ! શિવજીએ વિષપાન  
કર્યા પછી બહુ હર્ષને પામેલા દેવો તથા દૈત્યો મથન કરવાના સ્થાન  
પ્રત્યે પાછા આવીને, વળી ફરીથી એક હજાર વર્ષ પર્યંત સમુદ્ર  
મંથનમાં તત્પર થઈ રહ્યા ॥૧॥

મથ્યમાનાત્તથા સિન્ધોઃ સર્વૈસ્તૈરપિ કિન્ચન ।

નાસીચ શિથિલા આસન્મન્થિતારઃ શ્વસન્મુત્તાઃ ॥૨॥

તત્પર તે સર્વેએ હજાર વર્ષપર્યંત સતત સમુદ્રમથન કર્યું પણ  
તેમાંથી ન્યારે કાંઈપણ વસ્તુ નીકળ્યું નહિ ત્યારે તે મથનારાઓ  
શ્વાસભરપુર મુખવાળા હોઈને અતિરાય શિથિલ થઈ ગયા ॥૨॥

વાસુકિશ્ચ મહાસર્પઃ પ્રાણવૈકુલ્યમાસવાન્ ।

મન્યકાલે મન્દરોઽપિ નૈકત્રાસીત્થિરસ્યિતિઃ ॥૩॥

૧ આ અધ્યાયમાં ચાર વ્યૂહભૂતિઓને ધરનારા ભગવાનની શક્તિની  
સહાયથી મથવા માટેલા સમુદ્રયજી ચંદ્રમા આદિ જેમાં છે અને અમૃત  
એતે જેમાં છે એવાં ચૌદ રત્નો ઉત્પન્ન થયાં, આ કથા વર્ણવી છે ૧૧૨॥



મહાસર્પ વાસુકીતો પ્રાણાંત પીધને પામી ગયો. મથવાને સમયે મંદરાચળપણુ નિયત સ્થળે સ્થિર સ્થિતિવાળો રહી રાક્યો નહિ, આડો અવળો ડોલવા લાગ્યો ॥૩॥

सर्वान् दृष्ट्वा निरुत्साहान् प्रद्युम्नो विष्ण्वनुज्ञया ।

देवासुराहिराजेषु प्रविश्य बलमादधौ ॥४॥

આ રીતે સર્વને નિરુત્સાહી જોઈને વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞાથી પ્રદ્યુમ્ન ભગવાને દેવો અસુરો અને વાસુકીમાં પ્રવેશ કરીને બળ ધારણુ કર્યું ॥૪॥

अनिरुद्धोऽपि तर्ह्येव तमाक्रम्य नगाधिपम् ।

सहस्रबाहुभिस्तस्थौ महाचल इवापरः ॥५॥

વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞાથી અનિરુદ્ધ પણુ તેજ સમયમાં નગરાજ મંદરાચળને હજાર હાથવડે ડહાવીને બીજે મહાચળ હોયને શું ? એમ તેની ઉપર સ્થિર સ્થિતિ માટે બેઠા ॥૫॥

ततो ममन्युस्तरसा सम्प्राप्तपरमौजसः ।

सविस्त्रया महाबन्ध ते सुरासुरगणा मुदा ॥६॥

મંદરાચળની સ્થિર સ્થિતિ થયા પછી બહુ બળને પામેલા તથા વિસ્ત્રયને પામેલા તે સુરગણો અને અસુરગણો આનંદ-પૂર્વક વેગથી મહાસમુદ્રને મથવા મંડ્યા ॥૬॥

नारामणानुभावेन नापुर्देवादयः श्रमम् ।

शुशुमे मन्थनं तच्च सममाकर्षणात्तदा ॥७॥

આ રીતે દેવાદિદો તીવ્ર વેગથી મંથવા મંડ્યા પણુ શ્રીનારાયણના પરમ પ્રતાપને લીધે તેના શ્રમને પામ્યા નહિ. મંથન કરવાને સમયે સમ-ન્યૂન નહિ તેમ અધિક પણુ નહિ, એક સરખી રીતે આકર્ષણુ (વલાંણુ) થવાથી તે મંથન બાહુજ શોભાયમાન થયું ॥૭॥

मथ्यमाने महाम्भोधौ सुस्रुवुः परितस्तदा ।

महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौपधीरसाः ॥८॥

આ પ્રકારે દેવાસુરોએ મહાસમુદ્રનું મથન કરવા માંડ્યું ત્યારે મહાવૃક્ષોના રસો તથા ઓષધિઓના રસો મંદસચળની ઓગરદમ અધિકપણે પ્રવાહસદૃશ નીકળવા લાગ્યા ॥૮॥

તથાભૂતાદમ્બુનિધેરાવિરાસીત્કલાનિધિઃ ।

કાન્ત્યૌષધીનામધ્યક્ષઃ સર્વાસાં ચ ઉદીર્યતે ॥૯॥

વલોવા માંડેલા આવા મહાસમુદ્ર થકી કળાઓના નિધિરૂપ ચંદ્રમા પ્રથમ પ્રકટ થયો. જે ચંદ્રમા પોતાની શીતળ કિરણોવડે સમગ્ર ઓષધિઓનો અધ્યક્ષપણે પોષણકર્તા કલ્પો છે ॥૯॥

તતો ગવામધિષ્ઠાત્રી સર્વાસામપિ કામધુક્ ।

હવિર્ધાન્યભવદ્વેનુઃ શીતાંશુસદૃશદ્યુતિઃ ॥૧૦॥

ઓષધિપોષક ચંદ્રમાનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી, સર્વકોઈ ગોળતિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી અને ધૃતાદિ હવિર્દ્યવ્યની ઉત્પત્તિમાં હેતુ હોવાથી હવિર્ધાની અને ચંદ્રમાને સમાન ઉજ્જવળ કાંતિવાળી અને વળી પોતાના સેવકોના સમગ્ર સંકલ્પોને સંપૂર્ણ કરનારી હોવાથી કામદુષ્પા નામથી પ્રસિદ્ધ એવી ધેનુ પ્રકટ થઈ ॥૧૦॥

અશ્વઃ શ્વેતોઽથાવિરાસીદ્વયાનામધિદેવતા ।

ऐरावतश्च नागेन्द्रश्चतुर्दन्तः शशिप्रभः ॥૧૧॥

ત્યારપછી અશ્વમાત્રનો અધિદેવ, શ્વેત વર્ણુવાળો, ઉચ્ચેઃશ્વના નામનો અશ્વ ઉત્પન્ન થયો. તે પછી ચંદ્રમાસદૃશ શ્વેત કાંતિવાળો, ચાર દાંતવાળો, ગજમાત્રનો અધિપતિ ઐરાવત ગજ ઉત્પન્ન થયો ॥૧૧॥

पारिजातो दिव्यतरुस्तरुराजस्ततोऽभवत् ।

मणिरत्नं कौस्तुभाख्यं पद्मरागमभूत्ततः ॥૧૨॥

ત્યાર પછી વૃક્ષરાજ પારિજાત નામનો દિવ્ય વૃક્ષ પ્રકટ થયો. તે પછી રત્ન કમળના જેવી કાંતિવાળો કૌસ્તુભ નામનો શ્રેષ્ઠ મણિ પ્રગટ થયો ॥૧૨॥

તતોઽભવન્નપ્સરસો રૂપલાવણ્યભૂમયઃ ।

સુરાદેવી તતો જન્ને સર્વમાદકદેવતા ॥૧૩॥

ત્યારપછી રૂપ અને લાવણ્યના સ્થાનભૂત અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થઈ. ત્યાર પછી સમગ્ર માદક વસ્તુઓની અધિષ્ઠાત્રી સુરાદેવી ઉત્પન્ન થઈ ॥૧૩॥

આસીદથ ધનુઃ શાર્ફં સર્વશસ્ત્રાધિદૈવતમ્ ।

વાદ્યાધિદૈવતં શૃંગ્લઃ પાંચજન્યસ્તતોઽભવત્ ॥૧૪॥

ત્યાર પછી સમસ્ત શસ્ત્રોનું અધિદૈવત શાર્ફં નામનું ધનુષ્ ઉત્પન્ન થયું. તે પછી વાદ્યમાત્રનો અધિદેવ પાંચજન્ય નામનો દિવ્ય શંખ પ્રકટ થયો ॥૧૪॥

તત્ર ચન્દ્રઃ પારિજાતસ્તથૈવાપ્સરસાં ગણઃ ।

આદિત્યપથમાશ્રિત્ય તસ્થુરેતે તુ તત્ક્ષણમ્ ॥૧૫॥

ઉત્પન્ન થએલાં ઉક્ત રત્નોમધ્યે ચંદ્રમા, પારિજાત કલ્પવૃક્ષ અને અપ્સરાઓનો સમૂહ આ ત્રણ રત્નો તો ઉત્પન્ન થયાની સાથેજ સૂર્યમાર્ગ (આકાશ)ને આશરીને રહ્યાં ॥૧૫॥

વારુણીમશ્વરાજં ચ દૈત્યેશા જગૃહુર્કૃતમ્ ।

ઐરાવતં દેવરાજો જગ્રાહાનુમતાદ્ધરેઃ ॥૧૬॥

સુરાદેવી અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વરાજને તો દૈત્યાધિપોએ તત્કાળે ગ્રહણ કરી લીધો. ઐરાવત નામનો ગજેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞાથી દેવરાજ ઈન્દ્રે ગ્રહણ કર્યો ॥૧૬॥

કૌસ્તુભશ્ચ ધનુઃ શૃંગ્લો વિષ્ણુમેવ પ્રપેદિરે ।

હવિર્ધાનીં તુ તે સર્વે તાપસેમ્યો દદુસ્તદા ॥૧૭॥

કૌસ્તુભમણિ, શાર્ફં ધનુષ અને પાંચજન્ય શંખ, આ ત્રણ રત્નો તો વિષ્ણુ ભગવાનનેજ પામી ગયાં. આરીતે જ્યારે સમુદ્ર યત્રી ઉત્પન્ન થએલાં ઉક્ત વસ્તુઓ સર્વેએ યથાવૈજ્ય લઈ લીધાં

ત્યારે દેવાદિકે સર્વેએ મળીને હવિર્ધાની જે ઘેનું હતી તેતો તપસ્વી ઋષિઓને યોગ્ય જાણીને આપી ॥૧૭॥

મથ્યમાનાત્પુનઃ સિન્ધોઃ સાક્ષાચ્છીરમવત્સ્વયમ્ ।

આનન્દયન્તી સ્વદશા ત્રિલોકીં હતવર્ચસમ્ ॥૧૮॥

વળી ફરીથી વેગથી વહોવા માંડેલા ક્ષીરસાગરચક્રી જે સાક્ષાત્ સ્વયં શ્રી હતાં તેજ કન્યારૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં. દેવાં શ્રી ? તો કાંતિએ રહિત થઈ ગયેલી ત્રિલોકીને પોતાના કૃપાકટાક્ષવડેજ અતિશય આનંદ ઉપજાવનારાં થયાં ॥૧૮॥

તાં ગ્રહીતું તુ સર્વેઽપિ સુરાસુરનરાદયઃ ।

એચ્છંસ્તસ્યાઃ પ્રતાપાત્તુ શૈકેઽન્યેતું ન કશ્ચન ॥૧૯॥

પ્રાદુર્ભવેલાં લક્ષ્મીદેવીને અહણુ કરવા માટે તો સુર અસુર નર વિગેરે સર્વ કોઈએ પણ ઉત્કટ ઇચ્છા કરી. પરંતુ લક્ષ્મીજીના પ્રતાપથીજ કોઈ પણ તેમની સમીપે જવા માટે પણ સમર્થ થયો નહિ ॥૧૯॥

તતસ્તાં પદ્મહસ્તત્વાચ્છ્રી વિદિત્વૈવ વાસવઃ ।

આનન્દં પરમં ગ્રાપ્ય બ્રહ્માદ્યા યે ચ તદ્વિદઃ ॥૨૦॥

ત્યારપછી ઇન્દ્ર સમુદ્રચક્રી પ્રકટ થયેલી કન્યાને હસ્તમાં કમળ હોવાથી 'આ લક્ષ્મીદેવીજ છે' એમ નિશ્ચય કરીને પરમ આનંદને પામ્યો. તેમજ 'આ લક્ષ્મીદેવીજ છે' એમ એમનાં અસાધારણ લક્ષણોથી જાણતા એવા ભવબ્રહ્માદિ દેવો પણ બહુ આનંદને પામ્યા ॥૨૦॥

તાવત્તગ્રામ્યુધિઃ સાક્ષાદેત્ય તાં હૈમ આસને ।

કન્યા મમેયમિત્યુક્ત્વા ગૃહીત્વાઙ્ગ ઉપાવિશત્ ॥૨૧॥

તે સમયમાં શ્રુતિમાન સમુદ્ર ત્યાં આવીને 'આ કન્યા મારી છે' એમ કહીને તેણીને પોતાના ખોગામાં લઈને, પછી સુવર્ણ-મય સિંહાસનમાં પોતે બેસ્યો ॥૨૧॥

પુનરવ્ધેર્મદ્યમાનાદધિકં ચલિમિથ તૈઃ ।

સુધાર્થિભિર્ધૈર્યવદ્ધિરપિ નૈવામવત્સુધા ॥૨૨॥

અમૃત મેળવવાનીજ તીવ્ર ઇચ્છાવાળા, બહુ ધૈર્યવાળા અને બહુ  
અળગાળા એવાપણુ સર્વ સુરો અસુરોએ મળીને ફરીથી અધિકા-  
ધિક સમુદ્રમથન કરવા માંડ્યું પણ તેમાંથી અભિલષિત અમૃતતો  
નીકળ્યુંજ નહિ ॥૨૨॥

તદા શિથિલયત્તાસ્તે નિરાશા અમૃતોદ્ભવે ।

પ્રમ્લાનયક્તાઃ સ્વિન્નાથ વમ્ભુઃ કાશ્યપા મુને ! ॥૨૩॥

હે મુને ! તે સમયે અભીષ્ટ અમૃત નહિ નીકળવાથી નિરાશ  
થએલા, માટેજ કરમાઈ ગયાં છે મુખ જેમનાં અને મનમાં બહુ  
ખેદ પામેલા એવા કશ્યપપુત્ર તે સુરસુરો સમુદ્રમથનમાં શિથિલ  
પ્રયત્નવાળા થયા ॥૨૩॥

દૃષ્ટ્વા તથાવિઘાંસ્તાંશ્ચ મગવાન્કરુણાનિધિઃ ।

ઉદ્યુક્તોઽમૃત્સ્વયં બ્રહ્મન્મન્યનાય હસન્વિશ્નુઃ ॥૨૪॥

હે બ્રહ્મન ! આરીતે નિરાશ નિઃત્સાહી નિષ્પ્રયત્ન તે સુરામુ-  
રોને જોઈને કંઈણાનિધિ મહાસમર્થ ભગવાન સ્વયં હસતા થકા  
મંથનમાટે તરફર થયા ॥૨૪॥

રત્નકાઙ્ગીદૃઢાવદ્ધકચ્છપીતામ્બરદ્યુતિઃ ।

દ્વામ્યાં દ્વામ્યામર્હિં મધ્યે દોમ્યામુભયતોઽગ્રહીત્ ॥૨૫॥

રત્નજડિત કટિમેખળાથી દૃઢપણે બાંધ્યો છે કચ્છ જેનો એવું  
જે પીતામ્બર તેમાં કાંતિ જેમની છે એવા ભગવાન મધ્ય ભાગમાં  
રહીને જે જે હાથવડે વાસુકી નાગને બંને બાજુથી ગ્રહણ કરી  
રહ્યા. એટલે જમણા જે હાથવડે મંદરાચળને વીંટતાં બાકી  
રહેલા મુખભાગને અને ડાબા જે હાથવડે મંદરાચળને વીંટતાં  
અવશેષ રહેલા પુચ્છભાગને પકડી રહ્યા ॥૨૫॥

ધૃતાહિવદના દૈત્યાસ્તસ્યુરેકત એવ તે ।

અકતો ધૃતતત્પુચ્છા દેવાસ્તસ્યુસ્તદાલિલાઃ ॥૨૬॥

ત્યારે સ્વયં ભગવાને મંદરાચળને વીંટતાં બાકી રહેલા વાસુકીના મુખ પુછનો મધ્યભાગ પકડ્યો ત્યારે એક તરફ સમગ્ર દેસો વાસુકીના મુખને (પૂર્વકાચને) પકડીને ઉભા રહ્યા અને એક તરફ સમગ્ર દેવો વાસુકીના પુછને (અધઃકાચને) પકડીને ઉભા રહ્યા ॥૨૬॥

તન્મધ્યગથ્વ ભગવાન્મમન્થાન્નિધિ સલીલયા ।

દદાનો નયનાનન્દં ચચ્ચત્કરવિભૂષણઃ ॥૨૭॥

આરીતે દેવામુરોના મધ્યભાગમાં રહેલા અને કરમાં ચળકતાં ચંચળ કટકાદિ આભૂષણોને ધારી રહેલા એવા ભગવાન મથતા દેવામુરોનાં નેત્રોને આનંદ આપતા થકા લીલાભાગથી સમુદ્ર-મથન કરવા લાગ્યા ॥૨૭॥

બ્રહ્મા સહર્ષિન્નવરૈરન્તરિક્ષસિતસ્તદા ।

અવાકિરંસ્તં કુસુમૈઃ કુર્વન્ જયજયધ્વનિમ્ ॥૨૮॥

ત્યારે ભગવાન પોતે દેવામુરો સાથે સમુદ્રમથન કરવા મંડ્યા ત્યારે મોટા ઋષિઓની સાથે બ્રહ્મા આકાશમાં રહીને ‘જયજય’ આવો દીર્ઘ ધ્વનિ કરતા થકા ભગવાનની ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા ॥૨૮॥

મથ્યમાનાત્તતઃ સિન્ધોર્જજ્ઞે ધન્વન્તરિઃ પુમાન્ ।

વિષ્ણોરંદ્રેન ગૌરાક્ષઃ સુધાકુમ્ભં કરે દધન્ ॥૨૯॥

આ પ્રકારે દેવામુરો સાથે ભગવાને મથવા માટેલા તે ફીર-સમુદ્ર થકી વિષ્ણુના અશભૂત ધન્વન્તરી નામના પુરૂષ પ્રકટ થઈ આવ્યા. કેવા? તો ગૌર અંગવાળા અને હાથમાં અમૃત-કળશને ધારી રહેલા ॥૨૯॥

ઘૃતાદીનાં હિ સર્વેષાં રસાનાં સારમુત્તમમ્ ।

અમૃતં તદ્દહીત્વાસૌ શ્રિયોઽન્તિકમુપાયયૌ ॥૩૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये अमृत-  
मन्यने चतुर्दशरत्नोत्पत्तिनामा द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

પ્રકટ થએલા આ ધન્વંતરી ભગવાન ઘૃતાદિ સમગ્ર રસોના સર્વોત્તમ સારમૂત તે અમૃતકળશને લઈને લક્ષ્મીભૂતી સમીપે આવતા રહ્યા ॥૩૦॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे वासुदेवमाहात्म्ये अमृत-  
मंथने चतुर्दशरत्नोत्पत्तिनामा द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

### स्कन्द उवाच—

उत्प्रेक्षन्तो जायमानं मन्थितारोऽथ तेऽखिलाः ।

आयान्तं ददृशुर्दૂरादन्ति धन्वन्तरिं શ્રિયઃ ॥૧૧॥

અધ્યાય ૧૩ મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! અનંતર મથન કરતા સમગ્ર દેવાગુરો સમુદ્રથકી પ્રકટ થએલા અને લક્ષ્મીભૂતે સમીપે આવતા એવા ધન્વંતરીને દૂરથી ‘આ કોણ હશે?’ એમ ઉત્પ્રેક્ષા કરતા થકા લેવા લાગ્યા ॥૧૧॥

सुधामृतं हेमकुम्भं दृष्ट्वा चास्म करे धृतम् ।

असुराः सहसा ब्रह्मचुत्प्लुत्य जग्मुश्च तम् ॥૧૨॥

હે અહન ! તેમાં અગુરો તો ધન્વંતરીના હાથમાં રહેલા અમૃતપૂર્ણ કનકકુંભને જોઈનેજ એકદમ કુદીને તેને લઈ ગયા ॥૧૨॥

૧ આ અધ્યાયમાં ભગવાને મોદિનીશ્વ ધારીને દેવોને મહામોહ ઉપ-  
જાળીને બાજ દેવાઓને સુધાપાન કરાવ્યું અને સુધાપાનથી અમર બનેલા  
દેવોએ દહેલા દેવો પચાવન કરી ગયા, ઇત્યાદિ કથા વર્ણવી છે.

તત્રાપિ ચલિનો યે તે ગૃહીત્વા દુદુવુસ્તતઃ ।

તાન્ દુર્વલા ન્યપેઘન્ત નીતિવાક્યૈરનુદ્રુતાઃ ॥૩॥

અમૃત કળશને લઈ જતા અસુરો મધ્યે પણ જેઓ વિશેષ બળવાળા હતા તેઓ તે અમૃતઘટને ગ્રહણ કરીને તે સ્થાન થકી પલાયન કરી ગયા. પલાયન કરી જતા તે બળીયા અસુરોની પાછળ દોડતા દુર્બળ અસુરો તેમને તે સમયે નીતિવાક્યો-વડે નિષેધ કરવા લાગ્યા ॥૩॥

અહો ! નૈવમધર્મો વઃ કાર્યો ધર્મપરાયણૈઃ ।

સમશ્રમેભ્યો દેવેભ્યો દત્ત્વા પેયં ન ચાન્યથા ॥૪॥

શું નીતિવાક્ય ? તો અહો !! હે દૈત્યેન્દ્રો ! ધર્મપરાયણ તમારે આવો અધર્મ ન કરવો જોઈએ. ધર્મ શો ? તો સમાન પ્રયાસ કરનારા દેવોને આપીનેજ અમૃત પીવું જોઈએ. અન્યથા-તેમનો ભાગ કરીને તમારે પીવું જોઈએ નહિ ॥૪॥

અનાદ્યત્યેતિ તદ્વાક્યં યયુર્દૂરં ત્વરાન્વિતાઃ ।

તત્રાપિ તેપામન્યોન્યં કરાકૃષ્ટિર્મહત્યભૂત્ ॥૫॥

આવું દુર્બળ દૈત્યોનું વચન જે નીતિસર છે તેને પણ નહિ ગણીને તે બલિષ્ઠ દૈત્યો તીવ્ર ત્વરાથી બહુ દૂર જતા રહ્યા. ત્યાં પણ તેઓને પરસ્પર એક બીજાના હાથમાંથી લઈ લેવા માટે જબરી ખેંચાતાણુ થઈ રહી ॥૫॥

અહં પૂર્વમહં પૂર્વં ન ત્વં ન ત્વં પિવામ્યહમ્ ।

इत्थं विवदमानास्ते नापुस्तप्राशनक्षणम् ॥६॥

ખેંચાતાણુમાં “હું પહેલો પીઉં હું પહેલો પીઉં, તું નહિ તું નહિ, હું પહેલો પીઉં”, આ રીતના વિવાદમાં પડેલા દૈત્યો અમૃત-પાનના અવસરનેજ પામ્યા નહિ ॥૬॥

अथ देवा म्लानवक्त्रा दृष्ट्वा दैत्यैर्हतां सुधाम् ।

अशक्तास्तत्प्रतीकारे शरणं प्रापुरच्युतम् ॥७॥



સારપછી દૈત્યોએ બળ જબરીથી હરિ લીધેલા અમૃતને નેઠ-  
નેજ નેમનાં મુખો કરમાઈ ગયાં છે એવા દેવો દૈત્યોનો પ્રતિકાર  
કરવામાં સ્વયં અસમર્થ હોવાથી અચ્યુત (આશ્રિતોના રક્ષણરૂપ  
વ્રતથી ચ્યુત નહિ થનારા) ભગવાનના શરણુને પામ્યા ॥૭॥

**પાહિ પાહિ જગન્નાથ ! નટં સર્વસ્વમેવ નઃ ।**

**દૈત્યૈર્હતા સુધા સર્વા કા ગતિર્નો ભવિષ્યતિ ॥૮॥**

શરણુ ભગવાનના શરણુને પામીને ઓહ્યા કે-હે જગન્નાથ !  
(તમો જગતના નાથ છો તો) દુઃખી અમારૂં રક્ષણુ કરો, રક્ષણુ  
કરો. અમારૂં તો સર્વસ્વ નાશજ પામી ગયું. શું? તો બળીયા  
દૈત્યોએ જબરાઈથી તમામ અમૃત હરી લીધું, તો હવે અમારી  
શી ગતિ થશે ॥૮॥

**સુધાપાનાદતેઽપ્યેતૈ હન્તુમસાનનં ક્ષમાઃ ।**

**પીતેઽમૃતે તુ તૈરય કિં કરિષ્યામહે વયમ્ ॥૯॥**

તેમાં કાવણુ કહેતા થકા કહે છે—આ દૈત્યો તો અમૃતપાન  
વિનાપણુ અમને હણવાને માટે અત્યંત સમર્થ છે. તો ન્યારે તેઓ  
અમૃતપાનને કરશે ત્યારે તો તેઓ બહુજ બળીયા થઈ જશે.  
એમ થશે તો હાથમાં અમો શું કરીશું. અમારી તો બહુજ  
ભુંડી દશા આવશે ॥૯॥

**સ્કન્દ ઉવાચ—**

**નિશમ્ય દૈન્યં દેવાનાં ભગવાન્મક્તકાર્યકૃત્ ।**

**મામૈષ્ટેતિ સુરાનુક્ત્વા સુધામાદિત્સદાસુરાત્ ॥૧૦॥**

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે મુને! ભગવાનતો ભક્તોનાં  
કાર્યો કરવામાં તત્પર દીનદયાળ હોવાથી ભક્ત દેવોનું દીન વચન  
સાંભળીને, ‘તમો કરો ભય પામશો નહિ’ આવા મધુર વચનથી  
દેવોને પ્રથમ આશ્વાસન આપીને, પછીથી પોતેજ અસુરસમૂહના  
હાથમાંથી મુધા લઈ લેવાની ઇચ્છા કરી ॥૧૦॥

સ્ત્રીરૂપમદ્ભુતં ધૃત્વા સર્વલોકવિમોહનમ્ ।

દૈત્યાન્તિકમુપાગત્ય ચક્રે કન્દુકસેલનમ્ ॥૧૧॥

ક્ષણમાં વિવિધ વિચિત્ર અનંત રૂપને ધરવામાં સમર્થ ભગવાન તો સર્વ કોઈ લોકોને જોતાં જ મહામોહ ઉપજાવે એવું અદ્ભુત અલૌકિક અનુપમ અપૂર્વ સ્ત્રીરૂપને ધારીને, દૈત્યસમૂહની સમીપે જઈને, કંદુકલીલા-દડને હાથમાં લઈને ઉછાળતો, ગ્રહણ કરતો, ફેંકતો, બિગેરે વિવિધ લલિત લીલાને કરતો લાગ્યા ॥૧૧॥

તે તુ તદ્રૂપમાલોક્ય મોહિતાઃ કામવિહલાઃ ।

ત્યક્ત્વા પરસ્પરોન્મર્દ તામુપેત્યાત્રુવન્વચઃ ॥૧૨॥

સમગ્ર દૈત્યો તો અદ્ભુત મોહિની સ્ત્રીસ્વરૂપને જોવામાત્રમાં જ મોહ પામી ગયા અને તેથી જ ઉદ્ભવેલા કામવેગથી વિહ્વળિત થઈ ગયા. એમ થતાં પ્રથમ જે એક ણીજના હાથમાંથી અમૃતઘટ લઈ લેવાની પરસ્પર ધમાલ કરતા હતા તેનો તત્કાળજ ત્યાગ કરીને, સ્ત્રીરૂપ ભગવાનની સમીપે એકદમ આવીને આવું વચન બોલ્યા ॥૧૨॥

સુધાકુમ્ભમિમં ભદ્રે ! ગૃહીત્વા ત્વં વિભજ્ય નઃ ।

સર્વાન્પાયય સુશ્રોણિ ! વયં કશ્યપસૂનવઃ ॥૧૩॥

કેવું વચન ? તો હે ભદ્રે ! (કશ્યાણુભૂતિ) તમો આ અમૃત ભરેલા કળશને ગ્રહણ કરો અને અમને સર્વેને વહેંચીને પાન કરાવો. કેમકે હે સુશ્રોણિ ! (રૂઢનિતંબવાણી) અમો સર્વે કશ્યપ પ્રજાપતિના પુત્રો છીએ. એકજ બાપના અમો પુત્રો છીએ તો અમને સર્વેને સરખીરીતે વહેંચીને તમોજ અમૃતપાન કરાવો ૧૩

इत्युक्त्वा तं ददुस्तस्यै तेऽनिच्छन्त्या अपि स्त्रियै ।

सा ग्राह मम विश्रम्भो न कार्यः स्वैरिणी क्षहम् ॥૧૪॥

મોહિની સ્ત્રીરૂપને જોઈનેજ મહામોહને પામેલા દૈત્યો આવું પ્રથમ વચન કહીને, જેને અમૃતઘટ લેવાની ઇચ્છાજ નથી એવા

પણ સ્ત્રીરૂપ ભગવાનને તે અમૃતઘટ બળાત્કારથી પોતેજ આપી દીધો. અનંતર મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાને અસુરોને કહ્યું કે-મારો વિશ્વાસ તમારે કરવો નહિ, કારણ કે હું તો સ્વૈરિણી-સ્વેચ્છાને અનુસારેજ કાર્યને કરનારી નારી જાતિ છું ॥૧૪॥

**અકાર્યં વઃ કૃતં હોતદ્વિમજિષ્યે નિજેચ્છયા ।**

**ઈત્યુક્તા અપિ તે મૂઢા યથેષ્ટં કુર્વિતિ શ્રુવન્ ॥૧૫॥**

તમોએ જે આ મને અમૃતકળશ સોંપી દેવાનું કાર્ય કર્યું છે તે અકાર્ય-ન કરવા જેવું જ કામ કર્યું છે. આ કાર્ય તમારે કરવા જેવું ન હતું. 'હું તો મારી ઇચ્છામાં આવશે એમજ વહેંચી આપીશ' એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યા છતાં પણ તે મૂઢ બની ગયેલા દૈત્યો 'તમારી ઇચ્છામુજબ કરો' એમજ બોલ્યા ॥૧૫॥

**તતસ્તદાજ્ઞયા સર્વે દેવા દૈત્યાશ્ચ વાસુકિઃ ।**

**નિપેદુઃ પહ્લિશ્ચસ્ત્ર સ્વસ્થમણ્ડલમાશ્રિતાઃ ॥૧૬॥**

સારપણી મોહિનીસ્વરૂપ શ્રીહરિની આશાથી સમુદ્રતટ ઉપર દેવો દૈત્યો અને વાસુકિ વિગેરે સર્વે પોતપોતાના મંડળને અનુસરીને પંક્તિબંધ બેસવા લાગ્યા ॥૧૬॥

**પહ્લિબન્ધોઘટેષ્વેષુ મોહિની સા તુ દૂરતઃ ।**

**સન્મુખં દેવપહ્લીનાં હૈમાસન ઉપાવિશત્ ॥૧૭॥**

અમૃતપાનની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા દેવાદિક સર્વે પોતપોતાની જાતિને અનુસારે પંક્તિબંધ બેસવામાં ઉઘમી થતાં, મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાન તો દૂર પ્રદેશમાં થયેલી દેવોની પંક્તિને સન્મુખ સુવર્ણમય સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયા ॥૧૭॥

**સ્વાન્તિકે ચામૃતઘટં નિધાય સૈળલીલયા ।**

**ઇતસ્તતો વીક્ષમાણા તથૌ નિઃસ્પૃહવત્ક્ષણમ્ ॥૧૮॥**

મોહિનીરૂપથી વિરાજમાન ભગવાન પોતાના સમીપ ભાગમાંજ અમૃતભરેલો કળશ મુકીને, સાહચર્યક સ્ત્રીચરિત્રથી અહીં તહીં

ચારે પાસ બેતા થકા ક્ષણકાળ બાણે કોઈની સ્પૃહાજ ન હોય  
એમ થઈ રહ્યા. અસુરોને ખોતાવિષે વિશ્વાસમાં લાવવા માટે  
નિઃસ્પૃહતા બતાવી ॥૧૮॥

વિપ્રચિત્તિમુલાસ્તર્હિં ये वै दानवयूथपाः ।

सन्दिग्धचित्ता मोहिन्यामासन्देवान्तिकस्थितेः ॥१९॥

મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાન નિઃસ્પૃહતા જેવી એકાદે દર્શાવે છે  
પણ તે સમયે દેવતાઓના અતિ સમીપમાં બેઠેલા હોવાને કારણે  
વિપ્રચિત્તિ પ્રમુખ જે દૈત્યાધિપો કાબેલ હતા તેમના ચિત્તમાં  
'આ દેવપક્ષપાતી કોઈ પણ સ્ત્રી' આપણને છેતરશે કે શું? એવો  
સંશય થઈ આવ્યો ॥૧૯॥

शनैरुपेत्य तद्दृष्टिं वञ्चयित्वा सुधाघटम् ।

जहुः पुनर्दुरात्मानो रहो गत्वा पिपासवः ॥२०॥

સશયની દહતાને પામેલા દુરાત્મા દૈત્યો એકાંત સ્થળમાં જઈને  
અમૃતતું પાન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા થવાથી ધીમે ધીમે  
મોહિનીરૂપ ભગવાનની સમીપે જઈને, તેમની દૃષ્ટિને ઠગીને  
અમૃતઘટને ફરીથી હરી ગયા ॥૨૦॥

नरनारायणौ तत्र मुनिभिः सह चागतौ ।

आस्तां तौ ददृशाते तान्दानवान्हरतोऽमृतम् ॥२१॥

તે સમયે તેજ સ્થળે મુનિઓએ સહિત નરનારાયણ ભગવાન  
પ્રથમથી આવી રહ્યા હતા તેમણે અમૃતને હરી જતા દાનવોને  
લેયા ॥૨૧॥

नारायणेनेपितोऽथ नरस्तान्सहसाऽरुणत् ।

बलादाच्छिद्य तत्कुम्भं मोहिन्यै स ददौ हुतम् ॥२२॥

અગુરકૃત અમૃતહરણને દેખ્યા પછી નારાયણે પ્રેરેલા નર  
ભગવાને અમૃતને લઈ જતા દૈત્યોને એકદમ રોકીને, તેમના હાથ-

માંથી અમૃતકળશને બળાત્ ખેંચી લઇને તત્કાલ મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાનને આપી દીધો ॥૨૨॥

ततो नरं हन्तुकामा आचशस्त्रास्तु दानवाः ।

आपतन्पङ्क्तिविक्षेपो ह्यસुरાणામભૂન્મહાન્ ॥૨૩॥

પોતાના હાથમાંથી અમૃતકુંભ લઈ લેવાથી નર ભગવાનને હણવાની ઇચ્છાવાળા, માટેજ જેમણે શસ્ત્રો ગ્રહણ કર્યા છે એવા દૈત્યો તો પંક્તિમાંથી ઉઠીને યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યા. આ કારણથી અસુરોની પંક્તિઓમાં પણ વિદ્વેષ બહુ મોટો થઈ ગયો ॥૨૩॥

तदा नरोऽपि भगवान्देवदैत्यनरैरपि ।

अजेयो निर्भयो ह्येकः साकं तैर्युयुधे बली ॥૨૪॥

ન્યારે અસુરો ભેગા મળીને પોતાને હણવામાટે આવ્યા ત્યારે ભગવાન નરપણુ, દેવો દૈત્યો નરો વિગેરે સર્વ કોઈએ પણ અજેય (ન હતી શકાય એવા) નિર્ભય બહુબળવાન હોવાથી કોઈની પણ સહાયની અપેક્ષા નહિ રાખીને એકાકીજ અસુરો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ॥૨૪॥

एतस्मिन्नन्तरे देवान्पङ्क्तिस्थान्मोहिनीवपुः ।

अपाययत्सुधां विष्णुः सर्वशो लघुचङ्क्रमः ॥૨૫॥

નર ભગવાનને અને અસુરોને પરસ્પર યુદ્ધ થતાં આવેલા અપેક્ષિત અવકાશમાં મોહિનીરૂપ ધારી રહેલા વિષ્ણુભગવાન ઉતાવળી ગતિવાળા થઈને પંક્તિબંધ બેસી રહેલા સર્વ દેવોને અમૃતપાન કરાવા લાગ્યા ॥૨૫॥

तत्रापि दानवो राहुः सूर्याचन्द्रमसान्तरे ।

प्रविश्य देवतापङ्क्तावुपाविशदलक्षितः ॥૨૬॥

નર ભગવાન અને અસુરોને પરસ્પર યુદ્ધ થાય છે તેને જાણુવા છતાં પણ અસુરપક્ષીય રાહુ તો યુક્તપણે દેવતાઓની પંક્તિમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરીને, સૂર્યચંદ્રના મધ્યમાં બેસી ગયો. સૂર્યચંદ્ર પોતે

અતિશય પ્રકાશથી દીપ્યમાન શરીરવાળા છે, તેમના મધ્યમાં રાહુએ પ્રવેશ કર્યો તેથી બીજા દેવતાઓના બાણવામાં રાહુ આવ્યો નહિ ॥૨૬॥

તત્રાગતાયાં મોહિન્યાં સિશ્વન્ત્યાં તન્મુખે સુધામ્ ।

દશાઽમ્સુચતાં તસ્યૈ પુષ્પવન્તાવુમૌ ચ તમ્ ॥૨૭॥

જે સ્થળમાં રાહુ બેઠો છે તે સ્થળે અમૃતનું પાન કરાવતા કરાવતા મોહિનીરૂપ ભગવાન આવ્યા. આવીને રાહુના મુખમાં અમૃતનું સિંચન કરતાં સમીપમાં બેઠેલા સૂર્યચંદ્રભાષ્યે મોહિનીને પોતાના કટાક્ષવડે ‘આ રાહુ અમુર છે’ એમ તેને સૂચવી આપ્યો ॥૨૭॥

સ્મૃત્યાગતેન ચક્રેણ તર્હૈવાસ્ય ચ સામૃતમ્ ।

શિરશ્ચિછેદાતિમહન્માયાયોપિદ્વપુઃ પ્રમુઃ ॥૨૮॥

રાહુને સૂચવી આપ્યો એજ અવસરમાં સ્મરણભાત્રથી સમીપે આવી પહોંચેલા મુદર્શન ચક્રવડે રાહુના અમૃતથી ભરેલા અતિ-મોટા મસ્તકને મોહિનીએ છેદી નાંખ્યું. આતો અતિ આશ્ચર્ય છે એમ માનતા સાધાર્ણ મુનિના પ્રત્યે કાર્તિક સ્વામીએ ‘માયાયો-પિદ્વપુઃ પ્રમુઃ’ એમ કહ્યું. મોહિની સ્ત્રીનું સ્વરૂપ સ્વેચ્છાથી પ્રદર્શાવી રહ્યા છે, પણ પોતે પ્રભુ-સ્વયં ભગવાન છે. માટે સર્વ આશ્ચર્યમય ભગવાનને વિષે આ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એવાં તો અનંત આશ્ચર્યો એમને વિષે સહજ રહ્યાં છે ॥૨૮॥

તત્કૈલશૃંગપ્રતિમં ગ્રસંલોકાન્નદદ્મશમ્ ।

ગ્રહત્વે સ્થાપયામામ લોકાનાં શાન્તયે હરિઃ ॥૨૯॥

રાહુનું મસ્તક છેદ્યા પછી તે મસ્તક પર્વતના શિખર જેવું મોટું અને લોકોને ગળી જતું અને અતિશય શબ્દને કરતું હોવાથી તેને લોકોની શાંતિ યથા માટે ભગવાને સૂર્યચંદ્રાદિકની પેઠે પ્રદા-ધિકારમાં સ્થાપન કર્યું. એટલે તેની પ્રહોમાં સ્થાપના કરી ॥૨૯॥

દેવાન્સુધાં પાયયિત્વા જગૃહે પૌરુષીં તનુમ્ ।

મગવાનથ દેવાસ્તુ યુષ્ઠુઃ સહ દાનર્વઃ ॥૩૦॥

ત્યારપછી ભગવાને દેવોને સુધાપાન કરાવીને પ્રથમના જેવી દિવ્ય પુરૂષાકાર તણુ ગ્રહણ કરી, દેવતાઓ તો દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ॥૩૦॥

उदन्वतस्तटे युद्धं देवानामसुरैः सह ।

सुधापानातिवलिनामासीद्विष्णुसहायिनाम् ॥૩૧॥

અમૃતપાનથી અતિશય બળને પામેલા અને વળી જેમને વિષ્ણુની મોટી સહાય છે એવા દેવોને અસુરોની સાથે ક્ષીર-સાગરના તટ ઉપર તુમુળ યુદ્ધ થયું ॥૩૧॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे नरेणेन्द्रादिभिश्च ते ।

निहन्यमाना असुराः पलाय्य विविशू रसाम् ॥૩૨॥

તે આ મહાતુમુળ યુદ્ધમાં તો નર ભગવાને અને ઇન્દ્રાદિ દેવોએ અત્યંત હાણવા માડેલા તે અસુરો ત્યાંથી પલાયન કરીને રસાતળમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા ॥૩૨॥

सूर्यश्चास्तंगतस्तावत्सर्वे देवगणास्ततः ।

શ્રિયોઽન્તિકમુપાજગ્મુસ્તદર્શનમહોત્સવાઃ ॥૩૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये देवता-  
मृतपानवर्णननामा त्रयोदशोऽध्यायः ॥૧૩॥

અસુરો રસાતળમાં પ્રવિષ્ટ થયા એજ અવસરમાં સૂર્ય અસ્તા-  
યળને પામ્યો (આથમી ગયો) અનંતર સમગ્ર દેવગણો મૂર્તિ-  
માન લક્ષ્મીનાં દર્શનરૂપ મહાન ઉત્સવવાળા હોવાથી લક્ષ્મીજીની  
સમીપે આવીને બેઠા ॥૩૩॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये देवता-  
मृतपानवर्णननामा त्रयोदशोऽध्यायः ॥૧૩॥

## સ્કન્દ ઉવાચ—

બ્રહ્મા પ્રજેશ્વરાઃ શમ્ભુર્મનવશ્ચ મહર્ષયઃ ।  
 આદિત્યવસુરુદ્રાશ્ચ સિદ્ધગન્ધર્વચારણાઃ ॥૧॥  
 સાધ્યાશ્ચ મરુતશ્ચૈવ વિશ્વેદેવા દિગીશ્વરાઃ ।  
 દસૌ વહ્નિશ્ચન્દ્રમાશ્ચ સ્વયં ધર્મઃ પ્રજાપતિઃ ॥૨॥  
 સુપર્ણાઃ કિન્નરાશ્ચૈવ યે ચાન્યે ગણદેવતાઃ ।  
 શેષાદ્યા વૈષ્ણવા નાગા દેવપત્યશ્ચ સર્વશઃ ॥૩॥

અધ્યાય ૧૪ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને ! લક્ષ્મીજીની સમીપે કોણ કોણ દેવાદિક આવ્યા? તો સ્વયં બ્રહ્મા, દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ, સ્વયં શિવજી, સ્વાયંભુવ આદિક ચૌદ મનુઓ, મરીઆદિ આઠ મહર્ષિઓ, દ્વાદશ આદિત્યો, અષ્ટ વસુઓ, એકાદશ રુદ્રો, સમસ્ત સિદ્ધો, ગંધર્વો, આરણ્યો, દ્વાદશ સાધ્યદેવતાઓ, ઓગલુપત્યાસ વાયુઓ, દશ વિશ્વદેવતાઓ, આઠ ઇન્દ્રાદિ દિગ્પાળો, અશ્વિનીકુમાર, સ્વયં અગ્નિ, ચંદ્રમા, સ્વયં ધર્મપ્રજાપતિ, ગરુડ અરુણ સંપાતિ આદિક મુપલો, કિન્નરો, બીજા આભાસ્વર આદિક ગાનુદેવતાઓ, શેષપ્રમુખ વિષ્ણુભક્ત નાગદેવો, સમગ્ર અભિમત્યાદિ દેવપત્નીઓ, આ સર્વે લક્ષ્મીજીની સન્નિધિમાં આવ્યા ॥૧-૩॥

સાવિત્રી પાર્વતી ચૈવ પૃથિવી ચ સરસ્વતી ।  
 શુચી ગૌરી શિવા સંજ્ઞા શ્રદ્ધિઃ સ્વાહા ચ રોહિણી ।  
 ધૂમોર્ણા ચાદિતિર્ધર્મપત્યો મૂર્તિદયાદયઃ ॥૪॥

૧ આ અધ્યાયમા ત્રિવેણીના નરનારીઓએ મળીને કરેલો લક્ષ્મીજીનો અભિષેકોત્સવ અને લક્ષ્મી નામયજુનો યથાવિધિ યજ્ઞેશો મંગલ વિવાદોત્સવ સવિરતર વર્ણવ્યો છે.



अरुन्धती शाण्डिली च लोपामुद्रा तथैव च ।

अनसूयादयः साध्व्य ऋषिपत्न्यश्च सर्वशः ॥५॥

अह्मानी पत्नी सावित्री, शिवपत्नी पार्वती, गृध्रिणी देवी, अक्ष-  
पुत्री सरस्वती, चन्द्रपत्नी शशी, वज्रपुत्री गौरी, वायुपत्नी शिवा,  
सूर्यपत्नी संज्ञा, कुबेरपत्नी ऋद्धि, अग्निपत्नी स्वाहा, चंद्रपत्नी  
रोहिणी, यमपत्नी धूमोर्षा, कश्यपपत्नी अदिति, भूति दया आदिक  
धर्मपत्नीઓ, वसिष्ठपत्नी अरुन्धती, ब्रह्मचारिणी शाण्डिकी, अगस्त्य  
पत्नी लोपामुद्रा, पतिव्रताधर्ममां रहेली समस्त अनसूया आदिक  
ऋषिपत्नीઓ, आ सर्वे लक्ष्मींणी सभीपे आवी ॥४-५॥

गङ्गा सरस्वती रेवा यमुना तपती तथा ।

चन्द्रभागा विपाशा च शतद्रुदेविका तथा ॥६॥

गोदावरी च सरयूः कावेरी कौशिकी तथा ।

कृष्णा वेणी भीमरथी ताम्रपर्णी महानदी ॥७॥

कृतमाला वितस्ता च निर्विन्ध्या सुरसा तथा ॥

चर्मण्वती पयोष्णी च विश्वाद्या नद्य आययुः ॥८॥

रम्भा घृताची विश्वाची मेनका च तिलोत्तमा ।

उर्वशीप्रमुखास्तत्र सर्वाप्सरस आययुः ॥९॥

गंगा, सरस्वती, रेवा, यमुना, तपती, चंद्रभागा, विपाशा, शतद्रु-  
देविका, महानदी गोदावरी, सरयू, कावेरी, कौशिकी, कृष्णा, वेणी,  
भीमरथी, ताम्रपर्णी, कृतमाला, वितस्ता, निर्विन्ध्या, सुरसा, चर्म-  
ण्वती, पयोष्णी, विश्वा, घृतादि समग्र नदीઓ लक्ष्मींणी सभीपे  
आवी. तथा रम्भा, घृताची, विश्वाची, मेनका, तिलोत्तमा, उर्वशी,  
घृतादि समग्र आप्सरसઓ लक्ष्मींणी सभीपे आवी ॥६-९॥

वैकुण्ठवासिनः सर्वे तथा गोलोकवासिनः ॥

पार्षदप्रवरा विष्णोस्तत्राजगमुः ग्रहर्षिताः ॥१०॥

અણિમાયાઃ સિદ્ધયોઽપ્યૌ શહુપન્નાદયો નવ ।

નિધયો મૂર્તિમન્તશ્ચ સમાજગ્નુઃ શ્રિયોઽન્તિકે ॥૧૧॥

એટલાજ નહિ પણ વૈકુંઠવાસી તથા ગોલોકવાસી સમગ્ર શ્રેષ્ઠ નિધયુપાર્પદો પણ લક્ષ્મીજીના વિવાહમંગળમાં બહુ હર્ષથી ત્યાં આવીયા. તેમજ મૂર્તિમાન અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ અને શંખ પદ્મ આદિક નવ નિધિઓ પણ લક્ષ્મીજીની સમીપે આવ્યા ॥૧૦-૧૧॥

પૂર્ણશારદચન્દ્રોઽપિ તદાનીં પ્રીતયે શ્રિયઃ ॥

નૈશં તમોઽહરત્સર્વં વમ્બુવર્નિર્મલા દિશઃ ॥૧૨॥

ન્યારે લક્ષ્મીજીનાં દર્શન કરવામાં મહા ઉત્સુક બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો તેમની સમીપે આવ્યા ત્યારે સોળ કળાએ સંપૂર્ણ શારદ (શરદઋતુમાં સમુદ્ભવેલો) ચંદ્રમાએ પણ લક્ષ્મીજીની પ્રસન્નતા માટે રાત્રિનું સમગ્ર અંધકાર હરીલીધુ અને તેથી સમગ્ર દિશાઓ બહુ નિર્મળ થઈ રહી ॥૧૨॥

તતોઽભિપેકમારેભે તસ્યા બ્રહ્માજ્ઞયા ઘૃષા ।

મણ્ડપં રચયામાસ સઘસ્ત્વપ્રાતિશોભનમ્ ॥૧૩॥

ચંદ્રોદય તથા યજ્ઞી દેવેન્દ્રે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી લક્ષ્મીજીને અભિ-  
પેક જે સમંત્રક જ્ઞાન તેનો ઉત્સવ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેને માટે વિશ્વકર્મા પાસે અતિશોભાયમાન મંડપ તત્કાળ કરાવ્યો ॥૧૩॥

રત્નસ્તમ્ભસહસ્રાણામાયતામિશ્વ પક્ષિભિઃ ।

ચિત્રૈરનેકૈરુલ્લોચૈઃ શોભિતં કદલીદુમૈઃ ॥૧૪॥

સુગન્ધિપુષ્પનમ્રાભિર્દિવ્યકલ્પદ્રુમાલિભિઃ ।

જુષ્ટં નાનાવિઘૈરઙ્ગદર્શનીયં મનોહરમ્ ॥૧૫॥

કોટિશો રત્નદીપાનાં પક્ષિભિઃ શુદ્ધરોચિષામ્ ।

બ્રાજમાનં તોરણૈશ્ચ મુક્તાહારૈશ્ચ લમ્બિભિઃ ॥૧૬॥

કેવો મંડપ ? તો હજાર રત્નસ્તંભોની લાંબી લાઇખો, વિચિત્ર

અનેક ઉલ્લોચો અને કેળના વૃક્ષોવડે અતિશય શોભાયમાન. વળી  
 મુગન્ધમય પુષ્પભારથી નભી ઝળેલા દિવ્ય કદપવૃક્ષોની પંક્તિ-  
 ઓઝે મુક્ત અને નાનાવિધ રંગોવડે દર્શનીય તેમજ મનોહર. વળી  
 નિર્મળ પ્રકાશવાળા રત્નદીપોની અસંખ્યાત પંક્તિઓવડે તથા ઉલ્લો-  
 ચમાં લટકતા મુક્તાહારોવડે અતિ શોભાયમાન હતો ॥૧૪-૧૬॥

**રત્નસિંહાસને તત્ર ગીતવાદ્યપુરઃસરમ્ ।**

**ઉપાવેશ્ય શ્રિયં ચક્રુરભિષેકં મહર્પયઃ ॥૧૭॥**

આવા રમણીય મંડપમાં સ્થાપેલા વિશ્વકર્માવિરચિત રત્નમય  
 સિંહાસનમાં ગીત વાદ્ય પુરઃસર લક્ષ્મીજીને પધરાવીને મહર્ષિઓ  
 યથાવિધિ અભિષેક ( સમંત્રક જ્ઞાન ) કરવા લાગ્યા ॥૧૭॥

**ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।**

**पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥૧૮॥**

**कुर्वन्तो वृंहितान्येते हेमकुम्भोद्धृतैः शुभैः ।**

**चतुःसिन्धुसमानीतैરમ्यपિञ्चन्त चारिभिः ॥૧૯॥**

કેવી રીતે ? તો ઐરાવત, પુંડરીક, વામન કુમુદ, અંજન,  
 પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ, સુપ્રતીક, આ આઠ દિગ્ગજોએ પોતાની  
 જાતિનો શબ્દ કરવા પૂર્વક, ચાર દિશાઓમાં રહેલા સમુદ્ર થકી  
 આણેલા, કનકકળશમાં ભરેલા, પવિત્ર જળવડે ભગવતી લક્ષ્મી  
 ઉપર અભિષેક કર્યો ॥૧૮-૧૯॥

**मूर्तिमत्यो महानद्यस्तत्राजहुर्जलानि च ॥**

**मन्त्रानुच्चारयन्ति स मूर्ता वेदाः सहर्षिभिः ॥૨૦॥**

ત્યાં આવેલી મૂર્તિમાન મહાનદીઓએ લક્ષ્મીજીના અભિષેક  
 માટે પોત પોતાનું જળ લાવી આપ્યું. મૂર્તિમાન વેદો ઋષિઓ  
 સાથે વેદમંત્રોને ઉચ્ચારવા લાગ્યા ॥૨૦॥

**जगुः सुकण्ठा गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।**

**वाद्यानि वादयामासुरन्ये देवगणास्तदा ॥૨૧॥**

મધુર કંઠવાળા ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા. સમગ્ર અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી. તે સમયે ધીજા જે દેવગણો હતા તે વિવિધ વાદ્યોને વજાડવા શરૂ થયા ॥૨૧॥

મહાનભૂતદાનન્દસિલોક્ષ્યાં સર્વદેહિનામ્ ।

શ્રીસૂક્તાદિ દ્વિજાઃ પેટુર્જુગુર્ગાતાનિ ચ સ્ત્રિયઃ ॥૨૨॥

તે સમયે ત્રિલોકીમાં સર્વકોઈ દેહિઓને મહાન આનંદ વર્તી રહ્યો. જે દ્વિજો હતા તે શ્રીસૂક્ત આદિક સ્તોત્રને બાજુવા લાગ્યા. સ્ત્રિયો તો ગીત-ગાયનમાં અનુકૂળ પદ્યોને ગાવા લાગી ॥૨૨॥

કાંસ્યતાલમૃદંગાંશ્ચ પળવાનકગોમુસ્તાન્ ।

વાદયામાસુરમ્ભોદા દિવિ દુન્દુભયોઽનદન્ ॥૨૩॥

લક્ષ્મીજીના અભિષેક સમયે જે મેઘો હતા તેતો કાંસ્ય તાલ મૃદંગ પણવ આનક ગોમુખ, આ છ પ્રકારનાં વાજાંત્રને વજાડવા લાગ્યા અને સ્વર્ગમાં હુંદુભિઓ સ્વયં વાગવા લાગી ॥૨૩॥

આસીત્કુસુમઘૃષ્ટિશ્ચ સાકં જયરવૈસ્તદા ।

આસંસ્તત્પરિચર્યાયાં ધર્મપત્ન્યશ્ચ સિદ્ધયઃ ॥૨૪॥

વળી તે સમયે જય જય શબ્દ સાથે પુષ્પઘૃષ્ટિ થઈ રહી. લક્ષ્મીજીની પરિચર્યામાં ભૂતિ દયા આદિક ધર્મપત્નીઓ અને અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ તત્પર થઈ રહી ॥૨૪॥

સુસ્નાતાયૈ તતસ્તસ્યૈ કૌશેયે પીતવાસસી ।

દદાવનર્ઘ્યે જલધી રત્નભૂષાશ્ચ ભૂરિશઃ ॥૨૫॥

આ રીતે લક્ષ્મીજીને અભિષેકવિધિ થઈ રહેતાં, રૂડીરીતે જેમનો સમંત્રક આનવિધિ થયો છે એવાં લક્ષ્મીજીને તેમના પિતા સમુદ્રે અમૂલ્ય રેશમી જે પિતાંબર અને રત્નજડિત મુવર્ણુમય બાહુ આભૂષણો આપ્યાં ॥૨૫॥

ઉપવેશોચિતં તસ્યા ઇન્દ્ર આસનમાહરત્ ।

વિશ્વકર્મા કઙ્કણાનિ દદાં સદ્રત્નમુદ્રિકાઃ ॥૨૬॥

ઇન્દ્રે લક્ષ્મીજીને બેસવામાં ઉચિત એવું અમૂલ્ય આસન  
લાવી આપ્યું. વિશ્વકર્માએ લક્ષ્મીદેવીને કંકણો અને રત્નજડિત  
વીંટીઓ આપી ॥૨૬॥

સુધાકરસ્તુ તદ્વાતા નાસાભૂષણમુત્તમમ્ ।

દદૌ તસ્યૈ કેશભૂષાં સદ્રત્નનિચિતાં તથા ॥૨૭॥

બ્રાતા ચંદ્રમાએ તો ભગિની લક્ષ્મીજીને ઉત્તમ નાસિકાભૂષણ  
(વાળી) આપ્યું. અને વળી ઉત્તમ રત્નોવડે જડિત એવું કેશ-  
ભૂષણ (કેશમાં ધારવાનું ઘરેલું) આપ્યું ॥૨૭॥

પદ્મજન્મા દદૌ પદ્મં મુક્તાહારં સરસ્વતી ॥

નાગાથ શેષપ્રમુખાસ્તસ્યૈ રત્નેન્દ્રકુણ્ડલે ॥૨૮॥

બ્રહ્માએ લક્ષ્મીજીને ઉત્તમ કમળ આપ્યું. સરસ્વતીએ મોતીનો  
હાર આપ્યો. શેષજી આદિક નાગોએ લક્ષ્મીજીને રત્નજડિત બે  
કુંડળો આપ્યાં ॥૨૮॥

અઙ્ગનં કુકુમં ચાદાદ્દુર્ગા સૌભાગ્યલક્ષણમ્ ।

લલાટિકાં ચ સાવિત્રી શચી તામ્બૂલપાત્રિકામ્ ॥૨૯॥

તે સમયે દુર્ગા દેવીએ તો સૌભાગ્ય લક્ષણવાળું અંજન અને  
કુકુમ આપ્યું. સાવિત્રીએ લલાટમાં ધારવાનું આભૂષણ આપ્યું.  
ઇન્દ્રાણીએ તાંબૂળ પત્રિકા (તાંબૂળ સોપારી આદિકને રાખવાનું  
પાત્ર) લક્ષ્મીજીને આપ્યું ॥૨૯॥

વસન્તઃ કૌસુમાન્હારાન્કણ્ઠસૂત્રં ચ શૃંગ્ગરઃ ।

વૈજયન્તીં સ્વજં પાશી કુવેરો રત્નદર્પણમ્ ॥૩૦॥

વસંત ઋતુએ પુષ્પોના હારો આપ્યા. શંકરે કંઠસૂત્ર (કંઠી)  
આપ્યું. વરુણે વૈજયંતી (પાંચ વર્ણુનાં પુષ્પોની) માળા આપી.  
અથવા “મૂર્મેર્નાલમપાં મુક્તા માણિક્યં તેજસસ્તથા । વાયોર્ભવતિ  
વૈદ્યં વજ્રમાકાશસંભવમ્ ॥ પદ્મતત્ત્વમયી માલા વૈજયન્તી પ્રકી-  
ર્તિતા” આ સ્મૃતિમાં કહેલા લક્ષણવાળી વૈજયંતી માળા આપી.  
કુવેરે રત્નદર્પણ લક્ષ્મીજીને આપ્યું ॥૩૦॥

અનઘ્યાં કઞ્ચુકીં વહ્નિર્યમોડ્દાઘ્નજનં શુભમ્ ।

દદુસ્તસ્યૈ ચાપરેડપિ મૃયાસ્તત્સમયોચિતાઃ ॥૩૧॥

અગ્નિદેવે લક્ષ્મીજીને અમૃત્ય કંચુકી આપી. યમદેવે મુંદર વીંઝણો આપ્યો. બીજા દેવોએ પણ લક્ષ્મીજીના પહેરામણીના અવસરમાં યોગ્ય વિવિધ આભરણો આપ્યાં ॥૩૧॥

તતઃ સ્વલઙ્કૃતાં કન્યાં કસૈ દદ્યામિમામિતિ ।

સિન્ધુઃ પદ્મચ્છ બ્રહ્માણં તદોવાચ સ સર્વવિત્ ॥૩૨॥

લક્ષ્મીજીને પહેરામણી થઈ રહ્યા પછી, ‘આ રૂઢ અલંકારોવડે અલંકૃત કરેલી મારી કન્યા કેને હું આપું’ એમ જ્યારે સમુદ્રે બ્રહ્માને પુછ્યું ત્યારે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મા બોલ્યા ॥૩૨॥

કન્યા તવેયમમ્મોઘે ! માતા મમ શિવસ્ય ચ ।

દેવાનામથ સર્વેષાં લોકાનામસ્તિ નિશ્ચિતમ્ ॥૩૩॥

બ્રહ્મા શું બોલ્યા ? તો હે સમુદ્ર ! આ લક્ષ્મીરૂપ તારી કન્યા મારી અને શિવજીની અને સર્વ દેવો તથા મનુષ્યાદિક સર્વની પણ માતા છે, એમાં સંશય નથી ॥૩૩॥

નારાયણં વાસુદેવં પરંબ્રહ્માશ્ચિલેશ્વરમ્ ।

પુરુષોત્તમમેવૈકં વિનાસ્યા નાપરઃ પતિઃ ॥૩૪॥

વેદાદિ સમ્પ્રદાયોમાં જેને વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ સર્વેશ્વર પુરુષોત્તમ આદિક શુભાનુશુભ નામોથી નિરૂપણ કર્યા છે તે એક નારાયણ ભગવાન વિના આ લક્ષ્મી કન્યાનો બીજાને કોઈ પણ પતિ થવાને યોગ્ય નથી ॥૩૪॥

અતઃ સાક્ષાદ્ભગવતે ત્રૈલોક્યસુખહેતવે ।

અત્રાગતાયોપવિષ્ટાય દેહ્યસૈ વિધિનામ્બુઘે ! ॥૩૫॥

માટે હે સમુદ્ર ! ત્રિલોકવર્તી જનોને સુખ આપવાને કારણે આ સ્થાનમાં કૃપાથી પધારીને વિરાજમાન થએલા, માટેજ

આપણને પ્રત્યક્ષ થએલા આ ભગવાન પુરુષોત્તમ નારાયણને વિવાહવિધિને અનુસારે તારી કન્યાનું દાન કર્યે ॥૩૫॥

કુરુષ્વ જન્મસાફલ્યં પાવયિત્વા નિજં કુલમ્ ।

સમુદ્રર ભવામ્ભોધેર્દત્ત્વેમાં પરમાત્મને ॥૩૬॥

હે સમુદ્ર ! પુરુષોત્તમ પરમાત્માને આ તારી કન્યાનું દાન કરીને પોતાના કુળને પાવન કરી લે અને જન્મની સફળતાને સાધી લે અને ભવસાગર થકી આત્માનો સમુદ્ધાર કરી લે. આવો અવસર આવવાનો નથી. આ તો પરમેશ્વરની અસીમ કૃપાથી આવેલો અયલસિદ્ધ અન્યદુર્લભ છે ॥૩૬॥

एकस्त्वं सप्तमीं रूपैः सप्तद्वीपविभागतः ।

વિશ્રુતોઽથ વિધાયૈતન્મહર્તીં કીર્તિમાપ્સ્યસિ ॥૩૭॥

હે સમુદ્ર ! યદ્યપિ એકજ તું સાત દ્વીપોના વિભાગથી થએલાં સાત રૂપોએ કરીને સર્વત્ર મોટી વિખ્યાતિને પામેલો છું તથાપિ ભગવાનને કન્યાદાનરૂપ આ માંગણિક મહાકાર્ય કરીને તો તેથી પણ મોટી કીર્તિને પામીશ ॥૩૭॥

इत्युक्तो ब्रह्मणा हृष्टः समुद्रः पुलकाश्रितः ।

મન્યમાનો નિજં ધન્યમદિત્સદ્વિષ્ણવે સુતામ્ ॥૩૮॥

હે મુને ! આ પ્રકારે સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ કહેતાં, મનમાં બહુ હર્ષને પામેલો સમુદ્ર રોમાંચિત શરીરવાળો થઈને, પોતાના આત્માને ધન્યભાગી માનતો થકો ભગવાન શ્રીવિષ્ણુને પોતાની કન્યા આપવાની ઇચ્છાવાળો થયો ॥૩૮॥

ततः सहैव विधिना स सम्प्रार्थ्य तमीश्वरम् ।

વાગ્દાનાદિ વિધાયૈવ ચક્રે વૈવાહિકં વિધિમ્ ॥૩૯॥

વિષ્ણુને કન્યાદાનનો સંકલ્પ કર્યા પછી, સમુદ્ર બ્રહ્માને પણ સાથે લઈને ભગવાનની સમીપે જઈને, તેમને હે ભગવાન ! તમારેજ એક લાયક એવી આ भारी કન્યા તમને હું આપું છું,

તો તમો ગ્રહણ કરો' એમ સવિનય વાક્ય કહેવારૂપ વાગ્દાન આદિક કરીને, પછીથી વિવાહસંબન્ધી વિધિમાં તત્પર થયો ॥૩૯॥

**ધન્યન્તરિશ્ચન્દ્રમાશ્ચ વાસવાદ્યાશ્ચ દેવતાઃ ।**

**આસન્સમુદ્રસ્ય પક્ષે તત્ર વૈવાહિકોત્સવે ॥૪૦॥**

તે આ વૈવાહિક મહોત્સવમાં, બ્રહ્માદિ દેવો મધ્યે જે ધન્યન્તરી ચંદ્રમા અને ઇન્દ્રાદિ દેવો હતા તેતો સમુદ્રના પક્ષમાં (કન્યા-પક્ષમાં) રહ્યા ॥૪૦॥

**વસ્ત્રાભરણયાનાદિદાને ભોજનકર્મણિ ।**

**સન્માનને ચ જન્યાનાં મુખ્યા આસન્સત્ત એવ હિ ॥૪૧॥**

કન્યાપક્ષમાં રહેલા તેઓજ વરપક્ષમાં રહેલા (જનૈયા) ધર્મ-દિકને ઉતારા આદિકપડે સત્કાર કરવો, ભોજન કરાવવું, વસ્ત્ર આભરણ વાહન આદિક આપવું, ઇત્યાદિ ક્રિયામાં પ્રમુખ થઈ રહ્યા ॥૪૧॥

**લક્ષ્મ્યાશ્ચ માઙ્ગલ્યવિધૌ મુખ્યાસ્તત્ર તુ યોષિતઃ ।**

**આસન્ ગઙ્ગાદયો નદઃ શન્યાદ્યાશ્ચ મુરાઙ્ગનાઃ ॥૪૨॥**

**મેનાદ્યા નગપહ્યશ્ચ સિદ્ધ્યશ્ચાણિમાદયઃ ।**

**ચન્દ્રપત્ની તથા કાન્તિઃ સર્વાશ્વાપ્સરસો મુને ! ॥૪૩॥**

તે આ લક્ષ્મીજીના માંગલિક વૈવાહિક મહોત્સવમાં સ્ત્રિયો પ્રધાન થઈ રહી. કઈ તે સ્ત્રિયો ? તો ગંગા આદિક સમસ્ત નદીઓ, ઇન્દ્રાણી આદિક સર્વ મુરાંગનાઓ, મેના આદિક સર્વ પર્વતપત્નીઓ, અણિમાદિ સર્વ સિદ્ધિઓ, ચંદ્રપત્ની રોહિણી તથા કાન્તિ, સમગ્ર અપ્સરાઓ, આ સર્વે મુખ્ય થઈ રહી ॥૪૨-૪૩॥

**નારાયણસ્યાથ વિમોર્લોલાં વૈવાહિકાં વિધિઃ ।**

**શોભયન્પિતરૌ ચક્રે મૂર્તિધર્મોં વિચાર્ય ચ ॥૪૪॥**

આરીતે સમુદ્રપક્ષમાં રહેલાઓની વ્યવસ્થા કર્યા પછી, બ્રહ્માએ



ભગવાન્ શ્રીનારાયણુની વૈવાહિક લીલાને શોભાડવામાટે (આગળ કહેશે એવો) વિચાર કરીને ભૂતિ અને ધર્મને માતા પિતા તરીકે સ્થાપન કર્યા ॥૪૪॥

ધર્મોઽસૌ જગદાધારઃ પૂજ્યશ્ચાશ્ચિલદેહિનામ્ ।

પિતાઽસ્ય ભવિતું યોગ્યો હૃસિશ્ચ પ્રીતિમાન્મૃશમ્ ॥૪૫॥

इयं च मूर्तिः प्रख्याता सर्वसद्गुणजन्मभूः ।

दाक्षायणी धर्मपत्नी માતા ભવિતુમર્હતિ ॥૪૬॥

કેવો વિચાર? તો આ સ્વયં ધર્મ, સમસ્ત જગતના આધાર-ભૂત, સમગ્ર દેહિઓએ પૂજનીય અને વળી આ ભગવાનવિષે અત્યંત પ્રીતિવાળા છે, માટેજ ભગવાન્ શ્રીહરિના પિતાશ્રી થવાને યોગ્ય છે. આ સ્વયં ભૂતિ, સર્વ સદ્ગુણોના નિધિપણે પ્રખ્યાતિને પામેલાં, દક્ષપ્રજાપતિનાં પુત્રી અને વળી ધર્મપ્રજાપતિનાં પત્ની છે, તો આ ભૂતિજ ભગવાનનાં માતૃશ્રી થવાને યોગ્ય છે ॥૪૫-૪૬॥

ततो धर्मस्यापि पक्षे मुख्याः कार्येण्विमेऽभवन् ।

नन्दीश्वरगणेशाभ्यां सहितः शङ्करो मुने ! ॥૪૭॥

महर्षयो मरीच्याद्याः प्रजेशा नारदो मुनिः ।

वैनतेयश्च नन्दाद्याः श्रीदामाद्याश्च पार्षदाः ॥૪૮॥

હે મુને ! આરીતે ભૂતિ ધર્મનો ભગવાનના માતાપિતાપણે નિર્ધાર થયા પછી, 'ધર્મના પક્ષમાં પણ વિવાહસંબંધી કાર્ય કરવામાં આ (આગળ કહેવામાં આવનારા) મુખ્ય થઈ રહ્યા. ક્યા? તો નંદીશ્વર અને ગણપતિએ સહિત શંકર, મરીચ્યાદિ મહર્ષિઓ, દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ, નારદમુનિ, ગરુડેશ્વર, ભગવાનના નંદાદિ તથા શ્રીદામાદિ પાર્ષદો, ઇત્યાદિ અગ્રેસર થઈ રહ્યા ॥૪૭-૪૮॥

दुर्गा च वेदसर्वाणी स्त्रीषु मुख्या बभूवિरे ।

ऋषिपत्न्योऽनसूयाद्या धर्मपत्न्यश्च सर्वशः ॥૪૯॥

સ્ત્રીવર્ગમાં તો પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, અનસૂયા આદિક  
ઋષિપત્નીઓ અને સમગ્ર ધર્મપત્નીઓ મુખ્ય થઈ રહી ॥૪૯॥

સહ વેદાદિભિર્બ્રહ્મા ત્વાસીદુભયપક્ષયોઃ ।

બ્રાહ્મણા વૈદિકા યે ચ વિવાહવિધિકોવિદાઃ ॥૫૦॥

વેદાદિકની સાથે બ્રહ્મા તો બન્ને પક્ષમાં મુખ્ય થઈ રહ્યા, વિવાહ-  
સંબન્ધીવિધિને યથાસ્થિત જાણનારા વૈદિક જે વિપ્રો હતા તે  
પણ બન્ને પક્ષમાં રહ્યા ॥૫૦॥

અથાન્ધિઃ સર્વસમ્મારાઙ્ગિય એવ પ્રસાદતઃ ।

સઘઃ સમ્પાદયામાસ જનયન્દેવવિસ્યમ્ ॥૫૧॥

આ પ્રકારે બન્ને પક્ષની વ્યવસ્થા થયા પછી, પ્રહર્ષ પામેલા  
સમુદ્રે વિવાહમંગળમાં ઉપયોગી સમગ્ર સામગ્રીઓ લક્ષ્મીજીના  
અનુગ્રહથીજ સંકલ્પમાત્રમાં દેવોને વિસ્મય ઉપજાવાપૂર્વક  
સંપાદન કરી દીધી ॥૫૧॥

યદ્યત્સંકલ્પયામાસ હૃદિ તત્તદુપાહૃતમ્ ।

સઘઃ સ્વાન્તિક એવૈક્ષત્તતોઽમૃદતિહર્ષિતઃ ॥૫૨॥

તેને વિવેચન કરી કહે છે-સમુદ્ર, પોતાના મનમાં જે જે  
વસ્તુનો સંકલ્પ કરે તે તે વસ્તુ તત્કાલ પોતાપાસે આવેલુંજ  
જુવે. આ હેતુથી તે અતિહર્ષિત થયો હતો ॥૫૨॥

મધ્યે તુ મણ્ડપસ્યાસાવગ્નિસ્થાપનવેદિકામ્ ।

કારયામાસ વિધિવદ્બ્રાહ્મણૈર્વેદવેદિભિઃ ॥૫૩॥

અલશ્ચકાર તાં વેદિં ગન્ધપુષ્પાક્ષતાદિભિઃ ।

નાનાવિઘૈઃ શુભૈ રક્તૈઃ સાઙ્કરૈઃ કરકૈસ્તથા ॥૫૪॥

સાર પછી બ્રહ્માએ મંડપના મધ્યભાગમાં વેદવેદી વિપ્રોપાસે  
યથાવિધિ અગ્નિસ્થાપનવેદિકા કરાવી. કરાવેલી વેદિકાને ચંદન,  
પુષ્પ, અક્ષત, વિવિધ મુંદર રંગ અને નવા આંકુરોએ સહિત કરકો

(મૃતિકામય મંગળ વેદીના ખુણા ઉપર સ્થાપવાના સોનારૂપાના દળશો) વડે અલંકૃત કરી ॥૫૩-૫૪॥

તતો મહામઙ્ગલવાદ્યધોપૈઃ સમન્ત્રકં સંસ્થાપિતો  
મુનીન્દ્રૈઃ । અનર્ઘ્યવાસાંસિ ચ રત્નભૂપા  
દધાર વિષ્ણુર્મુકુટં ચ દિવ્યમ્ ॥૫૫॥

ત્યારપછી મુનિવરોએ મહામંગળ વાદિત્રયોધોની સાથે મંત્રો-  
ચ્ચારણપૂર્વક મંગલિક પદાર્થોના મર્દન સાથે અભિષેક કરેલા  
ભગવાન્ શ્રીવિષ્ણુએ અમૂલ્ય વસ્ત્રો, મણિજ્વલિત મુવર્ણમય  
આભરણો અને દિવ્ય મુકુટ મસ્તકે ધારણ કર્યો ॥૫૫॥

વાદિત્રનિધ્વાનનિનાદિતાશં નૃત્યત્સુરસ્ટ્રી-  
કલગીતશોમનમ્ । તં મણ્ડપં સોઽથ સુરૈઃ  
સ્તુવદ્ધિઃ સહૈત્ય હૈમે નિપસાદ પીઠે ॥૫૬॥

વસ્ત્રાભરણાદિ ધારણ કર્યા પછી, વિષ્ણુ ભગવાન્ સ્તુતિને  
કરતા બ્રહ્માદિ દેવોની સાથે વિશ્વકર્માએ બનાવેલા મંડપમાં  
આવીને, તેમાં સ્થાપેલા મુવર્ણમય સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયા.  
કેવો મંડપ ? તો પાણવ આનક ગોમુખ આદિક વાદ્યત્રોના મહા-  
નાદથી જેની બધી દિશાઓ સજ્જાયમાન (ગાજી) થઈ રહી હતી  
અને નૃત્યને કરતી મુરાંગનાઓના મધુર ગીતથી બહુ શોભાયમાન  
થઈ રહ્યો હતો ॥૫૬॥

પ્રક્ષાલયામાસ તદ્વિપદ્મજં સ્વપ્રેષ્ઠપત્ન્યા જલધિઃ  
સ ગજ્જયા । મૃદ્ધારસિક્તોત્તમવારિધારયા  
તેદમ્બુ શીર્ષ્ણા ચ દધાર સાન્વયઃ ॥૫૭॥

ભગવાન્ વિરાજમાન થયા એટલે કન્યાપિતા સમુદ્રે ભગવા-  
નના ચરણકમળનું પોતાની પ્રિય ન્યેષ્ઠપત્ની ગંગાજીએ ઝીરીવડે  
છાટેલા પવિત્ર જળની ધારાથી પ્રક્ષાલન કર્યું અને તે પ્રસાદભરત  
પાદપ્રક્ષાલનજળ પરિવાર સાથે સ્વમસ્તકે ધારણ કર્યું ॥૫૭॥

તતઃ પઠન્મજ્જલમુચ્ચકૈઃ શ્રિયં પ્રાદાપયચા-  
મ્બુધિનાચ્યુતાય । પ્રજ્વાલ્ય વહ્નિં વિધિના  
વિધાતા સાકં વૃહદ્ગિર્મુનિમિર્જુહાવ ॥૫૮॥

ભગવાનના ચરણારવિંદનું પ્રક્ષાલન કર્યા પછી, મહર્ષિઓએ  
સહિત બ્રહ્માએ મંગળસ્તોત્રને ઉચ્ચ સ્વરે ઉચ્ચારતાપૂર્વક સમુદ્ર-  
પાસે અચ્યુત શ્રીનારાયણ ભગવાનને લક્ષ્મીશનું યથાવિધિ દાન  
કરાવ્યું. તેપછી અગ્નિને પ્રજ્વાળીને સમુદ્રપાસેજ વૈવાહિક  
હોમ કરાવ્યો ॥૫૮॥

પ્રદાય તસૈ તનયાં મનોજ્ઞાં તત્પાદપદ્મ-  
કનિચદ્વદષ્ટિમ્ । વાસાંસિ રત્નાભરણાનિ  
વાદાદ્ગ્યાંસિ ભૂમ્ને સ સમં દુહિત્રા ॥૫૯॥

તે પછી સમુદ્રે ભગવાન શ્રીહરિને તેમના ચરણારવિંદમાંજ  
એકાગ્ર દષ્ટિ રાખી રહેલાં મનોહર સ્વપુત્રી લક્ષ્મીશનું દાન કરીને  
દીકરી લક્ષ્મીશ સાથે વિરાજમાન જામાતા વિષ્ણુ ભગવાનને  
વસ્ત્રો અને રત્નાભરણો આપ્યાં ॥૫૯॥

હુતસ્ય તસ્યાથ હુતાશનસ્ય પ્રદક્ષિણાં चापि  
सह श्रियैव । चकार चेतांसि निजेक्षकाणां  
स्त्रीणां च पुंसां च हरन्हरिः सः ॥६०॥

વરવધૂને વસ્ત્રાભરણાદિ આપ્યા પછી, લક્ષ્મીપતિ ભગવાન  
શ્રીહરિએ પોતાનાં દર્શન કરતી સ્ત્રિઓ અને પુરુષોનાં ચિત્તોને  
પોતાવિષે હરવાપૂર્વક લક્ષ્મીશ સાથેજ હવિષવડે પ્રજ્વાળેલા  
વેદિસ્થ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા (ભાષામાં જેને મંગળદેશ નામથી  
કહે છે) કરી. આ રીતે સર્વના ચિત્તોને પોતાવિષે હરવારૂપ ગુણ-  
યોગને લીધે 'હરિ' આ નામ સાર્થક થયું ॥૬૦॥

एकासने तौ सह सन्निविष्टौ ब्रह्माण्डमातापितरौ मनोज्ञौ ।  
सम्पूजयामासुरनर्घ्यवस्त्रविभूषणैर्देवगणाः सयोषाः ॥६१॥

એકજ આસનમાં સાથે સારીરીતે વિરાજમાન થએલાં, બ્રહ્માં-  
ડવર્તી સમગ્ર જીવેશ્વરોનાં નિરૂપાધિક માતાપિતા અને સર્વ કોઈએ  
દર્શનીય ભૂતિ એવાં તે લક્ષ્મીનારાયણની સપત્નીક સમગ્ર દેવગ-  
ણોએ અમૂલ્ય વસ્ત્રો વિશ્વવણોવડે રૂડી પૂજા કરી ॥૬૧॥

तदा च गीतानि सुमङ्गलानि त्रियश्च विष्णो-  
र्गुणवर्णनानि । दुर्गादयश्चाथ पुलोमजाद्या  
देव्यो जगुः ससितचारुवक्त्राः ॥६२॥

જ્યારે તે લક્ષ્મી નારાયણ બંને એકાસનમાં બેઠા ત્યારે ધર્મ-  
દેવના પક્ષમાં રહેલી ઉક્ત દુર્ગા આદિક બધી દેવીઓ અને સમુ-  
દ્રપક્ષમાં રહેલી ઉક્ત ઇન્દ્રાણી આદિક દેવીઓ સુંદર મુખથી  
મંદમંદ હાસ કરવા પૂર્વક, જેમાં લક્ષ્મીજીના તથા નારાયણના  
દિવ્ય શુણોતું વર્ણુન છે એવાં માંગલિક ગીતો (ગાયનોપયોગી  
પદો)ને મધુર સ્વરે ગાવા લાગી ॥૬૨॥

द्विधा विभक्तानि सुराङ्गनानां वृन्दान्युपा-  
विश्य च सन्मुखानि । तद्दम्पतीप्रेक्षणकौ-  
तुकानि तथा जगुः प्रेमभरेण तानि ॥६३॥

આ બાબતને સ્પષ્ટ કહેછે-એક વરપક્ષ અને બીજા વધૂપક્ષના  
વિભાગથી પૃથક્ પૃથક્ રહેલાં અને દંપતી લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન  
કરવામાં અતિશય આશ્ચર્યવાળાં એવાં સુરાંગનાઓનાં મંડળો  
તેમની સન્મુખ બેસીને, પ્રેમભરથી માંગળ ગીતોને ઉક્તપ્રકારે  
ગાવા લાગ્યાં ॥૬૩॥

यथा तदाकर्ण्य सुराः समस्ता महर्षयश्चा-  
खिलयोपितोऽपि । स्वान्तस्तमैक्षन्त सह  
त्रियेशं स्फुरन्तमासन्ननु चित्रवच्च ॥६४॥

કેવી રીતે ગીતો ગાયાં ? તો જે પ્રકારે તે ગીતને સાંભળીને  
સમસ્ત સુરો તથા મહર્ષિઓ અને તે સર્વેની સમગ્ર સ્ત્રિયો પણ

પોતપોતાના હૃદયમાં સ્ફુરણાચમાન થએલા લક્ષ્મીસહિત શ્રીનારાયણને પ્રત્યક્ષ દેખવાથી બાણે ચિત્રમાં આલેખી હોય ને શું? એવી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ ॥૬૪॥

પ્રણમ્ય ભક્ત્યા ચ વરાક્ષતાદિ સમર્પ્ય તાભ્યાં  
વિબુધા મુદૈવ । પૃથક્પૃથક્ તુષ્ટુવુર્જિતાભિ-  
ર્વાગ્મિશ્ચ તૌ પ્રાઙ્ગલયો વિનીતાઃ ॥૬૫॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये  
लक्ष्मीनारायणविवाहोत्सवनिरूपणनामा  
चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

બ્રહ્માદિ સમગ્ર દેવો દંપતી શ્રીલક્ષ્મીનારાયણને સપ્રેમ પ્રણામ કરીને, કુકુમ અક્ષત પુષ્પહાર અંબર આભરણ આદિક સમર્પાને, બે હાથ જોડીને વિનીત થઈને અત્યાનંદથી તેમની અતિગંભીર અર્થવાળી વાણીવડે પૃથક્ પૃથક્ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ॥૬૫॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये लक्ष्मी-  
नारायणविवाहोत्सवनिरूपणनामा चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

### ब्रह्मोवाच—

विचार्याहं वेदान् मुहुरुपगतो निश्चयमिमं  
रमारामे भक्तिस्त्वयि दृढतरा यत्नसुभृताम् ।  
भवेत्तर्ह्येवैषां क्षयविरहिता भोगनिकरास्तथा  
स्युर्लोका वै परमपुरुषात्यन्तिकगतिः ॥१॥

अध्याय १५ भो.

પ્રથમ બ્રહ્મા સાક્ષાત્ ભગવાનને વિષે ભક્તિનેજ પરમ પુર-

૧ આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માદિ દેવોએ કરેલી ભગવત્સ્તુતિ અને સમુદ્રે ભગવાનને આપેલી પહેરામણીનું વર્ણન કર્યું છે.

પાર્થપણે કહેતા થકા અને ભગવાનનો ત્યાગ કરીને પોતાને (દેવોને) ભજનારાઓને નિંદતા થકા બે શ્લોકોવડે સ્તુતિ કરેછે- હે પરમપુરુષ! (પુરુષોત્તમ) હું સમગ્ર વેદોને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વારંવાર (ત્રણુવાર) અર્થસાથે વિચાર કરીને એવા દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું. કેવો નિશ્ચય? તો જીવોને જ્યારે રમારામ-રમા જે લક્ષ્મી તેમને આરામ-રમણુથી આનંદ આપનારા. અથવા ભક્તજનોને આનંદ આપે તે રામ (વાસુદેવ) કહેવાય, રમા-લક્ષ્મીએ સહિત એવા રામ તે રમારામ (લક્ષ્મીનારાયણ) કહેવાય. એવા પ્રત્યક્ષ તમારે વિષે અતિદૃઢ ભક્તિ થાય ત્યારેજ પ્રાણિઓને પરમ દિવ્ય હોવાથી ક્ષયરહિત (અક્ષય) એવા ભોગસમૂહો અને તેવાજ તમારા દિવ્ય શોકો અને આત્યંતિકી (પુનર્જન્મમરણે રહિત) મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં સંશય નથી. બીજા બ્રહ્માદિ દેવની ભક્તિ નહિ પણ રમાપતિનીજ ભક્તિ કરવી. તે ભક્તિ પણ જેવી તેવી શિથિલ નહિ પણ સુદૃઢ કરવી. બીજા સાધનોથી નહિ પણ આવી લક્ષ્મીપતિનીજ સુદૃઢ ભક્તિથીજ આત્યંતિકી મુક્તિ મળે છે. આ બધો અર્થ બ્રહ્મા કે જેમને ભગવાનેજ વેદો ભણાવ્યા છે તેમણેજ વેદોને વારંવાર વિચારીને નિશ્ચિત કર્યો છે. એટલે હવે આમાં સંશયને સ્થાન નથી. (આથી સર્વેજ બ્રહ્માએ સમગ્ર વેદોનું પરમ તાત્પર્ય પ્રાપ્યભૂત લક્ષ્મીપતિ ભગવાન વાસુદેવમાં અને તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત ભક્તિમાં સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું. આ બધો બ્રહ્માએ પ્રદર્શવિદ્નો અર્થ “આલોચ્ય સર્વેશાસ્ત્રાણિ વિચાર્યં ચ પુનઃ પુનઃ । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥” “भक्त्या लभ्यस्त्वनन्वया” “भक्त्येकलभ्यः पुरुषोत्तमोऽसौ” ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે ) ॥૧॥

अजानन्तस्त्विदं भृतरजस्तमस्कानपि हरे!

भजन्त्यस्मान् देवान् बहुविधतपोर्चासरणिभिः ।

त एवोक्ता मूढाः क्षयरहितसौख्यं न कुहचिच्छम-

न्तेऽतस्त्वां वै निजहृदि दधे केशवमहम् ॥૨॥

હે હરે ! આ પ્રકારે 'આપને વિષે એકાંતિકી ભક્તિવાળાઓને જ અક્ષય લોકાદિકની પ્રાપ્તિ છે' એમ નહિ જાણનારા જે અજ્ઞનો રત્નેશુભ્રુતમોશુભ્રુતી ભરેલા (રજતમથી મલિન અંતઃકરણ-વાળા) એવા પણ અમો દેવોને નાનાપ્રકારના કૃચ્છ્ર્યાંદ્રાયણાદિ તપોભાગોંવડે અને પૂજાભાગોંવડે ભજે છે તેમને જ શાસ્ત્રોમાં મૂઢ કહ્યા છે. તે મૂઢ જનો અક્ષય મુખને ક્યારેય પણ પામતા નથી. માટે હું "ક હૃતિ પ્રહ્લણો નામ ફંશોઽહં સર્વદેહિનામ્ । આર્વાં તવાગ્રસમ્ભૂતો તસ્માત્ કેશવનામધાન્" આ નિરૂક્તિને અનુસારે ભવ-પ્રહ્લાને સ્વયંશમાં વર્તાવારૂપ શુભયોગને લીધે સાર્થક કેશવનામથી કહેલા. અથવા "પ્રશસ્તનીલકેશસ્વાત્ કેશવઃ પરિકીર્તિતઃ" આ નિરૂક્તિને અનુસારે શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીકણા સ્વામ વાંકા કેશવાળા હોવાથી કેશવનામથી કહેલા. અથવા "યસ્યાત્રવૈવ દુષ્ટાત્મા હતઃ કેશી જનાર્દન ! । તસ્માત્કેશવનામ્ના ત્વં લોકે રચાતિ ગમિષ્યસિ ॥" આ નિરૂક્તિને અનુસારે કેશવ નામથી કહેલા એવા તમો ભગવાનનું જ મારા હૃદયમાં ધ્યાન કરું છું. (આ શ્લોકથી પ્રહ્લાએ રત્નેશુભ્રુ તમોશુભ્રુ દેવોના ઉપાસનનો સહેતુ નિષેધ કરવા પૂર્વક એક નિર્શુભ્રુભૂતિ ભગવાનની જ ઉપાસના કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે) ॥૨॥

### શંકર ઉવાચ-

ત્રયી સાહ્યવેદાન્તપ્રોગાઃ પુરાણં તથા પશ્ચરાત્રં  
પ્રમો ! ધર્મશાસ્ત્રમ્ । તવૈવાતિમાહાત્મ્યમેકસ્ય  
નિત્યં પ્રકારૈરનેકૈર્હિ ગાયન્તિ મત્તયા ॥૩॥  
ત્વદેવેશ ! શાસ્ત્રાણિ ચૈતાનિ ભૂમ્નો વમ્ભૂવુસ્ત્વ-  
દેકાશ્રયાણ્યાદિકલ્પે । રમાસેવ્યપાદામ્બુજં શા-  
સ્ત્રયોર્નિ તમાદ્યં મવન્તં મજે વાસુદેવમ્ ॥૪॥

શંકર સ્તુતિ કરેછે-હે પ્રભો ! વેદત્રયી, (ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદ) સાંખ્યશાસ્ત્ર, વેદાંત-ઉપનિષદો, યોગશાસ્ત્ર, બ્રાહ્માદિ પુરાણો, પચગ્રન્થ, સમગ્ર ધર્મશાસ્ત્રો, આ સર્વે એક-જેને કોઈ



સમાન કે અધિક નથી એવા અદ્વિતીય આપનાજ નિરતિશય મહિમાને નિરંતર અનેક પ્રકારોએ કરીને (યજ્ઞપુરુષાદિ જુદાં જુદાં નામો જણાવાની રીતિથી) ભક્તિથી ગાય છે. હે ઈશ ! આદિ કલ્પમાં આ વેદાદિ સમગ્ર શાસ્ત્રો સર્વકર્તા સર્વેશ્વર તમારા થકીજ ઉદ્ભવ્યાં છે. અને તમારોજ એક આશ્રય કરીને રહ્યાં છે. માટેજ તમો શાસ્ત્રયોનિ કહેવાઓ છો. તો હું લક્ષ્મીએ સેવ્ય ચરણકમળ જોમનું છે એવા આદિપુરુષ સર્વકારણ તમને વામુદેવને ભલું ધું. (આ બે શ્લોકથી સંકરે લક્ષ્મીપતિ ભગવાનને સર્વ શાસ્ત્રના સમુત્પાદક કહેવા પૂર્વક તે શાસ્ત્રોત્તરે એક તેમનું સ્વરૂપ જ્ઞાતવ્ય કહીને, સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રકારભેદથી ભગવન્માહાત્મ્યમાંજ પરમ તાત્પર્ય કહ્યું છે. આ બધો તત્વાર્થ “અસ્ય મહતો મૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદગ્નવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વાદ્વિરસ ઇતિહાસઃ પુરાણં વિદ્યા ઉપનિષદઃ શ્લોકાઃ સૂત્રાણ્યનુવ્યાખ્યાનાન્યસ્યૈવૈતાનિ સર્વાણિ નિઃશ્વસિતાનિ” “સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ” “સર્વે વેદા યત્રૈકં ભવન્તિ” “નારાયણપરા વેદાઃ” “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્રોએ વર્ણવ્યો છે) ॥૩-૪॥

**ધર્મ ઉવાચ—**

કથા ત્વદીયા ભવપાશમોચની સુધૈવ તાપ-  
ત્રયતપ્તદેહિનામ્ । અનેકજન્માઘચયાપહા-  
રિણીં તનોતિ મર્ત્તિં વયુનં તવાજ્ઞસા ॥૫॥  
સદૈવ સા કર્ણપથેન હૃદરીં વિશત્ત્વનન્તા-  
મિધ ! સન્મુસ્તોદ્રતા । મમ ત્વદન્યા હરતાચ્ચ  
વાસના દયાન્ધયે તે પ્રમવિષ્ણવે નમઃ ॥૬॥

ધર્મદેવ બે શ્લોકવડે સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન્ ! તમારી કથા (તમારાં નામો ગુણો અને ચરિત્રોનું કીર્તન) અધ્યાત્મ અધિભૂત અને અધિદૈવ નામના ત્રણ તાપથી તપી ગએલા દેહિઓને અમૃતતુલ્ય છે. વળી સંસારરૂપ પાશને છેદનારી અને અનેક

જન્મોના પાપપુંજોને હરનારી છે. એટલુંજ નહિ પણ તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને તમારે વિષે ભક્તિને પણ અનાયારથી વિસ્તારનારી છે. તમારી કથાથીજ દુઃખદુરિતની નિવૃત્તિ થવાપૂર્વક તમારે વિષે જ્ઞાન ભક્તિ હિપજે છે. એમાં બહુ પ્રયાસ પણ પડતો નથી. માટે હું તો તમારી કથાનેજ મોક્ષમાં સર્વોત્તમ સાધન માનું છું. તો હે અનંતનામન! તે કથા તમારા એકાંતિક વક્તા ભક્તોના મુખથી નીકળતી થકી કર્ણમાર્ગદ્વારા મારી હૃદયગુહામાં સદૈવ પ્રવેશ કરો. (મારા કણો તમારી કથાનેજ સાંભળો, ધીભળને નહિ) અને તેમાં વિરોધી જે તમારા થકી અન્ય વિષયની વાસનાઓ મને વર્તે છે તેને પણ વિનાશ કરો. એટલીજ હું પ્રાર્થના કરું છું. દયાના નિધિરૂપ, માટેજ પ્રતિયુગ પ્રકટ થવાના સ્વભાવવાળા તમોને મારા નમસ્કાર છે. (આ બે શ્લોકથી ધર્મદેવે ભગવાનની કથાનો મહિમા કહ્યો) ॥૫-૬॥

### પ્રજાપતય ઝુચુ:-

ધન્યા एते कल्पवृक्षा यदीयां छायामेतामा-  
श्रितस्त्वं सहश्रीः । धन्यः कर्ता मण्डपस्यास्य  
ते वै धन्यैषा भूर्यत्र पीठं तवेश ! ॥७॥  
धन्यो लोके नूनमेपोऽम्बुराशिः साक्षात्तुभ्यं  
येन दत्ता स्वकन्या । धन्याश्चैते त्वां वयं वीक्ष-  
माणा धन्येशानं श्रीपतिं त्वां नताः स्मः ॥८॥

પ્રજાપતિઓ સ્તુતિ કરે છે—હે ઈશ! આ તમારી આગળ વર્તતા કલ્પવૃક્ષો ધન્ય-મહા ભાગ્યશાળી થયા છે, કારણ કે જેમની આ શીતળ છાયાને તમો ભગવાન ભગવતી લક્ષ્મી સાથે આશ્રય કરી રહ્યા છો. (જેની છાયા તમે વિરાજમાન છો) આ મંડપનો કર્તા વિશ્વકર્મા ધન્ય-કૃતાર્થ થઈ ગયો છે, કેમ કે જેમાં તમો સલક્ષ્મી સરાજમાન થયા છો. આ પૃથ્વી ધન્ય-મહાભાગ્યવતી થઈ છે, કેમકે જેની હિપર તમારે બેસવાનું સિંહાસન

સ્થાપન કર્યું છે. આ જગતમાં આ સમુદ્ર પણ નિશ્ચે ધન્ય-મહા ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે જેણે સાક્ષાત્ પરમાત્મા તમને પોતાની કન્યા આપી. આ તમારી સન્નિધિમાં વર્તતા અમો સર્વે પણ ધન્ય-કૃતાર્થ થયા છીએ, કેમકે અમો સ્વયં ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી રહ્યા છીએ. આ રીતે આપના સંબંધમાત્રથી ધન્યભાગી થએલા કલ્પવૃક્ષાદિકના સ્વામી શ્રીપતિ તમને અમો સેવકો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (આ એ શ્લોકથી પ્રજ્ઞપતિઓએ ભગવાનના જે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધને પામેલાઓની ધન્યતા વર્ણવી) ॥૭-૮॥

### મનવ ઝઙ્ગુ:-

ધર્મઃ સ્વલુ સ હિ પરમો ધર્મેભ્યો માધવ ! સકલેભ્યોઽપિ ।

મક્તિર્મવતિ યતો વૈ ધર્મશુભિ ત્વયિ હિ નિરવદ્યા ॥૯॥

ધર્માત્માનં ભગવન્ ! ધર્મધુરીણં ચ ધર્મપાતારમ્ ।

સર્વાતિપ્રિયધર્મં નૂમસ્ત્વાં ધર્મસમ્ભૂતિમ્ ॥૧૦॥

મનુઓ સ્તુતિ કરે છે—હે માધવ ! (મા-લક્ષ્મીના ધવ-પતિ તે માધવ કહેવાય. અર્થાત્ લક્ષ્મીપતિ) સમગ્ર ધર્મોની અગ્રે-ક્ષાએ તેજ પરમ ધર્મ કહ્યો છે. કયો તે પરમ ધર્મ ? તો જેણે કરીને ધર્મના આધારભૂત સાક્ષાત્ પરમાત્મા આપને વિષેજ નિર્દોષ (વિષયાસક્તિરૂપ હોયે રહિત) એકાંતિકી ભક્તિ નિશ્ચે થાય. એજ સર્વોત્કૃષ્ટ ભાગવત ધર્મ માન્યો છે. હે ભગવન્ ! ધર્મના આત્મા, (ધર્મના આત્મા-સ્વરૂપભૂત, અર્થાત્ જેનો આશ્રય કરીને ધર્મ રહ્યો છે.) ધર્મ ધુરને ધારી રહેલા, ધર્મના પાલક, સર્વની અગ્રેક્ષાએ અતિપ્રિય જેમને ધર્મ છે અને ધર્મથકી જેમનો પ્રાદુર્ભાવ છે એવા સનાતન ધર્મભૂત તમારી અમો સ્તુતિ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી મનુઓએ ભાગવત ધર્મનું સ્વરૂપ અને તેની જ ભગવદ્પ્રિયતા કહી. આ અર્થ 'ધર્મણ્યે ધર્મવર્મેણિ' 'કૃણ્ણં ધર્મં સનાતનં' ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે) ॥૯-૧૦॥

### ઋષય ऊचुः-

મક્ત્યા હીનસ્ત્વદ્વિમુલ્લો વયુનાર્થો શ્રામ્યન્ ભૂયોઽપ્યસ્ય  
ન સિદ્ધિં સમુપૈતિ । તદ્દાસક્તઃ કર્મણિ કામ્યે તુ  
કુતોઽસૌ સૌર્ય્યં યાયાદક્ષયમાનન્દમહાબ્ધે ! ॥૧૧॥

મક્ત્યા નિત્યં ત્વામત એવ વયં વૈ શ્રદ્ધાયુક્તા ધર્મ-  
તપોનિગમાદ્યૈઃ । માયાતીતં કાલનિયન્તારમુદારં  
ધ્યાયામઃ શ્રીકાન્ત ! પરાત્પરમેકમ્ ॥૧૨॥

ઋષિઓ સ્તુતિ કરે છે—આનંદના મહાનિધિરૂપ હે ભગવન !  
તમારાથકી વિમુખ, માટેજ તમારેવિષે ભક્તિએ રહિત એવો આ  
જન, કેવળ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ અર્થમાટે વારંવાર તેનાં  
પ્રાણાયામાદિ સાધનોવડે બહુ પ્રયાસ કરવા છતાં પણ તેની  
સિદ્ધિ (આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ રૂપ)ને જ્યારે પામતો નથી, તો  
સ્વર્ગાદિરૂપને આપનારા જ્યોતિષોમાદિ કામ્ય કર્મમાં આસક્ત,  
તમારાથકી વિમુખ એવો જન તો આત્મજ્ઞાનજન્ય અક્ષય મુખને  
ક્યાંથી પામે ? નજ પામે. તમારે સન્મુખ થઈને તમારે વિષે  
ભક્તિવાળો જન તો આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ સિદ્ધિને નિશ્ચે પામે છે.  
ભક્તિ વિનાનું કેવળ શુષ્ક આત્મજ્ઞાન નિરર્થક છે, ભક્તિ જ  
મહામુખનું નિદાન છે, માટે જ હે લક્ષ્મીકાંત ! અમો સર્વે  
શ્રદ્ધાએ યુક્ત થઈને, સ્વોચિત સદાચરણરૂપ ધર્મ તથા કૃત્યકાંદ્રા-  
યણાદિરૂપ તપ તથા વેદાધ્યયનાદિ સાધનોએ સહિત ભક્તિથી એક  
તમારું જ નિરંતર ધ્યાન કરીએ છીએ. તમો કેવા ? તો માયાતીત,  
કાળનિયંતા, મહાઉદાર, પરાત્પર અદ્વિતીય છો. (આ શ્લોકથી  
ઋષિઓએ ભગવદ્ભક્તિએ રહિત જ્ઞાનની અને તેવા કર્મની  
નિંદા કરવાદ્વારા ભક્તિનો ઉત્કર્ષ કર્યો છે. આ અર્થ—‘શ્રેયઃસ્વાર્થે  
મક્તિમુદસ્ય તે વિમો ! ક્ષિયન્તિ ચે કેવલબોધલબ્ધયે । તેપામસૌ  
કેશલ યવ શિપ્યતે નાન્યથયા સ્થૂલસુપાવઘાતિનામ્’ “નૈવકર્મ્યમપ્ય-

દ્યુતભાવવર્જિતં ન શોભતે જ્ઞાનમલં નિરજ્ઞાનમ્ । ક્રુતઃ પુનઃ દાશ્વદમ-  
દ્રમીશ્વરે ન ચાર્પિતં કર્મે ચદપ્યકારણં” “ધર્મેઃ સ્વનુષ્ટિતઃ પુંસાં વિશ્વક-  
સેનકથાસુ યઃ । નોત્પાદયેદદિ રતિં શ્રમ ણુવ હિ કેવલમ્” ઇત્યાદિ  
વચનોઽયે વર્ણુચ્ચો છે ) ॥૧૧-૧૨॥

**ઇન્દ્ર ઉવાચ-**

ભગવન્નુરુદુઃસ્વિતા વયં નનુ દુર્વાસસ એવ હેલનાત્ ।  
ન ભવન્તમૃતેઽવિતું હિ નો વિધિરુદ્રપ્રમુખા ઇમેઽશ્વકન્ ॥૧૩॥

વિગતાશ્વિલસમ્પદો નિરન્નાઃ સમભાવં શ્રુવિ  
પામરૈરુપેતાઃ । ભવતૈવ વયં હૃતાપદઃ સઃ  
સપદિ શ્રીહરયે નમોઽસ્તુ તુમ્યમ્ ॥૧૪॥

ઇન્દ્રદેવ સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન્ ! અમો દેવતાઓ,  
દુર્વાસાનામના મુનિવરના અપરાધને લીધે જ બહુ બહુ દુઃખીયા  
થઈ ગયા હતા. આ દુઃખથી અમારૂં રક્ષણ કરવા માટે તમારા  
વિના આ ભવ બ્રહ્માદિ દેવેન્દ્રો પણ સમર્થ થયા ન હતા. દુર્વા-  
સાના અતિક્રમને લીધે અમારી સમસ્ત સંપત્તિઓ નષ્ટ થઈ  
હતી, માટે જ અમો અત્રના આહારે રહિત અને ભૂમિમાં પામર  
જનોના જેવી દુરંત દુર્દશાને પામી ગયા હતા. હાલમાં મહાસમર્થ  
આપે જ અમારાં સમગ્ર દુઃખો સત્વર ટાળી નાંખ્યાં. માટે જ  
શ્રીહરિ-અમારાં સમગ્ર દુઃખને હરનારા હોવાથી શ્રીહરિ નામથી  
વિખ્યાતિને પામેલા આપ ભગવાનને નમસ્કાર છે. (આ શ્લોકોથી  
ઇન્દ્રે ભગવાનનું સર્વ દેવોની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠપણું અને સર્વ  
સંકટને હરવાપણું કહ્યું છે. આ અર્થ “હરણાત્સર્વદુઃખાનાં હરિ-  
ભિષીયતે” આ નિશ્ચિતને અનુસારે છે) ॥૧૩-૧૪॥

**અગ્નિરુવાચ-**

ગીર્વાણદાનવનરાણ્યુપજીવનાન્નં યન્નિર્મિતં હિ ભવતૈવ  
તતો બુધાસ્તુ । યજ્ઞેષુ તેન યજનં તવ કુર્વતેઽથ

ત્વચ્છેપમન્યદિવિષદ્મ્ય ઉપાનયન્તિ ॥૧૫॥  
કામ્યેષુ કર્મસુ રતા અપિ યાજ્ઞિકાસ્તે તત્કર્મવન્ધનત  
આશુ વિમુચ્ય યાન્તિ । ત્રાહ્ણીં ગતિં તદિતરે તુ ભવન્તિ  
ચૌરાઃ શ્રીયજ્ઞપૂરુષમહં પ્રણમામિ તં ત્વામ્ ॥૧૬॥

અગ્નિદેવ સ્તુતિ કરે છે—હે દેવદેવ ! જે હેતુભાટે સુર  
અસુર નર આદિકના ઉપજીવનભૂત જે અન્ન ઘઉં ઇંડર જવ  
આદિક છે તે તમોએ જ પ્રથમથી ઉપજાવેલું છે તે હેતુ ભાટે  
સારા બુધ જનો તો તે હવિષ્યાન્નના દાનવડે યજ્ઞોમાં તમારું જ  
યજન-પૂજન કરે છે. તમારું યજન કર્યા પછી જ તમારા પ્રસાદ-  
ભૂત તે અન્નાદિકનું ઇતર દેવોને નિવેદન કરે છે. બીજા દેવોને  
નિવેદન કર્યા પછી અવશિષ્ટ તે પ્રસાદભૂત અન્નાદિક ઉપજીવનાન્ન  
હોવાથી સ્વયં જમે છે. તમોને પ્રથમ નિવેદન કરેલા અન્નાદિકે  
કરીને અન્ય દેવોનું યજન કરનારા જે યાજ્ઞિકો છે તે યદ્યપિ  
કામ્ય-પુત્રૈવણાદિ વિષયાર્થ કર્મોમાં પ્રીતિવાળા છે તથાપિ તે  
કામ્ય કર્મના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને તત્કાળ બ્રાહ્મી ગતિ (બ્રહ્મ-  
પુરુષાત્મ)ને જ પામે છે. જેઓ તમને નહિ નિવેદન કરેલા અન્નનું  
ભક્ષણ કરનારા અને અન્ય દેવમાત્રનું યજન કરનારા છે તે તો  
ભગવાનના ચોર થાય છે. ભગવાને પોતાના યજન ભાટે અન્ન  
ઉપજાવ્યું છે. તેમને નિવેદન કર્યા વિના તેથી અન્યનું યજન કરે  
કે સ્વયં ભક્ષણ કરે તો તે ભગવાનના ચોર જ કહેવાય. પારકી  
વસ્તુને હરીને સ્વાર્થ ભાટે સ્વીકારે તેને ચોર કહેવામાં આવે છે.  
આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં “યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વ-  
કિલ્બિષૈઃ । મુજતે તે ત્વં પાપા ચૈ પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥” “ઇદાન્  
મોગાન્ હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞમાવિતાઃ । સૈર્દંત્તાનપ્રદાયૈમ્યો યો  
મુક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥” ઇત્યાદિ વચનોથી વર્ણવ્યો છે. તો સર્વના આદિ  
સૃષ્ટા, સર્વના સ્વામી, યજ્ઞપુરુષ, લક્ષ્મીપતિ આપત્રીને હું પ્રણામ  
કર્દુ છું. (આ સ્તોત્રેથી અગ્નિએ ભગવાનને પ્રધાનમણે માનનાર-

ઓની પ્રશંસા અને તે થકી બીજાઓની નિંદાદ્વારા ભગવાનનું સર્વ દેવોની અપેક્ષાએ પરમોત્તમપણું બજાવ્યું છે) ॥૧૫-૧૬॥

**મરુત ઝઘુ:-**

भक्ता एकान्तिकास्तेऽक्षरपरमपदे सेवया ते तु हीनं  
वासैश्वर्यादि नेच्छन्त्यतिशयितसुखं नापि कैवल्यमोक्षम् ।  
तद्युक्तं त्वात्मनोऽपि श्रपचकुलजनुर्मानयन्त्युत्तमं वै तं  
त्वामेकान्तधर्माश्रयणमुपगताः श्रीमहापूरुषं स्मः ॥१७॥

મરુત દેવો સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન! તમારા જે એકાંતિક (નિષ્કામ) ભક્તો છે તે અક્ષર પરમ પદમાં તમારી સેવાએ સહિત સાલોક્ય આદિક ચતુર્ધા મુક્તિને ઇચ્છતા નથી. તેમ જ અતિશય સુખ જેમાં છે એવા કૈવલ્ય મોક્ષ (એકત્વમુક્તિ)ને પણ ઇચ્છતા નથી. જ્યારે તેઓ આ રીતે પાંચ મુક્તિને ઇચ્છતા નથી તો શું ઇચ્છે છે? તો તમારી સેવાએ સહિત એવો તો પોતાનો શ્રવણ કુળને વિષે જે જન્મ તેને પણ ઉત્તમ માને છે. અર્થાત્ સેવાને જ ઇચ્છે છે, તે થકી બીજા કરાને ઇચ્છતા નથી. આવા એકાંતિક ભક્તોના સ્વામી અને એકાંતિક ધર્મના પરમાશ્રય એવા શ્રીમહાપુરુષ (પુરષોત્તમ) તમો તે તમારા શરણને પામ્યા છીએ. (આ શ્લોકથી એકાંતિક ભક્તોને તો ભગવાનની સેવા એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ કહ્યું છે. આ બધો ઉપયોગી અર્થ “સાલોક્યસાદિસામીપ્યસારુપ્યૈકત્વમપ્યુત । દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ સ્ત્રિના મત્સેવનં જનાઃ ॥” ઇત્યાદિ વચનોથી ભાગવતમાં સુસ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે) ॥૧૭॥

**સિદ્ધા ઝઘુ:-**

नैकब्रह्माण्डसर्गादिकारणं त्वामकारणम् ।

तत्त्वं तद्वतिरિક्तं च नियन्तारं नमामहे ॥૧૮॥

સિદ્ધો સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન! તમો અસંખ્યાત બ્રહ્માંડોની

ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયાદિકના મુખ્ય કારણ છે. તમારું કારણતો કોઈ પણ નહિ હોવાથી અકારણ કહેવાયો છે. તે અનંત બ્રહ્માંડોમાં તમો અંતરાત્માપણે રહ્યા છો અને વળી તે થકી વ્યતિરિક્ત-સ્વધામમાં મૂર્તિમાનપણે રહ્યા છો. તે સમગ્ર બ્રહ્માંડોના નિયામક એવા તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી સિદ્ધોએ ભગવાનનું સર્વકારણપણું અને સર્વાંતરાત્માપણું કહ્યું. આ બધો અર્થ ‘યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે’ ‘સ કારણં... ન વાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા ન વાધિપઃ’ ‘एष सर्वभूतान्तरात्मा’ ‘सर्वभूताधिवासः’ ‘अन्तः-प्रविष्टः शास्त्रा जनानां सर्वात्मा’ ‘दिग्वे महापुरे द्यौष स व्योमवात्मा प्रतिष्ठितः’ ‘क्षयन्तमस्य रजसः पराके’ ‘य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मानमन्तरो यमयति’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કર્યો છે) ॥૧૮॥

**રુદ્રા ઝચુઃ—**

માયાયાઃ સર્વમોહિન્યા મોહનં મોહવર્જિતમ્ ।

મહાકાલસ્યાપિ કાલં ત્વાં નુમઃ પુરુષોત્તમમ્ ॥૧૯॥

રુદ્રો સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન! તમો સર્વ કોઈને મોહ ઉપજાવનારી જે માયા તેને પણ મોહ ઉપજાવનારા છો. સ્વયં મોહે વર્જિત છો. મહાકાળ કે જે સર્વમાં પોતાનું કાર્ય પરિણામો કારનાર છે તેના પણ તમો કાળ છો. એવા પુરુષોત્તમ તમો તે તમારા શરણને અમો પામ્યા છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું કાળ માયાદિકને વિશે નિયંતાપણું કહ્યું. આ અર્થ “માયિનં તુ મહેશ્વરમ્” “જઃ કાલકાલઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ વર્ણવ્યો છે) ॥૧૯॥

**આદિત્યા ઝચુઃ—**

પ્રકાશિતાયેન વયં જગન્તિ પ્રકાશયામો ભવતા રમેશ ! ।

સ્વયંપ્રકાશં તમુરુપ્રકાશં પ્રકાશમૂર્તિં પ્રણતા ભવન્તમ્ ॥૨૦॥

આદિત્યો સ્તુતિ કરે છે—હે રમેશ ! જે તમોએ પ્રકાશ કરેલા અમો આ જગતને પ્રકાશ કરીએ છીએ. અમો સ્વતઃ પ્રકાશવાળા નથી. તમો તો સ્વતઃપ્રકાશ પ્રકાશવાળા અને વળી



નિરવધિક પ્રકાશવાળા છો. પ્રકાશમય મૂર્તિ જેમની છે એવા આપને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું સર્વ પ્રકાશકપણું કહ્યું. આ અર્થ “તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વં તસ્ય માતા સર્વમિદં વિમાતિ” “યદાદિત્યગતં તેજો જગન્નાસયતેઽતિ-લમ્ । યચ્ચન્દ્રમાસિ યચ્ચાઘૌ તત્તેજો વિદિદિ મામકમ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ વર્ણવ્યો છે) ॥૨૦॥

### સાધ્યા ઝઘુ:-

શાસ્તા નૃપાણાં ચ મહોરગાણાં દૈત્યાધિપાનાં  
ચ સુરાધિપાનામ્ । ત્વં વૈ મનૂનાં ચ પ્રજાપ-  
તીનાં રાજાધિરાજાય નમોઽસ્તુ તુમ્યમ્ ॥૨૧॥

સાધ્ય દેવો સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન! તમો જ નરાધિપો, સર્પાધિપો, સુરાધિપો, અસુરાધિપો, ગ્રહાદિકો, મનુઓ અને દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓના શાસ્તા-નિયામક છો. માટે જ નિરૂપાધિક સાચા રાજાધિરાજ તમને અમારા નમસ્કાર છે. (આથી ભગવાનનું સર્વની ઉપર નિરૂપાધિક શાસ્તાપણું કહ્યું. આ અર્થ ‘અન્તઃ-પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનાં સર્વાત્મા’ “તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દૈવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્” ‘एकः शास्त्रान द्वितीयोऽस्ति’ ‘शास्त्रा विष्णुरक्षोपस्य’ ‘राजाधिराजाय’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ જ સમર્થન કર્યો છે) ॥૨૧॥

### વસવ ઝઘુ:-

भवति भुवि यदा यदाऽसुरांगैः प्रथितसना-  
तनधर्मधार्मिकाणाम् । कदनमुरु तदा तदा  
स्वयं ते ह्यवतरते प्रणमाम धर्मगोप्त्रे ॥२२॥

વસુઓ સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન! જ્યારે જ્યારે પ્રસિદ્ધ સનાતન ધર્મ અને તેને ધરનારા ભક્તોને અસુરાંશ નૃપ ગુરુઆદિક, અતિરાય પીડા કરે છે ત્યારે ત્યારે તમો પોતાના રૂપથી જ તેમના સંરક્ષણ માટે અવતરે છે. આરીતે યુગ યુગમાં

દિવ્ય રૂપથી અવતરીને ધર્મ ધાર્મિકનું રક્ષણ કરનારા આપને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી સ્વયં ભગવાનને અવતાર ધરવામાં દયારૂપ હેતુ અને પ્રયોજન કહ્યું. આ અર્થે 'યદા યદા હિ ધર્મસ્ય' ઇત્યાદિ વચનોથી ગીતામાં ગાયો છે) ॥૨૨॥

### ચારણા ઝુઝુ:-

ચરિત્રં શુભં તે ધૃત્તાનેકમૂર્તેઃ પ્રવન્ધૈરનેકૈર્હિ  
ગાયન્તિ ભક્તાઃ । યદુ શ્રોતૃવક્તૃન્ પુનાત્યેવ  
સદ્યો વયં તં નતાઃ પુણ્યકીર્તિં ભવન્તમ્ ॥૨૩॥

ચારણો સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન્! અનેક અવતારોને ધારીને આપે કરેલાં દિવ્ય મંગળ ચરિત્રોને તમારા ભક્તો અનેક ગદ્યપદ્યાત્મક નાના મોટા પ્રબન્ધો રૂપે ગુંથીને ગાન કરે છે. જે તમારાં ચરિત્રો શ્રોતા વક્તા જનોને તત્કાળ પવિત્ર કરે છે. આ રીતે પુણ્યકીર્તિ એવા આપ ભગવાનને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનના ચરિત્રગાયનની પ્રશંસા કરી) ॥૨૩॥

### ગન્ધર્વાપ્સરસ ઝુઝુ:-

યે કથાસ્તે વિહાયાન્યગાથાઃ પ્રભો! કીર્તયન્તેઽથ  
શૃણ્વન્તિ વા તે જનાઃ । દુઃખિતાઃ સ્યુશ્ચ સંસારપાશૈઃ  
સિતાસ્તં નતાઃ સઃ શરણ્યં ભવન્તં વયમ્ ॥૨૪॥

ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ સ્તુતિ કરે છે—હે પ્રભો! જે જનો તમારી દિવ્ય ચરિત્ર ગુણ પ્રતાપાદિના શ્રવણકીર્તનાદિરૂપ કથ્યાણુકારી કથાનો ભાગ કરીને ખીજઓની બંધનકારી ગ્રામ્ય કથાઓને ગાય છે અથવા સાંભળે છે તે જનો સંસારપાશોથી દૃઢ બંધાયા થકા બહુ દુઃખીયા થાય છે. કથ્યાણુકારી કથા જેમની છે અને શરણાગતોના સંરક્ષક એવા તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (આથી ભગવાનની કથાચક્રી અન્ય કથાનું દુઃખ-દાવિયલું કહ્યું. આ અર્થે 'માં દુઃખદોહામસર્ત્તીં ચ માયાં દેહં પરાપી-

નમસસ્પ્રજાં ॥ ત્રિચં ત્વતીર્યાકૃતમદ્ર વાચં હીનાં મયા રક્ષતિ દુઃસ-  
દુઃશી ॥” ઇત્યાદિ વચનથી ભગવાનેજ ભાગવતમાં કહ્યો છે) ॥૨૪॥

### સમુદ્ર ઉવાચ—

અજિત ! તવાથ તાવકજનસ્ય મુદાલ્પમપિ દ્રવિણજલાન્નવ-  
સ્ત્રનમનાન્યતમેન સકૃત્ । ચરતિ હ સેવનં સ પદવીં મહર્તીં  
મહતાં વ્રજતિ જનોઽલ્પકોઽપિ તમહં પ્રણતઃ કરુણમ્ ॥૨૫॥

સમુદ્ર સ્તુતિ કરે છે—હે અજિત ! જે કોઈ નીચ જાતિનો કે  
અદ્વપશુલુવાળો પણ જન જે તમારી કે તમારા ભક્તજનની દ્રવ્ય  
અન્ન જળ વસ્ત્ર નમસ્કાર ઇત્યાદિકમાંથી હરકોઈ એક પણ વસ્તુ-  
વડે સ્વદ્વપ પણ સેવાને એકવાર પણ હર્ષથી કરે છે તો તે પણ  
જન નિશ્ચે એકાંતિક ભક્તોની મોટી પદવી (તમારૂં ધામ) ને  
પામે છે. આવા નિરૂપધિ દયાનિધિ તમને હું પ્રણામ કરું છું.  
(આથી હરિ હરિજનને અર્પણ કરેલા યલ્કિચિત્ વસ્તુનું મહા-  
દ્વપ આપવાપણું કહ્યું) ॥૨૫॥

### પાર્ષદા ઋચુઃ—

પિતરૌ ત્વમસિ સ્વજનસ્ત્વમસિ ત્વમસીષ્ટગુરુઃ  
સુહૃદાત્મપતિઃ । ત્વમસીશ્વર એવ ચ નઃ પર-  
મસ્ત્વમસિ દ્રવિણં સકલં ત્વમસિ ॥૨૬॥

પાર્ષદો સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન્ ! તમો જ અમારા પિતા-  
ઉત્પાદક અને હિતપ્રવર્તક છો. તમો જ અમારાં માતા છો-માતા  
જેમ પુત્રો માટે બહુ કર્મોને આરંભનારી અને પ્રિયપ્રવર્તન  
સ્વભાવવાળી છે તેમ તમો અમારે માટે વર્તનારા છો. તમો જ  
અમારા સ્વજન-સાથા અન્ધુજન છો, સ્વજનો જેમ સ્વજનોનું  
વિના પ્રેરણા પ્રિય હિત કરે છે તેમ તમો અમારૂં નિરૂપાધિક સર્વ  
પ્રકારનું પ્રિયહિત કરનારા છો. તમો જ અમારા સત્ય ઇષ્ટ ગુરુ-  
‘મન્મતા મવ મદ્દષઃ’ ‘મામેકં શરણં વ્રજ’ ઇત્યાદિ વચનામૃતોવડે

તત્ત્વ હિત અને પુરુષાર્થના ઉપદેશ અને તેથીજ સમગ્ર અજ્ઞાનના નિવર્તક છે. વળી તમોજ અમારા નૈસર્ગિક-સુદૃઢ-નિરપેક્ષ નિરતિશય આનંદ આપનારા અને નિરંતર હિતને ઇચ્છનારા છે. તમોજ સમસ્ત આત્માઓના પતિ-નિરૂપાધિક સ્વામી પાલક છે. તમોજ એક અમારા ઉપાસ્ય પરમ ઈશ્વર (પરમેશ્વર) છે. તમોજ અમારે ધન-સર્વસ્વ છે. તમોજ અમારૂં સકલ-ઇષ્ટદેવ સેવ્ય પ્રાપ્ય આદિક પણુ છે. (આ શ્લોકથી પાર્વદોએ ભગવાનને વિષેજ પિત્રાદિ સર્વ ભાવો વર્ણવ્યા. આ અધો ઉપયોગી અર્થે 'પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ' 'મૂતાનાં ચોઽખ્યયઃ પિતા' 'માતા પિતા ચ માધવઃ' 'સુહૃદં સર્વમૂતાનાં' 'સર્વસ્ય પ્રમુમીશાનં સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્' 'નિવાસઃ શરણં સુહૃત્' 'ચરાચરગુરં હરિમ્' 'મમાપ્યલિલલોકાનાં ગુરુનાંરાયણો ગુરુઃ' 'તમિમં સર્વસમ્પન્નમાચાર્યં પિતરં ગુહમ્' 'પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય સ્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્' 'પતિં વિશ્વસ્ય આત્મેશ્વરમ્' 'પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાત્' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓએ સુરૂપઃ વર્ણવ્યો છે) ॥૨૬॥

### મૂર્તિરુવાચ-

યત્સમ્બન્ધત એવ યાન્તિ પદવીમુચ્ચાં મહદ્ગિનુતાં સ્ત્રીશ્-  
દ્રાસુરનીચપક્ષિપશવઃ પાપાત્મજીવા અપિ । યદ્વીના  
વિયુથેશ્વરા અપિ ભવન્ત્યર્ચોઽજ્ઞિતાસ્તત્ક્ષણં ગોલોકા-  
ધિપતિં તમેવ હૃદયે નિત્યં ભજે ત્વામહમ્ ॥૨૭॥

ધર્મપત્ની મૂર્તિ સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન! જે તમારો આશ્રય કરના માત્રથીજ પાપરૂપ સ્વભાવવાળા પણુ જીવો-સ્ત્રિયો શૂદ્રો અસુરો અને તેથી પણુ નીચ પશુપક્ષિઓ પણુ શ્રદ્ધાદિ નારદાદિ મોટાઓએ પ્રશંસા કરેલી સર્વોત્કૃષ્ટ પદવી (તમારા ધામરૂપ) ને પામે છે. તમારા આશ્રયે રહિત મોટા મોટા દેવતાઓ પણુ તત્ક્ષણુ અપૂજ્ય સત્કારહીન થઈ જાય છે. આ રીતે સ્વાશ્રયના મહામહિમાવાળા ઓગોકાધિપતિ તમોનેજ હું નિત્ય

હૃદયમાં ધારીને ભળું છું. (આ શ્લોકથી ભગવાનના સંબન્ધવાળા-  
ઓનેજ (પણ બીજાઓને નહિ) મહાયુગની પ્રાપ્તિ કહી. આ  
અર્થ ગીતામાં 'માં હિ પાયે ! સમાશ્રિત્ય ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।  
સ્ત્રિયો વૈદ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥" આ વચનથી  
નિરૂપણ કર્યો છે) ॥૨૭॥

### સાવિત્ર્યુવાચ-

ત્વં સર્ગકાલે પ્રકૃતિં ચ પૂરુષં દૃષ્ટ્વા સ્વયોત્થા-  
પ્ય તતસ્તદાત્મના । તત્ત્વાનિ સૃષ્ટ્વા મહદાદિ-  
માનિ તૈર્નૈકાન્વિરાજો बहुधा ससर्जिध ॥२८॥  
વૈરાજરૂપેણ જગદ્વિધાતૃતાં સ્વીકૃત્ય દેવાસુર-  
માનુષોરગાન્ । ત્વં સ્થાવરં જઙ્ગમમીશ ! નિ-  
ર્મમે ત્વામાદિકર્તારમુપાશ્રિતાઽસ્મ્યહમ્ ॥૨૯॥

સાવિત્રી સ્તુતિ કરે છે—હે ઈશ ! સૃષ્ટિના પ્રારંભ સમયે  
તમો પોતાની દૃષ્ટિમાત્રથી પ્રકૃતિપુરૂષને ત્રેરીનેજ પછી તે પ્રકૃતિ-  
પુરૂષદ્વારા મહતત્ત્વાદિ તત્ત્વોને સર્જીને, તે તત્ત્વોએ કરીને બહુ  
પ્રકારના અનેક કોટી વિશળ પુરુષોને (જેનો પ્રહ્માંડ વિગ્રહ છે)  
સર્જે છે. તે પછી તમો વૈરાજરૂપે કરીને જગદ્વિધાતાપણું  
(પ્રહ્મારૂપતા) સ્વીકારીને દેવો અસુરો માનવો સર્પો તથા સ્થાવર  
જંગમ સર્વને પણ અનુક્રમે નિર્માણ કરો છે. આ હેતુથીજ સર્વની  
અપેક્ષાએ આદિકર્તાપણે શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા એવા તમો તે તમારા  
શરણને હું પામી છું (આ શ્લોકથી ભગવાનનું સમર્પિતવ્યવસ્થિ સર્વ  
સૃષ્ટિનું સર્જવારૂપ સામર્થ્ય કહ્યું) ॥૨૮-૨૯॥

### દુર્ગોવાચ-

પ્રિયતયાધિકયા હૃદિ ચિન્તનં વિદધતે તવ  
યે શુવિ તે વિમો ! । ન પરમેષ્ઠિસુખં ન દિવઃ  
સુખં ન કમયન્તિ ધૈરૈકનરેશતામ્ ॥૩૦॥

પ્રસન્નમર્ષિતમપ્યતુલં ત્વયા સુખમિદં સમ-  
વાપ્ય ચ તત્ર તે । તદપદ્માય ન સત્તિકૃતઃ  
ક્ષણં તસ્ય નમામિ ચ સાત્ત્વતનાયકમ્ ॥૩૧॥

દુર્ગા દેવી સ્તુતિ કરે છે—હે વિભો ! પૃથ્વીમાં જે ભક્તજનો નિરવધિક પ્રીતિથી હૃદયમાં પ્રસન્ન તમારી ભૂતિનું ધ્યાન કરે છે તે ધ્યાનકારી ભક્તો બ્રહ્માની પદવીને ઇચ્છતા નથી, ઇન્દ્રની પદવીને ઇચ્છતા નથી, સાર્વભૌમ પદવીને ઇચ્છતા નથી. વળી તમારા ચિંતન થકી ખીજા સુખમાં નિરપૃહ એવા તે ભક્તો તમોએ બળાત્કારે અર્પેલા પણ અનુપમ બ્રહ્માદિ પદવીના સુખને નિષ્કંટક પામીને પણ, તમારૂં ચિંતન ત્યાગ કરીને તે સુખમાં ક્ષણકાળમાત્ર પણ આસક્ત થતા નથી. આવા નિર-  
તિશય સુખના નિધિરૂપ અને ભાગવતોના નાયક એવા તમને હર્ષથી નમસ્કાર કરું છું (આ શ્લોકથી સુખસાગર ભગવાનના સપ્રેમ ચિંતનનો મહિમા કહ્યો. આ અર્થ “ત્રિભુવનવિભવદેતવેઽ-  
પ્યકુલસ્મૃતિરજિતારમસુરાદિભિર્વિમૃગ્યાત્ । ન ચલતિ ભગવત્પદારવિ-  
ન્દાહુવનિમિપાર્ધમપિ યઃ સ વૈષ્ણવાઘ્યઃ ॥” ઇત્યાદિ વચનોથી ભાગ-  
વતમાં વર્ણુઓ છે ) ॥૩૦-૩૧॥

નથ ઋચુઃ—

વરદ ! નમનમાત્રં નામસંકીર્તનં વા વિદધતિ તવ ચે વૈ  
જ્ઞાનતોઽજ્ઞાનતો વા । જનિમૃતિયમમ્ભીતેસ્તાનપિ ત્રાય-  
માણં નરસર્વમુપયાતાઃ સોઽય નારાયણં ત્વામ્ ॥૩૨॥

નદીઓ સ્તુતિ કરે છે—હે વરદ ! જે જનો ‘આ સ્પૃશ્યાત્ ભગવાન્ છે’ એમ યથાસ્થિત જાણીને કે એમ નદિ જાણીને પણ, તમારા નામસંકીર્તનને કે નમનમાત્રને પણ કરે છે. તેવાને પણ વારંવાર આવતા જન્મ મરણના ભયથકી તથા યમદૂતોના ભય થકી રક્ષાને કરતા અને જીવોના પરમ સખા-  
પરમ દિત કરનારા શ્રીનારાયણ તમો તે તમારા શરણને અમો

પામી છીએ. (આ શ્લોકથી નામકીર્તન અને નમસ્કારનો મહિમા કહેવા દ્વારા ભગવાનની નિરવધિ દયાળુતા કહી. આ અર્થે 'નામોદ્ધારણમાહાત્મ્યં હરેઃ પશ્યત પુત્રકાઃ । મજામિલોડપિ યેનૈવ મૃત્યુપાસાદમુચ્યત ॥' 'एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्व-  
मेधावभूयेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥' ઇત્યાદિ વચનોથી બહુધા વર્ણવ્યો છે ) ॥૩૨॥

### દેવપત્ર્ય ઝુઝુ:-

શુભિ ધૃતાકૃતેર્જન્મમઙ્ગલં ચરિતમદ્ભુતં લોકપાવનમ્ ।  
ભવતિ નિર્ગુણં સર્વમેવ તે ભવસિ નિર્ગુણં વ્રક્ષ યત્પરમ્ ॥૩૩॥

તવ સમાશ્રયાત્તામસા જના અપિ ચ રાજસાઃ  
સાત્ત્વિકાશ્ચ યે । નનુ ભવન્તિ તે નિર્ગુણા-  
સ્તતો વયમ્પાસાદે ત્વાં હિ નિર્ગુણમ્ ॥૩૪॥

દેવપત્રીઓ સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન! ભૂમિઉપર દેવ નરાદિ નાટ્યને ધરનારા આપ ભગવાનનું જે જન્મ તે મંગળ-સર્વ જનોના નિઃશ્રેયસને કરનાર છે. તમારું જે ચરિત્ર છે તે સર્વ કોઈ જનોને આશ્રય ઉપભવનાર અને સર્વને પાવન કરનાર છે. તમારા સંબન્ધને પામેલું જે વસ્ત્ર વિભૂષણ વાહન વિગેરે છે તે સર્વ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે. કેમ કે જે નિર્ગુણ-પ્રાકૃતશુણે વર્ણત, દિવ્યમનોહર વિગ્રહવાળું પરંબ્રહ્મ તત્ત્વ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યું છે તે બીજું કોઈ નહિ પણ તમોજ છે, આવા તમારા સંબન્ધને લીધે સર્વપણ નિર્ગુણ થઈ જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી જે સત્ત્વપ્રધાન કે રજઃપ્રધાન કે તમઃપ્રધાન એવાપણ જનો જે તમારો સમ્યક્-કાય વાણી મનથી આશ્રય કરે છે તો નિશ્ચે નિર્ગુણ-ત્રિશુણરહિત બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. માટે અમો નિર્ગુણ-પ્રાકૃત શુણે રહિત, સદૈવ દિવ્યમૂર્તિ એવા આપનુંજ એક ઉપાસન કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું અને તેમના

સંબન્ધમાં આવેલા સર્વનું નિર્ગુણપણું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ અર્થે ‘યસિન્વૈરાનુબન્ધેન રુદ્ધેન વિબુધેતરાઃ । ત્રૈગુણ્યં દુસ્ત્યજં હિત્વા સયો યાતાસ્તદાત્મતામ્’ ઇત્યાદિ વચનોથી વર્ણવ્યો છે ) ॥૩૩-૩૪॥

**ઋષિપત્ર્ય ઋતુઃ—**

આર્તાનામુરુઘજિનૈસ્ત્રિધા ચ તપૈઃ સર્વાપત્રશમન-  
મેકમેવ વિષ્ણોઃ । પાદાઙ્ગં તવ ભવતીતિ તદ્વયં  
વૈ પ્રાપ્તાઃ સઃ શરણમનન્ત ! દેવદેવ ! ॥૩૫॥

ઋષિપત્રીઓ સ્તુતિ કરે છે—હે અનંત ! ( જોના સ્વરૂપ ૩૫ ગુણુ વિભૂતિ વિગેરેનો અંત-અવધિ નથી એવા ) હે દેવદેવ ! પોતાનાં બહુ પ્રકારનાં અનવધિ પાતકોએ કરીએ અને અધ્યાત્મ આદિક ત્રણ પ્રકારના તીવ્ર તાપોએ કરીને અપાર પીડાને પામેલા જીવોને, સમસ્ત પાપ તાપને નાશ કરનાર, વિષ્ણુ-સર્વાન્તર્યામી તમારે એક ચરણારવિંદજ છે. તમારા ચરણારવિંદના ઉપાસનથીજ પાપ તાપની પ્રશાન્તિ થાય છે. આ થકી બીજો કોઈ મુકર સફળ મુંદર સરસ ઉપાય નથી. માટે શરણુ-શરણુગતોના સંરક્ષણને કરનારા આપના ચરણારવિંદને પામીછીએ. આ થકી બીજુ કોઈ અમારે શરણુ છેજ નહિ. ( આ શ્લોકથી સમસ્ત દુઃખ દુરિતને હરનાર ભગવાનનું ચરણારવિંદ કહ્યું ) ॥૩૫॥

**પૃથિવ્યુવાચ—**

પૂર્ણશારદસુધાકરાનનં શારદાઙ્ગદલદીર્ઘલોચનમ્ ।

શ્રીવિયોગવદ્ધુધાર્તિમોચનં વાસુદેવમહમેકમાશ્રયે ॥૩૬॥

પૃથ્વી દેવી સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન ! શરદઋતુના સંપૂર્ણ ચંદ્રમા જેવું શાન્ત આહ્વાદદાયિ મુંદર મુખ જેમનું છે, શરદઋતુમાં સૂર્ય પ્રકૃષ્ઠિત કરેલા કમળપત્ર જેવાં દીર્ઘ નિર્ભજ શાંત નેત્ર જેમનાં છે, લક્ષ્મીના વિયોગે કરીને અનેક પ્રકારની પીડાને, પામેલા જીવોને તે પીડા થકી મુક્ત કરનારા એવા વાસુદેવ એક



તમારા શરણુને હું પામી છું. (આ શ્લોકથી ભગવાનના આશ્રયની સર્વને પ્રથમ અપેક્ષા જણાવી) ॥૩૬॥

### સરસ્વત્યુવાચ—

નયને મમાચ્યુત! તવાતિસુન્દરે મુખશીતરોચિપિ  
ચકોરતાં ગતે । ન હિ ગચ્છતોઽન્યત્ ઇતીય-  
મેવ મે હૃદિ મૂર્તિરસ્તુ સતતં નહીતરા ॥૩૭॥

સરસ્વતી સ્તુતિ કરે છે—હે અચ્યુત! મારાં નેત્રો દિવ્યમૂર્તિ તમારા સુંદર મુખચંદ્રમાં ચકોર પક્ષીની પેઠે અતિશય આસક્તિને એવાં પામો કે બીજા પ્રાકૃત વિષયમાં ક્યારેપણુ જાતજ નહિ. એક તમારા મુખચંદ્રમાંજ આસક્ત થઈ રહે. માટે આજ મૂર્તિ-ને તમારી આકૃતિ તે મારા હૃદયમાં નિરંતર નિવાસ કરી રહો. એટલુંજ નહિ પણ તમારા થકી અન્ય આકૃતિ મારા હૃદયમાં ક્યારેય નજ પ્રવેશ કરો. (આ શ્લોકથી સરસ્વતીએ પોતાના હૃદયમાં ભગવન્-મૂર્તિના નિવાસની પ્રાર્થના કરી) ॥૩૭॥

### સ્કન્દ ઉવાચ—

इति स्तुतोऽखिलैर्देवैः सोऽभिनन्द्य दृशैव तान् ।

ग्राह श्रियं शुभे ! पश्य देवार्दींस्त्वमिमामिति ॥૩૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને! આ પ્રકારે સમગ્ર દેવોએ પૃથક્ પૃથક્ સ્તુતિ કરેલા વિષ્ણુ ભગવાન, પોતાના કૃપાકટા-ક્ષથીજ દેવોને હર્ષ પમાડીને, લક્ષ્મી પ્રત્યે બોલ્યા. શું બોલ્યા? તો હે શુભે! તમો આ લક્ષ્મીરહિત દુઃખી દેવાદિકની સામુ જીવો ॥૩૮॥

ततः समीक्षिताः ग्रीत्या तया मधुरया दृशा ।

त्रिलोकीवासिनः सर्वे क्रद्धा आसन्न्यथा पुरा ॥૩૯॥

પતિ વિષ્ણુ ભગવાને આવી આજ્ઞા કર્યા પછી ભગવતી લક્ષ્મીએ ગ્રીતિપૂર્વક મધુર દષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરવાથીજ ત્રિલોકી-વાસી સુરનગદિ સર્વે પણ યથાપૂર્વ સમૃદ્ધિવાળા થઈ ગયા ॥૩૯॥

લેભિરે સ્વસ્વક્રાદિં તે ગૃહિણસ્ત્યાગિનોઽપિ ચ ।

ધર્માદયશ્ચ સાનન્દં પ્રચરન્તિ સ્મ પૂર્વવત્ ॥૪૦॥

આ અર્થને સ્પષ્ટ કહે છે—જે ગૃહીઓ તથા ત્યાગિઓ હતા તેઓ પોત પોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત એવી સમૃદ્ધિને પામ્યા. અને જે ધર્મ તથા તેના વંશના સ્નાદિક હતા તે આનંદ પૂર્વક યથાપૂર્વ સુરનરાદિકમાં વર્તવા લાગ્યા ॥૪૦॥

તસ્યાઃ શ્રિયશ્ચ મગવાન્દદૌ સ્થાનમુરઃ સ્વક્રમ્ ।

તત્ર સ્થિત્વૈવ સા વ્યાપત્તૈલોક્યં સમ્પદાત્મના ॥૪૧॥

ભગવાન્ શ્રીહરિએ પોતાવિષે અનન્ય નિષ્ઠાવાળાં લક્ષ્મીજીને પોતાના વક્ષઃસ્થળમાં નિત્ય નિવાસ આપ્યો. સ્વયં લક્ષ્મીજી ભગવાનના વક્ષઃસ્થળમાં રહીનેજ ત્રિલોકીમાં સંપત્તિરૂપે વ્યાપીને રહ્યાં ॥૪૧॥

તતો રત્નાકરઃ સ્વસાન્દ્રીજનેરનુમાવતઃ ।

વભૂવાન્વર્થસંજ્ઞો વૈ સમ્પૂર્ણાક્ષયરત્નવાન્ ॥૪૨॥

આ પ્રકારે લક્ષ્મીનારાયણના વિવાહોત્સવની સમાપ્તિ થતાં, સમસ્ત રત્નોની ઉત્પત્તિના સ્થાનભૂત હોવાથી રત્નાકર નામથી વિખ્યાતિને પામેલો સમુદ્ર, પોતાથકી લક્ષ્મીજીના પ્રાદુર્ભાવરૂપ પોતાના મહિમાના પ્રકાશને લીધે સંપૂર્ણ અક્ષય રત્નવાળો, માટેજ સાર્થક સંજ્ઞાવાળો નિથે થયો ॥૪૨॥

ચતુર્વિધૈર્વહુરસૈઃ સદન્નૈરમૃતોપમૈઃ ।

સર્વાન્સમાગતાંસ્તત્ર તર્પયામાસ સાદરમ્ ॥૪૩॥

અનર્ઘ્યાણિ ચ વસ્ત્રાણિ રત્નભૂપાઃ પરિચ્છદાન્ ।

દેવાદિમ્યો દદૌ પ્રીત્યા સર્વેભ્યોઽપિ પૃથક્પૃથક્ ॥૪૪॥

જામાતુસ્તુણ્યે સ્વસ્ય તદીયેભ્યસ્તદામ્બુધેઃ ।

નાસીત્કિમપ્યદયં વૈ ધનવદ્ધનવર્ષિણઃ ॥૪૫॥

રત્નાકરપણાનું કૃણ કહે છે—આ રત્નાકર સમુદ્રે બહુ મધુર રસવાળાં, માટેજ જેને અમૃતનીજ ઉપમા છે એવાં ભક્ષ્ય ભોજ્ય લેહ્ય ચોષ્ય આ ચાર પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ અન્નોવડે વિવાહોત્સવમાં આવેલા દેવાદિ સર્વકોઈને પણ આદરપૂર્વક યથેષ્ટ તૃપ્ત કર્યાં. કેવળ ભોજનમાત્રથી તૃપ્ત કર્યાં એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં આવેલા દેવાદિ સર્વકોઈને પણ પ્રીતિપૂર્વક અમૂલ્ય વસ્ત્રો, રત્નાભરણો અને ખીન્ત પણ બહુ પાત્રાદિ ભોગોપકરણો પણ પૃથક્ પૃથક્ આપ્યાં. કેવળ દેવાદિકને જ આપ્યું એમ નહિ, પરંતુ પોતાના ભ્રાત્રા ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે મેઘ જેમ ધારાથી જળને વર્ષે છે તેમ ધનને વર્ષાવનારા રત્નાકરને તે સમયે તદ્દીય-ભગવાનના ભક્ત ધર્માદિ કને ન આપવા યોગ્ય કાંઈપણ ન હતું. કિંતુ સર્વ પણ દેય હતું. કેવળ રત્નાકર નામમાત્ર રાખીને સર્વસ્વ યથેષ્ટ આપી દીધું ॥૪૩-૪૫॥

भगवानपि तदत्तं यौतकं च धनं बहु ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रदायैव श्रिया सह तिरोदधे ॥४६॥

પૂર્ણકામ ભગવાન પણ રત્નાકરે વરવધૂની પહેરામણી નિમિત્તથી જે બહુ ધન આપ્યું હતું તે પ્રિયતમ બ્રાહ્મણોને આપી દઈનેજ લક્ષ્મીશ સાથે અંતર્ધાન થઈ ગયા ॥૪૬॥

लक्ष्मीनारायणाम्भ्यां ते भृशमानन्दिताः सुराः ।

इन्द्रादयो दिवं जग्मुः स्वं स्वं धामापरे ययुः ॥४७॥

લક્ષ્મીશ અને નારાયણે અત્યંત આનંદિત કરેલા ઈન્દ્રાદિ દેવો સ્વર્ગમાં ગયા અને ખીન્ત ઋષ્યાદિ જનો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા ॥૪૭॥

अधिकारं च सम्प्राप्य यथापूर्वं निजं निजम् ।

सर्वेऽपि सुखिनो जाताः प्रसादात्कमलापतेः ॥४८॥

સર્વ કોઈ પણ જનો લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના પ્રસાદથી યથા-પૂર્વ-દુર્વાસાઋષિના શાપ પહેલાં જેવો અધિકાર હતો તેવા અધિકારને પામીને અત્યંત સુખીયા થઈ ગયા ॥૪૮॥

મન્દરં ચ ગિરિં તાર્ક્ચ્યઃ પુનર્મગવદાજ્ઞયા ।

સ્વસ્થાનં સમુપાનીય સ્થાપયામાસ લીલયા ॥૪૯॥

ગરુડશ્ચ ભગવાનની આજ્ઞાથી ફરીથી મંદરચળને લીલા-  
માત્રમાં સ્વસ્થાને લઈ જઈને તેના પૂર્વસ્થિત ખાણમાં સ્થાપન  
કરી દીધો ॥૪૯॥

एवमिन्द्रेण ब्रह्मर्षे ! नष्टा ब्राह्मणशापतः ।

उपलब्धा पुनः सम्पन्नारायणप्रसादतः ॥૫૦॥

હે બ્રહ્મર્ષે ! આ રીતે ઇન્દ્ર દેવે દુર્વાસા બ્રાહ્મણના શાપથી નષ્ટ  
થયેલી સંપત્તિ લક્ષ્મીનારાયણના અનુગ્રહથી ફરીથી પ્રાપ્ત કરી  
હતી ॥૫૦॥

य एतां शृणुयात्पुण्यां कथां भगवतो मुने ! ।

कीर्तयेत्प्रयतो वापि सम्पदं प्राप्तो हि तौ ॥૫૧॥

હે મુને ! ભગવાન શ્રીલક્ષ્મીનારાયણના મહિમાના સંબન્ધ-  
વાળી આ પવિત્ર કથાને જે જન નિયમતત્પર થઈને સાંભળે  
અથવા કીર્તન કરે તો તે ઓત્તા વક્ત્રા બન્નેય જનો નિશ્ચે અભીષ્ટ  
સંપત્તિને પામે ॥૫૧॥

गृहिणां धनसिद्धिः स्यात्त्यागिनां च यथेप्सिता ।

भक्तिज्ञानविरागादेर्भवेत्સિદ્ધિરનેન वै ॥૫૨॥

આ અર્થને સ્પષ્ટપણે કહે છે—આ પાત્રન કથાના અવાજકીર્ત-  
નાદિકથીજ ગૃહસ્થોને ધનસિદ્ધિ થાય અને ત્યાગીઓને યથેષ્ણિત  
ભક્તિ જ્ઞાન વેરાગ્યાદિકની સિદ્ધિ નિશ્ચે થાય ॥૫૨॥

इति ते काचितं ब्रह्मन्यधेन्द्रः प्राप सम्पदम् ।

नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ।

तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकेन चेतसा ॥૫૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीरामुदेवमारुत्ये लक्ष्मी-  
नारायणस्तुतिनिरूपणनामा पञ्चदशोऽध्यायः ॥૧૫॥

હે બ્રહ્માન્ ! દેવેન્દ્ર જે રીતે નાદ યજ્ઞેલી સંપત્તિને પામ્યો તે સમગ્ર વૃત્તાંત તમને કહી સંભળાવ્યું. મેરુશિખરમાં રહેલા નારદ-  
ઋષિ પણ જે રીતે શ્વેતદ્વીપ ધામને પામ્યા તે સર્વ તેમનું આખ્યાન તમને હું હવે કહીશ. તેને તમો યેકાગ્ર મનથી સાંભળો ॥૫૩॥

ઇતિ શ્રીરકંદુપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે લક્ષ્મી-  
નારાયણસ્તુતિનિરૂપણનામા પંચદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥

### સ્કન્દ ઉવાચ-

મેરુશૃંગ્ગસમારુઢો નારદો દિવ્યયા દશા ।

શ્વેતદ્વીપં ચ તત્રસ્યાન્ પડ્યન્ મુક્તાન્ સહસ્રશઃ ॥૧॥

વાસુદેવે ભગવતિ દદિમાવદ્ધ્ય તત્ક્ષણમ્ ।

ઉત્પપાત મહાયોગી સદ્યઃ પ્રાપ ચ ધામ તત્ ॥૨॥

અધ્યાય ૧૬ મો.

(આ પ્રકારે બાર અધ્યાયોથી ઉપોદ્યાતકથા (પ્રાસંગિક) વર્ણવીને, હવે પ્રકૃત (ચાલુ) કથાને વર્ણવે છે)

કાર્તિકે સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ધિ મુને ! મેરુપર્વતના શિખર ઉપર આવી રહેલા નારદમુનિ દિવ્ય દૃષ્ટિથી શ્વેતદ્વીપ અને તેમાં રહેલા હજારો મુક્તોને દૂરથી દેખતાં, ભગવાન વાસ્કુ દેવ વિષે પોતાની દૃષ્ટિને બાંધીને, મહાયોગી હોવાથી તેજ ક્ષણમાં ઉઠ્યા તે તત્કાળ શ્વેતદ્વીપ ધામને પામ્યા ॥૧-૨॥

પ્રાપ્ય શ્વેતં મહાદ્વીપં નારદો હૃદ્યમાનસઃ ।

દદર્શ મક્તાંસ્તાનેવ શ્વેતાંશ્ચન્દ્રપ્રમાન્ શુમાન્ ॥૩॥

શ્વેત નામના મહાદ્વીપને પામીને મનમાં મહા હર્ષને પામેલા નારદમુનિ ત્યાં રહેલા, પ્રથમ જેમનાં વિલક્ષણ લક્ષણો કહેવામાં

૧ આ અધ્યાયમાં નારદજીનું શ્વેતદ્વીપધામ પ્રત્યે જવું અને ત્યાંથી ગોલીક ધામમાં જવું અને ધામનું વર્ણન વિગેરે કથા સંવિસ્તર કહી છે.

આગ્યાં છે, ચંદ્રની પ્રભા જેવી શરીરપ્રભાવાળા, શુભ એવા  
શ્વેત નામના ભક્ત મુક્તોનાં દર્શન પામ્યા ॥૩॥

પૂજયામાસ શિરસા મનસા તૈશ્વ પૂજિતઃ ।

દિદ્ધુર્બલ પરમં સ ચ કૃચ્છ્રપરઃ સ્થિતઃ ॥૪॥

દર્શન પામતાં નારદજીએ મુક્તોને મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા.  
અને પ્રણામ કરતા નારદજીની મુક્તોએ મનથી પૂજા કરી. આ  
રીતે પરસ્પર ઉચિત સત્કારવિધિ થઈ રહ્યા પછી, પરંબ્રહ્મ  
શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શન પામવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા હોવાથી  
નારદજી કૃચ્છ્ર વ્રતપરાયણ થઈ રહ્યા. એટલે એક પગે ઉભા રહીને  
તપકરતાથકા ભગવાનના મંત્રને મનથી સતત જપવા લાગ્યા ॥૪॥

મક્તમેકાન્તિકં વિષ્ણોર્વૃદ્ધા ભાગવતાસ્તુ તે ।

તમૃચ્છુસ્તુષ્મનસો જપન્તં દ્વાદશાક્ષરમ્ ॥૫॥

પરમ ભાગવત શ્વેતમુક્તો તો ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’  
આ દ્વાદશાક્ષર વાસુદેવ મંત્રને નિરંતર જપતા નારદમુનિને વિષ્ણુ-  
ભગવાનના એકાંતિક ભક્ત બાલીને, તેમની ઉપર મનમાં બહુ  
પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા ॥૫॥

શ્વેતમુક્તા ઝુચુઃ—

મુનિવર્ય! મવાન્ મક્તઃ કૃષ્ણસ્યાસ્તિ ચતોઽન્ન નઃ ।

દૃષ્ટવાન્ દેવદુર્દશ્યાન્કિમિચ્છન્નથ તપ્યતિ ॥૬॥

શ્વેતમુક્તો કહે છે—હે મુનિવર્ય! તમો શ્રીકૃષ્ણના મહા ભક્ત  
છો. આ કારણથી જ દેવતાઓને પણ જેમનાં દર્શન દુર્લભ છે એવા  
અમારાં દર્શન પામ્યા છો. અમારાં દર્શન ભગવદ્ભક્ત વિના  
બીજાઓને થતાં નથી. અમારાં દેવદુર્લભ દર્શન પામ્યા છો  
તથાપિ તમારે એવી શી ઉત્કટ ઇચ્છા છે? કે જેથી આવા ઉગ્ર  
તપમાં પ્રવર્ત્યા છો ॥૬॥

### નારદ ઉવાચ-

મગવન્તં પરં વ્રહ્મ સાક્ષાત્કૃષ્ણમહં પ્રમુમ્ ।

દ્રણુમુત્કોડસિ મત્કેન્દ્રાસ્તં દર્શયત તત્પ્રિયાઃ ॥૭॥

આ રીતે શ્વેતમુક્તોએ પુછેલા નારદજી હવે કહે છે-હે મહા-  
ભક્તો ! હું પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા મહાપ્રણુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં  
સાક્ષાત્ દર્શન કરવાની ઉત્કટ ઉત્કંઠાવાળો છું. અને તમો ભગ-  
વાનને અત્યંત વહાલા છો. તો બ્રહ્મધામમાં રહેલા ભગવાનનાં  
મને દર્શન કરાવો ॥૭॥

### સ્કન્દ ઉવાચ-

તદૈકઃ શ્વેતમુક્તસ્તુ કૃષ્ણેન પ્રેરિતો હૃદિ ।

एहि ते दर्शये कृष्णमित्युक्त्वा पुरतोऽभवत् ॥૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે મુને ! આ પ્રકારે નારદજીએ  
સવિનય કહેલા, શ્રીકૃષ્ણભગવાને હૃદયમાં પ્રેરણા કરેલા એક  
શ્વેતમુક્ત, 'હે નારદ ! તમો મારી સાથે આવો, હું તમને ભગવાન  
શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવું' એમ કહીને નારદજીની આગળ  
ચાલ્યો ॥૮॥

प्रहृष्टो नारदस्तेन साकमाकाशवर्त्मना ।

पश्यन् धामानि देवानां तत ऊर्ध्वं ययौ मुनिः ॥૯॥

કૃષ્ણદર્શનની પ્રતીતિને લાવનાર શ્વેતમુક્તનું વચન સાંભળવાથી  
મનમાં બહુ હર્ષિત થએલા નારદમુનિ આગળ થએલા શ્વેતમુક્તની  
સાથે આકાશમાર્ગે કરીને દેવોનાં ધામોને જોતા જોતા તે ધામોથી કી  
ઉર્ધ્વ (ઉપર) ચાલ્યા ॥૯॥

सप्तर्षीश्च ध्रुवं दृष्ट्वाऽनासक्तः कुत्रचित्स च ।

महर्जनतपोलोकान् व्यतीयाय द्विजोत्तम ! ॥૧૦॥

હે દ્વિજોત્તમ ! જિર્ધ ચાલેલા નારદજી સપ્તર્ષિમંડળ તથા ધ્રુવ  
મંડળને દેખીને, કોઈપણ સ્થાનોમાં લેશથી પણ આસક્તિને નહિ

પામતા થકા મહલોક જનલોક તપલોક આ ત્રણ લોકોને ઉલ્લંઘન કરીને તેથી ઉપર આલ્યા ॥૧૦॥

ब्रह्मलोकं ततो दृष्ट्वा श्वेतमुक्तानुगो मुनिः ।

कृष्णस्यैवेच्छया ध्वानं प्रापाष्टावरणेष्वपि ॥૧૧॥

શ્વેતમુક્તની પાછળ પાછળ જતા નારદજી ત્યાંથી સત્યલોકને જોઈને, ત્યાંથી આગળ આવતાં ભૂમિઆદિક અષ્ટ આવરણોમાં પણ પોતાને જવાના યોગ્ય માર્ગને શ્રીકૃષ્ણનીજ ઇચ્છાથી પામ્યા ॥૧૧॥

भूम्यप्तेजोनिलाकाशाहं महत्प्रकृतीः क्रमात् ।

क्रान्त्वा दशोत्तरगुणाः प्राप गोलोकमद्भुतम् ॥૧૨॥

કયાં આવરણો ? તો પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ આકાશ અહંકાર મહત્તરવ અને પ્રકૃતિ, આ અનુક્રમે એક એક થકી ઉત્તરોત્તર દશ દશ ઘણું અધિક અષ્ટ આવરણોને અતિક્રમ કરીને, અદ્ભુત ગોલોકને સમીપે પહોંચ્યા ॥૧૨॥

धाम तेजोमयं तद्धि प्राप्यमेकान्तिकैर्हरिः ।

गच्छन् ददर्श विततामगाधां विरजां नदीम् ॥૧૩॥

શ્રીહરિના એકાંતિક ભક્તોએજ એક પ્રાપ્ય એવા તેજોમય ગોલોકધામ પ્રત્યે જતાં, નારદજી પ્રથમ ‘સ આગચ્છતિ વિરજાં નદીં તાં મનસાસ્યેતિ’ આ શ્રુતિએ વર્ણવેલી, અગાધ જળ જેમાં છે, બહુ વિશાળ એવી વિરજા નદીના દર્શનને પામ્યા ॥૧૩॥

गोपीगोपगणस्नानधौतचन्दनसौरभाम् ।

पुण्डरीकैः कोकनदै रम्यामिन्दीवरैरपि ॥૧૪॥

કેવી વિરજા ? તો ભગવદ્ભક્ત ગોપ ગોપીઓના ગણોના સ્નાનથી ધોવાએલા ચંદનને લીધે બહુ સુગંધવાળી, શ્વેત રક્ત રંગના આદિક અનેક ભતિનાં કમળોવડે અતિ રમણીય છે ॥૧૪॥

तस्यास्तटं मनोहारि स्फटिकाश्ममयं महत् ।

प्राप श्वेतहरिद्रक्तपीतसन्याणिराजितम् ॥૧૫॥



कल्पवृक्षालिभिर्जुष्टं प्रवालाङ्कुरशोभितम् ।

स्यमन्तकेन्द्रनीलादिमणीनां खनिमण्डितम् ॥१६॥

नानामणीन्द्रनिचितसोपानततिशोभनम् ।

कूजद्भिर्मधुरं जुष्टं हंसकारण्डवादिभिः ॥१७॥

वृन्दैः कामदुधानां च गजेन्द्राणां च वाजिनाम् ।

पिबद्भिर्निर्मलं तोयं राजितं स व्यतिक्रमत् ॥१८॥

આવી દિવ્ય વિરજનદીના તટને નારદજી પામ્યા. કેવો તટ ? તો પ્રધાનપણે સ્ફટિક મણિઓવડે રચેલો, અતિશય દીર્ઘ, શ્વેત હરિત (લીલા) રક્ત પીત આદિક ટેપ ટેપ મણિઓથી વિરાજમાન, માટેજ સર્વના મનને આકર્ષણ કરનારો છે. વળી કલ્પવૃક્ષોની લાંબી પંક્તિઓથી વીંટાયેલો, પ્રવાલ જે વિદ્રુમવેલી તેના નવાંકુરોથી સુશોભિત, સ્થમંતક ઇન્દ્રનીલ આદિક મણિઓની ખાણોથી શોભાયમાન, નાના પ્રકારના ઉત્તમ મણિઓથી જડેલી પગથીયાંની પંક્તિઓએ કરીને વિરાજમાન, દીર્ઘ મધુર શબ્દોને કરતાં કામદુધા ગાયો ગજેન્દ્રો અને અશ્વેન્દ્રોનાં વૃન્દોથી વિરાચેલો, આવી અનેકવિધ શોભાએ સંપન્ન એવા તટને નારદજી ઉલ્લંઘન કરી ગયા ॥૧૫-૧૮॥

उत्तीर्याथ धुनीं दिव्यां तत्क्षणादीश्वरेच्छया ।

तद्धामपरिखाभूतां शतशृङ्गागमाय सः ॥१९॥

તટને ઉલ્લંઘન કર્યા પછી નારદમુનિ ગોલોક ધામને ચારે બાજુ ગોલાકાર વીંટાયેલી હોવાથી તેની ખાઈશ્વર એવી દિવ્ય વિરજનદીને ભગવાનની ઇચ્છાથી સહજમાં ઉતરી જઈને, શતશૃંગ નામના અચળને પામ્યા ॥૧૯॥

हिरण्मयं दर्शनीयं कोटियोजनमुच्छ्रितम् ।

विस्तारे दशकोट्यस्तु योजनानां मनोहरम् ॥२०॥

સહસ્રશઃ કલ્પવૃક્ષૈઃ પારિજાતાદિભિર્દ્રુમૈઃ ।

મહિષ્કાપૂથિકામિશ્ર લવઙ્ગૈર્લાલતાલિભિઃ ॥૨૧॥

સ્વર્ણરમ્ભાદિમિશ્રાન્યૈઃ શોભમાનં મહીરુહૈઃ ।

દિવ્યૈર્મૃગગણૈર્નાગૈઃ પક્ષિમિશ્ર સુકૂજિતૈઃ ॥૨૨॥

કેવો શતશૃંગાયળ ? તો હિરણ્મય, માટેજ દર્શનીય, એક કોટી યોજન ઉચ્ચાઈવાળો, દશ કોટી યોજન વિસ્તારવાળો અને મનોહર છે. વળી કેવો ? તો દિવ્ય અપરિમિત કટપવૃક્ષો, પારિજાતાદિ બીજા વૃક્ષો, મોગરો બુધ આદિક વેલીઓ, લવીંગ એલાયચી આદિક લતાઓની પંદિઓ અને સોનેરી કેળો આદિક બીજાપણુ બહુ વૃક્ષોવડે તથા મૃગગણો ગજગણો અને મધુર સખ્દને કરતા પક્ષિગણોએ કરીને બહુ શોભાયમાન છે ॥૨૦-૨૨॥

દુર્ગાયિતસ્ય તદ્વાન્નસ્તસ્ય રમ્યેષુ સાનુષુ ।

મનોજ્ઞાન્ વિતતાનૈક્ષ્ઢ્રગવદ્રાસમખ્ડપાન્ ॥૨૩॥

આવા શતશૃંગને પામ્યા પછી, ગોલોક ધામને કોટની પેઠે ઓગરદમ ખીંટાઈને રહેલા તે આ શતશૃંગપર્વતનાં રમણીય સાનુઓમાં ( પર્વત ઉપરની સપાટ પૃથ્વી ) ભગવાનને રાસ રમવાના રમણીય વિશાળ રાસમંડપો નારદજીના જોવામાં આવ્યા ॥૨૩॥

ઘૃતાનુદ્યાનતતિભિઃ ફુલ્લપુષ્પસુગન્ધિભિઃ ।

કપાટૈ રત્નનિચિતૈશ્ચતુર્દ્વારસુશોભનાન્ ॥૨૪॥

ચિત્રતોરણસમ્પન્નૈ રત્નસ્તમ્ભૈઃ સહસ્રશઃ ।

જુષ્ટાંશ્વ કદલીસ્તમ્ભૈર્મુક્તાલમ્બૈર્વિતાનકૈઃ ॥૨૫॥

દર્વાલાજાક્ષતફલૈર્પુક્તાન્ માઙ્ગલિકૈરપિ ।

ચન્દનાગુરુકસ્તૂરીકેસરોક્ષિતચત્વરાન્ ॥૨૬॥

સુશ્રાવ્યવાદનિનદૈર્હવાન્ વહુવિધૈરપિ ।

તેષુ યૂથાનિ ગોપીનાં કોટિશઃ સ દર્શ હ ॥૨૭॥

કેવા રાસમંડપો? તો પ્રકૃષ્ઠિત પુષ્પોના મુગંધવાળા બાગબગી-  
ઓની પંક્તિઓથી વીંટાયેલા અને રત્નજડિત કુમાડાંથી એક  
એકનાં ચાર ચાર દ્વારો જેનાં અતિશય શોભાયમાન છે. વળી  
વિચિત્ર તોરણોએ યુક્ત એવા રત્નસ્તંભો તથા કદલીસ્તંભો તથા  
મોતીઓના લટકતા મુચ્છોવાળા ઉલ્લોઓથી વિરાજમાન છે. વળી  
ધરો, ધાણી, અક્ષત ફળ આદિક માંગલિક પદાર્થોએ યુક્ત અને  
ચંદન અમુર કરતુરી કેસર આદિક મુગન્ધિ પદાર્થોથી જેનાં આંગણાં  
ઓકો છાંટી દીધાં છે એવા છે. વળી જેના મધુર સ્વરો સાંભ-  
ળવાલાયક છે એવાં વિવિધ વાદ્યોના નાનાવિધ નાદોએ કરીને પણ  
સર્વના હૃદયને અત્યંત પ્રીતિ ઉપજાવનારા છે. આવાં વિશેષણોએ  
વિશિષ્ટ રાસમંડપો નારદજીના જેવામાં આવ્યા. આ પછી આવા  
મંડપોમાં ગોપીઓનાં કોટી વૃન્દો સ્પષ્ટ જેવામાં આવ્યાં ॥૨૪-૨૭॥

અનર્ઘ્યવાસોભૃષાભિઃ સદ્રત્નમણિકઙ્કજૈઃ ।

કાન્ત્વી નૃપુરકેયૂરૈઃ શોભિતાન્યજ્જુલીયકૈઃ ॥૨૮॥

તારુણ્યરૂપલાવણ્યૈઃ સ્વરૈશ્વાપ્રતિમાનિ હિ ।

રાધાલક્ષ્મીસર્વર્ણાનિ શૃંગારિકકરાણિ ચ ॥૨૯॥

ભોગદ્રવ્યૈર્વહુવિધૈર્મણ્ડપેષુ યુતેષુ ચ ।

વિલસન્તિ ચ ગાયન્તિ મનોજ્ઞાઃ કૃષ્ણગીતિકાઃ ॥૩૦॥

કેવાં ગોપીવૃન્દો? તો જે અમૂલ્ય વસ્ત્રો અને અલંકારો તથા  
શોભાયમાન રત્નો અને મણિઓથી જડેલાં કંકણો (હસ્તભૂષણો)  
તથા કટિમેખળા નૃપુર બાણુર્મધ વીંટીઓ આદિકે કરીને નિર-  
તિશય શોભાયમાન છે. વળી જેનું તારુણ્ય, (યુવા વય) રૂપ,  
(શરીરસૌન્દર્ય) લાવણ્ય અને સ્વરની સાથે જેને કોઈની ઉપ-  
માજ નથી એવાં અનુપમ અને રાધાલક્ષ્મીને સમાન શરીરવર્ણ-  
વાળાં અને ચંદન પુષ્પાદિ શૃંગારિક પૂજ્ય પદાર્થોથી ભરેલાં પાત્રોને  
હાથમાં ધારી રહેલાં છે. વળી જે નાનાપ્રકારના ભોગપદાર્થોએ  
યુક્ત એવા રાસમંડપોમાં વિરાજતાં અને શ્રીમહાપ્રભુ શ્રીકૃષ્ણજીનાં

મનોહર ગાયનોચિત પદોને ગાવામાં તત્પર છે. આવાં ગોપી-  
ઓનાં અનેક વૃન્દો નારદજીના જોવામાં આવ્યાં ॥૨૮-૩૦॥

ઉપત્યકાસુ તસ્યાદ્રેરથ વૃન્દાવનામિધમ્ ।

વનં મહાન્તમદ્રાક્ષીત્સાવર્ણે ! નારદો મુનિઃ ॥૩૧॥

હે સાવર્ણિમુને ! ગોપીવૃન્દોનું દર્શન થયા પછી, નારદમુનિને  
શતશૃંગાયળની તળેટીમાં વૃદાવન નામનું મોટું વન દિવ્ય  
જોવામાં આવ્યું ॥૩૧॥

કૃષ્ણસ્ય રાધિકાયાશ્ચ પ્રિયં તત્ક્રીડનસ્થલમ્ ।

કલ્પદ્રુમાલિમી રમ્યં સરોમિશ્ચ સપદ્મજૈઃ ॥૩૨॥

આત્રૈરાત્રાતકૈર્નીપૈર્વદરીમિશ્ચ દાહિમૈઃ ।

સ્વર્જૂરીપૂગનારજ્જૈર્નાલિકૈરૈશ્ચ ચન્દનૈઃ ॥૩૩॥

જમ્બૂજમ્વીરપનસૈરક્ષોઢૈઃ સુરદારુભિઃ ।

કદલીમિશ્ચમ્પકૈશ્ચ દ્રાક્ષાભિઃ સ્વર્ણકેતકૈઃ ॥૩૪॥

ફલપુષ્પભરાનત્રૈર્નાનાવૃક્ષૈર્વિરાજિતમ્ ।

મલ્લિકામાધવીકુન્દૈર્લવજ્જૈર્યૂથિકાદિભિઃ ॥૩૫॥

કેવું વૃદાવન ? તો રાધિકાસહિત શ્રીકૃષ્ણને બહુ વહાલું, તેમને  
ક્રીડા કરવાના સ્થળભૂત, કલ્પવૃક્ષોની પક્ષિઓ અને કમળસહિત  
સરોવરોએ ધરીને જે સુંદર છે. વળી આંબા, આત્રાતક ( એક  
જાતના મુગાન્ધિ આંબા ) નીપ બદરી દાહમ ખજુરી નારંગ  
નાલિકેર ચદન જાંબુ લીળોઈ ફનસ અખોડ દેવદાર ચંપા કેળો  
દ્રાક્ષ સુવર્ણકેતકી, ઈલાદિ ફળપુષ્પોના ભારથી નમી ગએલા  
નાનાવિધ વૃક્ષોથી વિરાજમાન તથા મલ્લિકા ( એક જાતનો  
મોગરો ) માધવી ( જેને વાસતી લતા કહે છે ) કુંદ ( એક જાતનો  
મોગરો ) લવીંગ જુઈ આદિક લતાઓથી શોભાયમાન છે ॥૩૨-૩૫॥

મન્દશીતસુગન્ધેન સેવિતં માતરિશ્વના ।

શતશૃંગસુતૈર્દ્રાર્દ્ર નિર્જૈરૈશ્ચ સમન્તતઃ ॥૩૬॥

સદા વસન્તશોભાઢ્યં રત્નદીપાલિમણ્ડિતૈઃ ।

શૃંગારિકદ્રવ્યયુતૈઃ કુઞ્જૈર્જુષ્ટમનેકશઃ ॥૩૭॥

ગોપાનાં ગોપિકાનાં ચ કૃષ્ણસદ્ધીર્તનૈર્મુદુઃ ।

ગોવત્સપક્ષિનિનદૈર્નાનાભૂષણનિઃસ્વનૈઃ ।

દધિમન્થનશબ્દૈશ્ચ સર્વતો નાદિતં મુને ! ॥૩૮॥

ફુલ્લપુષ્પફલાનમ્રનાનાદ્રુમસુશોભનૈઃ ।

દ્વાત્રિંશતા વનૈરન્યૈર્યુક્તં પશ્ય મનોહરૈઃ ॥૩૯॥

વળી મંદ શીતળ સુગન્ધિ એવો વાયુ જેમાં વાય છે અને શતશૃંગાચળમાંથી નીકળતાં નિઝરણોએ કરીને ચારે તરફ ભીતું છે. વળી વસંતઋતુની સઘળી શોભાએ સંપન્ન તથા રત્નદીપોની પંક્તિઓએ યુક્ત અને શૃંગારિક પદાર્થોએ યુક્ત એવા અનેક કુંભે (ગુહાપ્રદેશો) વડે અતિશોભાયમાન છે. વળી હે મુને ! ગોપ ગોપિકાઓએ વારંવાર ગાન કરાતાં કૃષ્ણકીર્તનોના ધ્વનિઓ તથા ગાયો વત્સો અને પક્ષિઓના નાદો તથા ભગવાન અને તદ્દભક્તો-એ ધારણ કરેલા નાનાવિધ આભૂષણોના શબ્દો અને દધિમંથન શબ્દોએ કરીને દશેષ દિશામાં શબ્દાયમાન છે. વળી ફળ પુષ્પોના ભારે ભારથી બહુ નમી ગએલા નાનાવિધ વૃક્ષોએ કરીને શોભાયમાન અને બેનાશ ભક્તજનોના મનને હરનાશ એવાં બીજાં મધુવન તાળવન વિગેરે બત્રીશ વનોથી વિટાએલું વિશાળ છે. આતું વૃંદાવન નારદશ્રુએ બેયું ॥૩૬-૩૯॥

તદ્વીક્ષ્ય હૃદ્યઃ સ પ્રાપ્ત ગોલોકપુરમુજ્જ્વલમ્ ।

વર્તુલં રત્નદુર્ગં ચ રાજમાર્ગોપશોભિતમ્ ॥૪૦॥

રાજિતં કૃષ્ણમક્તાનાં વિમાનૈઃ કોટિભિસ્તથા ।

રથૈ રત્નેન્દ્રસ્વચિતૈઃ કિઙ્કિણીજાલશોભિતૈઃ ॥૪૧॥

મહામર્ણીન્દ્રનિકૈ રત્નસ્તમ્ભાલિમણ્ડિતૈઃ ।

અદ્ભુતં કોટિશઃ સૌધૈઃ પદ્મિસંસ્પર્મનોહરમ્ ॥૪૨॥

વિલાસમण्डपै रम्यै रत्नसारविनिर्मितैः ।

रत्नेन्द्रदीपततिभिः शोभनं रत्नवेदिभिः ॥४३॥

હે મુને ! આવા દિવ્ય ઘંટાવનને જોઈને બહુ હર્ષને પામેલા નારદમુનિ, ગોલોક નામના પુર (નગર)ને પામ્યા. કેવું પુર ? તો બહુ પ્રકાશમાન, ગોળાકાર, રત્નના કિલ્લાવાળું, શ્રેષ્ઠ રાજમાર્ગો-એ કરીને સુશોભિત, કૃષ્ણભક્તોનાં અસંખ્યાત વિર્માનો તથા જેમાં શ્રેષ્ઠ રત્નો જડ્યાં છે એવા અને વળી નાની ઘંટડીઓના સમૂહોથી શોભાયમાન એવા રથોવડે વિરાજીત છે. વળી મહામણિ-વરોના સમૂહોવડેજ નિર્માણ કરેલા, રત્નસ્તંભોની પંક્તિઓએ કરીને વિરાજીત, જેનારા મુક્તજનોને આશ્રય ઉપજાવનારા, પંક્તિબંધ રહેલા અસંખ્યાત એવા સૌધો (એકાંતિક ભક્તોને રહેવાના મહેલો)એ કરીને તો મનોહર છે. વળી ઉત્તમ મણિ-ઓથી રચેલા દિવ્ય વિલાસમંડપો તથા ઉત્તમરત્નરૂપ જડીપોની પંક્તિઓ તથા રત્નમય વેદિઓવડે રમણીય છે ॥૪૦-૪૩॥

केसरागुरुकस्तूरीकुङ्कुमद्रवचर्चितम् ।

दधिदूर्वालाजपूगै रम्भाभिः शोभिताङ्गणम् ॥४४॥

वारिपूर्णैर्मघटैस्तोरणैः कृतमङ्गलम् ।

मणिकुट्टिमराजाध्वचलद्भूरिगजाश्वकम् ॥४५॥

श्रीकृष्णदर्शनायातૈનૈકૌતૌહલ્લાण्डनायकैः ।

विरिञ्चिशङ्कराद्यैश्च बलिहस्तैः सुसङ्कुलम् ॥४६॥

व्रजङ्घ्रिः कृष्णवीक्षार्थं गोपगोपीकदम्बकैः ।

सुसङ्कुलमहामार्गं मुमोदालोक्य तन्मुनिः ॥४७॥

વળી કેસર અગર કસ્તુરી કુંકુમ આદિકના રસથી જેના માર્ગો ચોક આદિક છાટેલા છે અને દધિ દૂર્વા લાલ (ધાણી) સોપારી કદળીવૃક્ષો આદિકથી જેનાં આંગણાં (મહેલના અગ્ર-ભાગો) શોભાટેલાં છે એવું છે. વળી જળથી પૂર્ણ ભરેલા મુવળુ-

કળશો અને વિવિધ તોરણોથી જેનાં ગૃહાંગણોમાં મંગળ કરેલું છે. જેના મણિખંડ ભુમિવાળા રાજમાર્ગોમાં અનેક ગળે અથો વિચરતા છે. વળી ચંદનાદિ પૂજ્યપદાર્થોને હાથમાં લઈને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવામાટે આવેલા અનેક બ્રહ્માંડોના નાયકો ભવબ્રહ્માંડોની જેમાં ભારે ભીડ રહ્યા કરેછે. વળી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતાં ગોપગોપીઓનાં મંડળોએ કરીને જેના મહામાર્ગોમાં મોટી ભીડ વર્તે છે. આવાં અનેક વિશેષણોએ વિશિષ્ટ એવા દિવ્ય ગોલોક ધામને ભેળને નારદમુનિ મનમાં બહુ જ આનંદ પામી ગયા ॥૪૪-૪૭॥

કૃષ્ણમન્દિરમાપાથ સર્વાશ્ચર્ય મનોહરમ્ ।

નન્દાદિવૃષમાન્વાદિગોપસૌધાલિભિર્વૃતમ્ ॥૪૮॥

ચતુર્દારૈઃ પોડશભિર્દુર્ગૈઃ સપરિસૈર્યુતમ્ ।

કોટિગોપવૃત્તૈકૈકદ્વારપાલસુરક્ષિતૈઃ ॥૪૯॥

ગોલોકનગરનાં દર્શન થયા પછી, નારદમુનિ શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય મંદિરને પામ્યા. કેલું મંદિર ? તો આશ્ચર્યમાનના સ્થાનભૂત, (જેમાં સમસ્ત આશ્ચર્યો રહ્યાં છે) સર્વના મનને હરનારું, નંદાદિ અને વૃષભાનુઆદિ ગોપોના મહેલોની પક્ષિઓથી ચોમેર વિંટાળેલું, પ્રત્યેક ચાર ચાર દ્વારવાળા સોળ દુર્ગો (કિલ્લાઓ) કે જે કોટી ગોપોથી વીંટાળેલા એક એક મુખ્ય દ્વારપાળોએ રૂડીરીતે રક્ષણ કરતા અને પરિખા (ખાઈઓ)એ સહિત છે તેનાથી યુક્ત એવા દિવ્ય મંદિરને પામ્યા ॥૪૮-૪૯॥

રત્નસ્તમ્ભકપાટેષુ દ્વાર્ષુ સ્વાગ્રસ્થિતેષુ સઃ ।

ઉપવિષ્ઠાન્ ક્રમેણૈવ દ્વારપાલાન્ દર્દર્શ હ ॥૫૦॥

મંદિરને પામ્યા પછી, નારદમુનિએ રત્નોના સ્તંભો અને કમાણં જેનાં છે અને પોતાની આગળ રહેલાં એવાં સોળ દ્વારો (દરવાજા)માં બેઠેલા દ્વારપાળોને (દરવાજી) અનુક્રમેજ જોયા. એટલે સોળ દ્વારોમાં કોટીગોપોથી વિંટાળેલા પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય એવા અનુક્રમથી એક એક દ્વારપાળને જોયા ॥૫૦॥

વીરમાનું ચન્દ્રમાનું સૂર્યમાનું તૃતીયકમ્ ।  
 વસુમાનું દેવમાનું શક્રમાનું તતઃ પરમ્ ॥૫૧॥  
 રત્નમાનું સુપાર્શ્વ ચ વિશાલમૃપમં તતઃ ।  
 અંશું વલં ચ સુવલં દેવપ્રસ્થં વરૂથપમ્ ॥૫૨॥  
 શ્રીદામાનં ચ નત્વાસૌ પ્રવિષ્ટોઽન્તસ્તદાજ્ઞયા ।  
 મહાચતુષ્કે વિતતે તેજોઽપશ્યન્મહોચયમ્ ॥૫૩॥  
 ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુસ્રજ્જે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે  
 ગોલોકવર્ણનનામા પોઙ્ગશોઽધ્યાયઃ ॥૧૬॥

તે દ્વારપાળોને કહેછે—પ્રથમ દ્વારમાં કોટી ગોપોથી વિટાએલા  
 વીરમાનુ, દ્વિતીય દ્વારમાં કોટી ગોપોથી વિટાએલા ચંદ્રમાનુ,  
 (આવો અનુક્રમ સર્વેત્ર સમજી લેવો) સૂર્યમાનુ, વસુમાનુ, દેવ-  
 માનુ, શક્રમાનુ, રત્નમાનુ, સુપાર્શ્વ, વિશાળ, ઋષભ, અંશુ, બળ,  
 સુબળ, દેવપ્રસ્થ, વરૂથપ અને શ્રીદામા આ સોળ પાર્ષદોને અનુક્રમે  
 પ્રણામ કરીને અનુક્રમે આવેલા તેઓની આજ્ઞા લઈને ઠેઠ અદર  
 પ્રવિષ્ટ થએલા નારદજીએ વિતત—માપે રહિત બહુ વિશાળ એવા  
 મહાચોકમાં મહાસશીબૂત તેજ (અક્ષરબ્રહ્માખ્ય) જોયું ॥૫૧-૫૩॥  
 ઇતિ શ્રી સ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ગોલો-  
 કવર્ણનનામા પોઙ્ગશોઽધ્યાયઃ ॥૧૬॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

તત્ત્વેકકાલસમ્ભૂતકોટિકોટ્યર્કસન્નિભમ્ ।  
 સ્ત વ્યચટ્ મહત્તેજો દિવ્યં સિતતરં મુને ! ॥૧॥  
 અધ્યાય ૧૭ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહેછે—હે સાવર્ણિ મુને ! નારદજીએ વિશાળ

૧ આ અધ્યાયમાં અનંત ઐશ્વર્ય યુક્ત એવા શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન તથા તેના  
 શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન પામેલા નારદજીએ કરેલી તેમની સ્તુતિનું વર્ણન કર્યું છે.



મહાચોકમાં દેખેલું મહાતેજ કેવું ? તો એક સાથે ઉદય પામેલા અસંખ્યાત સૂર્યોને સદૃશ પ્રકાશમાન, દિવ્ય, ખાદુ શ્વેત અને અમાપ એવું તેજ નારદજીના જોવામાં આવ્યું ॥૧॥

दिशश्च विदिशः सर्वा ऊर्ध्वाधो व्याप्नुवच्च यत् ।

अक्षरं ब्रह्म कथितं सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥२॥

વળી કેવું ? તો સર્વ દિશાઓમાં, વિદિશાઓમાં અને અધો હોર્ધ્વ વ્યાપી રહેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ જે તેજને અક્ષરબ્રહ્મ નામથી કહેવામાં આવે છે ॥૨॥

प्रकृतिं पुरुषं चोभौ तत्कार्याण्यपि सर्वशः ।

व्याप्तं यद्योगसंसिद्धाः पट् चक्राणि निजान्तरे ।

व्यतीत्य મૂર્ધ્નિ પश्यન્તિ વાસુદેવપ્રસાદતઃ ॥૩॥

વળી કેવું ? તો મૂળ પ્રકૃતિ પુરુષ અને તેનાં કાર્ય પ્રધાન પુરુષાદિક સર્વમાં પણ વ્યાપી રહેલા જે તેજને યોગાભ્યાસથી સમાધિ-સિદ્ધિને પામેલા પુરુષો પોતાના શરીરના અતઃપ્રદેશમાં રહેલાં છ ચક્રોને (મૂળાધાર સ્વાધિષ્ઠાન મહિપૂરક અનાહત વિશુદ્ધિ આશા નામનાં) ઉદ્ધવન કરીને, ભગવાન વાસુદેવના પ્રસાદથી મસ્તકમાં રહેલા સહસ્રદળ કમળમાં સાક્ષાત્ જુવે છે ॥૩॥

यद्भासा भासितः सूर्यो वह्निरिन्दुश्च तारकाः ।

भासयन्ति जगत्सर्वं सप्रकाशं तथाऽमृतम् ॥४॥

વળી કેવું ? તો જેના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થએલો સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્રમા અને તારાઓ સમસ્ત જગતને પ્રકાશ કરી રહ્યા છે. જે પોતે સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશવાળું હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે તથા જે અમૃતધામ સસાથી પણ કહેવાય છે ॥૪॥

यद्ब्रह्मपुरमित्याहुर्भगवद्भाम सात्त्वताः ।

यस्यान्तिकेषु परितस्तिष्ठन्त्यર્चકકોटयः ॥५॥

વળી કેવું ? તો ભક્તજનો જેને બ્રહ્માપુર નામથી અને ભગ-  
વદ્દામ નામથી કહે છે. જે તેજઃપુજના સમીપ ભાગમાં યોગર-  
દમ પૂજક જનોના સમૂહો ઉભા રહ્યા છે ॥૫॥

ब्रह्मशङ्करवृन्दानि ह्यपर्युपरि सम्भ्रमात् ।

पतन्ति चलिहस्तानि गोपगोपीव्रजाश्च यत् ॥६॥

વળી કેવું ? તો ચંદન પુષ્પાદિ પૂજાપદાર્થો જેમના હાથમાં છે  
એવાં ભવ બ્રહ્માનાં વૃંદો તથા તેવાંજ ગોપગોપીઓનાં વૃંદો જે  
બ્રહ્મતેજમાં સંબ્રમથી-ત્રેમભરથી વ્યાકુળ હોવાને લીધે એક  
બીજાની ઉપર પડતાં થકાં ઉભાં રહ્યાં છે ॥૬॥

कृष्णस्यानुग्रहो यस्मिन्स तेजसि तमीक्षते ।

केवलं तेज एवान्ये पश्यन्ति न तु तं मुने ! ॥७॥

વળી કેવું ? તો હે મુને ! જે ભક્તની ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ  
હોય તેજ ભક્ત તે બ્રહ્મતેજમાં દિવ્ય મનોહર મૂર્તિથી વિરાજમાન  
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ જુવે છે. જેમની ઉપર અનુગ્રહ ન હોય  
એવા બીજા જનો તો કેવળ પૂર્વોક્ત તેજઃપુંજનેજ જુવે છે. પણ  
તેમાં દિવ્ય વિગ્રહથી રહેલા પુરૂષોત્તમને નથીજ જોતા ॥૭॥

तस्मिन्ददर्शान्नुतदिव्यमन्दिरं विचित्ररत्नेन्द्रमयं मनोज्ञम् ।

रत्नोज्ज्वलस्तम्भसहस्रकान्तं महासभामण्डपदर्शनीयम् ॥८॥

આવા વિશેષણવિશિષ્ટ બ્રહ્મતેજમાં એક અદ્ભુત દિવ્ય મંદિર  
નારદજીના જેવામાં આવ્યું. કેવું મંદિર ? તો વિવિધ વર્ણવાળા  
ઉત્તમ રત્નસમૂહોથી નિર્માણ કરેલું, ઉત્તમોત્તમ અણિમય ઉન્નત્યળ  
અસંખ્યાત સ્તંભોએ કરીએ મનોહર, મહાસભામંડપોએ કરીને  
દર્શનીય, માટેજ જે નિરતિશય સુંદર છે ॥૮॥

सौधालिभिर्भूरिभिरुज्ज्वलाभिः स्वोपासकानां

परितो विराजितम् । विचित्रस्रग्माम्बररत्नभू-

पाविभूषितानां हि नृणां च योषिताम् ॥९॥

વળી કેવું મંદિર ? તો અખંડપણે પોતાની સેવામાં રહેલા, વિચિત્ર વર્ણવાળાં સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોથી તથા સ્વમય આભૂષણોથી આભૂષિત થએલા (દિવ્ય વસ્ત્ર વિભૂષણોને ધારી રહેલા) એવા સ્ત્રીપુરૂષરૂપ અનેક મુક્તોના ચારે બાજુ રહેલા અત્યુન્નવળ અનેક સૌધો (મહેલ)ની પંક્તિઓએ કરીને જે વિરાજીત છે ॥૯॥

सिंहासनं—तत्र मणीन्द्रसारै रत्नेन्द्रसारैश्च  
विनिर्मितं सः । आश्चर्यकृत् प्रेक्षकमानसानां  
दिव्यं मुनिः प्रैक्षत भूरिर्हर्षः ॥१०॥

આવા દિવ્ય મંદિરમાં એક દિવ્ય સિંહાસન નારદજીના જોવામાં આવ્યું. કેવું સિંહાસન ? તો સારભૂત સર્વોત્તમ રત્નો અને તેવાજ મહીઓથી બનાવેલું, તેમજ જોનારા મુક્તોના પણુ મનને (તો ખીજાઓની તો વાતજ શી કહેવી ?) ‘અહો અહો’ એમ આશ્ચર્યને ઉપજાવનારું જે છે. આવા દિવ્ય સિંહાસનને જોવામાત્ર-થીજ નારદજી અતિશય આહ્વાદને પામી ગયા ॥૧૦॥

तत्राय कृष्णं भगवन्तमैक्षन्नारायणं निर्गुण-  
मास्थितं सः । सर्वज्ञमीशं पुरुषोत्तमं च  
यं वासुदेवं च वदन्ति सात्त्वताः ॥११॥

સિંહાસનનાં દર્શન પામ્યા પછી, નારદજી તેમાં વિરાજમાન શ્રીકૃષ્ણભગવાનનાં દર્શન પામ્યા. કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો જેમને ‘સાક્ષી ચેવા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ’ ‘સત્ત્વાદયો ન સન્તીદો યદ્વ ચ પ્રાકૃતા ગુણાઃ’ ‘યત્ર ત્રિસર્ગો મૃપા’ ‘યોડસૌ નિર્ગુણ દ્યુત્યુક્તઃ શાસ્ત્રેષુ જગદીશ્વરઃ । પ્રાકૃતૈર્દેયસંયુતૈર્ગુણૈર્દાનઃ સ વચ્યતે ॥’ ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ ત્રિગુણ જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છતાં પણ માયિક સત્ત્વાદિ ગુણો-એ રહિત હોવાથી તેમજ પ્રાકૃતની જેઠે તે ગુણોને વશ વર્તનારા નદિ પરંતુ પરમ સ્વતંત્ર હોવાથી નિર્ગુણપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્’ ‘સ્વામાયિકી જ્ઞાનયલ્કરિયા ચ’

‘યો વેત્તિ યુગપ્તસર્વં પ્રત્યક્ષેણ સદા સ્વતઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સર્વજ્ઞપણે સંનિરૂપણ કર્યા છે. વળી જોમને ‘તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરમ્’ ‘કર્તાંરમીશં’ ‘ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ’ ‘ઈશાનો મૂત-મલ્લસ્ય’ ‘સર્વસ્ય વડ્ડી સર્વસેજાનઃ’ ‘સ ઈશોઽસ્ય જગતઃ’ ‘ઈશતે ભગવાનેકઃ સત્તમેતદ્વધીમિ તે’ ‘ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સર્વ અવસ્થામાં સ્વપર સમસ્ત વસ્તુઓની વ્યવસ્થાપના કરવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી સર્વના ઈશિપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જોમને ‘સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ’ ‘યસ્માદ્ધરમતીતોઽહમક્ષ-રાદપિ ચોત્તમઃ । અતોઽસિ લોકે ચેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥’ આ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ ક્ષણક્ષર પુરૂષોત્તમી સ્વરૂપ રૂપ ગુણ વિભૂતિ વિગેરે વડે ઉત્તમ હોવાથી પુરૂષોત્તમપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જોમને ભક્તજનો ‘આપો મારા હતિ પ્રોક્તા આપો ચે મરસૂનવઃ । અવનં તસ્ય તાઃ પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥’ આ સ્મૃતિએ નાર-શબ્દવાચ્ય જળોનો આશ્રય કરી રહેવારૂપ ગુણયોગને લીધે અથવા ‘નારાયણાય વિદ્યહે’ ‘નારાયણઃ પરંબ્રહ્મ’ ‘एको ह वै नारायणः’ અથવા વિશ્વો દેવ એકો નારાયણઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રત્યેક શાખામાં પરવસ્તુના અન્ય ભવ બ્રહ્માદિ થકી વ્યાવૃત્તિ કરનારા અસાધારણ સાર્થક નારાયણ નામથી ‘યદ્વચ્ચ કિદ્ધ જગત્પતિન્ દૃષ્યતે ધ્રુવતેઽપિ વા । અન્તર્બહિષ્ચ તત્સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ’ આ શ્રુત્યુક્ત નિરૂક્તિને અનુસારે નારશબ્દવાચ્ય ચેતનાચેતનાત્મક સમસ્ત જગતમાં અદર બહાર વ્યાપિ રહેવા રૂપ ગુણયોગને લીધે નિરૂપણ કરેલાને ભજે છે. તથા ‘ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં’ ‘સર્વ-ભૂતાધિવાસઃ’ ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥’ ‘સર્વાણિ તત્ર ભૂતાનિ વસન્તિ પરમાત્મનિ । મૂતેષુ ચ સ સર્વાત્મા વાસુદેવસ્તતઃ સ્મૃતઃ ॥’ આ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સૂત્રમાં મલ્લિગણોની પેઠે સર્વ ચેતનાચેતના-ત્મક જગતનો પોતાવિષે વાસ તેમજ સર્વ જગતમાં પોતાનો વાસ હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે વાસુદેવ સાર્થક નામથી નિરૂપણ કરેલાને ભજે છે ॥૧૧॥

યં કેચિદાહુઃ પરમાત્મસંજ્ઞં કેચિત્પરંબ્રહ્મ  
પરાત્પરં ચ । બ્રહ્મેતિ કેચિદ્ભગવન્તમેકે  
વિષ્ણું ચ ભક્તાઃ પરમેશ્વરં ચ ॥૧૨॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ? તો જેમને કેટલાક ભક્તો ‘પતિં વિશ્વસ્ય આત્મેશ્વરં’ ‘શાસ્ત્રા જનાનાં સર્વાત્મા’ ‘ન તત્સમશ્રામ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે’ ‘તસ્યાદ્વાન્યં ન પરઃ કિંચ્ચ નાસ’ ‘યસ્માત્પરં નાપરમસિ કિંચિત્’ ‘ન દેવં કેશવાત્પરમ્’ ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસિ ધનજય’ ‘પરઃ પરાણાં પરમઃ પરમાત્મા’ ‘પરમાત્મા ચ સર્વેપામાધારઃ’ ‘અહમાત્મા-ત્મનાં ધાતાઃ’ ‘આત્માનમન્તર્હંદિ સન્તમાત્મનામ્’ ‘ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓને અનુસારે સર્વ ભૂતો જેને લીધે આત્મવાન છે અને જે પોતે બીજા કોઇને પણ લીધે આત્મવાન નથી, માટે જેને કોઈ પર નહિ હોવાથી પરમાત્મા નામથી તથા જે સર્વથી પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) આત્મા (અનન્યેશ્વર) હોવાથી પરમાત્મા નામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો ‘મહા વા હૃદમેવામ આસીત્’ ‘સર્વં સ્તલ્લિદં મહા’ ‘યૃહસ્વાદ્ ઘંઠણત્વાચ મહોતિ પરિકીર્ત્યતે’ ‘વેદે ભૂરિપ્રયોગાથ ગુણયોગાથ ક્ષાદ્ગિણિ । તસ્મિન્મેય મહાશબ્દો મુલ્યવૃત્તો મહામુને ! ॥’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિને અનુસારે જે કલ્યાણુભય સ્વરૂપ રૂપ ગુણુ વિભૂતિ વિગેરેએ કરીને સર્વની અપેક્ષાએ નિરવધિક્ક મોટારૂપ અને ભક્તોત્તમોને સાધર્મ્યયોગથી મોટાપણું કરી આપવારૂપ ગુણુયોગને લીધે બ્રહ્મ નામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો ‘નારાયણઃ પરંમહા’ ‘અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ’ ‘પરંમહા પરંધામ’ ‘શ્રુત્વા કૃષ્ણં પરંમહા’ ‘મત્તઃ પરતરં નાન્યત્’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓને અનુસારે, અર્વાચીન બ્રહ્મશબ્દવાચ્ય અક્ષરોદિ સર્વની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ સ્વભાવોદિકે કરીને પરમો-ત્કૃષ્ટ હોવારૂપ ગુણુયોગને લીધે પરંબ્રહ્મ શબ્દથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો ‘પરાત્પરં યન્મહત્તો મહાન્તમ્’ ‘પરાત્પરં પુરુષ-

મુપૈતિ દિવ્યમ્' 'ન ત્વસ્સમોઽસ્ત્યમ્યધિકઃ કુતોઽન્યઃ' 'ન પરં પુણ્ડરીકા-  
ક્ષાત્ દૃશ્યતે ભરતર્પભ !' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓને અનુસારે નિરૂપા-  
ધિક સર્વોપરી હોવારૂપ ગુણુયોગને લીધે પરમપર શબ્દથી કહેછે.

જેમને કેટલાક ભક્તો 'જ્ઞાનશક્તિબલૈશ્વર્યવીર્યતેજાસ્યશેષતઃ ।  
ભગવચ્છબ્દવાચ્યાનિ વિના હેયૈર્ગુણાદિમિઃ ॥ યૈશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય વીર્યસ્ય  
યશસઃ શ્રિયઃ । જ્ઞાનવૈરાગ્યયોશ્ચૈવ પળ્લામાં મમ રૂતીરણા ॥' ઇત્યાદિ  
શાસ્ત્રવચનોને અનુસારે, સમસ્તદોષવિરોધી કલ્યાણુગુણુસંપન્ન  
સ્વરૂપ હોવાને લીધે પરમ પૂજ્ય હોવારૂપ ગુણુયોગને લીધે ભગ-  
વાન્ શબ્દથી કહેછે.

જેમને કેટલાક ભક્તો 'વિવેશ મૂતાનિ ચરાચરાણિ' 'તત્સૃષ્ટ્વા તદે-  
વાનુભાવિશત્' 'ધ્રુવમચ્છલમમૃતં વિષ્ણુસંજ્ઞં સર્વાધારં ધામ' 'વિષ્ણુ-  
નામા સ વેદેષુ વેદાન્તેષુ ચ ગીયતે' 'મહિ વિષ્ણુસમા કાષિદ્વિતિરન્યા  
વિધીયતે' 'વિષ્ણોઃ સકાશાદુદ્ભૂતં જગત્તત્રૈવ ચ સ્થિતમ્ । સ્થિતિસંય-  
મકર્તાઽસૌ જગતોઽસ્ય જગદ્ધ સઃ' 'વ્યાપ્ય સર્વાન્નિમાન્ લોકાન્ સ્થિતઃ  
સર્વંત્ર કેશવઃ । તત્તશ્ચ વિષ્ણુનામાસિ વિશેષાંતોઃ પ્રવેશનાત્ ॥' 'ન  
તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા મૂતં ચરાચરમ્' 'યસ્માદ્વિષ્ટમિદં સર્વં તલ્લ  
શક્ત્યા મહાત્મનઃ । તસ્માત્સ પ્રોચ્યતે વિષ્ણુર્વિશેષાંતોઃ પ્રવેશનાત્ ॥'  
'વિષ્ણુઃ સ્વાદવિનાભાવાદ્ વ્યાપ્યવ્યાપકમાવતઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ  
નિરૂક્તિને અનુસારે પોતાની વિભૂતિભૂત સમસ્ત વિશ્વમાં સ્વરૂ-  
પાદિકે કરીને વ્યાપીને રહેવારૂપ ગુણુયોગને લીધે સાર્થક વિષ્ણુ-  
નામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः' 'स वा अय-  
मात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा' 'परमात्मा च  
सर्वेषामाधारः परमेश्वरः' 'समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः' 'गृहीतमूर्तित्रय  
इंश्वरेश्वरः' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓને અનુસારે સર્વ અવસ્થામાં  
બદ્ધ મુક્ત નિત્યાદિ સમસ્ત વસ્તુઓની યથોચિત વ્યવસ્થા કર-  
વારૂપ ગુણુયોગને લીધે સાર્થક પરમેશ્વર નામથી કહેછે. આ રીતે  
ભક્તજનો જેમને દિવ્ય ગુણુગુણુ અનેક નામોથી ભજીછે॥૧૨॥

કન્દર્પસાહસ્રમનોહરાઙ્ગં સદાકિશોરં કરુ-  
ણાનિધાનમ્ । અતિપ્રશાન્તાકૃતિદર્શનીયં  
ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરં સ્વતન્ત્રમ્ ॥૧૩॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો એક કામદેવ નહિ પણ હોતર કામ-  
દેવીના મનને હરનારા કરચરણાદિ દિવ્ય શરીરાવયવો જેમના છે,  
અતિપ્રશાંત આકૃતિ હોવાથી સર્વ કોઈએ દર્શન કરવાયોગ્ય, સદાય  
કિશોરવયમાં વર્તતા, આશ્રિતો ઉપર કંઈના નિધિરૂપ, ‘દ્વાવિનાં  
પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च । ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાણિ કૃદસ્પોક્ષર  
ઉચ્યતે ।’ આ ગીતાવચનથી કહેલા ક્ષરાક્ષર-બંધુ મુક્ત પુરુષો  
થકી સ્વરૂપ રૂપ શુણુ વિભૂતિએ કરીને પર-અતિવિલક્ષણુ અને  
સ્વતંત્ર-કાળમાયા પુરુષ આદિક કોઈને પણ અધીન નહિ હોવાથી  
અનન્યાધીન છે ॥૧૩॥

નૈકાણ્ડસર્ગસ્થિતિનાશલીલાવિધાયકા-  
પાઙ્ગનિરીક્ષણં ચ । અનેકકોટ્યણ્ડમહા-  
ધિરાજં વિશ્વૈકવન્દ્યં નટવર્યવેષમ્ ॥૧૪॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો અસંખ્ય બ્રહ્માણ્ડોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ  
નાશરૂપ લીલાને કરનાર જેમનું વક્રભૂકુટીથી નિરીક્ષણુ છે. એટલે  
જેમના વક્રભૂકુટીના એક વિલાસમાત્રથી અનંત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ  
સ્થિતિ સંહારરૂપ લીલાઓ થયા કરે છે. વળી અનેક કોટી બ્રહ્માં-  
ડોના મહાઅધિરાજ, માટેજ સમગ્ર વિશ્વે વંદન કરવા યોગ્ય  
અને નટવરના જેવો રમણીય વેષ જેમનો છે ॥૧૪॥

અનર્ઘ્યદિવ્યોત્તમપીતવાસસમનેકસદ્રત્ન-  
વિભૂષણાલ્પમ્ । નવીનજીમૂતસમાન-  
વર્ણં કર્ણોલ્લસત્સન્મકરામકુણ્ડલમ્ ॥૧૫॥

વળી કેવા ? તો અમૂલ્ય દિવ્ય ઉત્તમ પીતાંબરને ધારી રહેલા,  
અનેક રત્નજડિત દિવ્ય કટકાદિ આભૂષણોને ધારી રહેલા, કાનમાં

ઉન્નતવળ મકરાકાર સુંદર કુંડળોને ધારી રહેલા અને નવીન મેઘ-  
સમાન સ્થામ શરીરવર્ણ જેમનો છે ॥૧૫॥

નિજાઙ્ગનિર્યત્સિતભૂરિતેજશ્ચયાવૃતત્વા-  
ત્સિતવર્ણમુક્તમ્ । સદ્રલસારોઞ્જવલસત્કિ-  
રીટં શરત્સરોજચ્છદચારુનેત્રમ્ ॥૧૬॥

વળી કેવા ? તો પોતાના ચરણાદિ અંગો થકી નીકળતું જે  
થેત સમધિક તેજ તેના સમૂહથી સ્થામ વર્ણુ આચ્છાદિત થતો  
હોવાથી શુક્લવર્ણુપણે પણ 'શ્યામં ચ શુક્લં बहुरूपमेकम्' 'સિતા-  
સિતં चेश्वरमीश्वराणाम्' 'वैकुण्ठः पुरुषोऽनन्तः शुक्लः कृष्णः सनातनः'  
ઈત્યાદિ પુરાણુવચનોએ વર્ણુવેલા, શોભન ઉત્તમ રત્નોએ જડિત  
હોવાથી બહુ ઉન્નતવળ શોભાયમાન મુકુટને મસ્તકે ધારી રહેલા  
અને શરદ્ઋતુના ક્રમળનાં જે પત્ર તે સરખાં સુંદર શાંત વિશાળ  
દીર્ઘ નેત્ર જેમનાં છે ॥૧૬॥

सुगन्धिसच्चन्दनचर्चिताङ्गं श्रीवत्सलक्ष्मा-  
ङ्कितहृत्कपाटम् । निनादयन्तं मधुरं च वेषुं  
कृत्वा मुखाग्रेऽम्बुजचारुदोर्म्याम् ॥१७॥

વળી કેવા ? તો જેમના અંગોમાં સુગંધવાળું શોભન ચંદન  
ચર્ચેલું છે, જેમનું હૃદય શ્રીવત્સના ચિહ્નથી ચિહ્નિત અને કપાટ  
જેવું બહુ વિશાળ છે અને જે ક્રમળ જેવા સુંદર ક્રમળ હાથવડે  
વેણુને મુખના અગ્રભાગમાં કરીને મધુરસ્વરે વાગવનારા છે ॥૧૭॥

जयासुशीलाललितामुखानां वृन्दैः सखीनां  
सह राधया च । समर्च्यमानं रमया च भा-  
माकलिन्दजाजाम्भवन्तीमुखानाम् ॥१८॥

વળી કેવા ? તો જે જ્યા સુશીલા લલિતા આદિક અનેક  
સખીઓનો વૃંદોથી વિરાઝેલાં સધિકાશ્ર અને સત્યભામા કાલિંદી



નંખવતી આદિકનાં વૃંદોથી વીંટાએલાં લક્ષ્મીજીએ ચંદન પુષ્પાદિ  
ઉપચારોવડે સમર્ચન કરેલા છે ॥૧૮॥

ધર્મેણ વેદૈરશિલૈર્ભગૈશ્ચ જ્ઞાનાદિભિઃ સંયતપાણિયુગ્મૈઃ ।  
નિપેવ્યમાણં ચ સુદર્શનાદૈર્નિજાયુધૈર્મૂર્તિધરૈરનેકૈઃ ॥૧૯॥

વળી કેવા ? તો જે બે હાથ બેડી રહેલા મૂર્તિમાન ધર્મદેવ,  
બે હાથ બેડી રહેલા મૂર્તિમાન ચાર વેદો તથા તેવા છ જ્ઞાનાદિ  
ભગો (ઐશ્વર્યો) અને અનેક સુદર્શનાદિક પોતાનાં આયુધોએ  
યથોચિત સેવન કરાતા છે ॥૧૯॥

મસારમાણિક્યસુવર્ણવર્ણૈઃ સિતૈશ્ચ કૈશ્ચિન્નિજપાર્પદાઘૈઃ ।  
ઉપાશ્રિતં ચક્રગદાજશ્ફલસદ્ગુર્જૈર્નન્દસુનન્દમુખ્યૈઃ ॥૨૦॥

વળી કેવા ? તો કેટલાક ઈન્દ્રનીલમણિના જેવા વર્ણુવાળા તો  
કેટલાક રક્તમણિના જેવા વર્ણુવાળા તો કેટલાક સુવર્ણના જેવા  
વર્ણુવાળા તો કેટલાક શ્વેતવર્ણુવાળા અને સંખ ચક્ર ગદા પદ્મથી  
શોભાયમાન હાથવાળા એવા નંદ સુનંદાદિ અગ્રેસર પોતાના પાર્ષ-  
દોએ યથાસમય જે સેવન કરેલા છે ॥૨૦॥

શ્રીદામમુખ્યૈરથ ગોપવેપૈર્ભક્ત્યાવનમ્રૈર્દ્વિ-  
મુજૈરનેકૈઃ । ઉપાસ્યમાનં ગરુડેન ષાગ્ર-  
તો વિભૂતિમિદ્ધાષ્ટમિરાનતાભિઃ ॥૨૧॥

વળી કેવા ? તો ગોપવેષને ધારી રહેલા, વિનયથી બાહુ નમ્ર,  
દ્વિબુજ અને અનેક એવા શ્રીદામપ્રમુખ પાર્ષદોએ તથા આગળ  
હાજર રહેલા ગરુડજી તથા વિનયવિનમ્ર અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિ-  
ઓએ યથાસમય પ્રેમભરથી જે ઉપાસન કરાય છે ॥૨૧॥

મૂર્ત્યા ચ શાન્ત્યા દયયા ચ સેવિતં પુષ્પા ચ  
તુષ્પા હથ મેઘયા ચ । શ્રદ્ધાક્રિયાન્નુન્નતિમિશ્ર  
મૈત્ર્યા તથા તિતિદાસ્મૃતિયુદ્ધિમિશ્ર ॥૨૨॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો મૂર્તિ શાંતિ દયા પુષ્ટિ તુષ્ટિ મેઘા  
શ્રદ્ધા ક્રિયા હી ઉત્તતિ મૈત્રી તિતિક્ષા સ્મૃતિ બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ ગુણ-  
શક્તિઓએ જે સેવન કરેલા છે ॥૨૨॥

દૃષ્ટા તમત્યદ્ભુતદિવ્યમૂર્તિં તદ્રૂપસૌરમ્યહતા-  
શિલેન્દ્રિયઃ । આનન્દવારિપ્રતિરુદ્ધદષ્ટિઃ  
પ્રેમ્ણોર્ધ્વરોમા સુખસમ્મૃતોઽભૂત્ ॥૨૩॥

અતિ અદ્ભુત દિવ્ય મૂર્તિ જેમની છે એવા ઉક્ત વિશેષણવિ-  
શિષ્ટ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને, તેમના દિવ્ય રૂપથી તથા  
સૌરભથી જેની સમગ્ર ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ ખેંચાઈ ગઈ છે અને જેની  
દષ્ટિ આનંદનાં અશ્રુઓથી રોકાઈ ગઈ છે અને પ્રેમભરને લીધે  
જેના શરીરનાં રોમ પણ ઉભાં થઈ ગયાં છે એવા નારદમુનિ  
મુખસાગરમાં સંભગ્ન થઈ ગયા ॥૨૩॥

દળ્લવત્તં નમસ્કૃત્ય નારદઃ પ્રેમવિહ્વલઃ ।

બદ્ધાજ્જલિપુટં તસ્યૌ વીક્ષમાણસ્તદાનનમ્ ॥૨૪॥

પ્રેમવેગથી અતિવિહ્વળ થએલા નારદજી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને  
દંડવત્ પ્રણામ કરીને, એ હાથ ભેડીને તેમના મુખારવિંદને  
નિહાળતા થકા ઉભા રહ્યા ॥૨૪॥

તં માનયામાસ હરિઃ પૃષ્ઠા સ્વાગતમાદરાત્ ।

મક્તમેકાન્તિકં સ્વસ્ય સ્વેનૈવ ચ દિદક્ષિતમ્ ॥૨૫॥

અક્ષરધામાધિપતિ ભગવાન્ શ્રીહરિએ પોતેજ ભેવા ઇચ્છેલા  
એવા પોતાના એકાંતિક ભક્ત નારદમુનિને અતિ આદરથી સ્વાગત  
( તમો સુખેથી આવ્યા ? માર્ગમાં કાંઈ દુઃખતો પડ્યું નથી ? એકું  
કુશળ ) પુછીને બહુ સત્કાર કર્યો ॥૨૫॥

મગવદ્વાક્યપીયુષાસ્વાદપ્રાપ્તાત્મસંસ્મૃતિઃ ।

તદર્શનમહાનન્દો મત્તયા તુષ્ટાવ તં મુનિઃ ॥૨૬॥

ભગવાનના સ્વાગતપ્રશ્નરૂપ વચનામૃતના સાદર શ્રવણરૂપ આસ્વાદ્યથી પોતાની સારી સ્મૃતિને પામેલા અને દિવ્યમૃતિ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થવાથી મહા આનંદને પામેલા નારદ-  
મુનિ ભગવાનની ભક્તિથી આગળ કહેશે એવા પ્રકારે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ॥૨૬॥

નારદ ઉવાચ-

જય શ્રીકૃષ્ણ ! મમવન્નારાયણ ! જગત્પ્રમો ! !

વાસુદેવાશિલાવાસ ! સદૈકાન્તિકવલ્લભ ! ॥૨૭॥

તે સ્તુતિને ૧૧ શ્લોકથી કહે છે-હું શ્રીકૃષ્ણ !-તમો 'સૈવા જ્ઞાનન્દસ્ય મીમાંસા ભવતિ' 'જ્ઞાનન્દમયોઽમ્યાસાત્' 'કૃષિર્મૂ-  
વાચકઃ શબ્દો ણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । વિષ્ણુસદ્ભાવયોગાચ કૃષ્ણો ભવતિ  
શાશ્વતઃ' 'પ્રકાન્તલીલાસતો નિર્વૃત્તઃ કૃષ્ણ ડચ્યતે' આ શ્રુતિ સૂત્ર  
નિરુક્તિવચનને અનુસારે નિરવધિક આનંદના નિધિ હોવાથી સાર્થક  
કૃષ્ણ નામથી કલા છો. વળી 'કૃષ્ણો વર્ણશ્ચ સે ચક્ષાત્તેન કૃષ્ણોઽહ-  
મર્જુન' 'અપ્રાકૃતાતિરચિરમેષઃ કૃષ્ણ ફેરિતઃ' આ સ્મૃતિ નિર-  
ક્તિને અનુસારે અતિરમણીય મેઘસ્થામ અપ્રાકૃત દિવ્ય તત્ત્વવાળા  
હોવાથી કૃષ્ણનામથી કલા છો. આવા તમો શ્રી-લક્ષ્મીએ વિશિષ્ટ  
હોવાથી અથવા દિવ્ય વિગ્રહમાં નિરતિશય દીપ્તિ હોવાથી  
શ્રીકૃષ્ણનામથી શાસ્ત્રોએ નિરૂપણ કર્યાં છે. હું ભગવન્ !-તમો  
જ્ઞાન શક્તિ યજ્ઞ ઐશ્વર્ય વીર્ય તેજ, આ છ ભગશબ્દવાચ્ય ઐશ્વર્ય  
સંપન્ન હોવાથી ભગવાન શબ્દથી શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા  
છો. હું નારાયણ !-જગદ્દિષ્ટાત્મક સમસ્ત જગતમાં અંદર બહાર  
વ્યાપીને રહેલા હોવાથી અસાધારણ નારાયણનામથી શાસ્ત્રોએ  
તમોને વર્ણવ્યા છો. હું જગત્પતે !-તમો સમસ્ત જગતના નિર-  
પાધિક સ્વામી હોવાથી આ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરાયેલા છો. હું  
વાસુદેવ !-તમો સમસ્ત જગતમાં વસી રહ્યા છો અને સમસ્ત  
જગત તમને વિરે વસી રહ્યું છે માટે વાસુદેવ નામથી શાસ્ત્રોએ  
નિરૂપણ કરેલા છો. હું અખિલાવાસ !-તમો સર્વના અંતર્યામી

હોવાથી આરીતે નિરૂપણ કરેલા છે. હે સદૈકાંતિકવક્ત્રભ !-‘પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ’ ‘જ્ઞાની ત્યાસ્મૈવ મે મતઃ’ આ ગીતાવચનને અનુસારે, એકાંતિક ભક્તોને તમો સદાકાળ બહુજ વહાલા છે અને તમોને એકાંતિક ભક્તો સદાકાળ બહુજ વહાલા છે. આવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! તમો જયકારી પ્રવર્તો ॥૨૭॥

અત્યાશ્ચર્યાર્ચનીયાઙ્ગે ! રાધિકાકમલાદિભિઃ ।

ત્વમેવાત્યન્તિકં શ્રેયોઽમીપ્સતાં પરમા ગતિઃ ॥૨૮॥

રમા રાધા આદિક શક્તિઓએ અત્યાશ્ચર્યપૂર્વક અર્ચનીય ચરણારવિદ જેમનાં છે એવા આપ એકજ આત્યંતિક કલ્યાણને પામવા ઈચ્છતા જનોને પરમા ગતિ-પરમ ઉપાય અને પરમ પ્રાપ્ત્ય છે. તમારા થકી પર કોઈ ઉપાય નથી તેમ પર પ્રાપ્ત્ય નથી. આ અર્થે ‘અમૃતસ્યેવ સેતુઃ’ ‘યમેવૈવ વૃણુતે તેન લભ્યઃ’ ‘મુલ્યોઽયં સર્વસિદ્ધિકૃત્’ ‘મુક્તાનાં પરમા ગતિઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓએ સમર્થન કર્યો છે ॥૨૮॥

નિત્યાનામાત્મનાં નિત્ય આત્મા ચેતનચેતનઃ ।

ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરસ્ત્વં બ્રહ્મ પરમં હરે ! ॥૨૯॥

હે હરે !- (‘હરિર્હરતિ પાપાનિ દુષ્ટચિત્તૈરપિ સ્મૃતઃ’ ‘હરાન્પદં હિ સ્મર્તૃણાં’ ‘હરણાત્સર્વદુઃખાનાં હરિરિત્યભિચીયતે’ આ સ્મૃતિ નિરૂક્તિને અનુસારે, સ્મરણુભાવથી સ્વભક્તોના દુઃખ દુરિતને નાશ કરનારા હોવાથી સાર્થક હરિ નામથી તમો કહેવાઓ છો. ) તમો ‘નિત્યો નિત્યાનાં ચેતનચેતનનાનામેકો બહૂનાં યો વિદ્યમાતિ કામાન્’ ‘યસ્યાત્મા શરીરં’ આ શ્રુતિએ નિત્ય બહુ ચેતન આત્માઓના ફળપ્રદાતા નિત્ય એક ચેતન આત્માપણે પ્રતિપાદન કરેલા છે. ક્ષરાક્ષર-બદ્ધમુક્ત પુરૂષો થકી પર-શ્રેષ્ઠ પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મા જે કલ્યા છે તે તમોજ છે. તમારા થકી પર કોઈ નથી ॥૨૯॥

યથા વિશુદ્ધિઃ સિદ્ધિશ્ચ ભક્ત્યા પરમયા તવ ।

તથા ન સ્યાન્નૃણામન્યૈઃ સાધનૈસ્તપઆદિભિઃ ॥૩૦॥

હે ભગવન્ ! મુમુક્ષુ જનોને તમારિ ભક્તિથી જેવી અંતઃ-  
કરણશુદ્ધિ અને તે દ્વારા આત્યંતિક શ્રેયઃસિદ્ધિ થાય છે તેવી તપ  
દાન યજ્ઞાદિક અન્ય સાધનોએ કરીને થતી નથી. તમારી ભક્તિનો  
જ ભારે ઉત્કર્ષ છે ॥૩૦॥

त्वदङ्घ्रिदिव्यज्योत्स्नैका मुमुक्षूणां हृदि स्थितम् ।

महत्सन्तमसं हर्तुं सद्यः शक्ताऽस्ति सत्पते ! ॥૩૧॥

હે સત્પતે ! એક આપના ચરણારવિંદની દિવ્ય જ્યોત્સ્નાજ  
(કાંતિ) મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં રહેલા અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ મહાગાઢ  
અંધકારને તત્કાળ નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. આપના ચરણ  
કમળની કાંતિનો મહિમા અનવધિ છે ॥૩૧॥

सर्वैर्वेदैस्त्वमेवेज्य उपास्यो ज्ञेय एव च ।

निरूपितोऽसि भगवन् ! सर्वकारणकारणम् ॥૩૨॥

હે ભગવન્ ! સર્વ વેદોએ સર્વકારણકારણ તમોજ પૂજ્ય  
તમોજ ઉપાસ્ય અને તમોજ જ્ઞાતવ્ય છો એમ નિરૂપણ કર્યું છે.  
આ અર્થ 'સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ' વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદઃ'  
'ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિએ કહ્યો છે ॥૩૨॥

एकैकस्मिन् रोमकूपे यत्तवास्ति सितं महः ।

शान्तमानन्दरूपं च तत्कोटीन्दुप्रभाधिकम् ॥૩૩॥

असिस्त्वमक्षरे धाम्नि निर्गुणेऽमृतसंज्ञिके ।

महःपुंजे सदैवास्ते निर्गुणः पुरुषोत्तमः ॥૩૪॥

હે ભગવન્ ! તમારા એક એક રોમછિદ્રમાં જે એત શાંત  
આનંદરૂપ તેજ છે તે કોટી ચદ્રમાની પ્રભા થકી અતિ-  
અધિક છે. તેજઃપુંજરૂપ અમૃતસંસિત ગુણાતીત આ અક્ષરધા-  
મમાં નિર્ગુણ-પ્રાકૃતગુણલેશે રહિત પુરુષોત્તમ તમો સદૈવ સંસ-  
જમાન છો ॥૩૩-૩૪॥

ब्रह्माण्डभयदात्कालान्मायायाश्च महाभयात् ।

मुक्ता भक्ता भवन्त्येव त्वदीयोपासनावलात् ॥૩૫॥

હે હરે ! તમારી ઉપાસનાના બળે કરીનેજ તમારા ભક્તો આખા બ્રહ્માંડને ભય ઉપજાવનારા કાળથકી અને માયાના મહા-ભયથકી મુક્તો થઈ જાય છે. કાળમાયાના મહાભયના નિવા-રણમાં તમારી ઉપાસનાનું બળજ બહુ ઉપયોગી છે ॥૩૫॥

તં ત્વામહમુપेतોઽસિ શરણં જગદીશ્વરમ્ ।

સર્વાત્માનં વિશ્વં બ્રહ્મ મહાપુરુષમચ્યુતમ્ ॥૩૬॥

આવા મહામહિમાશાળી, જગદીશ્વર, સર્વાત્મા, વિશ્વ-સર્વ-વ્યાપક, મહાપુરુષ, અચ્યુત પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા એવા તમો તે તમારા શરણને હું પામ્યો છું ॥૩૬॥

યથા ત્વચરણામ્બોજે ભક્તિર્મે નિશ્ચલા સદા ।

મવેત્તથૈવ દેવેશ ! કર્તુમર્હસ્યનુગ્રહમ્ ॥૩૭॥

હે દેવેશ ! જે રીતે મારે તમારા ચરણારવિંદમાં ભક્તિ નિશ્ચળ થાય તે રીતનોજ અનુગ્રહ મારી ઉપર કરવાને યોગ્ય છે. હું નિશ્ચળ ભક્તિથકી બીજું કંઈ પણ તમારા થકી પામવા ઇચ્છતો નથી ॥૩૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

इत्थं देवर्षिणा भक्त्या संस्तुतः परमेश्वरः ।

तमाहानन्दयन्वाचा सुधासम्मितया मुनिम् ॥૩૮॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवમાહાત્મ્યે

શ્રીવાસુદેવદર્શનનામા સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણી મુને ! આ રીતે દેવર્ષિ નારદજીએ ભક્તિથી સ્તુતિ કરેલા પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, અમૃતતુલ્ય મધુર વાણીવડે નારદમુનિને આનંદ ઉપજાવતાયકા બોલ્યા ॥૩૮॥

ઇતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે વાસુદેવમાહાત્મ્યે શ્રીવાસુ-

દેવદર્શનનામા સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

## શ્રીભગવાનુવાચ—

દર્શનં મમ યજ્ઞાતં તવ તત્તુ મહામુને ! ।

નિત્યૈકાન્તિકમક્ત્ત્વાન્નિર્દમ્ભત્વાન્મદિચ્છયા ॥૧॥

અધ્યાય ૧૮ ભો

શ્રીભગવાન કહે છે—હે મહામુને ! તમને માફ જે દર્શન થયું તેતો મારેવિષે તમારે આત્યંતિકી એકાંતિકી ભક્તિ છે અને તે ભક્તિપણુ નિર્દભ છે માટે મારી ઇચ્છાથી થયું છે. જેને એકાંતિકી આત્યંતિકી નિર્દભ ભક્તિ હોય તેનેજ માફ દર્શન થાય છે. આ અર્થે ‘મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંતિધોર્જુન ! । જ્ઞાતું વ્રહ્મં ચ તસ્યેન પ્રવેદ્યું ચ પરંતપ ॥’ ‘મક્ત્યા લમ્યસત્ત્વનન્યયા’ ‘તેષાં જ્ઞાની નિલયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે’ ‘મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન મક્તિરન્યમિચારિણી’ ‘માં ચ યોઽન્યમિચારેણ મક્તિયોગેન સેવતે’ ઇત્યાદિ વાક્યથી ગીતામાં કહ્યો છે ॥૧॥

અહિંસા વ્રહ્મચર્યં ચ ત્વયિ નિત્યં ચ દ્વયમ્ ।

સ્વધર્મોપશમૌ ચૈવ વૈરાગ્યં ચાત્મવેદનમ્ ॥૨॥

સત્સંજ્ઞોઽષ્ટાઙ્ગયોગથ સર્વધેન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

મુન્યન્નવૃત્તિશ્ચ તપઃ સર્વવ્યસનહીનતા ॥૩॥

મદેકાન્તિકમક્તિશ્ચ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વિકા ।

વર્તતે તેન મામત્ર પદ્યસિ ત્વં હિ સુવ્રત ! ॥૪॥

અતિ દુર્લભ એવા પણ પોતાના દર્શનની પ્રાપ્તિમાં અધિકાર-સપત્તિને ત્રણ વાક્યો કહે છે—હે મુને ! તમારે વિષે મન વાળી કાયથી કોઈપણ પ્રાપ્તિની હિંસા નહિ કરવાપ આહિંસાધર્મ નિરંતર

૧ આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માગ્રથે વરદાનપ્રસંગથી ભગવાને પોતાના ભવિષ્ય અવતારો ચરિત્રો સાથે કહ્યા અને નારદજીને ભગવાનયકી વીણાની પ્રાપ્તિ અને નારદનું પ્રન્યાજમન કહ્યું છે.

વર્તે છે. અષ્ટ પ્રકારે સ્ત્રિયોના પ્રસંગના પરિહારરૂપ બ્રહ્મચર્યવ્રત તમારે વિષે અસ્ખલિત વર્તે છે. વળી તમારે વિષે 'દામ્યત દત્ત દયધ્વમિતિ તદેતદ્વ્રતયં શિષ્યેદમં દાનં દયામિતિ' (બૃહ-અ-૭ વ્રા-૨) આ શ્રુતિએ સહેતુક નિરૂપણ કરેલા દમ દાન દયારૂપ ત્રણ દેકારો નિરંતર વર્તે છે. વળી યથોચિત સ્વધર્મ, ઉપશમ, વૈરાગ્ય અને આત્મનિવેદન પણ તમારે વિષે સદાય વર્તે છે. વળી ભક્તિવર્ધક સત્સંગ, અષ્ટાંગ યોગ, સર્વ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શ્યામો નમાર આદિક મુનિપ્રિય અન્નથી અવિકાવૃત્તિ, તપ, સર્વ વ્યસનોએ રહિતપણું અને માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક મારેવિષે એકાંતિકી ભક્તિ, ઇત્યાદિ મારી પ્રસન્નતાના કારણભૂત અહિંસાદિ સદ્ગુણો નિશ્ચે વર્તે છે. આ હેતુને લીધે હે સુન્નત ! તમો આ ધામમાં મારાં દર્શન પામ્યા છો ॥૨-૪॥

ઈદ્ગ્લક્ષણસમ્પન્ના યે સ્યુરન્યેઽપિ માનવાઃ ।

તેઽપિ મામીદૃશં વિપ્ર ! પश्यन्त्यેકાન્તિકપ્રિયમ્ ॥૫॥

હે વિપ્ર નારદ ! જેમ તમને મારાં દર્શન થયાં તેમ ખીલને ન થાય એમ નહિ, કિંતુ ખીલપણ મનુષ્યો ને પૂર્વોક્ત ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ સદ્ગુણોએ સંપન્ન થાય તો તેપણુ મનુષ્યો સર્વ-કારણુ મારાં સાક્ષાત્ દર્શન આ ધામમાં પામે છે. કારણુ કે હું તો એકાંતિક ભક્તો જેને બહુ પ્રિય છે એવો છું. એટલે મને ભક્તિજ પ્રિય હોવાથી તે જેમાં હોય તેને માફ દર્શન થાયજ ॥૫॥

असावहमिह ब्रह्मन्नसिन्नक्षरघामनि ।

राघालक्ष्मीयुतो नित्यं वसामि स्वाश्रितैः सह ॥६॥

वासुदेवस्वरूपोऽहं सर्वकर्मफलप्रदः ।

अन्तर्यामितया वर्ते स्वतन्त्रः सर्वदेहिनाम् ॥७॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ અક્ષર ધામમાં, તેમાંપણુ અહીં-તેના મધ્ય-વર્તી સિંહાસનમાં આ-તમારી દષ્ટિગોચર સાક્ષાત્ થએલો હું પુરુષોત્તમ સદાલક્ષ્મીસાથે મારા નંદ સુનંદાદિ પાર્ષદોસાથે નિરંતર



રહો છું. સર્વ દેહિઓના અંતર્યામિપણે રહીને સર્વકોઈનાં કર્મોનું  
 યથાકર્મ ફળ આપનારો સ્વતંત્ર વાસુદેવસ્વરૂપ હુંજ વર્તું છું.  
 ‘ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ’ ‘યો વિદ-  
 ધાતિ કામાન્’ ‘લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્’  
 ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં અંતર્યામિપણે તથા સર્વકર્મફળપ્રદ-  
 પણે પ્રતિપાદન કરેલો કોઈ ખીલે નહિ પણ હુંજ છું. તેમજ  
 વાસુદેવસ્વરૂપથી તંત્ર શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલોપણ ખીલે કોઈ નહિ  
 પણ રાધાલક્ષ્મીવિશિષ્ટ જે હું તેજ હું છું ॥૬-૭॥

વૈકુઠારણ્યે મહદ્ધામ્નિ લક્ષ્મ્યા સહ ચતુર્ભુજઃ ।

વસામિ નન્દગરુડમુલ્યૈઃ સાકં ચ પાર્ષદૈઃ ॥૮॥

વળી વૈકુંઠ નામના મહાધામમાં ચતુર્ભુજરૂપે લક્ષ્મીજી સાથે  
 અને નંદ ગરુડ પ્રમુખ પાર્ષદો સાથે હુંજ વસું છું. અક્ષરધામી  
 મારાથકી વૈકુંઠધામી બુદ્ધા નથી પણ હુંજ ત્યાં ચતુર્ભુજ ખીલ  
 રૂપથી અન્યરૂપ લક્ષ્મીજી સાથે રહો છું ॥૮॥

ધામ્નિ તેજોમયે દિવ્યે શ્વેતદ્વીપેઽન્વહં ભુવિ ।

દદામિ શ્વેતમુક્તેભ્યઃ પન્ચકાલં સ્વદર્શનમ્ ॥૯॥

પૃથ્વી ઉપર વર્તતા તેજેમય દિવ્ય શ્વેતદ્વીપ ધામમાં ત્યાંના  
 વાસી શ્વેતમુક્તોને પ્રતિદિન પાંચ વખત (આતઃકાળ સંગવકાળ  
 મધ્યાહ્નકાળ અપરાહ્નકાળ સાયંકાળ) હું આફે દર્શન આપુંછું ॥૯॥

કુર્વેઽનિરુદ્ધપ્રધુન્નસઙ્કર્ષણસમાહૃયૈઃ ।

સ્વરૂપૈર્નૈકકોટ્યખંડસર્ગસ્થિત્યપ્યયાનહમ્ ॥૧૦॥

અનિરુદ્ધ પ્રધુન્ન સંકર્ષણ સંજિત મારાં સ્વરૂપોએ કરીને વાસુ-  
 દેવમૂર્તિ હું અનેક કોટી શ્રદ્ધાંતેની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલયને કફે છું.  
 જગત્કર્તાપણે શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા જે છે તે મારાથકી  
 બુદ્ધા નથી પણ હુંજ છું. (આ અર્થ આફેડેય પુરાણમાં વ્યાસમુ-  
 નિએ ‘સ દેવો મગયાન્ સર્વં દ્યાવ્ય નારાયણો વિમુઃ । ચતુર્ધાં

संस्थितो ब्रह्मन् ! सगुणो निगुणस्तथा ॥ व्यूह्यात्मानं चतुर्धा च वासु-  
देवादिमूर्तिभिः । सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येव विशुद्धात्मा जनार्दनः ॥' आ-  
वयनथी क्लो छे ) ॥१०॥

सर्गारम्भे मया ब्रह्मा सृष्टो नाभिसरोरुहात् ।

तपसाराधयामास स मां यज्ञैश्च नारद ! ॥११॥

ततस्तस्मै प्रसन्नोऽहं प्रददामीप्सितान्वरान् ।

ब्रह्मन्प्राप्स्यसि सामर्थ्यं प्रजानां त्वं विसर्जने ॥१२॥

हे नारद ! जगतनी उत्पत्ति समये अनिश्चर्य में नाभिकमण-  
थकी अक्षाने उत्पन्न कथों. उत्पन्न करेला ते अक्षाने तप अने यज्ञो-  
वडे भाई आराधन कर्तु. ते पछी आराधनथी प्रसन्न थयेला में  
अक्षाने छिप्सित अनेक वरो आया. देवा वरो ? तो हे अक्षन् ! तभो  
प्रजान्नी सृष्टि करवाभां उपयोगी सामर्थ्यने पाभशो ॥११-१२॥

आज्ञायामेव ताः सर्वास्तव स्थास्यन्ति मद्वरात् ।

वेदाश्चापि स्फुरिष्यन्ति तव बुद्धौ सनातनाः ॥१३॥

ज्ञानं च मत्स्वरूपस्य यथावत् भविष्यति ।

त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्रंस्यति कश्चन ॥१४॥

येदहुं नहि पक्षु में तभने आपेला वरदानथी सभअ ते  
सर्जेंदी प्रजान्नी तभारी आराभां वर्तशे. वणी सनातन वेदो  
पक्षु तभारी सूक्ष्म बुद्धिभां अध्ययनअभ विना सृष्टिने पाभशे.  
भारा स्वइपलुं ज्ञानपक्षु तभने यथार्थ थशे. तभोये करेदी मर्या-  
दाने कोछपक्षु उल्लंघन करी शकशे नही ॥१३-१४॥

सुरासुरगणानां च मुनीनां च महात्मनाम् ।

त्वमेव वरदो ब्रह्मन् ! वरेप्सूनां भविष्यसि ॥१५॥

असाध्ये यत्र कार्ये च मोहमेष्यसि तत्त्वहम् ।

प्रादुर्भूय करिष्यामि स्मृतमात्रस्त्वया विधे ! ॥१६॥

વળી હે બ્રહ્મન્ ! વર પામવાને ઇચ્છતા સુરગણો, અસુરગણો અને મહાત્મા મુનિઓનેપણ તમેજ વર આપનારા થશો. વળી હે વિધે ! તમારાથી ન સાધી શકાય એવા જે કાર્યમાં તમો મોહ પામશો તે કાર્યને તો તમોએ સંભાર્યો થકો હુંજ પ્રગટ થઇને કરીશ ॥૧૫-૧૬॥

સૃજ્યમાને ત્વયા વિશ્વે નષ્ટાં પૃથ્વીં મહાર્ણવે ।

જાનયિષ્યામિ સ્વં સ્થાનં વારાહં રૂપમાસ્થિતઃ ।

હિરણ્યાક્ષં નિહત્યૈવ દૈતેયં બલગર્વિતમ્ ॥૧૭॥

તમોએ વિશ્વની સૃષ્ટિ કરતાં, મહાસમુદ્રમાં મહાજળમાં ડુબી જવાથી નહિ દેખાતી પૃથ્વીને વારાહરૂપધારી હું બળગર્વિષ્ટ દિતિ-પુત્ર હિરણ્યાક્ષને હણીનેજ, ઉપર લાવીને જળની ઉપર સ્થાપન કરીશ (આથી વરાહ અવતાર કહ્યો) ॥૧૭॥

દિનાન્તે તવ મત્સ્યોઽહં ભૂત્વા શોર્ણીં તરીમિવ ।

સહૌપધિં ધારયિષ્યે મન્વાદીંશ્ચ નિશાવધિ ॥ ૧૮ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! તમારા દિવસના અંતમાં (સાયં સમયે) હું મત્સ્ય-મુર્તિ થઇને ઓપધી સહિત પૃથ્વીને નૌકાનેજ જેમ એમ રાત્રિની અવધિ સુધી ધારણ કરીશ અને મનુ સપ્તર્ષિ આદિકનેપણુ ધારણ કરીશ. (આથી મત્સ્યાવતાર કહ્યો) ॥૧૮॥

સુધાયૈ મથ્નતામઙ્ગિઃ કાશ્યપાનાં નિરાશ્રયમ્ ।

મન્થાનં કૂર્મરૂપોઽહં ઘાસ્યે પૃષ્ઠે ચ મન્દરમ્ ॥ ૧૯ ॥

અમૃત પ્રાપ્તિમાટે સુરામુરો લેગામળીને સમુદ્રનું મંથન કરવા મડ્યા ત્યારે તેમણે મંથન દરમિયાન (રવાઇઓ) કરેલા પણુ નિરાધાર મંદરાચળને હું કૂર્મરૂપને ધારીને મારા પૃષ્ઠભાગ ઉપર ધારણ કરીશ. (આથી કૂર્માવતાર કહ્યો) ॥૧૯॥

નારસિંહં વપુઃ કૃત્વા હિરણ્યકશિપું વિધે ! ।

સુરકાર્યે હનિષ્યામિ યજ્ઞઘ્નં દિતિનન્દનમ્ ॥૨૦॥

હે વિધે ! દેવોના દુઃખનિવારણરૂપ કાર્ય નિમિત્તે હું નૃસિંહ રૂપ ધ્યુરીને, યજ્ઞધાતી દિતિપુત્ર હિરણ્યકશિપુને હણીશ. (આથી નૃસિંહાવતાર કથો) ॥૨૦॥

વિરોચનસ્ય ચલવાન્વલિઃ પુત્રો મહાસુરઃ ।

મવિખ્યતિ સ શક્રં ચ સ્વરાજ્યાચ્ચ્યાવયિખ્યતિ ॥૨૧॥

ત્રૈલોક્યેऽપહૃતે તેન વિમુક્ષે ચ શચીપતૌ ।

અદિત્યાં દ્વાદશઃ પુત્રઃ સમ્મવિખ્યામિ કશ્યપાત્ ॥૨૨॥

પ્રહ્લાદપુત્ર વિરોચનનો મહાખળવાન મહાદૈત્ય બલિનામનો પુત્ર થશે. આ દૈત્યરાજ બળી ઇન્દ્રને ત્રિલોકીના રાજ્યથકી બ્રહ્મ કરશે. બલિરાજાએ ત્રિલોકીનું રાજ્ય હારિ લેતાં અને તેથી ઇન્દ્ર બહુ ઉદાસીનભાવને પામતાં કશ્યપથકી અદિતિમાં બારમો પુત્ર ઉપેન્દ્રનામે હું પ્રકટ થઈશ. અને એજ હું કુંકુ અંગવાળો હોવાથી વામન નામથી પણ વિખ્યાત થઈશ. (આથી વામનાવતાર કથો) ॥૨૧-૨૨॥

તતો રાજ્યં પ્રદાસ્યામિ દેવેન્દ્રાય દિવઃ પુનઃ ।

દેવતાઃ સ્થાપયિખ્યામિ સ્થેષુ સ્થાનેષ્વહં વિધે ! ॥

ચલિં ચૈવ કરિખ્યામિ પાતાલતલવાસિનમ્ ॥૨૩॥

હે વિધે ! હું બલિરાજાથકી સ્વર્ગનું રાજ્ય લઈ લેઈને ઇન્દ્રને ફરીથી આપીશ અને સમગ્ર દેવતાઓને પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં સ્થાપન કરીશ અને લક્ષ્મી બળિને પાતાળતળવાસીજ કરીશ ૨૩

કર્દમાદેવહૃત્યાં ચ ભૂત્વાથ કપિલાભિઘઃ ।

પ્રવર્તયિખ્યે કાલેન નદં સાહ્યં વિરાગયુક્ત ॥૨૪॥

અનંતર કર્દમઋષિથકી તેમની દેવહૃતી નામની ભાર્યામાં હું કપિલનામથી પ્રકટ થઈને કાળે કરીને નદ્ર થએલા સાંખ્યજ્ઞાનને વૈરાગ્યસહિત પ્રવર્તાવીશ. (આથી કપિલાવતાર કથો) ॥૨૪॥

દત્તો મૃત્વાઽનસૂયાયામત્રેરાન્વીક્ષીકોં તતઃ ।

પ્રહ્લાદાયોપદેક્ષ્યામિ વિદ્યાં ચ યદવે વિધે ! ॥૨૫॥

હે વિધે ! સારપછી અત્રિઋષિયકી તેમની અનસૂયાનામની ભાર્યામાં હું દત્તનામથી પ્રકટ થઈને, પ્રહ્લાદજી અને યદુરાજને આન્વીક્ષીકી (આત્માસંબન્ધી) વિદ્યાને ઉપદેશ કરીશ (આથી દત્તાવતાર કહ્યો) ॥૨૫॥

મેરુદેવ્યાં સુતો નાભેર્મૃત્વાહમૃપમો મુવિ ।

ધર્મં પારમહંસાસ્ત્ર્યં વર્તયિષ્યે સનાતનમ્ ॥૨૬॥

વળી હે વિધે ! નાભિરાજયકી તેમની મેરુદેવી નામની ભાર્યામાં ઋપભ નામથી પુત્રરૂપે પ્રકટ થઈને, પૃથ્વીઉપર સનાતન પારમહંસ્ય નામના ઉપશમ ધર્મને પ્રવર્તાવીશ (આથી ઋપભાવતાર કહ્યો) ॥૨૬॥

ત્રેતાયુગે મવિષ્યામિ રામો મૃગુકુલોદ્વહઃ ।

ક્ષત્રં ચોત્સાદયિષ્યામિ મગ્નસેતુ કદધ્વગમ્ ॥૨૭॥

વળી ત્રેતાયુગમાં હું ભૃગુકુળને વહન કરનારા પરશુરામ નામે થઈશ અને ધર્મમર્યાદાને ભાંગી નાખનારા, માટેજ કુત્સિત માર્ગમાં વર્તનારા ક્ષત્રિયોનો નાશ કરીશ. (આથી પરશુરામનો અવતાર કહ્યો) ॥૨૭॥

સન્ધૌ તુ સમનુપ્રાપ્તે ત્રેતાયા દ્વાપરસ્ય ચ ।

કૌસલ્યાયાં મવિષ્યામિ રામો દશરથાદહમ્ ॥૨૮॥

સીતામિધાના લક્ષ્મીશ્ચ મવિત્રી જનકાત્મજા ।

ઉદ્વહિષ્યામિ તામૈશં મદ્ત્ત્વા ઘનુરહં મહત્ ॥૨૯॥

ત્રેતાયુગ અને દ્વાપર યુગનો સંધિ પ્રાપ્ત થતાં તો, હું દશરથયકી તેમની કૌસલ્યા નામની પત્નીમાં રામચંદ્રનામથી પ્રકટ થઈશ. આ અવસરે જે હૃદયીજી છે તે પણ જનકરાજનાં પુત્રી સીતા નામથી પ્રગટ થશે. તે સીતાજીને હું શિવજીએ જનકરાજને

આપેલા મહાધનુષને ભાગીને પરણીશ (આથી સીતારામાવતાર કહ્યો) ॥૨૮-૨૯॥

તતો રક્ષઃપતિં ધોરં દેવર્ષિદ્રોહકારિણમ્ ।

સીતાપહારિણં સહ્યે હનિષ્યામિ સહાનુજમ્ ॥૩૦॥

તસ્ય મે તુ ચરિત્રાણિ વાલ્મીકાદ્યા મહર્ષયઃ ।

તદા ગાસ્યન્તિ વ્રહ્મદ્યા યજ્ઞુતેઃ સ્યાદધક્ષયઃ ॥૩૧॥

ભારપણી હું રજસ્તમઃપ્રધાન હોવાથી ધોર, માટેજ દેવો ઋષિઓ વિગેરેનો દ્રોહ કરનારા અને વળી સીતાજીને અપહરનારા એવા રક્ષસરાજ શવણને તેના નાનાભાઈ કુંભકર્ણ સાથે સંગ્રામમાં હણીશ. તે સમયે આવો હું તે મારાં દિવ્ય ચરિત્રોને તો વાલ્મીક આદિક મહર્ષિઓ બહુ પ્રકારે ગાન કરશે. જે ચરિત્રોના શ્રવણમાત્રથી શ્રોતા જનોના પાપનો નાશ થઈ જાય ॥૩૦-૩૧॥

દ્વાપરસ્ય કલેશ્ચૈવ સન્ધૌ પર્યવસાનિકે ।

ભૂમારાસુરનાશાર્થં પાતું ધર્મં ચ ધાર્મિકાન્ ।

વસુદેવાન્નવિષ્યામિ દેવક્યાં મથુરાપુરિ ॥૩૨॥

કૃષ્ણોઽહં વાસુદેવાભ્યસ્તથા સંકર્ષણો વલઃ ।

પ્રદ્યુમ્નશ્ચાનિરુદ્ધશ્ચ મવિષ્યન્તિ યદોઃ કુલે ॥૩૩॥

વળી હે બ્રહ્મન! દ્વાપરયુગના અને કલિયુગના સંધિમાં, તેમાં પણ સંધિના છેલા ભાગમાંજ જૂમિના ભારભૂત અસુરાંશ રાજાઓના નાશમાટે તથા ધર્મ અને ધાર્મિક જનોના રક્ષણ માટે, મથુરા પુરીમાં વસુદેવચંદ્રી દેવગ્રીમાં હું પ્રકટ થઈશ. (આથી કૃષ્ણાવતાર કહ્યો) કૃષ્ણ એવો હું યદુકુળમાં વાસુદેવનામથી વિખ્યાત થઈશ. તથા બળભદ્રનામધારી સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ પ્રગટ થશે ॥૩૨-૩૩॥

ગોપસ્ય વૃષમાનોસ્તુ સુતા રાધા મવિષ્યતિ ।

વૃન્દાવને તથા સાકં વિહરિષ્યામિ પંચજ ! ॥૩૪॥

લક્ષ્મીશ્ચ મીષ્મકસુતા રુક્મિણ્યાસ્થ્યા ભવિષ્યતિ ।

ઉદ્દહિષ્યામિ રાજન્યાન્ યુદ્ધે નિર્જિત્ય તામહમ્ ॥૩૫॥

હે શ્રદ્ધાન્ ! સુધિકાતો વૃષભાનુ નામના ચોપની પુત્રીરૂપે પ્રકટ થશે. હું વૃંદાવનમાં તે સાથે સાથે વિહાર કરીશ. જે લક્ષ્મીજી છે તે રૂકિમણી નામથી લીષ્મક રાબની પુત્રીપણે પ્રકટ થશે. તે રૂકિમણીને હું યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોને જીતીને પરણીશ. (આ અર્થે ‘રાઘવત્વેડભવત્સીતા રુક્મિણી કૃષ્ણજન્મતિ’ ‘દેવત્વે દેવદેહેયં મનુષ્યત્વે ચ માનુષી’ આ વચનોથી સ્પષ્ટ કહ્યો છે) ॥૩૪-૩૫॥

ધર્મદ્રુહોઽસુરાન્ હત્વા તદાવિષ્ટાંશ્ચ ભૂપતીન્ ।

ધર્મં સંસ્થાપયન્નેવ કરિષ્યે નિર્મરાં શુવમ્ ॥૩૬॥

હું ભૂમિઉપર ધર્મનીજ સ્થાપના કરતોયકો ધર્મદ્રોહી અસુરોને અને તે અસુરોએ જેમાં પ્રવેશ કર્યો છે એવા રાજાઓને હણીને ભૂમિને ભારરહિત કરીશ ॥૩૬॥

येन केनापि भावेन यस्य कस्यापि मानसम् ।

मयि संयोक्ष्यते तं तं नेष्ये ब्रह्मगतिं पराम् ॥૩૭॥

ધર્મં શુભિ સ્થાપયિત્વા કૃત્વા ચદુકુલક્ષયમ્ ।

પશ્યતાં સર્વદેવાનામન્તર્ધાસ્યે શુવસ્તતઃ ॥૩૮॥

રાગ દ્વેષ ભય આદિક જે કોઈપણ ભાવથી જે કોઈપણ જનનું મન, મારે વિષે સંક્રમ્ન થશે તે તે જનને પરમદયાળુ હું શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મગતિ (મોક્ષ) ને પમાડીશ. ભૂમિમાં ધર્મની સ્થાપના કરીને અને ભારભૂત યાદવ કુળનો પણ ક્ષય કરીને, તેપછી હું સર્વ દેવતાઓને જોતાંજ ભૂમિયડી અંતર્ધાન યર્થ જઈશ ॥૩૭-૩૮॥

कृष्णस्य मम वीर्याणि कृष्णद्वैपायनादयः ।

गासन्ति बहुधा ब्रह्मन्सद्यः पापहराणि हि ॥૩૯॥

હે શ્રદ્ધાન્ ! કૃષ્ણરૂપ હું તે આતં પરાક્રમ ચરિત્ર આદિકને

વ્યાસમુનિ વિગેરે અનેક પ્રકારે ગાન કરશે. કેવાં પરાક્રમચરિત્ર ? તો શ્લેષપૂર્વક શ્રવણ કરવામાત્રથી સર્વ પાપને હરનારાં છે ॥૩૯॥

**કૃષ્ણદ્વૈપાયનો ભૂત્વા પરાશરમુનેઃ સુતઃ ।**

**શાસ્ત્રાવિભાગં વેદસ્ય કરિષ્યામિ તરોરિવ ॥૪૦॥**

વળી હે બ્રહ્મન્ ! કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) નામથી પરાશરમુનિના પુત્રરૂપે પ્રગટ થઈને વૃક્ષનીજ જેમ અમ વેદની શાખાઓનો વિભાગ કરીશ, એક વેદને ચાર વિભાગવાળો કરીશ (આથી વ્યાસાવતાર કહ્યો) ॥૪૦॥

**વૈદિકં વિધિમાશ્રિત્ય ત્રિલોકીપરિપીડકાન્ ।**

**છલેન મોહયિષ્યામિ ભૂત્વા બુદ્ધોઽસુરાનહમ્ ॥૪૧॥**

વળી હે વિદે ! હું બુદ્ધરૂપે થઈને, વૈદિક વિધિને આશરીને ત્રિલોકીને પરિપીડ કરનારા અસુરોને છળથી મોહ પમાડીશ (આથી બુદ્ધાવતાર કહ્યો) ॥૪૧॥

**મયા કૃષ્ણેન નિહતાઃ સાર્જુનેન રણેષુ યે ।**

**પ્રવર્તયિષ્યન્ત્યસુરાસ્તે ત્વધર્મં યદા ક્ષિતૌ ॥૪૨॥**

**ધર્મદેવાત્તદા મૂર્તૌ નરનારાયણાત્મના ।**

**પ્રવૃત્તેઽપિ કલૌ બ્રહ્મન્ ! ભૂત્વાહં સામગો દ્વિજઃ ॥૪૩॥**

**મુનિશાપાનૃતાં પ્રાપ્તં સર્પિં જનકમાત્મનઃ ।**

**તતોઽવિતા ગુરુમ્યોઽહં સદ્ધર્મં સ્થાપયન્નજ ! ॥૪૪॥**

એક સમયે યુદ્ધાર્યે મથુરાપુરી પ્રત્યે આવેલા જશસંધની સાથે યુદ્ધસમય આવતાં, શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રાદુર્ભાવનો હેતુ વિચારતાં, ‘અન્યોઽપિ ધર્મરક્ષાયૈ દેહઃ સંત્રિયતે મયા । વિરામાયાપ્યધર્મસ્ય કાલે પ્રમવતઃ ક્વચિત્ ॥’ આ રીતે પોતાના દ્વિતીય પ્રાદુર્ભાવના ધારણુની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. માટેજ તે શ્રીકૃષ્ણે સ્વધામગમનસમયે પોતાના બીજા પ્રાદુર્ભાવના ગ્રહણમાં હેતુને ઉદ્દેશીને, ‘સમગ્ર જીવોના કલ્યાણને કરનારે માટે જ્ઞાન ધારવા કોણ સમર્થ થાય ?’



એમ વિચાર કરતાં, તેવા ગુણવાળા ઉદ્ધવજીને બાણીને, તેમને આચાર્યપદથી આપવાપૂર્વક પોતાની સૌન્દર્ય ધૂર સોંપી હતી. આ આખત “અસાહ્યોકાદુપરતે મયિ જ્ઞાનં મદાશ્રયમ્ । અહંત્યુદ્ધવ પુવાદ્વા સંપ્રત્યાત્મવતાં વરઃ ॥ નોદ્ધવોઽણ્વપિ મદ્યૂનો યદ્ગુણેનાર્દિતઃ પ્રમુઃ । અતો મદ્યુનં લોકં ગ્રાહ્યન્નિહ તિષ્ઠતુ ॥” આ પ્રકારે કહી છે. ૫૧ી ‘કૃતાદિપુ પ્રજા રાજન્ ! કલાવિચ્છન્તિ સંભવમ્ । કલૌ સ્વલ્ભવિષ્યન્તિ નારાયણપરાયણાઃ ॥’ આ રીતે જનકના પ્રત્યે યોગેશ્વરોએપણુ તે બીજા પ્રાદુર્ભાવના સંબન્ધથી કલિમાં અનંત જનોની તત્પરાયણતા કહી છે. તો તેજ પ્રાદુર્ભાવને અહીં પ્રકાશ કરતા ભગવાન્ પુરપોત્તમ બ્રહ્માને વર આપે છે—હે બ્રહ્માન્ ! અર્જુને સહિત મેં શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં હણેલા ( એટલે હું જે અસુરોને મારા હાથથી હણીશ અને જેઓ અર્જુને હણ્યાથકાપણુ મને ભેતાથકા મૃત્યુને પામશે તે તો મોક્ષને પામી જશે. અહીંતહીં અર્જુનાદિકે હણેલા ) જે અસુરો તેજ અસદ્ગુરુપાદિક રૂપથી જ્યારે પૃથ્વીઉપર અધર્મને પ્રવર્તાવશે ત્યારે હે બ્રહ્માન્ ! હું કલિકાળની પુષ્કળ પ્રવૃત્તિમાંપણુ ધર્મદેવથકી તેમની ભક્તિ જેવું બીજું નામ છે એવી મૂર્તિપત્નીમાં નરનાશયણુને નિમિત્ત કરીને સામવેદી વિપ્રરૂપથી પ્રાદુર્ભાવે, હે અજ ! હું સદ્ધર્મની સ્થાપના કરતોથકો દુર્વાસામુનિના શાપથી મનુષ્યભાવને પામનારા મરી ગયાદિ મુનિસહિત મારાં માતાપિતા ધર્મભક્તિની તે અસુરાંશ શુદ્ધરાજાથકી રક્ષા કરીશ. ( આથી શ્રીકૃષ્ણના બીજા અવતારરૂપ સ્વામિનારાયણાવતાર કહ્યો. ) ॥૪૨-૪૪॥

जनान् म्लेच्छमयान्भूमौ कलेरन्ते महैनसः ।

કલ્કી ભૂત્વા હનિષ્યામિ વિચરન્ દિવ્યવાજિના ઇપ વળી હે વિદે ! કલિયુગના અંતમાં હું કલિકરૂપે યદને ભૂમિ-ઉપર વર્તતા મહાપાપી મ્લેચ્છમય રાજાદિ જનોને દેવોએ આપેલા દિવ્ય અશ્ત્ર ઉપર બેસીને વિચરતો થકો હણીશ. ( આથી કલિકાવતાર કહ્યો ) ॥૪૫॥

યદા યદા ચ વેદોક્તો ધર્મો નાશિષ્યતેઽસુરૈઃ ।

પ્રાદુર્ભાવો ભવિષ્યો મે તદ્રક્ષાયૈ તદા તદા ॥૪૬॥

હે બ્રહ્માન! મારા આટલાજ અવતારો નહિ, પરંતુ જ્યારે જ્યારે વેદોક્ત ધર્મનો અસુરો નાશ કરશે ત્યારે ત્યારે તે ધર્મનું રક્ષણ કરવા મારો અવતાર થશે. મારા અવતારો અનંત છે, તેમાં દેશકાળનો નિયમ નથી ॥૪૬॥

તસ્માચ્ચિન્તાં વિહાયૈવ પ્રજાઃ સૃજ યથા પુરા ।

एतान्दत्त्वा वरांस्तस्मा अहमन्तर्हितोऽभवम् ॥४७॥

માટે હે બ્રહ્માન! તમો ચિંતાનો ત્યાગ કરીનેજ પૂર્વ કલ્પની પેઠેજ પ્રજાઓને સર્જે. હે નારદ! હું બ્રહ્માને આટલા (તેવીશ) વરો આપીને અંતર્ધાન થઈગયો ॥૪૭॥

यथा तस्मै वरा दत्तास्तथैव च मया कृतम् ।

कुर्वे करिष्ये च मुने ! निजशक्तिभिरञ्जसा ॥४८॥

હે મુને! બ્રહ્માને મેં જે રીતે વરો આપ્યા છે તેજરીતે અનાયાસથી મારા ઐશ્વર્યે કરીને મેં કર્યું છે કંઈકું અને વળી કરીશ ૪૮

एवंविधस्य मे ब्रह्मन्नीशितुः सर्वदेहिनाम् ।

दर्शनं दुर्लभं जातं तवैकान्तिकभक्तितः ॥४९॥

હે મુને! સર્વ દેહિનો નિયંતા આવો હું તે મારાં દુર્લભ દર્શન તમને મારેવિષે એકાંતિક ભક્તિ હોવાને લીધે થયાં છે ॥૪૯॥

वरं वरय मत्तस्त्वं स्वामीष्टं मुनिसत्तम ! ।

प्रसन्नोऽसि भृशं तुभ्यं नाफलं मम दर्शनम् ॥५०॥

હે મુનિસત્તમ! (મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ) તમો આશ્ચર્ય સ્વામીષ્ટ વર માગો. હું તમારી હિપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. માફ દર્શન નિષ્ફળ ન હોવું જોઈએ, દર્શનનું કાંઈ ફળ મળવું જોઈએ, તો તમો વર અશીષ્ટ માગો ॥૫૦॥

**સ્કન્દ ઉવાચ-**

શ્રુત્વેતિ ભગવદ્વાક્યં નારદો મુનિસત્તમઃ ।

મન્યમાનો નિજં ધન્યં તમુવાચ પ્રશ્નં મુને ! ॥૫૧॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! મુનિસત્તમ નારદજી આવું ભગવાનનું વચન સાંભળીને પોતાને ધન્યભાગી માનતાથકા પ્રભુ શ્રીહરિપ્રત્યે આ પ્રકારે બોલ્યા ॥૫૧॥

**શ્રીનારદ ઉવાચ-**

દર્શનાદેવ તે સ્વામિન્સમ્પૂર્ણો મે મનોરથઃ ।

ઇદં હિ દુર્લભં મન્યે સર્વેપામપિ દેહિનામ્ ॥૫૨॥

અતસ્તે ચ ત્વદીયાનાં ત્વદ્વાન્નોઽસ્યામૃતસ્ય ચ ।

સાક્ષાત્સમીક્ષણાદન્યત્પ્રાપ્યં મે નાસ્તિ વાઙ્મિતમ્ ૫૩

નારદમુનિ કહે છે—હે સ્વામિન! આપનાં દર્શન થવાથીજ મારો મનોરથ પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે. આપનું દર્શનજ સર્વકોઈ પણ દેહિઓને અત્યંત દુર્લભ છે એમ હું માનું છું. તો એક તો આપ ભગવાનનું દર્શન, બીજું તમારા ભક્ત મુક્તોનું દર્શન અને ત્રીજું આ અમૃત નામના આપના અક્ષરધામનું દર્શન જે મને થયું છે તેથી બીજું મારે વાંછિત પ્રાપ્ય કાંઈપણ નથી. જે નિરૂપાધિક વાંછિત પ્રાપ્ય છે તે આની અંદરજ આવી જાય છે ॥૫૨-૫૩॥

इतोऽन्यदुर्लभं क्वापि नास्ति ब्रह्माण्डगोलके ।

यदहं परितुष्टात्ते प्रार्थयेयमिहाच्युत ! ॥૫૪॥

હે અચ્યુત ! આ બ્રહ્માંડગોલકમાં કોઈપણ સ્થળમાં આ આપ આદિકના દર્શનથી બીજું કાંઈપણ વસ્તુ મને દુર્લભ નથી કે જેને હું પ્રસન્ન થએલા આપથી અહીં યાચના કરું ॥૫૪॥

लोकान्तरसुखं यत्तद्वैदिकैरेव कर्मभिः ।

दैवैः पित्र्यैश्च लभ्येत तच्चाप्यस्ति हि नश्वरम् ॥૫૫॥

સ્વર્ગાદિ અન્ય લોકોનું સુખ જે છે તે તો દૈવ કર્મ સંધ્યાવંદના-  
દિક અને પિતૃકર્મ તર્પણાદિકે કરીને જ જનોને મળે છે. તે  
વેદોક્ત સકામ કર્મથી જન્ય સુખપણુ તે લોકોનો ક્ષય થતાં નિશ્ચે  
ક્ષય થઈ જાય છે ॥૫૫॥

નેચ્છામિ તદહં કિञ્ચિત્સુખં ત્વત્તઃ પરં પ્રભો ! ।

વરમેકં તુ યાચે ત્વત્સેપ્સિતં વરદર્પમાત્ ॥૫૬॥

માટે હે પ્રભો ! હું કાંઈ પણ બીજું તે સુખ તમારાથકી  
ઇચ્છતો નથી. તમો વરદાતાઓ મધ્યે શ્રેષ્ઠ છો, તો આવા આપ-  
થકી મને ઇપ્સિત એક વર તો માગું છું ॥૫૬॥

તવાથ તવ ભક્તાનાં સદૈવ ગુણગાયને ।

અત્યુત્સુકાસ્તુ મે વુદ્ધિસ્ત્વયિ પ્રીતિવિવર્ધિની ॥૫૭॥

કયો વર ? તો તમો અને તમારા ભક્તોના સદૈવ શુભો  
ગાવામાં ઉલ્કટ ઉત્સાહવાળી અને વળી તમારે વિષે પ્રીતિને  
વિશેષ વધારનારી મારી બુદ્ધિ થાવ. આટલુંજ હું માગું છું ॥૫૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

તથાસ્તિવતિ પ્રતિશ્રુત્ય કૃષ્ણસ્તેનેતિ યાચિતમ્ ।

ગાનોપયુક્તાં મહર્તીં વીણાં દત્ત્વાઽબ્રવીત્પુનઃ ॥૫૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને ! આ રીતે નારદ-  
જીએ કરેલી યાચનાને જાણીને, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ‘તથાસ્તુ’ એમ  
પ્રતિજ્ઞા કરીને, ગાવામાં ઉપયોગી મહત્તી નામની વીણા નારદજીને  
આપીને ફરીથી બોલ્યા ॥૫૮॥

શ્રીભગવાનુવાચ-

અધુના ગચ્છ દેવર્ષે ! વિશલાં વદરીમિતઃ ।

તત્ર ધર્માત્મજં ભક્ત્યા મામારાધય સુવ્રત ! ॥૫૯॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે—હે દેવર્ષે ! તમો હાલમાં આ પ્રહધામ-  
થકી બદરિકાશ્રમ પ્રત્યે જાવ. તે આશ્રમમાં રહીને હે સુવ્રત !

ધર્મપ્રજ્ઞપતિના પુત્ર નરનારાયણરૂપ હું તે માટે નવ પ્રકારની ભક્તિથી આરાધન કરો ॥૫૯॥

ત્વં હેકાન્તિકમક્તોઽસિ મમ નિષ્કપટાન્તરઃ ।

તેન ત્વામધિકં મન્યે વિઘેરપિ પિતૃસ્તવ ॥૬૦॥

નિષ્કપટ અંતઃકરણવાળા તમો મારા એકાંતિક ભક્ત છો. તે હેતુથી તમને હું તમારા પિતા બ્રહ્માચક્રીપણુ અતિશય અધિક માનું છું ॥૬૦॥

યાદશોઽહં ચ યદ્વપો યાવાંશ્ચ મહિમા મમ ।

વિદુસ્તત્સર્વમપિ મે મક્તા એકાન્તિકા મુને ! ॥૬૧॥

હૈ મુને ! હું જેવા સ્વાભાવિક જ્ઞાન શક્ત્યાદિ ગુણવાળો છું. અને જેવા નિત્યસિદ્ધ ગુણુર્નિધિ દિવ્ય રૂપવાળો છું અને જેવો દેશકાળાદિકથી અનવચ્છિન્ન પ્રભાણુવાળો છું અને જેવો મારો મહિમા છે, તે સર્વને પણ મારા એકાંતિક ભક્તો બાણે છે ॥૬૧॥

હૃદિ ચિન્ત્યોઽહમેવાસિ સતાં તેષાં ચ તે મમ ।

તૈષામિદં ન મત્તોઽન્યન્મમ તૈભ્યો ન કિઞ્ચન ॥૬૨॥

તે એકાંતિક મારા ભક્તોના હૃદયમાં હુંજ એક ચિંતનીય છું અને મારા હૃદયમાં તે ભક્તોજ ચિંતનીય છે. મારા ભક્તોને મારાચક્રી ખીલું કાંઈપણુ પ્રિય નથી અને મને તે ભક્તોચક્રી ખીલુ કાંઈ પણુ પ્રિય નથી. આ રીતે મારે અને ભક્તોને પરસ્પર અતિ પ્રીતિ વર્તે છે ॥૬૨॥

યથા પતિવ્રતા નાર્યો વશીકુર્વન્તિ સત્પતિમ્ ।

નિજૈર્ગુણૈસ્તથા મક્તા વશીકુર્વન્તિ મામપિ ॥૬૩॥

જેમ પતિવ્રતા નારીઓ પોતાના શીલાદિ ગુણોએ કરીને પોતાના સત્ પતિને વશ કરે છે તેમ ભક્તજનો પોતાના નિષ્ક-મત્વાદિ ગુણોએ કરીને સત્પતિ મનેપણુ વશ કરે છે ॥૬૩॥

અનુયામિ શ્રિયા સાકં તાનહં પરવાનિવ ।

યત્ર યત્ર ચ તે સન્તિ તત્ર તત્રાહમસિ હિ ॥૬૪॥

હું યદ્યપિ સ્વતંત્ર છું પણ જાણે પરતંત્રજ હોઉં એમ હું ભક્તી-  
છત્રી સાથે મારા એકાંતિક ભક્તોની પાછળ સાથે જ જઈ છું.  
તે આ ભક્તો જે જે સ્થાનમાં રહ્યા છે તે તે સ્થળમાં હું રહેલોજ  
છું. એમાં સશય નથી ॥૬૪॥

સત્સજ્ઞાદેવ મત્પ્રાપ્તિર્મવેદ્યુવિ મુમુક્ષતામ્ ।

નાન્યોપાયેન દેવર્ષે ! સત્યમિત્યવધારય ॥૬૫॥

હે દેવર્ષે ! સંસારપાશયકી મુક્તિવા ઇચ્છતા જનોને સત્સમા-  
ગમે કરીનેજ ભૂમિમાં મારી પ્રાપ્તિ થાય. આ થકી અન્ય ઉપાયે  
કરીને નજ થાય. મારી પ્રાપ્તિનું અસાધારણ સાધન સત્સંગજ છે.  
આ હું તમને સત્યજ કહું છું અને તમો તેને નિશ્ચયથી સત્યજ  
સમજો ॥૬૫॥

મામેવ યર્હિ શરણં માનુષાઃ પ્રાપ્નુવન્તિ ચે ।

તર્હ્યેવ તે વિમુચ્યન્તે માયાયા જીવબન્ધનાત્ ॥૬૬॥

જે જે મનુષ્યો મારાજ શરણને પામે તોજ તે મનુષ્યો જીવોને  
બંધન કરનારી શુભમયી માયાથકી મુક્ત થાય છે. મારી પ્રાપ્તિનું  
આજ અસાધારણ ફળ છે ॥૬૬॥

માં પ્રપન્નસ્તુ પુરુષો યેન કેનાપિ ભાવતઃ ।

યથેદં સુખમામોતિ ન તુ સંસૃતિમન્યવત્ ॥૬૭॥

જે દોષપણુ ભાવથી મારા શરણને પામેલો પુરુષ તો યથેષ્ટ  
મુખને પામે છે. પણ બીજા દેવના ઉપાસકની પેઠે જન્મમરણરૂપ  
સંસૃતિને નથીજ પામતો ॥૬૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

एवमुक्तो भगवता प्राप्तोऽनुग्रहमीप्सितम् ।

प्रणम्य साश्रुनयनः पर्यावर्तत नारदः ॥૬૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણી મુને ! આ પ્રકારે ભગ-  
વાન્ શ્રીકૃષ્ણે કહેલા અને તેમના યજ્ઞી અભિલષિત અનુગ્રહને  
પામેલા નારદજી આનંદનાં અશ્રુથી પૂર્ણ નયનવાળા થઈને ભગ-  
વાનને પ્રણામ કરીને સાંથી પાછા વળ્યા ॥૬૮॥

તમેવ વીળયા ગાયન્ શ્વેતમુક્તમપદ્યત ।

પ્રાગ્વત્સ્વાગ્રે ચલન્તં તમન્વગચ્છદ્વિર્જપમ્ ! ॥૬૯॥

પાછા વળ્યા તે સમયે હે દ્વિજવર્ય સાવણી ! વીણાવડે ભગ-  
વદ્દુણોનેજ ગાતા નારદજીના ભેવામાં એક શ્વેતમુક્ત આવ્યા.  
પ્રથમની પેઠે પોતાની આગળ ચાલતા તે શ્વેતમુક્તની પાછળ  
પોતે ચાલ્યા ॥૬૯॥

સઘઃ શ્વેતં મહાદ્વીપં પ્રાપ્ય શ્વેતાન્ પ્રણમ્ય તાન્ ।

નિવૃત્તો નારદો વ્રહ્મંસ્તરસા મેરુમાગમત્ ॥૭૦॥

હે બ્રહ્મન ! નારદમુનિ શ્વેતસંસિત મહાદ્વીપને તત્કાળ પામીને,  
સાંના નિવાસી શ્વેતમુક્તોને પ્રણામ કરીને, સાંથી નીકળીને વેગથી  
આગળ ચાલતાં મેરુપર્વતને પામ્યા ॥૭૦॥

તતો મેરોઃ પ્રચક્રામ પર્વતં ગન્ધમાદનમ્ ।

નિપપાત ચ લાતૂર્ણં વિશાલાં વદરીમનુ ॥૭૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासु-  
देवावतारादिकथननामाष्टादशोऽध्यायः ॥૧૮॥

તે મેરુચક્રી ગંધમાદન નામના પર્વતપ્રત્યે આવ્યા. સાંથી નીક-  
ળીને વિશાલા નામની બદરીને લક્ષ કરીને આકાશમાર્ગેયજ્ઞી એક-  
દમ નીચે પડતાં બદરીકાશ્રમને પામ્યા ॥૭૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुખण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासु-  
देवावतारादિકथननामाष्टादशोऽध्यायः ॥૧૮॥

### સ્કન્દ ઉવાચ—

તતઃ સ દદશે દેવૌ પુરાણાવૃપિસત્તમૌ ।  
 તપશ્વરન્તૌ સુમહદાત્મનિષ્ઠૌ મહાવ્રતૌ ॥ ૧ ॥  
 તેજસાપ્યધિકૌ સૂર્યાત્સર્વલોકવિરોચનાત્ ।  
 શ્રીવત્સલક્ષ્ણૌ પૂજ્યૌ જટામણ્ડલધારિણૌ ॥ ૨ ॥  
 યન્નચિદ્ભુજૌ તૌ ચ પાદયોશ્ચકલક્ષ્ણૌ ।  
 વ્યૂદોરસ્કૌ દીર્ઘભુજૌ સિતસૂક્ષ્મઘનાંશુકૌ ॥ ૩ ॥  
 સ્વાસૌ પૃથુલલાટૌ ચ સુભુવૌ શુભનાસિકૌ ।  
 શુભલક્ષણસમ્પન્નૌ દિવ્યમૂર્તિ ઘનપ્રભૌ ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૧૯ શ્લો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! બદરીકાશ્રમને પામ્યા પછી, નારદજી ભગવાન શ્રીનરનારાયણનાં દર્શન પામ્યા, દેવા નૂરનારાયણ ! તો ઋષિઓ મધ્યે મહામોટા ઋષિ, આધુનિક નહિ પણ પુરાતન, પોતાના ભક્તોના સદ્ગુણોના ઉદયભાટેજ તીવ્ર તપને કરતા, ભક્તશિક્ષણાર્થે દૃઢ આત્મનિષ્ઠાને ધારી રહેલા, અચળ બ્રહ્મચર્ય ત્રતને ધારી રહેલા, દિવ્ય મંગળ દેહ જેમનો છે, સર્વ લોકોને પ્રકાશ કરનારો જે સૂર્ય તેથી પણ પોતાના દિવ્ય-તેજથી અતિ અધિક, જેમના વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે, દેવ નર આદિક સર્વેએપણ પૂજનીય, મસ્તકે જટાનૂટને ધારી રહેલા, જેમના હસ્તતળમાં પદ્માક્ષર રેખાનું ચિહ્ન છે, જેમના ચરણતળમાં ચક્રસદૃશ રેખાક્ષર ચિહ્ન છે, જેમનું વક્ષઃસ્થળ બહુ વિશાળ છે, જેમના બન્ને હાથ જનુપર્યંત લાંબા છે, શ્વેત સૂક્ષ્મ અને વર્ણી ઘાટાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલા, સુંદર શાંત મુખ-રવિંદ જેમનું છે, વિશાળ લલાટ જેમનું છે, રૂડી ભૂકંટી જેમની

૧ આ અધ્યાયમાં નારાયણે નારદને કહેલું શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનું વિજ્ઞાન અને નારદે કહેલું તેમનું તપથી આરાધન વિગેરે કહ્યું છે.



છે, શુભ નાસિકા જેમની છે, બીજાંપણ બધાં સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં શુભ લક્ષણોએ જે સંપન્ન છે, નવીન મેઘસમાન રયામ શરીરવર્ણ જેમનો છે, દિવ્ય અપ્રાકૃત મૂર્તિ જેમની છે, આરીતે જે અનેક સદ્ગુણોએ સંપન્ન સુપ્રસિદ્ધ છે. આવા નરનારાયણ ભગવાનનાં દર્શન નારદજી પામ્યા ॥૧-૪॥

विनयेनान्तिकं प्राप्य तयोः कृत्वा प्रदक्षिणाम् ।

भक्त्या प्रणम्य साष्टाङ्गं तस्यौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥५॥

દુર્લભ દર્શન પામતાં, નારદમુનિ શ્રીનરનારાયણની સમીપે વિનીત વેધથી જઈને, ભક્તિથી પ્રદક્ષિણા કરીને અને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને, બે હાથ જોડીને સન્મુખ બેઠા ॥૫॥

ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजसामपि ।

ऋषी पौर्वाहिकस्यान्ते विधेमौनं विहाय च ॥६॥

ग्रीत्या नारदमन्वग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यां समार्चताम् ।

पीठयोरुપविष्टौ तौ कौशयोर्नारदश्च सः ॥७॥

અનંતર તપ યશ અને તેજનાપણુ નિધિરૂપ એવા ઋષિવર્ય નરનારાયણ ભગવાને નૈષ્ઠિકર્વાણુએ અવશ્ય કરવાનો સંધ્યાવંદનાદિ પૌર્વાહિક નિત્યવિધિ કરી પરવાર્યા પછી, નિત્યવિધિસમયે ધારેલા મૌનવ્રતનો ભાગ કરીને, અવ્યગ્ર મનવાળા થઈને સન્મુખ બેઠેલા નારદજીની પ્રીતિથી પાદ અર્ચ્યાદિકવડે સારી પૂજા કરી. પૂજા કર્યા પછી શ્રીનરનારાયણુ ઋષિ દર્ભાસનમાં બેઠા અને નારદજી-પણુ તેમની આસાથી દર્ભાસનમાં બેઠા ॥૬-૭॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत ।

आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटोऽग्निमिर्यथा ॥८॥

આ ત્રણ મૂર્તિઓ ન્યારે તે આસન ઉપર વિરાજમાન થઈ ભારે જે દેશમાં તેઓ બીરાજ્યા છે તે દેશ યોગરદમ બહુજ શોભવા લાગ્યો. કેની પેઠે? તો ધીની આહુતિઓવડે જેમની

જવાળા મહામોટી થઈ છે એવા ત્રણ અગ્નિઓએ કરીને યજ્ઞ-  
મંડપ જેમ શોભે તેમ ॥૮॥

અથ નારાયણસ્ત્ર નારદં વાક્યમબ્રવીત્ ।

સુખોપવિષ્ટં વિશ્રાન્તં કૃતાતિથ્યં સુસત્કૃતમ્ ॥૯॥

સુખેથી બેઠા પછી તેમને મધ્યે નારાયણ ભગવાન નારદ પ્રત્યે  
વાક્ય બોલ્યા, કેવા નારદજી? તો પાદ અર્ધ આચમનીય  
આદિદેવડે જેમનું ઉત્તમ આતિથ્ય કરવામાં આવ્યું છે, માટેજ  
જેમને બહુ મોટું માન મળેલું છે, માટેજ જે સુખેથી બેઠેલા  
અને માર્ગના પરિશ્રમે રહિત થઈ ગયા છે ॥૯॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

અપિ ब्रह्मन् ! स भगवान् परमात्मा सनातनः ।

ब्रह्मधाम्नि त्वया दृष्ट आवयोः कारणं परम् ॥१०॥

શ્રીનારાયણ પુછે છે—હે બ્રહ્મન્! નારદ! અમારા પરમ  
કારણુભૂત (અવતારી) સનાતન પરમાત્મા તે ભગવાનનાં બ્રહ્મ-  
ધામમાં તમોને દર્શન થયાં કે કેમ? ॥૧૦॥

नारद उवाच-

भगवंस्त्वत्प्रसादेन तमहं परमेश्वरम् ।

वासुदेवं समालोके स्थितमक्षरधामनि ॥११॥

આ રીતે નારાયણે પુછેલા નારદજી હવે કહે છે—હે ભગવન્!  
અક્ષરધામમાં અખંડ રહેલા સર્વકારણ પરમેશ્વર વાસુદેવ ભગવા-  
નનાં તમારા અસાધારણ અનુગ્રહથી મને સારી રીતે દર્શન  
થયાં છે ॥૧૧॥

इह चैवागतस्तेन विसृष्टो वां निपेवितुम् ।

आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥१२॥

તમારી સેવા કરવા માટેજ તે વાસુદેવ ભગવાનેજ પ્રેરણા  
કરવાથી હું આ આપના આશ્રમમાં આવ્યો છું. તો હવે હું નિરંતર

તમારા પરાયણ થઈને તમારી સાથે જ નિવાસ કરી રહીશ.  
તમારી સેવા સીવાય કશો મારે અર્થ નથી ॥૧૨॥

### શ્રીનારાયણ ઉવાચ—

ધન્યોઽસ્યનુગૃહીતોઽસિ યત્તે દૃષ્ટઃ સ્વયં પ્રભુઃ ।

ન હિ તં દૃષ્ટવાન્બ્રહ્મન્કશ્ચિદેવોઽપિ વા ક્રપિઃ ॥૧૩॥

આ રીતે નારદજીએ કહેતાં, હુંવે શ્રીનારાયણ કહે છે—  
હે બ્રહ્મન્ ! તમો બહુ ધન્યભાગી થયા છો, કારણ કે તમારી ઉપર  
વાસુદેવ ભગવાને મહાન્ અનુગ્રહ કર્યો છે. શો અનુગ્રહ ? તો  
તમને સ્વયં પ્રભુ પરમાત્માએ સાક્ષાત્ પોતાનું દર્શન આપ્યું છે.  
એમાં શો વિશેષ ? તો તે ભગવાનનાં કોઈ દેવ કે ઋષિપણુ દર્શન  
પામી શક્યા નથી. દેવ ઋષિ વિગેરે દર્શનની ઇચ્છાવાળાતો છે  
પણુ તેમને પણુ તે ભગવાનનાં દર્શન દુર્લભ છે. આવાં સર્વદુર્લભ  
દર્શન તમને શ્રીનારાયણે આપ્યાં એજ એમનો નિરતિશય અનુ-  
ગ્રહ જાણો. આથી ખીજે કોઈપણુ અનુગ્રહ અધિક નથી. આવા  
સર્વાધિક અનુગ્રહને તમો પામ્યા માટે તમો બહુ ધન્યભાગી થયા  
છો. આપું ભાગ્ય કોઈનુંપણુ નથી ॥૧૩॥

મત્તયૈકાન્તિકયા તસ્ય પ્રાપ્તા અક્ષરસામ્યતામ્ ।

યે હિ મક્તાસ્ત ઇવૈનં પશ્યન્ત્યશ્ચિલકારણમ્ ॥૧૪॥

સ દિવ્યમૂર્તિર્ભગવાન્ દુર્દર્શઃ પુરુષોત્તમઃ ।

નારદૈતદ્વિ મે સત્યં વચનં સમુદાહૃતમ્ ॥૧૫॥

જ્યારે દેવ ઋષિનેપણુ તેમનાં દર્શન દુર્લભ છે, તો ખીજા  
કોણુ તેમના દર્શનને પામેછે ? તો તે ભગવાનની એકાંતિકી ભક્તિએ  
કરીને જેઓ બ્રહ્મૈક્યભાવથી ભગવાનના સાધર્મ્યને પામ્યા છે  
તેજ દર્શનાધિકારી હોઈને સર્વકારણુ તે પરંબ્રહ્મ પરમાત્માનાં  
સાક્ષાત્ દર્શન પામે છે. ભગવાનના સાક્ષાત્ દર્શનમાં તેમની  
એકાંતિકી ભક્તિજ મુખ્ય કારણુ છે. દિવ્યમૂર્તિ પુરુષોત્તમ તે  
ભગવાન્ અભક્તોને તો દુર્દર્શ છે. એમનાં એમને દર્શન કદાપિ

થતાં નથી. હે નારદ ! આ વચન મેં સચળ સમીચીન કહ્યું છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી ॥૧૪-૧૫॥

નાડ્યો મક્તાત્રિયતરો લોકે તસ્યાસ્તિ કથન ।

તતઃ સ્વયં દર્શિતવાંસ્તવાત્માનં દ્વિજોત્તમ । ॥૧૬॥

ન્યારે આ રીતે સર્વથાજ તેમનું દર્શન દુર્લભ છે તો મને તે કેમ થયું ? તો હે દ્વિજોત્તમ ! આ જગતમાં તે પુરુષોત્તમ ભગવાનને એકાંતિક ભક્તચક્રી ખીજે કોઈ પણ અતિવહાલો નથી. એક એકાંતિક ભક્તજ સર્વાધિક વહાલો છે. આવા હેતુથી સ્વયં પુરુષોત્તમે પોતાના એકાંતિક ભક્ત એવા તમને પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન આપ્યું છે. (આ અર્થે ‘યમેવૈષ ઘૃણુતે તેન લમ્બસ્તસ્યૈવ આત્મા વિઘૃણુતે તનું સ્વામ્’ આ શ્રુતિએ કહ્યો છે) ॥૧૬॥

તેજઃપુજ્ઞાભિરુદ્ધાજ્ઞો ગુણાતીતાદ્વૃતાકૃતિઃ ।

અણ્ડાનન્દરૂપશ્ચ સદા શુદ્ધોઽચ્યુતોઽસ્તિ સઃ ॥૧૭॥

જે પરાત્પર પરમાત્માનાં તમને દર્શન થયાં તે અચ્યુત-સ્વરૂપ સ્વભાવાદિકથી અને આશ્રિતસંરક્ષણરૂપ ત્રતથી ક્યારેય પણ પ્રચ્યુતિ નહિ પામનારા હોવાથી અચ્યુત નામથી કહેવાય છે. તે પોતે અચર્યર વિશ્વમાં સદા વ્યાપીને રહ્યા છે છતાં તે વિશ્વના કોઈપણ દોષનો સ્પર્શ તેમને ત્રિકાળમાં નહિ હોવાથી સ્વતઃ શુદ્ધ છે. આ ભગવાન સદૈવ ગુણાતીત-અપ્રાકૃત અદ્ભુત દિવ્ય આકૃતિવાળા છે પણ તેમનાં કરચરણાદિ અંગો દિવ્ય શાંત એત તેજઃપુંજને લીધે આવરિત રહે છે. આ ભગવાન અખંડ અનવધિક આનંદસ્વરૂપ હોઈને ભક્તોને આનંદ આપનારા છે ॥૧૭॥

રૂપવર્ણવયોવસ્થાઃ પ્રાકૃતા નૈવ તસ્ય હિ ।

સર્વં તસ્યાસ્તિ તદિવ્યં સર્વોપકરણાનિ ચ ।

એકાન્તિકાનાં મક્તાનાં સ એવ પરમા ગતિઃ ॥૧૮॥

ગુણાતીતને રૂપ વર્ણ આદિક કેમ દેખાય ? તો તે પુરુષોત્તમનું જે રૂપ, (મૂર્તિ,) કૃષ્ણાદિ વર્ણ, કિશોરાદિ વય અને જાતિતાદિ

અવસ્થા છે તે પ્રાકૃત છે જ નહિ, કિંતુ તે રૂપાદિ સર્વ પણ દિવ્ય-  
અપ્રાકૃત છે. અને સર્વ ઉપકરણો વસ્ત્ર આભરણાદિ છે તે પણ  
દિવ્ય છે. પ્રાકૃત હોય તો સંકા આવે. ( આ અર્થ સત્સંગિજીવનમાં  
'દિવ્યં કૃણ્ણસ્ય રૂપં' આ વચનથી વર્ણવ્યો છે ) આવા દિવ્યમૂર્તિ  
પુરૂષોત્તમ નારાયણજી એકાંતિક ભક્તોને પરમા ગતિ-પરમ પ્રાપ્ત  
છે. આથી કોઈ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્ત છેજ નહિ ॥૧૮॥

आत्मब्रह्मैक्यसम्पन्नैर्विनिवृत्तगुणैरपि ।

क्रियते वासुदेवस्य भक्तिरित्यंगुणो हि सः ॥१९॥

પોતાના આત્માનું અક્ષરબ્રહ્મની સાથે જે એકપણું તેને  
પામેલા, માટેજ માયાનાં જે ગુણકાર્યો તેનાથી રહિત થઈ ગએલા  
એવા આત્મારામો પણ વાસુદેવની એકાંતિક ભક્તિને અખંડ  
કર્યા કરે છે. કારણ કે-આત્મારામો પણ ભક્તિ કરે એવા એમનામાં  
કારણુય સૌશીલ્ય વાત્સલ્ય ઔદાર્ય આદિક દિવ્ય ગુણો નિત્ય વર્તે  
છે. દિવ્ય નિત્ય ગુણોજ ભક્તિ કરાવે છે. ગુણવાનની ભક્તિ કોણુ ન  
કરે? ભગવાનતો ગુણના નિધિ હોઈને ભક્તોને સ્વગુણોનું દાન  
આપનારા છે. માટેજ ભક્તો ગુણનિધિ તેમની ભક્તિ કર્યા કરે  
છે. આ અર્થ ભાગવતમાં 'આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્મળ્યા અપ્યુરુ-  
ક્રમે । કુર્વન્ત્યહૈતુર્કીં ભક્તિમિત્યંભૂતગુણો હરિઃ ॥' આ વચનથી  
કહ્યો છે ॥૧૯॥

माहात्म्यमस्य को वक्तुं शक्यात्परमात्मनः ।

अचिन्त्यानन्तशक्तीनामधिपस्य महामુने ! ॥२०॥

હે મહામુને ! જેની શક્તિઓ આર્થિત્ય-કોઈના પણ ચિંતનમાં  
યથાસ્થિત ન આવી શકે એવી અને જેનો અંત-અવધિજ નથી  
એવી છે. આવી શક્તિઓના અધિપતિ આ પરમાત્મા પરંબ્રહ્મના  
માહાત્મ્યને યથાસ્થિત કહેવામાટે કોણુ સમર્થ થાય? કોઈપણુ  
નજ થાય. પોતે પણ પોતાના મહિમાના પારને પામતા નથી.  
માટેજ વેદાદિ સાંત્રો પણ "સોઙ્ગ વેદ ચદિ વા ન વેદ" 'સ્વમેવ ત્વાં

વેત્ય યોઽસિ સોઽસિ' 'યસ્યામતં તસ્ય મતં' 'અથાત્ આદેશો નેતિ નેતિ'  
'સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વાં પુરુષોત્તમ' 'શુપતય એવ તે ન ચયુરન્ત-  
મનન્તતયા ત્વમપિ' ઇત્યાદિ વચનોથી એમજ કહે છે ॥૨૦॥

આત્માત્મા ચાક્ષરાત્મા ચ હોપ આકાશનિર્મલઃ ।

દિવ્યદગ્ધીક્ષ્યઃ સન્માત્રઃ પુરુષો વસુદેવજઃ ॥૨૧॥

વળી આ ભગવાન કેવા છે? તો આત્મશબ્દવાચ્ય શ્રવેશ્વરાદિકના  
આત્મા-અંતરાત્માપણે સર્વના વ્યાપક ધારક નિયામક હોવાથી  
પરમાત્મા કહેવાય છે. આ અર્થ 'ય આત્મનિ તિદગ્ધાત્મનોઽન્તરો  
યમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા ક્ષરીરં ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સ ત આત્મા-  
ન્તર્યામ્યમૃતઃ' 'અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ શાસ્ત્રા જનાનાં સર્વાત્મા' 'ભગવાનેક  
પુવાસીદમ આત્માત્મનાં વિશુઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓએ વર્ણુઓ  
છે. આત્માઓના આત્મા છે એટલુંજ પણ અક્ષરનાપણ આત્મા-  
વ્યાપક ધારક નિયામક છે. આ અર્થ 'યસ્યાક્ષરં ક્ષરીરં યોઽક્ષર-  
મન્તરં સન્માત્રં યમક્ષરં ન વેદ...સ પુષ સર્વમૂતાન્તરા-  
ત્માપહતપાન્મા દિવ્યો દેવ एको नारायणः' 'અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ'  
ઇત્યાદિ શ્રુતિએ વર્ણુઓ છે. વળી આ ભગવાન આકાશનિર્ભળ  
છે. એટલે આકાશ જેમ સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપીને રહ્યો છે તથાપિ તે  
ભૂતોના મળોનો સ્પર્શ તેને નથી તેમ પરમાત્માપણે સર્વ ચરા-  
ચરમાં વ્યાપીને રહ્યા છે તથાપિ તેના મળોનો સ્પર્શ એમને કદાપિ  
નહિ હોવાથી આકાશનિર્ભળ કહ્યા છે. નિર્લેપત્વધર્મથી આકાશ-  
તુલ્યતા કહી છે પણ શૂન્યત્વ ધર્મથી નહિ. વળી કેવા? તો 'દિવ્યં  
દદામિ તે ચક્ષુઃ પદ્મ મે યોગમૈશ્વરં' આમાં ભગવાને કહ્યા પ્રમાણે  
દિવ્યદૃષ્ટિવાળા ભક્ત મુક્તોએજ એક દર્શનીય છે. આ અર્થ 'યદૈ-  
તમનુપશ્યન્તિ આત્માનં દેવમજ્જસા । જ્ઞાતાનં મૂતમમ્બલ' 'યદા પશ્યઃ  
પશ્યતે રત્નમવર્ણં' 'સદા પશ્યન્તિ સૂરયઃ' 'યત્તે રૂપં કલ્પાગરં તત્તે  
પશ્યામિ' 'યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ મગવન્તં સનાતનમ્' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-  
સ્મૃતિઓએ વર્ણુઓ છે. વળી કેવા? તો સન્માત્ર-સદ્રૂપ છે,  
એટલે સતત એક રૂપ છે. અર્થાત્ ત્રણેય કાળમાં વૃદ્ધિદેશ્યાદિકે

રહિત છે. માટેજ ‘સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્’ ‘સત્યં જ્ઞાનં’ ‘સત્તામાગ્રં નિર્વિદોષં’ ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓએ સચ્ચિદ્શક્તિ નિરૂપણ કરેલા છે. વળી કેવા? તો પુરુષ છે. ‘પૂર્વમેવાહમિહાસમિતિ તત્પુરુષસ્ય પુરુષત્વં’ આ શ્રુતિને અનુસારે પૂર્વસિદ્ધ હોવાથી પુરુષ શબ્દથી કહ્યા છે. અથવા ‘સ તત્પૂર્વોઽસ્માત્ સર્વંસ્માત્સર્વાન્ પાપ્મન ઓપત્તસ્માત્પુરુષઃ’ આ શ્રુતિને અનુસારે પરમ પાવન હોવાથી સર્વ પાપને નાશ કરનાર હોવાથી પુરુષ શબ્દથી કહ્યા છે. અથવા ‘આત્મેયેદમગ્ર આસીત્પુરુષવિદ્યઃ’ આ શ્રુતિને અનુસારે દિવ્ય પુરુષાકાર હોવાથી પુરુષ શબ્દથી કહ્યા છે. વળી કેવા? તો વસુદેવજ કહ્યા છે. ‘સત્યં વિદ્યુર્બં યત્તત્ત વસુદેવ इतीर्यते’ આ વચનને અનુસારે વસુદેવ શબ્દવાચ્ય શુદ્ધ સત્ત્વ (અન્તઃકરણ) માં પ્રાદુર્ભાવ પામનારા હોવાથી અથવા વસુદેવ નામના યાદવવિશેષથકી પ્રાદુર્ભાવેલા હોવાથી વસુદેવજ (વાસુદેવ) કહ્યા છે ॥૨૧॥

**સમસ્તકલ્યાણગુણો નિર્ગુણશ્ચેશ્વરેશ્વરઃ ।**

**પરયા વિદ્યયા વેદ્ય ઉપાસ્યો બ્રહ્મભિઃ પ્રમુઃ ॥૨૨॥**

વળી કેવા? તો સમસ્ત કલ્યાણ ગુણોએ પરિપૂર્ણ છે. કલ્યાણ ગુણો જ્ઞાન શક્તિ બળ ઐશ્વર્ય વીર્ય શક્તિ તેજ વિગેરે તથા કારુણ્ય સૌશીલ્ય વાત્સલ્ય ઔદાર્ય આદિક અનંત છે. આ અર્થે ‘પરાઽસ્ય શક્તિર્વિવિદ્યૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ’ ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્’ ‘સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા’ પ્રધાનસેવ્રજપતિ-ગુણેશઃ’ ‘તેજોવલૈશ્વર્યમહાવબોધસુવીર્યસત્કલ્યાદિગુણૈકરાશિઃ’ ‘તત્વાનન્તગુણસ્યાપિ પદેવ પ્રથમે ગુણાઃ । યસ્ત્વયૈવ જગત્કુક્ષાવન્યેઽપ્યન્તર્નિ-વેશિતાઃ’ ‘યમા રત્નાનિ જલધેરસંખ્યેયાનિ પુત્રક ! । તથા ગુણા દ્યનન્તસ્ય અસંખ્યેયા મહાત્મનઃ’ સમસ્તકલ્યાણગુણાત્મકોઽસૌ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ અનુવર્ણિત છે. વળી કેવા? તો પ્રાકૃત સત્યાદિ ગુણોએ રહિત હોવાથી નિર્ગુણ કહ્યા છે. તેવી શ્રુતિ સ્મૃતિઓ છે—‘સ સર્વમૂતઃ પ્રકૃતેર્વિઝારાન્ ગુણાદિદોષાંચ મુને! વ્યતીતઃ’ ‘સત્વાદયો ન સન્તીશે યત્ર ચ પ્રાકૃતા ગુણાઃ’ ‘યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા’

‘યોઽસૌ નિર્ગુણ હ્યુક્તઃ શાસ્ત્રેષુ જગદીશ્વરઃ । પ્રાકૃતૈર્હેયસંયુક્તૈર્ગુણૈર્હીનઃ  
સ ઉચ્યતે’ ઇત્યાદિ. વળી કેવા ? તો જે બ્રહ્માદિ ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર  
પરમેશ્વર છે. તેવી શ્રુતિ સ્મૃતિઓ છે- ‘તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં’  
‘સર્વસ્ય વશી સર્વસ્વેશાનઃ’ ‘સમસ્તશક્તિઃ પરમેશ્વરાખ્યઃ’ ઇત્યાદિ. વળી  
કેવા ? તો પણ વિદ્યા જે બ્રહ્મવિદ્યા તેનાથીજ એક વેદ-જાણુના  
યોગ્ય છે. પણ પ્રત્યક્ષ અનુભાનાદિકવડે નહિ. વળી કેવા ? તો બ્રહ્મ-  
ભાવને પામેલા મુક્તોએ પણ જે ઉપાસ્ય ધ્યેય છે. વળી કેવા ? તો  
જે પ્રભુ-પ્રકૃતિ કાળ પુરુષાદિક સર્વના પણ નિયામક છે. હે મુને !  
આવા વાસુદેવ ભગવાન વર્તે છે ॥૨૨॥

દિવ્યમૂર્તિં તમીશાનં તપસૈકાન્તિકેન ચ ।

યઃ પ્રીણયતિ ધર્મેણ સ ધન્યતમ ઉચ્યતે ॥૨૩॥

અતઃપર સમસ્ત જગતના નિશાનક દિવ્યમૂર્તિ તે ભગવાન  
પુરુષોત્તમને જે ભક્તજન તપ અને એકાંતિક ધર્મવડે પ્રસન્ન કરે  
છે તે ભક્ત અતિ ધન્યભાગી કહાય છે ॥૨૩॥

તસાન્નમપિ દેવર્ષે ! ધર્મેણૈકાન્તિકેન તમ્ ।

આરાધયન્નિહૈવાન્ન ! કશ્ચિત્કાલં તપઃ કરુ ॥૨૪॥

ભાટે હે દેવર્ષે ! તમે પણ એકાંતિક ધર્મથી તે શ્રીપુરુષોત્તમનું  
આરાધન કરતાથકા આ આશ્રમાંજ મારી પાસે રહીને કેટલોક  
કાળ તપ કરો ॥૨૪॥

તપસૈવાતિશુદ્ધાત્મા માહાત્મ્યં તસ્ય સત્પતેઃ ।

યથાવજ્ઞાસ્યતિ ભવાન્ પ્રોચ્યમાનં મયાશ્વિલમ્ ॥૨૫॥

તમો તપશ્ચર્પાવડે અતિશુદ્ધ અંતઃકરણગ્રાહ્ય થતાં, સત્પતિ તે  
ભગવાનના મેં કહેલા યથાસ્થિત સમગ્ર મદિમાને જાણુશો ॥૨૫॥

સર્વાર્થસાધનં વિદ્ધિ તપસ્તદ્દયં મુને ! ।

નાતપ્તમૂરિતપસા સ વશીક્રિયતે પ્રમુઃ ॥૨૬॥

હે મુને ! જે તપ છે તે સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિમાં સાધન છે અને



ભગવાનને હૃદયવત્ અતિપ્રિય છે, એમ તમે જાણો. જેણે ઘણું તપ કર્યું નથી એવો પુરુષ મહાપ્રભુ ભગવાનને વશ કરી શકતો નથી, ભગવાન તપથીજ વશ કરી શકાય છે ॥૨૬॥

### સ્કન્દ ઉવાચ-

एवमुक्तो भगवता नरनारायणेन सः ।

प्रीतस्तपः कर्तुमिच्छंस्तमुवाच महामतिः ॥૨૭॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये नारद-  
नरनारायणसमागमनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥૨૯॥

કર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! આ પ્રકારે નર-  
નારાયણ ભગવાને કહ્યું, એટલે મહામતિ નારદમુનિ બહુ પ્રસન્ન  
થઈને, તપ કરવાને ઇચ્છતા થકા નરનારાયણ પ્રત્યે આગળ કહેશે  
એ પ્રકારે બોલ્યા ॥૨૭॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुर्ખण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये नारद-  
नारायणसमागमनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥૨૮॥

### नारद उवाच-

भगवन् ! ब्रूहि मे धर्ममेकान्तं तव सम्मतम् ।

प्रीयते येन विश्वात्मा वासुदेवः स सर्वदा ॥૨९॥

<sup>૧</sup>અધ્યાય ૨૦ શ્લો.

નારદમુનિ પુછે છે—હે ભગવન્ ! એકાંતિક ધર્મને બહુ મહ-  
વિંઓ બહુધ્રા વર્ણવે છે. માટે તમોએ બહુ માન્ય કરેલો જે  
એકાંતિક ધર્મ હોય એજ મને કહો. જે એકાંતિક ધર્મના અનુધા-  
નથી વિશ્વાત્મા તે વાસુદેવ ભગવાન સર્વદા પ્રસન્ન થાય ॥૨૯॥

૧ આ અધ્યાયમાં નારાયણે નારદજી પ્રત્યે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ અને  
ચારેય વર્ણના ધર્મશાસ્ત્રોના ધર્મો જુદાજુદા સંસ્થામાં કહ્યા છે.

## શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

સાધુ પૃષ્ઠં ત્વયા વ્રહ્મન્મતિસ્તે વિમલા કિલ ।

મયિ સ્તિઘાય ભક્તાય તુમ્યં ગુહ્યમપિ ધ્રુવે ॥૨॥

આ રીતે નારદજીએ પુછેલા શ્રીનારાયણ કહે છે—હે વ્રહ્મન્ ! તમોએ બહુ સારો પ્રશ્ન પુછ્યો. તમારી બુદ્ધિ બહુ નિર્મળ નિશ્ચે છે. આ બાબત અતિ શુદ્ધ છે, પણ તમો મારે વિષે બહુ પ્રીતિવાળા ભક્ત છો માટે શુદ્ધપણુ તમને હું કહું છું ॥૨॥

ધર્મ एष मया प्रोक्तः कल्पस्यादौ विवस्वते ।

તમેવ કથયે તુમ્યં સનાતનમહં મુને ! ॥૩॥

હે મુને ! આ એકાંતિક ધર્મ મેં કલ્પના આદિ ભાગમાં દક્ષ-પ્રજાપતિના દૌહિત્ર વિવસ્વાનને કહ્યો હતો. સનાતન એવો એજ ધર્મ હું તમને જણાવું કહું છું ॥૩॥

स्वधर्मज्ञानवैराग्यैः सह लक्ष्मीवदीश्वरे ।

तस्मिन्ननन्या भक्तिर्या धर्म एकान्तिकः स वै ॥૪॥

સર્વેશ્વર શ્રીવાસુદેવમાં સ્વધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યે સહિત એવી જ લક્ષ્મીજ્ઞાના જેવી અનન્ય ( અન્યભિચારિણી ) ભક્તિ તેજ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો છે. આવા ધર્મચક્રી ભક્તિ જુદી નથી. બન્નેનું એકજ સ્વરૂપ છે ॥૪॥

तेनैवातिप्रसन्नः स्याद्भोलोकाधिपतिः स्वयम् ।

जायते स च भक्तोजपि परिपूर्णमनोरथः ॥૫॥

આવા લક્ષણવાળા એકાંતિક ધર્મે કરીનેજ બોલોકાધિપતિ સ્વયં શ્રીવાસુદેવ ભગવાન અતિશય પ્રસન્ન થાય છે. અને આવા એકાંતિક ધર્મને અનુસરેલો ભક્તપણુ પરિપૂર્ણ મનોરથવાળો થાય છે ॥૫॥

### નારદ ઉવાચ-

લક્ષણાનિ ચુમુત્સામિ સ્વધર્માદેઃ પૃથક્પૃથક્ ।

શાસ્ત્રયોનેરહં ત્વત્તો વક્તું તાનિ ત્વમર્હસિ ॥૬॥

આરીતે નારાયણે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ કહેતાં, નારદજી પુછે છે—હે ભગવાન! ‘પૃથક્ વા મહતો મૃતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્વક્તવેદઃ’ આ કૃતિને અનુસારે સર્વ શાસ્ત્રોના યોનિભૂત (માટેજ સર્વજ) એવા તમારાયકીજ હું સ્વધર્માદિકનાં જુદાંજુદાં લક્ષણોને જાણુવા ઇચ્છું છું. તો તે લક્ષણોને યથાસ્થિત તમો મને કહેવાને યોગ્ય છો ॥૬॥

નિર્ગમાગમશાસ્ત્રાણાં સર્વેષામપિ સત્પતે ! ।

મૂલં ત્વમેક ઇવાસિ યેષુ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૭॥

હે સત્પતે! જેમાં સનાતન ધર્મ કહ્યો છે એવા ઋગ્ગાદિ નિર્ગમો, તંત્રાદિ આગમો, મીમાંસાદિ શાસ્ત્રો, આ સર્વેના પણ તમો એકજ મૂળ-પ્રવૃત્તિસ્થાન છો. (આથી શાસ્ત્રયોનિપણું સમર્થન કર્યું) ॥૭॥

ત્વમેવ સાક્ષાદ્ભગવાન્વાસુદેવોઽક્ષરાત્પરઃ ।

શ્રેયસે સર્વભૂતાનાં વર્તસેઽગ્ર દયાનિધિઃ ॥૮॥

અક્ષરપર જે વાસુદેવ ભગવાન કહ્યા એજ તમો સાક્ષાત્ છો. દયાનિધિ તે તમો ધર્મપુત્રનું નાટ્ય સ્વીકારીને સમગ્ર જીવોના કલ્યાણ માટેજ આ બદરીક્ષત્રયમાં નિવાસ કરી રહ્યા છો ॥૮॥

ત્વત્તોઽન્યે તુ સ્વસ્વભાવગુણતત્રા હ્યજાદયઃ ।

યથાવન્ન વિજાનીયુર્ધર્માર્દીસ્ત્વમતો વદ ॥૯॥

હું ખીન્ન કોઈયકીપણુ આ ધર્મતત્ત્વને જાણુવા ઇચ્છતો નથી. કારણ કે તમારાયકી જે ખીન્ન બ્રહ્માદિકો છે તેતો પોતાના વિષય-પ્રધાનત્વાદિ સ્વભાવો અને રજસ્ત્વાદિ ગુણોને આધીન વર્તનારા છે, આ હેતુથી તેઓ ધર્માદિકને યથાર્થપણે જાણી શકતા નથી. માટે જેમાં દોષનો ગંધ પણ નથી એવા આપજ તે ધર્માદિકનાં લક્ષણો કહેવાને યોગ્ય છો ॥૯॥

### સ્કન્દ ઉવાચ-

इति देवर्षिणा पृष्टो भगवान्धर्मनन्दनः ।

स्वधर्मादीन् क्रमेणैव कथयामास सर्ववित् ॥૧૦॥

કાર્તિકે સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! આ પ્રકારે નારદ મુનિએ પુછેલા સર્વજ્ઞ ધર્મપુત્ર ભગવાને સ્વધર્માદિકનાં લક્ષણો અનુક્રમથીજ કહેવાનો આરંભ કર્યો ॥૧૦॥

### श्रीनारायण उवाच-

वर्णानामाश्रमाणां च सदाचारः पृथक्पृथक् ।

सामान्यः सविशेषश्च स्वधर्मः स उदीर्यते ॥૧૧॥

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે મુને ! પ્રથમ હું ધર્મનું લક્ષણ કહું છું—ચાર વર્ણો અને ચાર આશ્રમોને નિમિત્ત કરીને પ્રવર્તેલો જુદો જુદો જે સદાચાર તે સ્વધર્મ કહ્યો છે. તે આ સ્વધર્મ સામાન્ય અને વિશેષ એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે ॥૧૧॥

नृणां साधारणं धर्मं सर्वेषामादितः शृणु ।

अहिंसा परमो धर्मस्तत्रादिम उदाहृतः ॥૧૨॥

તેમાં સામાન્ય ધર્મને દશ શ્લોકથી કહે છે—પ્રથમ સર્વકોઈ મનુષ્યોએ પાળવાનો જે સામાન્ય (સાધારણ) ધર્મ છે તે હું કહું છું તેને સાધારણ ધર્મને સાંભળો. સાધારણ ધર્મમાં પ્રથમ આહિન્સાના દ્રોહ નહિ કરવારૂપ જે અહિંસા એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહ્યો છે. ધર્મમાં આજ મુખ્ય ધર્મ માન્યો છે ॥૧૨॥

स्वमुख्यधर्मवृत्त्योरप्यद्रोहो मनसापि यः ।

सति गत्यन्तरे प्राणिमात्रस्यापीति सा मत्ता ॥૧૩॥

‘યા યેદ્રવિહિતા હિંસા ન સા હિંસેતિ કીર્ત્યંતે’ હત્યાદિ જે ચમ-પ્રાણ હિંસાનો સંકોચ કહેનારાં સ્મૃતિવાક્યો તેનાથી યજ્ઞાદિકમાં કોઈ પ્રકારે પ્રાણ થતી એવીશણ હિંસાનો સર્વથા નિરોધ સમ-

ઝાવા માટે અહિંસા શબ્દનો અર્થ કહે છે-પોતાનો મુખ્ય ધર્મ અને મુખ્ય શુધિકા વૃત્તિના નિમિત્તેપણુ મનથીપણુ પ્રાણિમાત્રનો દ્રોહ ન કરવો તે અહિંસા કહેવાય છે. શ્લોકમાં અપિ શબ્દ લીધો છે તે ઉપરથી 'જ્યારે મુખ્ય ધર્મ કે મુખ્ય શુધિકાનિમિત્તેપણુ હિંસા ન થાય તો ગૌણ ધર્મ કે ગૌણ શુધિકા નિમિત્તે ન થાય એમાં તો કાંઈ કહેવાતું જ રહેતું નથી, નજ થાય, આ અર્થ જણાવ્યો છે. 'મનસાપિ' એમ બીજો અપિ શબ્દ લીધો છે તે ઉપરથી 'જ્યારે મનથીપણુ હિંસા ન થાય તો કાય વાણીથી ન થાય એમાંતો કાંઈ કહેવાતુંજ રહેતું નથી, નજ થાય' આ અર્થ જણાવ્યો છે. આ બાબત ક્યારે? તો જ્યારે ગત્યંતર એટલે ઉપાયાંતર હોય ત્યારે લેવી. જે કોઈપણ ઉપાયાંતર ન હોય અને તેથી પોતાના મુખ્ય ધર્મમાં કે મુખ્ય વૃત્તિમાં બાધ આવતો હોય તો દ્રોહ કરવામાં દોષ નથી, એવો અભિપ્રાય નીકળે છે. એટલે મહા આપત્કાળમાં દોષ નથી. આપત્કાળ વિના તો દોષજ છે. આ રીતે આ એક મુખ્ય સામાન્ય ધર્મ કહ્યો ॥૧૩॥

सत्या वाग्भूतमात्रस्य द्रोहो न स्याद्यथा तथा ।

तपश्च शास्त्रविहितभोगसङ्कोचलक्षणम् ॥૧૪॥

જે વાણી બોલવાથી કોઈપણ પ્રાણિનો દ્રોહ ન થાય એવી જે સત્ય ભાષણરૂપ વાણી તે બીજો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. 'ઋતુ-કાળે સ્ત્રીનો સંગ કરવો, પ્રતિદિન બે વાર જમવું' ઇત્યાદિ જે ભોગો શાસ્ત્રે ભોગવવાના કહ્યા છે, જેના ભોગમાં ગૃહસ્થોને પ્રત્ય-વાય કહ્યો નથી, એવા પણ ભોગોનો સંકોચ (ઓછું) કરવો તે તપતું લક્ષણ છે. આ ત્રીજો સામાન્ય ધર્મ જાણવો ॥૧૪॥

ब्राह्ममाम्यन्तरं चेति द्विविधं शौचकर्म च ।

अनादानं परस्वस्य परोक्षं वा छलेन च ॥૧૫॥

'મૃજલામ્યાં મવેદ્વાહ્યં માવશુદ્ધિસ્યાન્તરં' આ સ્મૃતિએ બાહ્ય આશ્યંતર એટલી કહેલું જે બે પ્રકારનું શૌચ કર્મ (જ્ઞાનક્રિયા)

તે ચોથો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે. પારકા ધનનું પરોક્ષ (ચોરીથી) પણ કે પ્રત્યક્ષ (છળથી) પણ હરણુ ન કરવું-કોઈની ચોરી ન કરવી તે પાંચમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે ॥૧૫॥

યથોચિતં બ્રહ્મચર્યં કામલોભક્રુધાં જયઃ ।

મુદા વિત્તાર્પણં પાત્રે તુષ્ટિર્લબ્ધેન દૈવતઃ ॥૧૬॥

ત્યાગિગૃહીમધ્યે જેને જે ઉચિત હોય એવું બ્રહ્મચર્યવત પાળવું તે છઠો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે. કામવેગને જીતવો, ક્રોધવેગને જીતવો અને લોભવેગને જીતવો આ ત્રણ ધર્મો જુદાજુદા (સાતમો આઠમો નવમો) સામાન્ય કહ્યા છે. સત્પાત્રમાં હુર્યથી પોતાના ધનનું દાન કરવું આ દશમો સામાન્ય ધર્મ જાણવો. પોતાના પ્રારબ્ધાનુસારે મળેલા અન્ન વસ્ત્રાદિકથી સંતોષ માનવો આ અગીયારમો સાધારણ ધર્મ સમજવો ॥૧૬॥

તીર્થે ક્ષેત્રે ચ યજ્ઞાદૌ ચતુર્વર્ગાત્તયેऽપિ વા ।

આત્મનો વા પરસ્યાપિ સર્વથા યાતવર્જનમ્ ॥૧૭॥

ધર્માદિ આર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિમાટેપણ તીર્થમાં કે ક્ષેત્રમાં કે યજ્ઞાદિકમાં પોતાનો સર્વથા યાત (આત્મયાત) ન કરવો તેમજ પર-મનુષ્ય પશુ આદિકનો પણ તીર્થાદિકમાં સર્વથા યાત ન કરવો આ બારમો તેરમો સાધારણ ધર્મ કહ્યો છે ॥૧૭॥

જાતિઞ્ચકરાણાં ચ કર્મણાં પરિવર્જનમ્ ।

પાણિપાદોદરોપસ્થવાચાં સંયમનં તથા ॥૧૮॥

જાતિમાંથી બ્રહ્મ કરનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો આ ચૌદમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. હાથ પગ પેટ ઉપર અંતર અને વાલીનો સંયમ (પોત પોતાના વિષયમાં યથાશક્તિ પ્રવર્તાવવાં અને પાછાં વાગવાં તેરૂપ નિયમન) રાખવો આ પંદરમો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે ॥૧૮॥

સર્વેષાં વ્યસનાનાં ચ વર્જનં મદ્યમાંસયોઃ ।

વ્યભિચારાન્નિશ્ચિય કુલસદ્ધર્મપાલનમ્ ॥૧૯॥

બ્રુગર્હુ આદિક સર્વ વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો આ સોળમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. મધ માંસનો ત્યાગ કરવો આ સત્તરમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. પુરુષને પરસ્ત્રીગમન અને સ્ત્રીને પરપુરુષ-ગમનરૂપ જે પાપકર્મ વ્યભિચાર તેથકી નિવૃત્તિ પામવી આ અઠારમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. કુળપરંપરાગત સદ્ધર્મ જે ચોરી હિંસા આદિક પાપકર્મો વર્જીત હોય તેનું પાલન કરવું તે ઓગણીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે ॥૧૯॥

**एकादशीनां सर्वासां यमैः साकमुपोषणम् ।**

**हरेर्जन्मदिनानां च व्रताचरणमञ्जसा ॥૨૦॥**

સમગ્ર એકાદશીઓનો અહિંસા બ્રહ્મચર્ય આદિક યમો પાળવાની સાથે ઉપવાસ કરવો આ વીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ભગવાનના જન્મદિવસો જે રામનવમી જન્માષ્ટમી આદિક તેનું યથાર્થ વ્રત કરવું આ એકવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે ॥૨૦॥

**आर्जवं साधुसेवा च विभज्यान्नादिभोजनम् ।**

**भक्तिर्भगवतश्चेति धर्माः साधारणा नृणाम् ॥૨૧॥**

સજ્જનોની સમક્ષ સરલપણે વર્તવું આ આવીશમો સાધારણ ધર્મ માન્યો છે. ભગવદ્ભક્ત સાધુઓની અનુવૃત્તિપૂર્વક યથોચિત સેવા કરવી આ તેવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. પોતાના પોષ્યવર્ગને અન્નાદિકનો વિભાગ કરી આખા પછી મુખ્યે અન્નાદિતું બ્રહ્મણુ કરવું આ ચોવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ભગવાનની નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવી આ પણ સર્વનો સાધારણ પચીશમો ધર્મ માન્યો છે. આ પ્રકારના પચીશ ધર્મો સર્વકોઈ મનુષ્યોને સાધારણપણે પાળવાના કહ્યા છે. એટલે આમાં સર્વ કોઈને અધિકાર છે ॥૨૧॥

**ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा वर्णाश्रत्वार ईरिताः ।**

**तेषां पृथक्पृथग्धर्मान्विशेषान्वन्मિ ते मुने ! ॥૨૨॥**

હે મુને ! બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણો વિભાગથી કલા છે. તેમના બુદ્ધ બુદ્ધ જે વિશેષ ધર્મો છે તે પણ હું હવે કહું છું તેને સાવધાન મનથી સાંભળો ॥૨૨॥

શમો દમઃ ક્ષમા શૌચમાસ્તિક્યં મક્તિરીશિતુઃ ।

તપો જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનં વિપ્રધર્મઃ સ્વભાવજઃ ॥૨૩॥

શમ દમાદિક વિપ્રના સહજ ધર્મો કલા છે. તેમાં શમ-અંતઃ-કરણને વશ રાખવું, દમ-બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી, ક્ષમા-બીજાઓ નિરંતર ઉપદ્રવ કર્યા કરે તથાપિ મનમાં વિકાર થવા દેવો નહિ, શૌચ-બાહ્ય આલ્યંતર શુદ્ધિ રાખવી, આસ્તિક્ય-વેદ-ઈશ્વરાદિકમાં સત્યપણાનો નિશ્ચય રાખવો, પરમેશ્વરની પ્રેમથી નવધા ભક્તિ કરવી, કાયકલેશરૂપ તપ કરવું, જીવ ઇશ્વર માયા આદિકને શાસ્ત્રથી યથાર્થ જાણવા, ભગવાનના સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ વિજ્ઞાન પામવું, આ બધા ધર્મો વિપ્રના સ્વાભાવિક (વિશેષ) કલા છે ॥૨૩॥

શૂરત્વં ધૈર્યમૌદાર્યં વલં તેજઃ શરણ્યતા ।

ગોવિપ્રસાધુરક્ષેજ્યા ધર્માઃ ક્ષત્રસ્ય કીર્તિતાઃ ॥૨૪॥

ક્ષત્રિય જાતિના શૂરત્વાદિ ધર્મો સ્વાભાવિક કલા છે. તેમાં સંગ્રામમાં નિર્ભય થઈને પ્રવેશવું સામર્થ્ય રાખવારૂપ શૂરત્વ રાખવું, પોતે આરંભેલી ક્રિયાની સમાપ્તિ કરવાની શક્તિરૂપ ધૈર્ય ધારવું, અકૃપણપણે દાન દેવારૂપ ઔદાર્ય રાખવું, બીજાઓ પોતાને ન દબાવી જાય એવું બળ રાખવું, બીજાઓ પોતાનો પરાભવ ન કરી જાય એવું તેજ રાખવું, સારણુગતવું સંરક્ષણ કરી શકે એવું સામર્થ્ય રાખવું, ગાયો વિપ્રો અને ભગવદ્ભક્ત સાધુઓનું પાપી જીવોચક્રી રક્ષણ કરવું, દ્રવ્યપ્રધાન યત્નો કરવા, ઇત્યાદિ ધર્મો ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક કલા છે ॥૨૪॥

રાજસ્ત્વેતેષ્ય નીત્યેવ પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનં ભૂમૌ ધર્મા દણ્ડાર્હદણ્ડનમ્ ॥૨૫॥



અભિષેકાદિ ગુણુવિશિષ્ટ ક્ષત્રિય રાજના વિશેષ ધર્મોને કહે છે-  
રાજને તો આ પૂર્વોક્ત શૂરત્વાદિ ધર્મો રાખવાના જાણુવા. ખીજ તો  
નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રજાઓનું પરિપાલન કરવું, પૃથ્વી  
ઉપર ધર્મનું સારીરીતે સ્થાપન કરવું, દંડ કરવા યોગ્ય દુષ્ટોનો દંડ  
કરવો, આ ધર્મો વિશેષ કહ્યા છે ॥૨૫॥

**આસ્તિક્યં દાનનિષ્ઠા ચ સાધુબ્રાહ્મણસેવનમ્ ।**

**અતુષ્ટિર્યોષચયે ધર્મા વૈશ્યસ્ય ચોદયમઃ ॥૨૬॥**

વૈશ્યના. આસ્તિકત્વાદિ વિશેષ ધર્મો કહ્યા છે. તેમાં વેદ તથા  
ઈશ્વરાદિકમાં સત્યપણુરૂપ આસ્તિકતા રાખવી, સત્પાત્રોને અન્નાદિ  
દાન આપવામાં નિષ્ઠા રાખવી, સાધુ બ્રાહ્મણોની યથોચિત સેવા  
કરવી, દ્રવ્યસંપાદનમાં સંતોષ નહિ રાખતાં, તેની વૃદ્ધિમાટે ખેતી  
આદિકનો ઉદ્યમ કર્યા કરવો, આ વૈશ્યના વિશેષ ધર્મો કહ્યા છે ॥૨૬॥

**દ્વિજાતીનાં ચ દેવાનાં સેવા નિષ્કપટં મવામ્ ।**

**વિશેષધર્મઃ કથિતઃ શૂદ્રસ્ય મુનિસત્તમ ! ॥૨૭॥**

હે મુનિસત્તમ ! દ્વિજાતિ શબ્દવાચ્ય ત્રણ વર્ણો, દેવો અને  
ગાયોત્રી નિષ્કપટ ભાવથી જે સેવા કરવી તે શૂદ્રજાતિનો વિશેષ  
ધર્મ કહ્યો છે ॥૨૭॥

**અધ્યાપનં યાજનં ચ વિશુદ્ધાચ પ્રતિગ્રહઃ ।**

**વિપ્રસ્ય જીવિકા પ્રોક્તા તત્રાન્ત્યા ત્વાપદિ સ્મૃતા ૨૮**

હવે સર્વની જીવિકાવૃત્તિને કહેતાં પ્રથમ બ્રાહ્મણની તે કહે છે-  
વેદાદિ સમ્બંધી ભણાવવાં, વિષ્ણુયાગાદિ યજ્ઞો કરાવવા અને  
સ્વધર્મનિષ્ઠ જનચક્રી અન્ન ધનાદિકનો પ્રતિગ્રહ કરવો આ વિપ્રની  
જીવિકા-જીવનમાં ઉચિત વૃત્તિ કહી છે. તેમાં છેલ્લી જે દાનપ્રતિ-  
ગ્રહરૂપ વૃત્તિ કહી તેતો આપહાનમાં સ્વીકારવાની જાણુવી.  
અધ્યાપન અને યાજન વૃત્તિનેજ મુખ્યપણે અનુસરવું ॥૨૮॥

**યાજનેઽધ્યાપને વાપિ દોષદર્શી દ્વિજોત્તમઃ ।**

**યસ્તસ્યાન્યાપિ વિહિતા વૃત્તિરસ્તિ ચતુર્વિધા ॥૨૯॥**

અધ્યાપન તથા યાજનમાં જે દ્વિજોત્તમને દોષ દેખાતો હોય તેવાને માટે બીજી પણ ચાર પ્રકારની વૃત્તિ કહી છે ॥૨૯॥

શિલોઞ્છં નિત્યયાચ્ના ચ શાલીનં ચોચિતા કૃપિઃ ।

શ્રેયસી પૂર્વપૂર્વાત્ર જ્ઞાતવ્યા દ્વિજસત્તમૈઃ ॥૩૦॥

કઈ તે ચાર વૃત્તિ ? તો શિલોઞ્છ—ઘણીએ ત્યાગ કરી દીધેલા અને ખેતરમાં પડી રહેલા ડાંગર આદિકના છોકવા કે કંટીઓને વીંછી લાવીને તેનાથી નિર્વાહ કરવો તેને શિલ કહે છે. ઘણીએ પડી મુકેલા હાટ બજારમાં પડી રહેલા એક એક કણને વીંછી લાવીને નિર્વાહ કરવો તેને ઊંછ કહે છે. આ બન્ને વૃત્તિને એક કરીને એક શિલોઞ્છ વૃત્તિ પ્રથમની જાણુવી. બીજી નિત્ય ધાન્ય માગી લાવવારૂપ યાયાવર વૃત્તિ જાણુવી. ત્રીજી માગ્યા વિના જે અન્નાદિ મળે તેનાથી નિર્વાહ કરવારૂપ શાલીન વૃત્તિ જાણુવી. ચોથી ઉચિત-સ્વધર્મમાં વિરોધ ન આવે એવી રીતે બે પહોર ખેતી કરવી. આ ચાર વૃત્તિઓ સમજવી. આ ચારમાં દ્વિજોત્તમોએ પૂર્વ પૂર્વની શ્રેષ્ઠ સમજવી. એટલે કૃષિવૃત્તિની અપેક્ષાએ શાલીનવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે. તેની અપેક્ષાએ યાયાવર વૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે. તેની અપેક્ષાએ શિલોઞ્છવૃત્તિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આ રીતે તારતમ્ય પણ જાણુવું ॥૩૦॥

વિપ્રો જીવેદૈશ્યવૃત્ત્યા સત્યામાપદિ નારદ ! ।

અથવા ક્ષત્રવૃત્ત્યાપિ શ્વવૃત્ત્યા ન તુ કર્હિચિત્ ॥૩૧॥

વિપ્રને માટે આપત્કાળમાં ઉપયોગી જીવનવૃત્તિને કહે છે— હે નારદ ! વિપ્ર આપત્કાળ આવે તો વૈશ્યવૃત્તિ (ખેતીઆદિક) વડે જીવિકા કરે. અથવા તે વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ ન થાય તો ન છુટકે ક્ષત્રિયવૃત્તિથી જીવિકા કરે. પરંતુ શ્વવૃત્તિ જે નીચની નોકરી કરવારૂપ છે તેનાથી તો ક્યારેયપણુ જીવન કરે નહિ ॥૩૧॥

શસ્ત્રેણ જીવેત્ક્ષત્રં તુ સર્વતો ધર્મરક્ષયા ।

આપન્નો વૈશ્યવૃત્ત્યૈવ વિપ્રરૂપેણ વા ચરેત્ ॥૩૨॥

ક્ષત્રિય તો જ્યાં જ્યાં અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર  
ધર્મની રક્ષાભાટે આયુધોને ધારીને વર્તે. (તેનાથી જે મળે તેથી  
નિર્વાહ કરે.) આપત્તિને પામેલો ક્ષત્રિયતો વૈશ્યવૃત્તિ (ખેતીઆદિક)  
થીજ જીવન કરે. અથવા વિપ્રની વૃત્તિથી જીવન ચલાવે ॥૩૨॥

करादानादि नृपतेरविप्राद्वृत्तिरीरिता ।

देशकालानुसारेण रञ्जयित्वाऽखिलाः प्रजाः ॥૩૩॥

રાજા૩૫ ક્ષત્રિયને તો બ્રાહ્મણોને વર્જને બીજાઓયકી સમગ્ર  
પ્રજાઓને યથોચિત રંજન કરીને દેશ કાળને અનુસારે છઠો ભાગ  
મહણુ કરવો વિગેરે વૃત્તિ કહી છે ॥૩૩॥

आपत्कालेऽपि क्षत्रस्य ब्राह्मणस्येव सर्वथा ।

विगर्हिता नीचसेवा स्वतेजःक्षयकारिणी ॥૩૪॥

આપત્કાળમાં ક્ષત્રિયનેપણુ બ્રાહ્મણની પેઠેજ નીચસેવા તો સર્વથા  
નિંદિતજ છે, કેમકે પોતાના ક્ષત્રિયતેજને ક્ષય કરનારી છે ॥૩૪॥

कृपिवाणिज्यगोरक्षा तुरीया वृद्धिजीवनम् ।

वैश्यस्य जीविका प्रोक्ता शूद्रवृत्तिस्तथापि ॥૩૫॥

વૈશ્યને કૃષિ કરવી, વ્યાપાર કરવો, ગાય વિગેરે પશુઓ પાળવાં  
અને વ્યાજવટો કરવો, આ ચાર વૃત્તિઓ કહી છે. તથા આપ-  
ત્કાળમાં તો શૂદ્રવૃત્તિ જે સેવા૩૫ છે તે કહી છે ॥૩૫॥

शूद्रो जीवेद् द्विजातीनां सेवालब्धधनेन च ।

आपत्काले तु कार्वादेर्जीविकावृत्तिमाश्रयेत् ॥૩૬॥

શૂદ્રતો બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણની સેવા કરવાથી મળેલા ધનથી  
જીવિકા કરે. આપત્કાળમાં તો અસત્ શૂદ્રની વૃત્તિ જે વાંસના  
ટોપલા ઝુંથવા વિગેરે છે તેનો આશ્રય કરે ॥૩૬॥

आपन्मुक्तस्तु सर्वोऽपि प्रायश्चित्तं यथोचितम् ।

विधाय स्वस्ववृत्त्यैव पुनर्वर्तेत मुख्यया ॥૩૭॥

આવેલા આપકાળમાંથી મુક્ત થએલો ગ્રાહણાદિ સર્વકોઈ પણ જન યથોચિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને, પોત પોતાની જે મુખ્ય વૃત્તિ તેનાથીજ ફરી જીવન કરે. આપકાળમાં ગ્રહણ કરેલી વૃત્તિને વળગી રહે નહિ ॥૩૭॥

चातुर्वर्ण्यं सतां सङ्गं कुर्यान्न त्वसतां कचित् ।

मुक्तिप्रदोऽस्ति सत्सङ्गः कुसङ्गो निरयप्रदः ॥૩૮॥

હવે ચારેય વર્ણના સાધારણ ધર્મોને ૧૭ શ્લોકથી કહે છે-ચારેય વર્ણમાં વર્તતા સ્ત્રી પુરૂષ સર્વ જનોએ સજ્જનોનો સંગ-સમાગમ કરવો. ક્યારેય પણ અસજ્જનોનો સંગતો નજ કરવો. કારણ કે-જે સત્સંગ છે તે મુક્તિને આપનારો છે અને જે કુસંગ છે તે નરકને આપનારો છે. તો કુસંગનો ત્યાગ કરીને સત્સંગ સર્વેએ કરવો ॥૩૮॥

कामं क्रोधं रसास्वादं जित्वा मानं च मत्सरम् ।

निर्दम्भं विष्णुभक्ता ये ते सन्तः साधवो मताः ॥૩૯॥

જેનો સંગ કરવાનો કહે છે એવા સજ્જનનું લક્ષણ કહે છે-કામ ક્રોધ રસાસ્વાદ માન મત્સર ઇલાદિ દોષોનો ત્યાગ કરીને, નિર્દમ્બપણે જેઓ વિષ્ણુભક્ત-ભગવાનને ભજનારા અને સાધુ-પોતાનું તથા પારકું પારલૌકિક કાર્ય સાધવામાં તત્પર હોય તે સજ્જન કહ્યા છે. તેમનો સમાગમ કરવો ॥૩૯॥

स्त्रियां स्त्रिणे रसास्वादे सक्ताश्च धनगृभयः ।

हिंसा दम्भकृताटोपा भक्तामासा ह्यसाधवः ॥૪૦॥

જેનો સંગ નહિ કરવાનો કહે છે એવા અસજ્જનનું લક્ષણ કહે છે-જેઓ સ્ત્રીઓમાં તથા સ્ત્રીવંપટોમાં તથા રસાસ્વાદમાં અત્યાસક્ત વર્તે છે અને ધનમાં અતિરૂઢિપણાવાળા છે અને પ્રાણિઓને ખીસા ઉત્પન્ન થાય એવું અસદ આચરણ કરનારા અને લોકમાં ધર્મિષ્ઠપણાની કે ભક્તપણાની ખ્યાતિભાટે દંભથી ખોટો આચ-

ટોપ કરનારા અને તેથીજ ભક્તપણાનો જેમાં આભાસમાત્ર છે, તેઓ અસાધુઓ કહ્યા છે. આવા અસજ્જનોનો સંગ ક્યારેય ન કરવો ॥૪૦॥

**અસાધુવાસુરી સમ્પદૈવી સમ્પત્તુ સાધુષુ ।**

**સહજાસ્તીતિ નિશ્ચિત્ય સેવ્યાઃ સન્તઃ સુખેષુભિઃ ॥૪૧॥**

અસાધુઓમાં ‘દમ્ભો દર્પોઽમિમાનશ્ચ’ આ ગીતાવચનથી કહેલી આસુરી સંપત્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે. સાધુઓમાં તો ‘અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ’ આ ગીતાવચનથી કહેલી દૈવી સંપત્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે. આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સુખની ઇચ્છાવાળા દૈવી જનોએ સાધુજનોનો સમાગમ કરવો ॥૪૧॥

**યાદૃશાં યસ્ય સદ્ગઃ સ્યાચ્છાસ્ત્રાણાં વા નૃણામપિ ।**

**બુદ્ધિઃ સ્યાત્તાદૃશી તસ્ય કાર્યોઽતો નાસતાં હિ સઃ ॥૪૨॥**

જે પુરુષને જેવા સત્ કે અસત્ પુરુષોનો અને જેવા સત્ કે અસત્ શાસ્ત્રોનો સંગ-અસંગ થાય તે જનની તેવી શુભ અશુભ બુદ્ધિ નિશ્ચે થાય છે. પછી તે તેવા શુભ અશુભ કર્મોને કરવા-લાગી જાય છે. માટે અસંતનો સંગ કદાપિ ન કરવો. આ અર્થ ભારતમાં વિદુરજીએ “યદિ સન્તં સેવતે યયસન્તં તપસ્વિનં યદિ વા સ્તેનમેવ । વાસો યથા રજ્જવસં પ્રયાતિ તથા સ તેવાં વશમભ્યુપેતિ ॥” આ પ્રકારે કહ્યો છે ॥૪૨॥

**યે સાધુસેવારુચયઃ પુરુષા નિજશક્તિઃ ।**

**અગ્રાપ્યં નાસ્તિ તેવાં વૈ કિમપ્યૈશ્વર્યમૂર્જિતમ્ ॥૪૩॥**

જે પુરુષો ઉક્તાવક્ષણુ સાધુઓની યથોચિત યથાશક્તિ સેવા કરવામાં રૂચિવાળા છે તેઓને કાંઈપણ અગ્રાપ્ય-દુર્લભ નથી. સમૃદ્ધ ઐશ્વર્યપણુ અગ્રાપ્ય નથી. સમગ્ર ઐશ્વર્ય નિશ્ચે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ શ્રુતિએ “યં યં લોકં મનસા સંવિમાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વઃ કામયતે યાંશ્ચ કામાન્ । તં તં લોકં જયતે તાંશ્ચ કામાંસત્સાદાત્મશં ઇચંચેન્નૃતિકામઃ ॥” આ પ્રકારે કહ્યો છે ॥૪૩॥

સ્વધર્મસ્થા અપિ સતાં દ્રોહિણો યે તુ માનવાઃ ।

સદ્ગતિં નૈવ તે યાન્તિ ક્વાપિ કેનાપિ કર્મણા ॥૪૪॥

સ્વધર્મમાં બરોબર વર્તનારા પણ જે મનુષ્યો સાધુજનોનો દ્રોહ કરવાના સ્વભાવવાળા છે તે તો કોઈપણ યજ્ઞ દાન વ્રતાદિ કર્મ કરીને ક્યારેપણ સદ્ગતિને નથી જ પામતા, માટે સત્પુરુષોનો દ્રોહ ન કરવો ॥૪૪॥

મહાપૂજારતા વિષ્ણોર્ભક્તા અપિ સતાં યદિ ।

દ્રોહં કુર્યુસ્તદા તેષુ ન પ્રસીદતિ સ ક્વચિત્ ॥૪૫॥

વિષ્ણુ ભગવાનની મહાપૂજામાં તત્પર એવા ભક્તો પણ જે સત્પુરુષોનો દ્રોહ કરે તો તેમની ઉપર વિષ્ણુ ભગવાન ક્યારેય પ્રસન્ન થતા નથી કિંતુ અપ્રસન્ન થાય છે. માટે ભક્તોએ પણ ભક્તનો દ્રોહ કરવો નહિ ॥૪૫॥

સદ્દ્રોહિણસ્તુ દેહાન્તે યાં યાં યોનિં વ્રજન્તિ ચ ।

તત્ર તત્ર ક્ષુધારોગૈઃ પીડ્યન્તે જીવિતાવધિ ॥૪૬॥

સંતોનો દ્રોહ કરનારા જનો તો દેહનો ત્યાગ કરીને જે જે યોનિમાં જાય છે ત્યાં ત્યાં ક્ષુધા અને મહારોગોથી શ્રવિતપર્યંત મહાપીડાને પામે છે ॥૪૬॥

સતામતિક્રમાદેવ પુણ્યાનાં મહતામપિ ।

સદ્યઃ ક્ષયઃ સ્યાત્સર્વેષામાયુષઃ સમ્પદામપિ ॥૪૭॥

ભગવદ્ભક્તોના અપરાધે કરીને મોટાં પુણ્યોનો પણ, પુત્ર દારાદિ સર્વેનો પણ, આયુષનો અને સંન્યાદિ સમૃદ્ધિઓનો પણ તત્કાળ નાશ જ થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી ॥૪૭॥

તસાત્સેવા સતાં કાર્યા સર્વેરપિ મુખેષ્પુમિઃ ।

પુણ્યતીર્થાનિ સેવ્યાનિ શૃજ્યા વિગ્રાથ ઘેનવઃ ॥૪૮॥

માટે સુખની ઇચ્છવાળા સર્વકોઈપણ જનોએ ભગવદ્ભક્તોની સેવા યથોચિત કરવી, પુણ્ય તીર્થોનું સેવન કરવું અને શ્રાદ્ધાણુ તથા ગાયોની પૂજા કરવી ॥૪૮॥

**તીર્થાણિ દેવપ્રતિમા નિન્દેયુર્યે કુવુદ્ધયઃ ।**

**તેષાં તુ જારજાતાનાં વંશોચ્છેદો મવેદ્ધ્રુવમ્ ॥૪૯॥**

જે જનો કુષ્ટદિવાળા હોઈને તીર્થોની અને દેવપ્રતિમાઓની નિંદા કરતા હોય, તે તો બરબત-વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થએલા બાળુવા. તેમના વંશનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. માટે તીર્થોની તથા દેવપ્રતિમાઓની નિંદા કદાપિ ન કરવી ॥૪૯॥

**एकस्मिंस्तर्पिते विप्रे सद्भोज्यैर्दक्षिणादिभिः ।**

**તર્પિતં સ્યાજ્જગત્સર્વં હરિસ્તુષ્યતિ ચ સ્વયમ્ ॥૫૦॥**

સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત એક શ્રાદ્ધાણુને શ્રેષ્ઠ સ્વાદુ અન્નવડે ટૂંક કરે તો સમસ્ત જગત્ ટૂંક થઈ જાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ સ્વયં શ્રીહરિપણુ બાહુ પ્રસન્ન થાય છે. માટે શ્રાદ્ધાણુને ભોજન દક્ષિણાદિવડે સતુષ્ટ કરવા ॥૫૦॥

**एकस्मिन् ब्राह्मणे द्रुग्ये द्रुग्यं स्यात्सकलं जगत् ।**

**તસાચ્છત્કયા પૂજનીયા બ્રાહ્મણા વિષ્ણુરૂપિણઃ ॥૫૧॥**

એક ભગવદ્ભક્ત શ્રાદ્ધાણુનો જો દ્રોહ કરે તો સમસ્ત જગતનો દ્રોહ થાય છે, માટે તેમને 'બ્રાહ્મણા મામકી યનુઃ' આ વચનને અનુસારે વિધાનું અપર ૩૫ બાણીને તેમનો દ્રોહ નહિ કરતાં તેમની યથારક્તિ પૂજા કરવી ॥૫૧॥

**गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सर्वे देवगणा अपि ।**

**તથા સર્વાણિ તીર્થાણિ તાસુ તિષ્ઠન્તિ સર્વદા ॥૫૨॥**

ગાયોના અંગોમાં બધાય દેવગણો સર્વદા રહે છે તથા સમગ્ર તીર્થો પણ તે ગાયોમાં સર્વદા રહે છે ॥૫૨॥

ગવ્યર્ચિતાયામેકસ્યાં સર્વે દેવાઃ સમર્ચિતાઃ ।

કૃતાનિ સ્યુથ સર્વાણિ તીર્થાન્યપિ ચ નારદ ! ॥૫૩॥

હે નારદ ! આટેજ એક ગાયનું યથોચિત પૂજન કરે તો સમસ્ત દેવતાઓનું પૂજન થઈ જાય છે અને સર્વ તીર્થોની યાત્રા પણ કરી થઈ જાય છે ॥૫૩॥

एकस्या अपि गोद्रोहे कृते कापि प्रमादतः ।

मुग्धाः स्युर्देवताः सर्वास्तीर्थान्यपि च कुत्स्नशः ॥૫૪॥

ને કદાચિત્ પ્રમાદને લીધે એક પણ ગાયનો દ્રોહ કરે છે તો સર્વ દેવતાઓનો દ્રોહ થઈ જાય છે અને સર્વ તીર્થોનો પણ દ્રોહ થઈ જાય છે ॥૫૪॥

तस्माच्चातुर्वर्ण्यजनैर्यथोक्तविधिसंस्थितैः ।

भवितव्यं प्रयत्नेन भेतव्यं च निषेधतः ॥૫૫॥

આટે ચારેય વર્ણના જનોએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિને અનુસારે પ્રયત્નથી વર્તવું પણ તેને ઉહંધન કરીને વર્તવું નહિ. અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપકર્મથકી બધે રાખવો. એટલે નિષિદ્ધ માં પ્રવર્તવું નહિ ॥૫૫॥

चातुर्वर्ण्ये तरे ये तु तेषां वृत्तिः कुलोचिता ।

चौर्यहिंसाद्यधर्मेण रहितैव हितावहा ॥૫૬॥

ચાર વર્ણથકી ઈતર જે અલ્પજ સંકર જાતિના જનો છે તેમની વૃત્તિ તો વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી વશ્વપ્રજ્ઞાસનાદિક હિતકારી છે. તેમાં ને ચોરી કે હિંસાઆદિક અધર્મચાળી કુળવૃત્તિ હોય તો તે હિતકારી નહિ હોવાથી તેનો ત્યાગજ કરી દેવો ॥૫૬॥

वर्णधर्मा इति प्रोक्ताः सङ्क्षेपेण मया मुने ! ।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मानय वदामि ते ॥૫૭॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये चातु-

र्वर्ण्यधर्मनिरूपणनामा विंशोऽध्यायः ॥૨૦॥



હે નારદમુને ! આ પ્રકારે મેં વર્ણુધર્મો સંક્ષેપમાં કહ્યા. હવે ચાર આશ્રમોના ધર્મો તમને હું કહું છું તેને એકાગ્ર મનથી સાંભળો ૫૭ ઇતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ચાતુર્વર્ણ્યધર્મનિરૂપણનામા વિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૦॥

### શ્રીનારાયણ ઉવાચ—

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થથ વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ।

એત આશ્રમિણઃ પ્રોક્તાશ્ચત્વારો મુનિસત્તમ ! ॥૧॥

અધ્યાય ૨૧ સ્તો.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે મુનિસત્તમ ! બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી આ ચાર આશ્રમી કહ્યા છે ॥૧॥

સંસ્કારૈઃ સંસ્કૃતો યસ્તુ શુદ્ધયોનિર્દ્વિજાતિતામ્ ।

પ્રાપ્તઃ સ હિ બ્રહ્મચારી તદ્વર્માનાદિતો બુવે ॥૨॥

તેમાં જે શુદ્ધયોનિ—શુદ્ધ માતાપિતાથકી ઉત્પન્ન થયો હોય અને ગર્ભાધાન આદિક સંસ્કારોવડે સંસ્કૃત થયો હોય અને ઉપવીત સંસ્કારથી દ્વિજપણાને પામ્યો હોય તેજ બ્રહ્મચારી કહ્યો છે. શુદ્ધ માતા પિતાથકી જે જન્મ તે પ્રથમ કહેવાય છે. ઉપવીત આપવામાં આવે એ ખીન્ને જન્મ કહેવાય છે. આ રીતે જેના બે જન્મ થયા હોય તે દ્વિજશબ્દથી કહેવાય. તેવા દ્વિજ બ્રહ્મચારીના ધર્મોને હું પ્રથમ કહું છું ॥૨॥

વર્ણી વેદમધીયીત વસન્ ગુરુગૃહે શુચિઃ ।

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો વિનીતસ્તથ્યમાપણઃ ॥૩॥

વર્ણી શુરના ઘરમાં રહીને ચાર વેદને અથવા પોતાના વેદને યથાશુદ્ધિશક્તિ ભણે અને તેની સાથે બાહ્ય આભ્યંતર શુદ્ધિવાળો,

૧ આ અ વાચના નારાયણે નારદજી પ્રત્યે બ્રહ્મચારિના આવશ્યક ધર્મોનું વર્ણન કર્યું છે.

જીતેન્દ્રિય, જીતક્રોધ, વિનયયુક્ત તથા સત્યવાણીવાળો થાય.  
“શ્રવણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ । સદ્ગુણોઽધ્યવસાયશ્ચ  
ક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવ ચ ॥ એવન્મૈથુનમષ્ટાન્નં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ । વિપરીતં  
બ્રહ્મચર્યમેતદેવાદૃશ્યલક્ષણમ્ ॥” આ સ્મૃતિમાં કહેલી અઘવિધ મૈથુનના  
અભાવરૂપ જે પ્રશસ્તિ વર્ણુશબ્દવાચ્ય છે તે જેનામાં હોય તે  
વર્ણુ કહેવાય છે ॥૩॥

સાયં પ્રાતશ્ચરેદ્દોમં ભિક્ષાચર્યાં ચ સંયતઃ ।

કુર્યાન્નિકાલં સન્ધ્યાં ચ વિષ્ણુપૂજાં તથાન્વહમ્ ॥૪॥

બ્રહ્મચારી પ્રતિદિન નિયમતત્પર થઈને સાયંકાળે તથા પ્રાતઃ-  
કાળે હોમ કરે તથા ભિક્ષાચર્યા કરે. સંધ્યાને પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન સાયં  
આ ત્રણ કાળમાં કરે તથા પ્રતિદિન વિષ્ણુપૂજાને કરે ॥૪॥

ગુર્વાણ્યૈવ શુદ્ધીત મિતમન્નમનાકુલઃ ।

ગુરુસેવાપરો નિત્યં ભવેદ્યસનવર્જિતઃ ॥૫॥

શુદ્ધની આજ્ઞા લઈનેજ અનાકુળ-ભોજનમાં ત્વરાએ રહિત  
થઈને પરિમિત અરૂપ અન્નને જમે. તથા વ્યસનમાત્રે રહિત થઈને  
પ્રતિદિન ગુરુસેવામાં તત્પર થાય ॥૫॥

સ્નાને ચ ભોજને હોમે જપે મૌનમુપાશ્રયેત્ ।

છિન્ધ્યાન્ન નસ્વરોમાણિ દન્તાન્નૈવાતિધાવયેત્ ॥૬॥

વર્ણુ આનસ્રમયે ભોજનસ્રમયે હોમસ્રમયે અને જપસ્રમયે  
મૌનપણું ધારણ કરે. હાથ પગના નખ અને શરીરના રોમને છેદે  
નહિ. તેમ દાંતને બહુ ઘસીને ઉજળા (એત) નજ કરે ॥૬॥

નાતિધાવેચ વાસાંસિ ભવેન્નિષ્કપટો ગુરૌ ।

આહૂતોઽધ્યયનં કુર્યાદાદાવન્તે ચ તં નમેત્ ॥૭॥

બ્રહ્મચારી પહેરવા ઓઢવાનાં વસ્ત્રોને અતિશય ધોઈને ઉત્ત્વળ  
ન કરે. શુદ્ધ આગળ કશુંય કપટ નહિ કરતાં નિષ્કપટપણે

વર્તે. ગુરુ બોલાવીને અધ્યયન કરાવે ત્યારે અધ્યયન કરે. અધ્યયનના આરંભમાં અને અંતમાં ગુરુને નમસ્કાર કરે ॥૭॥

अस्पृश्यान्न स्पृशेच्चासौ नासम्भाष्यांश्च भाषयेत् ।

अभक्ष्यं भक्षयेन्नैव नापेयं च पिवेत्कचित् ॥૮॥

આ વર્ણી ન સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નીચ શુદ્ધાદિકનો ક્યારેય સ્પર્શ કરે નહિ. તથા જેની સાથે બોલવાનો નિયેધ કયો છે એવા મહાપાપી તથા નાસ્તિકાદીકની સાથે બોલે નહિ. તથા અભક્ષ્ય-મધ માંસ હુંગળી લસણ તમાકુ આદિકને ભક્ષણ કરેજ નહિ તથા અપેય-ગાળ્યા વિનાનું જળ ભાંજ્ય આદિકને પીવે નહિ ॥૮॥

मेखलामजिनं दण्डं विभृयाच्च कमण्डलुम् ।

सिते द्वे वाससी ब्रह्मसूत्रं च जपमालिकाम् ॥૯॥

કટિમેખળા, અજીન, (મૃગચર્માદિ) દંડ, કમંડળ, ધોળાંબે વસ્ત્રો, ઉપવીત અને જપમાળાને સદાય ધારે, પણ ત્યાગ કરે નહિ ॥૯॥

दर्मपाणिश्च जटिलः केशसंस्कारवर्जितः ।

अङ्गरागं पुष्पहारान्भૂषणानि च वर्जयेत् ॥૧૦॥

આ વર્ણી હાથમાં દર્ભ રાખે, મસ્તકે જટાને ધારે, કેશનો તૈલાદિવડે સંસ્કાર ન કરે, શરીરમાં ચંદનાદિકનો લેપ ન કરે, પુષ્પહારોને ધારણ ન કરે અને ભૂષણોને ધારણ ન કરે ॥૧૦॥

तैलाम्यङ्गं न कुर्वीत कज्जलेनाञ्जनं तथा ।

वर्जयेच्च प्रयत्नेन संसर्गं मद्यमांसयोः ॥૧૧॥

વર્ણી શરીરમાં તૈલાદિ ચોળીને આન ન કરે, કાજળથી નેત્રને આંજે નહિ તથા મધ માંસના સ્પર્શાદિ સંસર્ગને પણ પ્રયત્નથી પરિત્યાગ કરે ॥૧૧॥

स्त्रीणां निरीक्षणं स्पर्शं भाषणं क्रीडनादि च ।

वर्जयेत्सर्वथा वर्णी स्त्रियाश्चाप्यदलेखनम् ॥૧૨॥

આ વર્ણી સ્ત્રીઓનું નિરીક્ષણ બુદ્ધિપૂર્વક ન કરે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરે, સ્ત્રીઓસાથે બોલે નહિ, સ્ત્રીઓ સાથે કીડા આદિકને સર્વથા ત્યાગ કરે તથા સ્ત્રીઓના ચિત્રને પણ ચિતરે નહિ ॥૧૨॥

વિના ચ દેવપ્રતિમાં કાષ્ઠચિત્રાદિયોપિતમ્ ।

અપિ નૈવ સ્પૃશેદ્ધીમાન્ન ચ વુદ્ધ્યાવલોકયેત્ ॥૧૩॥

બુદ્ધિમાન્ બ્રહ્મચારી સધાવદ્ધી આદિક દેવની પ્રતિમા વિના બીજી કાષ્ઠની કે ચિત્રઆદિકની સ્ત્રીનોપણ સ્પર્શ કરે નહિ અને તેને બુદ્ધિપૂર્વક જુવેપણ નહિ. દેવની પ્રતિમામાં આ હોય નથી ૧૩

પ્રાણિમાત્રં ચ મિથુનીભૂતં નેક્ષેત્ કર્હિંચિત્ ।

સ્ત્રીणां गुणांश्चाप्यगुणान् शृणुयान्नैव नो वदेत् ॥૧૪॥

વર્ણી મૈથુનમાં આસક્ત પ્રાણિમાત્રને ક્યારેય જુવે નહિ, સ્ત્રીઓના ગુણો અવગણીને સાંભળે નહિ તેમ સ્વયં વર્ણનપણ નજ કરે ॥૧૪॥

अस्पृशन्नेव वन्देत् गुरुपत्नीमपि स्वकाम् ।

जनन्यापि न तिष्ठेत् रहःस्थाने तु कर्हिंचित् ॥૧૫॥

આ વર્ણી પોતાના ગુરૂની પત્નીનેપણ ન સ્પર્શ કરવાપૂર્વક દૂરથીજ વંદન કરે. પોતાની માતા સાથેપણ એકાંત સ્થળને વિષે તો ક્યારેયપણ ન રહે ॥૧૫॥

एवंवृत्तो वसेत्तत्र यावद्विद्यासमापनम् ।

ततो विरक्तो न्यासी स्याद्वर्णा वा नैष्ठિકो भवेत् ।

वर्नी स्यादथवा ब्रह्मन्नविरक्तो भवेद्ब्रह्मी ॥૧૬॥

હે બ્રહ્મન્ ! આતું વર્તન જેતું છે એવો વર્ણી વિદ્યાની સમાપ્તિ-સુધી ગુરૂના ઘરમાં રહે. વિદ્યાસમાપ્તિ પછી ને વૈરાગ્યનાળો હોય તો સંન્યાસ આશ્રમને સ્વીકારે અથવા યાવદાયુષ નૈષ્ઠિક વર્ણી થાય. અથવા વાનપ્રસ્થ થાય. ને વૈરાગ્યરહિત હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમી થાય ॥૧૬॥

सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं नैष्ठिकमेव च ।

चतुर्विधं ब्रह्मचर्यं तत्रैकं शक्तितः श्रयेत् ॥१७॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणनामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

સાવિત્ર-ત્રણ સત્રિ રાખવાનું, પ્રાજાપત્ય-એક વર્ષ પર્યંત રાખવાનું અથવા બાર દિવસ રાખવાનું, બ્રાહ્મ-બાર વર્ષ પર્યંત પાળવાનું અને નૈષ્ઠિક-ચાવજીવં પાળવાનું, આ રીતે ચાર પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય છે. તેમાંથી ગમે તે એકને પોતાની શક્તિને અનુસારે અનુસરે ॥૧૭॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुખंडे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणनामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

गृही बुभूषुर्गुरवे दक्षिणां स्वस्य शक्तितः ।

दत्त्वा तदाज्ञयैवासौ समावर्तनमाचरेत् ॥१॥

અધ્યાય ૨૨ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે નારદ ! ગૃહસ્થાશ્રમી થવા ઇચ્છતો આ સાવધિ બ્રહ્મચર્યવાળો પુરુષ પોતાની શક્તિમુજબ ગૃહને દક્ષિણા આપીને, ગૃહની આજ્ઞાથીજ સમાવર્તન-વિધાસમાપ્તિ પછી કરવાપણે કહેલા આનાદિ સંસ્કારને કરે ॥૧॥

તતઃ કુલોચિતાં ચોપાં વયસોનામરોગિणीम् ।

પૂલક્ષણેન રહિતામપાપાં વિધિનોદ્રહેત્ ॥૨॥

ત્યારપછી પોતાના કુળને અનુચિત નહિ પણ ઉચિત, અવસ્થાએ કરીને પોતાથી મોટી નહિ પણ નાની, રોગવાળી નહિ પણ રોગે રહિત, દાઢી મુંછો આદિક જે પુરુષલક્ષણો તેણે રહિત

૧ આ અધ્યાયમાં ગૃહસ્થ પુરુષો તથા સધવા વિધવા સ્ત્રીઓના સદ્ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

પણ પુરૂષલક્ષણવાળી નહિ, ધર્મનિષ્ઠાવાળી પણ અધર્મનિષ્ઠાવાળી નહિ, આવી કન્યાને પોત પોતાના વર્ણને અનુસારે કહેલા વિવાહ-વિધિથી પરણે. એટલે વિપ્ર વિપ્રપુત્રીને, ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયપુત્રીને, અને વૈશ્ય વૈશ્યપુત્રીને પરણે. આ અર્થ ભગવાને ભાગવતમાં 'શૃહાર્થી સદર્શાં માર્યામુદ્રહેદણુસ્વિતામ્ । ચવીયસીં તુ વયસા ચાં સવર્ણામનુક્રમાત્' આ પ્રકારે કહ્યો છે ॥૨૥॥

સ્વાધિકારાનુસારેણ કૃષ્ણસમ્પ્રીતયેન્વહમ્ ।

દેવર્ષિપિતૃભૂતાનિ યજેત વિધિના તતઃ ॥૩॥

ગૃહસ્થ સ્વારપછી ભગવાનની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથીજ પોતાના અધિકારને અનુસારે પ્રતિદિન દેવો ઋષિઓ અને પિત્રિઓનું યથાવિધિ યજન કરે ॥૩॥

સ્નાનં સન્ધ્યાં જપં હોમં સ્વાધ્યાયં વિષ્ણુપૂજનમ્ ।

તર્પણં વૈશ્વદેવં ચ કુર્યાચાતિથ્યમન્વહમ્ ॥૪॥

પ્રતિદિન સ્નાન, સંધ્યા, મંત્રાદિજપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, વિષ્ણુપૂજન, પિતૃતર્પણ, વૈશ્વદેવ, અતિથિસત્કાર, આ સર્વ સત્કર્મને યથાશક્તિ યથાવિધિ યથાસમય કરે ॥૪॥

કુર્યાત્પુણ્યં યથાશક્તિ ન્યાયાર્જિતધનેન ચ ।

અનાસક્તઃ પોષ્યવર્ગં પુણ્નીયાન્ન તુ પીડયેત્ ॥૫॥

ગૃહસ્થ અન્યાયથી નહિ પણ ન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધનનું યથાશક્તિ સત્પાત્રમાં સમર્પણરૂપ પુણ્ય કર્મ કરે. “માતા પિતા ગુરુઃ પત્ની સાપત્યાનિ સમાધિતાઃ । અમ્યાગતો પ્રપન્નોઽમ્નિઃ પોષ્યવર્ગો જમી નવ ॥” આ સ્મૃતિએ પોષ્યવર્ગપણે મળેલા માતાપિતાદિ નવ જણનું યથાશક્તિ પોષણ કરે, તેમને પીડા નહ કરે તેમ તેમાં અતિશય આસક્તિને પણ ન રાખે ॥૫॥

દેહં ચ દૈહિકાન્વાસાવુદિશ્ય પશુવત્પરંઃ ।

વૈરં ન કુર્યાદિહાદાવહન્તાં મમતાં ત્યજેત્ ॥૬॥

આ ગૃહસ્થ દેહ તથા દૈહિક-દેહના સંબંધિઓને ઉદ્દેશીને (માટે) સંબંધિયકી ખીજાઓ સાથે વૃષભાદિ પશુઓની પેઠે વૈર ન કરે. પોતાના દેહમાં દૃઢ બંધાએલી અહંતાનો અને દૈહિક-દેહસંબંધિઓમાં દૃઢ બંધાએલી ભમતાનો તત્ત્વવિચારથી ત્યાગ કરે ॥૬॥

કુર્યાદ્ભાગવતાનાં ચ સતાં સદ્ગમતન્દ્રિતઃ ।

ન સ્વૈણાનાં વ્યસનિનાં સદ્ગં કુર્યાન્ન લોભિનામ્ ॥૭॥

આ ગૃહસ્થ આળસનો ત્યાગ કરીને ભાગવત સંતોનો સમાગમ નિત્ય કરે. સ્ત્રીલંપટ જનોના સંગને તો કદાપિ ન કરે તથા જીવદુઃખાદિક વ્યસનોને કરનારા અને અતિલોભિઓના સંગને પણ ન કરે ॥૭॥

કામભાવેન નેષેત પરયોષાં તુ કર્હિંચિત્ ।

શ્રાદ્ધપર્વવ્રતાહારૌ નોપેયાચ્ચ સ્વયોપિતમ્ ॥૮॥

ગૃહસ્થ પરનારીને તો કામભાવથી ક્યારેય જીવે નહિ. શ્રાદ્ધ-દિવસો, અમાવાસ્યાદિ પર્વદિવસો અને એકાદશી આદિક વ્રત-દિવસોએ પોતાની પત્નીને પણ પામે નહિ ॥૮॥

પ્રાપ્તોઽપિ પુરુષઃ સાઙ્ગે યોગે ચ પરિપક્વતામ્ ।

પુત્ર્યા અપિ પ્રસન્નેન રહઃસ્થાને તુ મુહ્યતિ ॥૯॥

અતો માત્રા ભગિન્યા વા દુહિત્રાપિ રહઃસ્થલે ।

સહ નાસીત મતિમાન્યુવત્યા કિમુત્તાન્યયા ॥૧૦॥

સાંખ્ય જ્ઞાનમાં તથા અષ્ટાંગ યોગમાં પરિપક્વ સ્થિતિને પામેલો પણ ગૃહસ્થ પુરુષ એકાંતસ્થળમાં તો પોતાની પુત્રીનો પણ પ્રસંગ (સાથે રહેવું વિગેરે) કરે નહિ. જો પ્રસંગ કરે છે તો કદાચિત્ કર્તવ્ય અકર્તવ્યના અનુસંધાને રહિતપણાચ્છ મોહને પામી જાય છે, એમાં સંશય નથી. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષ એકાંત સ્થળમાં પોતાની માતા કે બહેન કે દીકરીની સાથે પણ રહે નહિ. તો બીજી યુવતિની સાથે ન રહેવાય એમાં તો કહેવું જ શું? નજ રહેવાય ॥૯-૧૦॥

અમઙ્ગલાનાં સર્વેષાં વિધવા હ્યત્યમઙ્ગલમ્ ।

તદર્શનં ચ તત્સ્પર્શો નૃણાં સુકૃતહૃત્તતઃ ॥૧૧॥

સમગ્ર અમંગળોને મધ્યે વિધવા નારી અતિ અમંગળ કહી છે, માટે નરોએ તેણીનું દર્શન તથા સ્પર્શ કરવો નહિ. કારણ કે તેણીનું દર્શન અને સ્પર્શ કરનારા નરના પુણ્યનો નાશ થઈ જાય છે ॥૧૧॥

પ્રયાણકાલે વિધવાદર્શનં સન્મુખે યદિ ।

સ્યાત્તદા નૈવ ગન્તવ્યમન્યથા મરણં ધ્રુવમ્ ॥૧૨॥

આશિષો વિધવસ્ત્રીણાં સમાઃ કાલાહિકૃત્કૃતૈઃ ।

તતશ્ચ વિભિયાત્તામ્યો રાક્ષસીમ્યો યથા ગૃહી ॥૧૩॥

પ્રયાણસમયે જે સન્મુખ વિધવા નારીનું દર્શન થાય તો નજ જવું. જે જાય તો નિશ્ચે મરણસદૃશ અનર્થ થાય. વિધવા વનિતાના આશીર્વાદો પણ કાળનાગના કુદ્વાક્રમે તુલ્ય કહ્યા છે. માટે ગૃહસ્થ પુરુષે રાક્ષસણીઓથી જ નેમ એમ વિધવા વનિતાઓ થકી ભય રાખવો ॥૧૨-૧૩॥

મદ્યં માંસં માદકં ચ ઘૃતાદીન્ દૂરતસ્ત્યજેત્ ।

ન દ્રોહં પ્રાણિમાત્રસ્ય કુર્યાદ્વાચાપિ કહિંચિત્ ॥૧૪॥

ગૃહસ્થજન, મદ્ય, માંસ, માદક, (ભાંગ્ય માદાજન્ય આદિક) અને બુગદંડ આદિકને દૂરથી ત્યાગ કરે. વાણીથી પણ કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ કરે નહિ ॥૧૪॥

અવતારચરિત્રાણિ શૃણુયાદન્વહં હરેઃ ।

સર્વા અપિ ક્રિયાઃ કુર્યાદ્વાસુદેવાર્થમાસ્તિકઃ ॥૧૫॥

ગૃહસ્થ, આસ્તિક બુદ્ધિ રાખીને ભગવાનના અવતારોનાં દિવ્ય ચરિત્રોને પ્રતિદિન ભક્તમુખથી સાંભળે. સર્વ કોઈ ક્રિયાઓને ભગવત્પ્રસન્નતા માટે જ કરે, પણ તેથી જીન ક્ષણની ઇચ્છાથી ન કરે ॥૧૫॥



ऊर्जे माघे च वैशाखे चातुर्मास्ये मलिम्लुचे ।

अन्येषु पुण्यकालेषु विशेषनियमांश्चरेत् ॥१६॥

ગૃહસ્થ પુરુષ, કાર્તિક માઘ વૈશાખ અધિક માર્ગ ચાતુર્માસ્ય અને બીજા પુણ્ય કાળોમાં વિશેષ નિયમોને આચરે ॥૧૬॥

पुण्यदेशे पुण्यकाले सत्पात्रे विधिना गृही ।

दद्यादानं यथाशक्ति दयां कुर्वीत जन्तुषु ॥१७॥

ગૃહસ્થ, પુણ્ય દેશ પુણ્ય કાળ અને સત્પાત્રમાં યથાવિધિ યથા-શક્તિ દાન આપે અને પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે ॥૧૭॥

पुण्यान्देशान्पुण्यकालान् पुण्यपात्राणि चानघ ! ।

कथयामि विशेषेण धर्मवृद्धिकराणि ते ॥१८॥

હે નિષ્પાપ નારદ ! પુણ્ય પાત્રો, પુણ્ય દેશો અને પુણ્ય કાળો દે ને વિશેષપણે ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા છે તે હું તમને હવે કહી સંભળાવું છું ॥૧૮॥

देशः सर्वोत्तमस्त्वेव भुवि यो मदधिष्ठितः ।

महामुनिगणा यत्र तपस्यन्ति महाव्रताः ॥१९॥

ભૂમિઉપર સર્વોત્તમતો આ દેશ છે, કયો ? તો જેમાં હું રહ્યો છું એવો આ બદરીકાશ્રમ. વળી જેમાં નૈષ્ઠિક મહા વ્રતવાળા મુનિગણો મહા તીવ્ર તપને કરે છે તેવો બીજો દેશપણે સર્વોત્તમ છે ॥૧૯॥

हरितकृतमाहात्म्यादेशानामस्ति पुण्यता ।

गङ्गाद्वारं मधुपुरी नैमिषारण्यमेव च ॥२०॥

कुरुक्षेत्रमयोध्या च प्रयागश्च गयाशिरः ।

पुरी वाराणसी चैव पुण्यश्च पुलहाश्रमः ॥२१॥

कपिलाश्रमः श्रीरङ्गः प्रभासश्च कुशस्थली ।

क्षेत्रं सिद्धपदारूपं च पौष्करं च महत्सरः ॥२२॥

હરિ તથા હરિભક્તોના મહિમાને લીધે દેશોની પવિત્રતા છે. તેવા પવિત્ર દેશો કયા? તો ગંગાદ્વાર, મથુરાપુરી, નૈમિષારણ્ય, કુરુક્ષેત્ર, અયોધ્યા નગરી, પ્રયાગ ક્ષેત્ર, ગયાશિર, કાશીપુરી, પુણ્ય પુલહાશ્રમ, કેપિલાશ્રમ, શ્રીરંગ, પ્રભાસ, દ્વારિકા, સિદ્ધપુર-ક્ષેત્ર, પુષ્કર નામનું મહાસરોવર ॥૨૦-૨૨॥

ક્રીડાસ્થાનં ભગવતઃ સશ્રિયો રૈવતાચલઃ ।

તથા ગોવર્ધનગિરિઃ પુણ્યં ઘૃન્દાવનં વનમ્ ॥૨૩॥

મહેન્દ્રમલયાદ્યાશ્ચ સપ્તાપિ કુલપર્વતાઃ ।

માગીરથી મહાપુણ્યા યમુના ચ સરસ્વતી ॥૨૪॥

ગોદાવરી ચ સરયૂઃ કાવેરી ગોમતીમુક્તાઃ ।

પુરાણપ્રથિતાઃ પુણ્યા મહાનદી નદાસ્તથા ॥૨૫॥

તથા રક્તિમણીરૂપ લક્ષ્મીએ સહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના રમણુસ્થાનભૂત રૈવતાચળ, ગોવર્ધનગિરિ, ઘૃન્દાવન નામનું પવિત્ર વન, મહેન્દ્ર મલય આદિક સાતેય કુળપર્વતો, તથા મહાપુણ્યા ભાગીરથી ગંગા યમુના સરસ્વતી ગોદાવરી સરયૂ કાવેરી ગોમતી આદિક પુરાણપ્રખ્યાત પુણ્ય મહાનદીઓ તથા શોણ આદિક નદો ૨૩-૨૫

મહોત્સવૈર્ભવેદ્યત્ર ભગવત્પ્રતિમાર્ચનમ્ ।

પ્રમોરનન્યમક્તાશ્ચ ભવેયુર્યત્ર યત્ર ચ ॥૨૬॥

અર્હિસ્રાશ્ચ સ્વધર્મસ્થા યત્ર સ્યુર્નાક્ષણોત્તમાઃ ।

મૃગાદ્યાઃ પશવો યત્ર વિચરેયુશ્ચ નિર્ભયાઃ ॥૨૭॥

યત્ર યત્રાવતારાશ્ચ હરેર્વાસશ્ચ યત્ર વા ।

એતે પુણ્યતમા દેશા શુભિ સન્તિ વિશેષતઃ ॥૨૮॥

જે દેશમાં ભગવત્પ્રતિમાઓનું પૂજન મહોત્સવો સાથે થતું હોય, જ્યાં ભગવાનના અનન્યભક્તો રહેતા હોય, જ્યાં હિંસામય કર્મ નહિ કરવાના સ્વભાવવાળા સ્વધર્મનિષ્ઠ ઉત્તમ પ્રાણીઓ રહેતા

હોય, જ્યાં મૃગાદિ પશુઓ નિર્ભય થઈને વિચરતા હોય, જ્યાં ભગવાનના અવતારો થયા હોય, જ્યાં તેમનો નિવાસ થયો હોય, આ સંક્ષેપમાં કહેલા દેશો ભૂમિઉપર વિશેષપણે પુણ્યતમ માન્યા છે ॥૨૬-૨૮॥

અલ્પોઽપ્યેષુ કૃતો ધર્મઃ સ્યાત્સહસ્રગુણો નૃણામ્ ।

પુણ્યવૃદ્ધિકરાન્કાલાન્ શૃણ્વથો વચ્મિ નારદ ! ॥૨૯॥

હે નારદ ! ઉક્ત પુણ્ય દેશોમાં જઈને અલ્પપણે દાનાદિ ધર્મ કર્યો હોય તો કરનારા નરોને હજારગણા ફળને આપનારો થાય છે. હવે પુણ્યની વૃદ્ધિને કરનારા સમયોને હું કહું છું તે સાંભળો ॥૨૯॥

અયને દ્વે ચ વિપુલં ગ્રહણં સૂર્યસોમયોઃ ।

દિનક્ષયો વ્યતીપાતઃ શ્રવણર્ક્ષાણિ સર્વશઃ ॥૩૦॥

દ્વાદશ્ય એકાદશ્યશ્ચ મન્વાદ્યાશ્ચ યુગાદયઃ ।

પુણ્યાઃ સ્યુસ્તિથયઃ સર્વા અમાવાસ્યા ચ વૈધૃતિઃ ॥૩૧॥

દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયણ, વિપુલ નામનો કાળ, સૂર્યચંદ્રના ગ્રહણનો કાળ, ક્ષયતિથિ, વ્યતીપાત, સમગ્ર શ્રવણનક્ષત્રો, સમગ્ર એકાદશીઓ તથા દ્વાદશીઓ, સમસ્ત અમાવાસ્યાઓ, ચૌદ મન્વાદિ તિથિઓ, ચાર યુગાદિ તિથિઓ, વૈધતિ નામનો યોગ, આ બધી પુણ્ય તિથિઓ કહી છે ॥૩૦-૩૧॥

માસર્ક્ષયુક્ષૌર્ણમાસ્યશ્ચતસ્રોઽપ્યષ્ટકાસ્તથા ।

સ્વજન્મર્ક્ષાણિ ચ હરેર્જન્મોત્સવદિનાનિ ચ ॥૩૨॥

સ્વસ્ય સ્ત્રિયાશ્ચાર્ભકાણાં સંસ્કારોઽમ્યુદયસ્તથા ।

સત્પાત્રલન્ધિશ્ચ યદા કાલાઃ પુણ્યતમા ઇમે ॥૩૩॥

તથા તે તે માસનાં નક્ષત્રોએ યુક્ત પૂર્ણમાસીઓ, ચારેય અષ્ટકાઓ, (માર્ગશીર્ષ પૌષ માઘ ફાલ્ગુન આ ચાર માસના અપર પક્ષની આઠમી) પોતાના જન્મ સમયે વર્તતાં નક્ષત્રો, ભગવાનના જન્માષ્ટમી આદિક જન્મદિવસો, વસંતાદિ ઉત્સવ-

દિવસો, પોતાનો તથા પોતાની પત્નીનો તથા પુત્રોનો સંસ્કાર જે દીક્ષાત્રહણાદિ-પુંસવનાદિ-જાતકર્માદિ તેનો કાળ, આકરિમક ધનાદિકનો લાભકાળ, જે ક્ષણે સત્પાત્રની લબ્ધિ થાય તે કાળ, આ બધા પુણ્ય કાળો કલા છે ॥૩૨-૩૩॥

દેવપિતૃદ્વિજસતામેષુ શક્ત્યા સમર્ચનમ્ ।

જ્ઞાનદાનજપાદીનિ સ્યુરનન્તફલાનિ હિ ॥૩૪॥

આ પુણ્ય કાળોમાં જે દેવો પિત્રિઓ વિપ્રો અને સાધુઓનું પૂજન યથાશક્તિ કર્યું હોય તથા જ્ઞાન દાન જપ આદિક પુણ્ય કર્મ યથાશક્તિ કર્યું હોય તો અનંતઘણું ફળ આપનારૂં થાય છે ॥૩૪॥

સત્પાત્રં તુ સ્વયં સાક્ષાદ્ભગવાનેવ નારદ ! ।

શાલાનામિવ મૂલામ્બુ યદત્તં સર્વતુષ્ટિકૃત્ ॥૩૫॥

હે નારદ ! હવે સત્પાત્રને કહું છું. મુખ્ય સત્પાત્રતો સ્વયં સાક્ષાત્ ભગવાનજ છે, કારણ કે જેમને પ્રીતિથી અર્પણ કરેલું વસ્તુ અન્નાદિ અસંતોષ સર્વને સંતોષ કરનારૂં થાય છે. કેની પેટે? તો વૃક્ષના મૂળમાં સિંચન કરેલું જળ શાખાઓને જેમ સંતોષ કરે છે તેમ સંતોષ કરે છે. માટે મુખ્ય પાત્ર ભગવાનજ છે ॥૩૫॥

અહિંસાવેદવિદ્યામિસ્તુષ્ટિં સદ્ધર્મભક્તિમિઃ ।

હૃદિ વિઘ્નું દર્ધીરન્યે તે સત્પાત્રાણિ ચ દ્વિજાઃ ॥૩૬॥

વળી જે દ્વિજો મુખ્ય અહિંસાધર્મ, વેદવિદ્યા, (વેદોક્ત ઉપાસનના પ્રકારો) સંતોષ, સદ્ધર્મ અને ભક્તિએ કરીને પોતાના હૃદયમાં ભગવાનને ધારી રહ્યા હોય તે દ્વિજો નિશ્ચે સત્પાત્રો કલા છે ॥૩૬॥

એકાન્તિકાશ્ચ ભગવદ્ભક્તા વદ્ધવિમોચકાઃ ।

સત્પાત્રાણીતિ જાનીહિ યેષ્વાસ્તે ભગવાન્સ્વયમ્ ॥૩૭॥

સંસારપારાથી બંધાએલા જનોને છોડાવનારા જે એકાન્તિક ભગવદ્ભક્તો તે સત્પાત્ર કલા છે. જેમાં સ્વયં ભગવાન રહેલા છે એમ તમો જાણો ॥૩૭॥

આલ્યસ્તુ કારયેદ્વિષ્ણોર્મન્દિરાણિ દૃઢાનિ ચ ।

પૂજાપ્રવાહસિદ્ધયર્થં તદ્વૃત્તીથાપિ કારયેત્ ॥૩૮॥

ધનાલ્ય ગૃહસ્થતો વિષ્ણુનાં મંદિરો બહુ દૃઢ કરાવે અને મંદિ-  
રમાં પધરાવેલી પ્રતિમાઓની પૂજા થાળ વિગેરે પાછળ આલ્યાજ  
કરે એવી જમીન ગાય ધનાદિકના દાનવડે અવિકા વૃત્તિપણુ કરી  
આપે ॥૩૮॥

જલાશયાન્વાટિકાશ્ચ વિષ્ણ્વર્થમુપકલ્પયેત્ ।

સદન્નૈઃ સુરસૈઃ સાધૂન્બ્રાહ્મણાંશ્ચૈવ તર્પયેત્ ॥૩૯॥

વળી વિષ્ણુની પ્રસન્નતાને ઉદેશીનેજ વાન્ય કૂવા તલાવ આદિક  
જળાશયોને તથા બાગ બગીચાઓને કરાવે અને સાધુ બ્રાહ્મણોને  
સુસ્વાદુ શ્રેષ્ઠ ચાર પ્રકારનાં અન્નોવડે તૃપ્ત કરે ॥૩૯॥

અર્હિસાન્વૈષ્ણવાન્યજ્ઞાન્કુર્યાચ્છત્તયા યથાવિધિ ।

વ્રતજન્મોત્સવાન્વિષ્ણોઃ સમ્મારેણ ચ ભૂયસા ॥૪૦॥

વળી વિષ્ણુનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે એવા અહિંસામય યજ્ઞોને  
યથાવિધિ યથાશક્તિ કરે. તથા વિષ્ણુનાં એકાદર્યાદિ વ્રતોના અને  
રામનવમી જન્માષ્ટમી આદિક ભગવાનના જન્મદિવસોના ઉત્સ-  
વોને ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધ સારી બહુ સામગ્રી વડે કરે ॥૪૦॥

પ્રૌઠ્ઠપાદાસિતે પક્ષે ક્ષયાહે તીર્થપર્વસુ ।

પિત્રોઃ શ્રાદ્ધં પ્રકુર્વીત તદ્દન્ધૂનાં ચ શક્તિતઃ ॥૪૧॥

ભાદરવા માસના કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિવર્ષ આવતી પિત્રાદિકની  
મરણુતિથિએ તથા પ્રતિવર્ષ આવતી પિત્રાદિકની મરણુમાસ-  
તિથિએ તથા તીર્થો અને પર્વના દિવસોએ યથાશક્તિ માતાપિતાનું  
અને તેમના બન્ધુઓનું શ્રાદ્ધ શ્રદ્ધાથી કરે ॥૪૧॥

દૈવે કર્મણિ પૈત્રે ચ મક્તાન્મગવતો દ્વિજાન્ ।

પૂજયેત્ સ્વર્ધર્મસ્થાન્ મોજયેદ્ભગવદ્વિયા ॥૪૨॥

અગ્નિહોત્રાદિ દૈવકર્મમાં અને આહ્વાદિ પિતૃકર્મમાં સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત દ્વિતેને ભગવદ્બુદ્ધિથી જમાડે અને પૂજે ॥૪૨॥

દૈવે દ્વૌ મોજયેદ્વિમૌ ત્રીંશ્વ પિત્ર્યે યથાવિધિ ।

एकैकं वोभयत्रापि नैव श्राद्धे तु विस्तरेत् ॥૪૩॥

એમાં વિશેષ કહે છે—શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિને નહિ ઉલ્લંઘીને, દૈવકર્મમાં બે આહ્વાણોને જમાડે અને પિતૃકર્મમાં ત્રણ આહ્વાણોને જમાડે અથવા બંને પ્રકારના પણ કર્મમાં એક એક વિપ્રને જમાડે. આહ્વામાં તો બહુ વિસ્તાર નજ કરવો, કેમ કે તેમ કરવાથી વિધિનો લોપ થાય છે ॥૪૩॥

देशकालद्रव्यपात्रपूजोपकरणादि च ।

विस्तरेण यथाशास्त्रं न स्यादेवेति निश्चितम् ॥૪૪॥

તેને સ્પષ્ટ કહે છે—આહ્વામાં વિસ્તાર કરવાથી દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, પાત્રો, પૂજોપકરણો આદિક વસ્તુમાત્ર યથાશાસ્ત્ર નજ મળી શકે એ નિશ્ચયજ છે. માટે વિસ્તારમાં પ્રવર્તવું નહિ ॥૪૪॥

न श्राद्धे क्वापि मांसं तु दद्यान्नाद्याच मानवः ।

मुन्यन्नैः क्षीरसर्पिर्मर्यां तृप्यन्ति पितरो भृशम् ॥૪૫॥

કોઈપણ મનુષ્યે આહ્વામાં પિત્રિઓને માંસ તો ક્યારેય પણ નજ આપવું તેમ નજ ભક્ષણ કરવું. કેમકે પિત્રિઓ વનમાં નીપજતા શ્યામો નમાર આદિક ઋષિધાન્યોવડે અને દુધ ઘૃતવડે અત્યંત તૃપ્ત થાય છે ॥૪૫॥

अहिंसा प्राणिमात्रस्य मनोवाक्तनुभिस्तु या ।

तयैव पितरः सर्वे तृप्यन्त्यतिदयालवः ॥૪૬॥

મન વાણી અને દેહે કરીને આણિમાત્રની હિંસા ન કરનાર પ ને અહિંસા તેણે કરીનેજ સમસ્ત પિત્રિઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. કારણ કે પિત્રિઓ બહુજ દયાળુ સ્વભાવવાળા છે. જેથી તેમને હિંસા પ્રિય નથી પણ અહિંસાજ અતિપ્રિય છે ॥૪૬॥

તસ્માત્કુસદ્ગતઃ ક્વાપિ શાસ્ત્રહાર્દમયુક્ત્ય ચ ।

શ્રાદ્ધે માંસં નૈવ દદ્યાદ્વાસુદેવપરઃ પુમાન્ ॥૪૭॥

ખાટે જેને વાસુદેવ ભગવાન પ્રધાન છે એવો દેવીસંપત્તિવાળો પુરુષ, કુસંગને લીધે સમ્બાસનનો અભિપ્રાય નહિ બાળુને શ્રાદ્ધમાં માંસ ક્યારેય નજ આપે ॥૪૭॥

વ્રતાનિ કુર્યાદ્વિષ્ણોશ્ચ વ્રહ્મચર્યાદિભિર્યમૈઃ ।

સહૈવ તત્પરો નાન્યત્ કાર્યં કુર્યાચ્ચ તદિને ॥૪૮॥

વાસુદેવપરાયણ પુરુષે બ્રહ્મચર્ય આદિસા સત્ય આદિક યમોની સાથેજ વિષ્ણુનાં એકાદશ્યાદિક વ્રતો કરવાં અને તે વ્રતદિવસે બીજી બ્યાવહારિક કાંઈપણ કાર્ય નજ કરવું ॥૪૮॥

સ્વસમ્વન્ધિजनानां चाप्याशौचं जनिनाशयोः ।

यथाशास्त्रं पालयेत् ग्रहणे चार्कचन्द्रयोः ॥४९॥

પોતાના સંબન્ધી જનોનું જન્માશૌચ અને મરણાશૌચ તથા સૂર્ય ચંદ્રના ગ્રહણનું પણ આશૌચ યથાશાસ્ત્ર પાળવું ॥૪૯॥

व्यावहारिककार्याणां विवादे निर्णयेऽपि च ।

गृहीतरास्त्यागिनो ये ते न कार्या नचाधवाः ॥५०॥

બ્યાવહારિક કાર્યોમાં પરસ્પર વિવાદ થતાં, તેનો નિર્ણય કરવામાં જે ગૃહસ્થપત્રી ભિન્ન ત્યાગીઓ છે તેમને બેઠવા નહિ તેમજ વિધવા સ્ત્રિયોને પણ બેઠવી નહિ. એટલે આવા કાર્યમાં એમને મધ્યસ્થ ન કરવા ॥૫૦॥

यत्रैते स्युर्न तत्कार्यं सिद्ध्येत्क्वापि द्विजोत्तम ! ।

सर्वस्वनाशस्तत्र स्यादित्येवं त्वस्ति निश्चयः ॥५१॥

તેમાં કારણ કહે છે—હે દ્વિજોત્તમ નારદ ! જે બ્યાવહારિક કાર્યમાં પૂર્વોક્ત ત્યાગીઓ અને વિધવા નારીઓ મધ્યસ્થ હોય તે કાર્ય ક્યારેય સિદ્ધ થતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ ઉલટુ તે કાર્યમાં તો સર્વસ્વનો નાશ થાય. આનો નિશ્ચયજ છે ॥૫૧॥

ધર્મા एते गृहस्थानां मया संक्षेपतोदिताः ।

यदनुष्ठानतो नृणां स्यात्स्वेष्टसुखमक्षयम् ॥૫૨॥

હે નારદ ! મનુષ્યોને જે ધર્મોના સારા અનુષ્ઠાનથી અવિનાશિ અભિલષિત સુખ થાય એવા આ ગૃહસ્થધર્મો મેં સંક્ષેપમાં તમને કહી સંભળાવ્યા ॥૫૨॥

शिलादिजीविकावृत्तिभेदेन गृहिणो द्विजाः ।

चतुर्विधाः प्रकीर्त्यन्ते तत्तन्नाम्ना च नारद ! ॥૫૩॥

હે નારદ ! ગૃહસ્થ દ્વિજો, શિલ આદિક ઉવિકાવૃત્તિના ભેદને લીધે તે તે નામથી (શિલોછવૃત્તિવાળા યાયાવરવૃત્તિવાળા શાલીન-વૃત્તિવાળા વાર્તાવૃત્તિવાળા) ચાર પ્રકારના કહેવાય છે ॥૫૩॥

स्त्रीणामथ प्रवक्ष्यामि धर्मान् धर्मवतांवर ! ।

येषु स्थिताः स्त्रियः सर्वाः प्राप्नुवन्तीप्सितं सुखम् ॥૫૪॥

હે ધર્મવતાંવર નારદ ! હવે સ્ત્રિયોના ધર્મોને હું કહું છું. જે મેં કહેલા ધર્મોમાં વર્તનારી સર્વકોઈ નારીઓ ઇચ્છિત સુખને સુખથી પામે છે ॥૫૪॥

सुवासिनीभिर्नारीभिः स्वपतिर्देववत्सदा ।

सेवनीयोऽनुवर्त्यश्च जरन् रुग्णोऽधनोऽपि वा ॥૫૫॥

સુવાસિની સ્ત્રીઓએ પોતાનો પતિ વૃદ્ધ હોય કે રોગી હોય કે નિર્ધન હોય પણ સદા દેવની પેઠે સેવવા યોગ્ય અને અનુવૃત્તિથી અનુસરવા યોગ્ય છે. અનુવૃત્તિ પ્રમાણે સેવા કરવી ॥૫૫॥

तद्वन्धवश्चानुवर्त्याः सेवनेन यथोचितम् ।

उज्ज्वलानि विधेयानि गृहोपकरणानि च ॥ ૫૬॥

સુવાસિની નારીઓએ પોતાના પતિના ભ્રાતાદિ બન્ધુજનોની અનુવૃત્તિમાં રહીને તેમની યથોચિત સેવા કરવી. ઘરનાં પાત્રાદિ ઉપકરણોને ઉજ્જવળ કરીને રાખવાં. મેઝાં ન રાખવાં ॥૫૬॥



ગૃહં માર્જનસેકાયૈઃ સ્વચ્છં કાર્યં દિને દિને ।

પ્રિયં સત્યં ચ વક્તવ્યં સ્થેયં શુચિતયા સદા ॥૫૭॥

સુવાસિનીએ પોતાનું ઘર પ્રતિદિન વાળીને લીંપીને જળ છાંટીને સ્વચ્છ કરવું. સદા પ્રિય અને વાણી સત્ય બોલવું. તથા સદાય પવિત્રપણે રહેવું ॥૫૭॥

ચાશ્ચલ્યમતિલોભશ્ચ ક્રોધઃ સ્તેયં ચ હિંસનમ્ ।

અધાર્મિકાણાં સદ્ગુણે વર્જ્યઃ સ્ત્રીણાં તથા નૃણામ્ ॥૫૮॥

અધર્મી સ્ત્રીયો તથા પુરુષોના પ્રસંગનો પરિભ્રાગ કરે. અતિ લોભ તથા અતિ ક્રોધનો ભ્રાગ કરે. ચંચળતા, ચોરી અને હિંસાનો ભ્રાગ કરે ॥૫૮॥

ભવિતવ્યં તત્પરાભિર્ધર્મકાર્યેષુ સર્વદા ।

ત્યક્ત્વૌદ્ધત્યં વિનીતાભિઃ સ્થેયં જિત્વેન્દ્રિયાણિ ચ ॥૫૯॥

સધવા સ્ત્રીઓએ ધર્મકાર્યોમાં સર્વદા તત્પર રહેવું. ઉદ્ધત-મણ્ણનો ભ્રાગ કરીને નાશ થવું. ઇન્દ્રિયોને જીતીને રહેવું ॥૫૯॥

પાતિવ્રત્યે સ્થિતાભિશ્ચ ધર્મે તામી રમાપતેઃ ।

મક્તિઃ કાર્યા સ્વતત્ત્વાભિર્ભવિતવ્યં ન કુચ્ચચિત્ ॥૬૦॥

પતિવ્રતાના ધર્મમાં રહેલી તે સ્ત્રીઓએ લક્ષ્મીપતિ ભગવાનની ભક્તિ કરવી. ક્યારેયપણુ સ્વતત્ત્વ થવું નહિ. પિતા આદિકની આજ્ઞામાં વર્તવું ॥૬૦॥

વિધવા તુ સદા વિષ્ણું સેવેત પતિભાવતઃ ।

કામસમ્બન્ધિનીર્વાર્તા ન શૃણ્વીત ન કીર્તયેત્ ॥૬૧॥

વિધવાસ્ત્રીયોના ધર્મોને કહે છે—વિધવા નારી તો સદાય વિષ્ણુ-ભગવાનને પતિભાવથી સેવે. કામસંબન્ધિની વાતોને બીજી થકી સાંભળે નહિ તેમ સ્વયં કરે નહિ ॥૬૧॥

આસન્નસમ્બન્ધવતો વિનાન્યાન્પુરુષાન્કચિત્ ।

અનાપદિ સ્પૃશેન્નૈવ પશ્યેન્નૈવ ચ કામતઃ ॥૬૨॥

આપત્કાળ વિના સમીપસંબન્ધે રહિત એવા અન્ય પુરુષોનો સ્પર્શ ક્યારેય કરે નહિ, તેમજ તેમને કમબુદ્ધિથી જુવેપણુ નહિ ॥૬૨॥

સ્તનપસ્ય તુ નુઃ સ્પર્શાદ્વૃદ્ધસ્ય ચ ન દુષ્યતિ ।

કાર્ય આવશ્યકે તામ્યાં માપણે ચ વિમર્ટ્તકા ॥૬૩॥

વિધવા નારીને સ્તનપાન કરતા નાનાબાળકના અને અતિવૃદ્ધના સ્પર્શમાં તો દોષ નથી. તેમજ કોઈ આવશ્યક કાર્ય હોય તો તે બાળક અને વૃદ્ધની સાથે બોલવામાં પણ દોષ નથી ॥૬૩॥

ઘ્યાવહારિકકાર્યે ચ વિવાદમધિકં નરૈઃ ।

ન કુર્વીતાવશ્યકાર્યે તૈર્મર્ષિત વિના રહઃ ॥૬૪॥

બ્યાવહારિક કાર્યમાં નરોની સાથે અધિક વિવાદ ન કરે. જો કોઈ આવશ્યક કાર્ય હોય અને ત્યાં એકાંત સ્થળ ન હોય તો નરોની સાથે યથોચિત બોલે. એકાંત સ્થળમાં તો નરો સાથે બોલવામાં દોષ છે ॥૬૪॥

નેક્ષેત મિથુનીભૂતં બુદ્ધ્યા પશ્ચાદ્યપિ કચિત્ ।

ત્યજેચ સકલાન્ ભોગાન્ સ્યાત્સકૃન્મિતશુક્તથા ॥૬૫॥

મૈથુનમાં આસક્ત પશુ પક્ષી આદિકને પણ બુદ્ધિપૂર્વક ક્યારેય જુવે નહિ. સમગ્ર ભોગોનો ત્યાગ કરે. તથા એકવાર અદ્ય આહારને કરે ॥૬૫॥

સધાતુસૂક્ષ્મવાસાંસિ નાલક્ષારાંશ્ચ ધારયેત્ ।

ન દિવાશયનં કુર્યાન્ન સ્વદ્વાયામનાપદિ ॥૬૬॥

સોનારૂપાના તારવાળાં સુંદર સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોને અને અલંકારોને ધારે નહિ. આપત્કાળ વિના દિવસે શયન કરે નહિ. તેમજ આટલામાં શયન કરે નહિ ॥૬૬॥

તામ્બૂલમક્ષણં નૈવ કુર્યાન્નામ્યજ્ઞમજ્ઞનમ્ ।

પુમ્પ્રસન્નાચ વિભિયાત્કૃષ્ણાહેરિવ નિત્યદા ॥૬૭॥

તાંબૂળ ભક્ષણુ, તૈલમર્દન અને આંખમાં અંજનને કરે નહિ.  
કાળા નાગચક્રીજ જેમ એમ પુરૂષના પ્રસંગચક્રી નિરંતર ભય  
રાખે ॥૬૭॥

સમીક્ષ્ય પુરુષં નારી યા ન મોહ્યુપાવ્રજેત્ ।

તાદૃશી તુ વિના લક્ષ્મીમેકા નાન્યાસ્તિ કુત્રચિત્ ॥૬૮॥

ધર્મનિષ્ઠા તત્તો નારી સ્વનિઃશ્રેયસમિચ્છતિ ।

નેક્ષેત પુરુષાકારં બુદ્ધિપૂર્વં ચ ન સ્પૃશેત્ ॥૬૯॥

જે નારી પુરુષને દેખીને મોહને ન પામે તેવી તો એક લક્ષ્મી-  
જીજ છે. તે વિના બીજીતો કોઈ બ્રહ્માંડને વિષે નથીજ. માટે  
પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતી, માટેજ સ્વધર્મપાલનમાં તત્પર એવી  
વિધવા વનિતા પુરૂષાકારને બુદ્ધિપૂર્વક જુએ નહિ અને તેનો સ્પર્શ  
કરે નહિ ॥૬૮-૬૯॥

કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણાદીનિ નૈરન્તર્યેણ ભક્તિતઃ ।

વ્રતાનિ કુર્યાચ સદા ભવેન્નિયમતત્પરા ॥૭૦॥

કૃચ્છ્ર આંદ્રાયણાદિ વ્રતો ભગવત્પ્રસન્નતામાં હેતુભૂત હોવાથી  
એકથી નિરંતર કરે. અને સદાય નિયમોમાં તત્પર થઈ રહે ॥૭૦॥

પિત્રા પુત્રાદિના વાપિ તરુણી તરુણેન ચ ।

સહ તિષ્ઠેન્ન રહસિ કુસન્નં સર્વથા ત્યજેત્ ॥૭૧॥

યુવા વયમાં રહેલી વિધવા નારી યુવા વયમાં રહેલા પિતા કે  
પુત્રાદિકની પણ સાથે એકાંત સ્થળમાં કદાપિ ન રહે. કુસંગનોતો  
સર્વ પ્રકારે પરિત્યાગ કરે. કેમ કે તેથીજ બધા દોષો આવવાનો  
સંભવ છે ॥૭૧॥

સઘવા વિધવા વા સ્ત્રી સ્વરજોદર્શનં ક્વચિત્ ।

ન ગોપયેન્નિરાત્રં તુ મનુષ્યાદીંશ્ચ ન સ્પૃશેત્ ॥૭૨॥

સઘવા કે વિધવા સ્ત્રીજાતિમાત્ર પોતાનું રજસ્વળાપણું ક્યારેય  
ગુપ્ત રાખે નહિ. ત્રણ દિવસપર્યંત મનુષ્ય વસ્ત્ર મૃતિકાપાત્ર આદિ-  
કનો સ્પર્શ કરે નહિ ॥૭૨॥

પ્રથમેઽહનિ ચાણ્ડાલી દ્વિતીયે વ્રહ્મઘાતિની ।

તૃતીયે રજકી પ્રોક્તા સા ચતુર્થેઽહ્નિ શુદ્ધ્યતિ ॥૭૩॥

૨૪ સ્વળા નારી પહેલે દિવસે ચાંચળીતુલ્ય ગણી છે. બીજે દિવસે બ્રહ્મઘાતિની તુલ્ય ગણી છે. ત્રીજે દિવસે ધોળણતુલ્ય ગણી છે. ચોથે દિવસે સવસ્ર સંકેશ જ્ઞાન કરવાથી શુદ્ધ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય થાય છે ॥૭૩॥

इति स्त्रीणां मया घर्माः सङ्क्षेपात्कथितास्तव ।

युक्ता यैर्यોपितો यायुरिहामुत्र महत्सुखम् ॥૭૪॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवમાહાત્મ્યે

ગૃહસ્થધર્મનિરૂપણનામા દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૨॥

હે નારદ ! આ રીતે મેં તમને સંધવા સ્ત્રીઓના ધર્મો સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યા. જે ધર્મોને પાળનારી નારીઓ આ લોકમાં અને પરલોકમાં મહાસુખને નિશ્ચે પામે ॥૭૪॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवમાહાત્મ્યે ગૃહસ્થ-

ધર્મનિરૂપણનામા દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૨॥

श्रीनारायण उवाच—

वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमानथ ते मुने ! ।

तृतीय आयुषो मागे तृतीयाश्रम ईरितः ॥૨૧॥

અધ્યાય ૨૩ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે મુને ! હવે તમને વાનપ્રસ્થના ધર્મોને હું કહું છું. આયુષના ત્રીજા ભાગમાં ત્રીજા આશ્રમ વાનપ્રસ્થ ધારવાનો કલ્પો છે. (શત વર્ષની આયુષ ગણાય છે, તેનો ત્રીજો

૧ આ અધ્યાયમાં વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી અને ત્યાગાશ્રમી વેદ્યુઓના ધર્મો સંક્ષેપમાં કહ્યા છે.

ભાગ ૫૧ વર્ષથી ગણાય, તો ૫૧ વર્ષે વાનપ્રસ્થ ધારવાનો જાણવો. જેણે પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, પછી ગૃહસ્થાશ્રમ, એવો ક્રમ લીધો હોય તેને માટે આ છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમી નહિ થતાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી જ બીજા આશ્રમમાં ગયા હોય તેને માટે આ વિભાગ નથી) ॥૧॥

અનુકૂલા સ્વસેવાયાં વિરક્તા ચ તપઃપ્રિયા ।

યદિ પત્ની ભવેત્તર્હિ તયા સહ વનં વિશેત્ ॥૨॥

અન્યથા તુ સુતાદિભ્યસ્તસ્યાઃ પોષણરક્ષણમ્ ।

આદિશ્ય સ્વયમેકાકી વિરક્તો વનમાવિશેત્ ॥૩॥

પત્ની કે જે પોતાની સહધર્મિણી સાસુથી કહેવાય છે તે જે પોતાની સેવામાં અનુકૂળ વર્તનારી હોય અને વળી આમ્ય વિષયો-થકી વિરક્ત હોય અને વળી તપ કરવામાં પ્રીતિવાળી હોય તો તેણીની સાથે વનમાં પ્રવેશ કરે. જે આ કહ્યા એવા શુભવાળી ન હોય ત્યારે તો તેણીના પોષણ રક્ષણ માટે પોતાના પુત્રાદિકને આજ્ઞા કરીને, વિરક્ત હોવાથી પોતે એકાકી જ વનમાં જાય ॥૨-૩॥

નિર્મયો નિવસેત્તત્ર તપોરુચિરતન્દ્રિતઃ ।

કુર્યાદુટજમદ્યયં સ્વયં તુ બહિરાવસેત્ ॥૪॥

વનમાં જઈને નિર્ભયપણે તપમાં રૂચિવાળો અને સાવધાન થાય. કોઈ પ્રકારનો ભય રાખે નહિ તેમજ ગાફલપણું રાખે નહિ. હોમાદિકમાં ઉપયોગી અગ્નિ રાખવાને માટે જ પર્ણશાળાને બનાવે. પોતે તો પર્ણશાળાથકી બહાર વસે. એમ કરીને શીત ઉષ્ણ વાયુ વૃષ્ટિને સહન કરે ॥૪॥

ભવેત્પશ્ચત્તપા ગ્રીષ્મ ઉદવાસત્ર શૈશિરે ।

આસારપાટ્ ચ વર્ષાસુ જિતક્રોધો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૫॥

તેનો અહ્ય પ્રકાર કહે છે—ગ્રીષ્મઋતુમાં પંચાગ્નિને તાપે. ચાર દિશામાં ચાર અગ્નિઓ અને ઉપર માથે સૂર્ય એમ મળીને પાંચ અગ્નિઓ જાણુવા. શીત ઋતુમાં ગળાપર્યંત જળમાં વસે.

વર્ષાઋતુમાં પડતી જળની ધારાઓને સહન કરે. એમ કરતાં સ્વયં જીવક્રોધ તથા જીવેન્દ્રિય થાય ॥૫॥

વાસથ તાર્ણ પાર્ણ વા વસીતાજિનવલ્કલમ્ ।

મુજ્જીત ઋપિધાન્યાનિ વન્યં કન્દફલાદિ વા ॥૬॥

આ વાનપ્રસ્થ વસ્ત્રતો વૃણુના તંતુઓથી બનાવેલું કે, વૃક્ષનાં પાંદડાંથી બનાવેલું કે અજીવવલ્કલ જે મૃગચર્મ તેને ધારણ કરે. જમવામાં તો રથામો નમાર આદિક જે ઋપિધાન્ય પવિત્ર કહેવાય છે તેનો ઉપભોગ કરે અથવા વનમાં થતાં જે કંદ ફળ આદિક તેનો ઉપભોગ કરે ॥૬॥

અગ્નિપક્કં વાર્કપક્કમપક્કં વાપિ મક્ષયેત્ ।

અમાવે ત્વેપ દન્તાનામશ્મોલ્લુલ્લકુટિતમ્ ॥૭॥

આ વાનપ્રસ્થ અગ્નિથી રાંધેલું અથવા નહિ રાંધેલું (કાચુ) અન્ન જમે. અથવા સૂર્યે પકવ કરેલું ફળાદિક જમે. દાંત ન હોય ત્યારે તો પથ્થરથી કે આંકળીયાથી કુટીને ભોજન લાયક કરેલા તેને જમે ॥૭॥

સ્વયમેવાહરેદન્નં યથાકાલં દિને દિને ।

કાલે પરાહૃતં વાપિ ગૃહ્નીયાન્નાન્યદા ક્વચિત્ ॥૮॥

મધ્યાહ્ન કાળને નહિ ઉલ્લંઘન કરીને પ્રતિદિન પૂર્વોક્ત ઋપિધાન્યાદિકને પોતેજ લાવે. અથવા મધ્યાહ્નસમયે ખીજા જને આણેલાપણુ અન્નાદિકને અહણુ કરે. મધ્યાહ્ન થકી ઉત્તર કાળમાં જનોએ આણેલા અન્નાદિકને તો ક્યારેયપણુ ન અહણુ કરે ॥૮॥

કાલેऽપિ કુષ્ટપચ્યં તુ ન ગૃહ્નીયાદનાપદિ ।

વન્યૈરેવાગ્નિકાર્યં ચ ધાન્યૈઃ કુર્વાત પૂર્વવત્ ॥૯॥

ભલે મધ્યાહ્ન કાળમાં ખીજાએ આણેલું હોય પણ તેને ખેલ્યથી પકવેલું હોય તો તેને નજ અહણુ કરે. પોતાના સારીરમાં રોગાદિક ઉપદ્રવ આવ્યો હોય ત્યારે તો તેને અહણુ કરવામાં દોષ

નથી. અગ્નિકાર્ય જે અગ્નિહોત્ર દર્શા પૌર્ણમાસ આદિકમાં ચર પુરોહિત આદિ હોમરૂપ કર્મ કરવાનું છે તેને તો વનમાં થતાં જે નમારાદિ ધાન્યો તથા કૃષ્ણાદિકવડે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રથમ કરતો હતો તેમ કરે. અગ્નિકાર્યનો લોપ કરે નહિ ॥૯॥

**રક્ષેત્કમણ્ડલું દણ્ડમગ્નિહોત્રપરિચ્છદાન્ ।**

**કેશરોમશ્મશ્રુનસ્થાન્ધારયેન્મલિનાન્દતઃ ॥૧૦॥**

આ વાનપ્રસ્થ કમંડળુ, દંડ અને અગ્નિહોત્ર કરવામાં ઉપયોગી ઉપકરણોને રાખે. મસ્તાક ઉપર રહેલા કેશ, હૃદયાદિ અંગમાં રહેલા રોમ, દાઢી મુંછના કેશ, નખ અને દાંતને ધોયા વિનાના મલિન ધારે ॥૧૦॥

**અજ્ઞાન્યમર્દયન્ સ્નાયાદ્ધૂતલે ચ શયીત સઃ ।**

**દેશકાલવલાવસ્થાનુસારેણ તપશ્ચરેત્ ॥૧૧॥**

વાનપ્રસ્થ અંગોને નહિ મર્દન કરતો ચક્રો આન કરે. જૂતળ ઉપર સુવે. દેશ કાળ બળ અવસ્થાને અનુસારે તપ કરે ॥૧૧॥

**ફેનપાશ્ચૌદુમ્બરાશ્ચ વાલ્કિલ્પાસ્તથૈવ ચ ।**

**વૈશ્વાનસેતિ કથિતાશ્ચતુર્ધા વનવાસિનઃ ॥૧૨॥**

ફેનપ, ઔન્દુબર, વાલ્કિલ્પ અને વૈશ્વાનસ એવા સેદથી વાનપ્રસ્થો ચાર પ્રકારના કલા છે. પોતાની મેળે વૃક્ષચક્રી પડેલાં કૃષ્ણાદિકવડે જીવન કરનારાને ફેનપ કલા છે. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાં જે દિશાને પ્રથમ જીવે તે દિશા ચક્રી આંજીલાં કૃષ્ણાદિકવડે જીવન કરનારાને ઔન્દુબર કલા છે. નવું અન્ન મળતાં પૂર્વસંચિત અન્નનો લાગ કરી દેનારાને વાલ્કિલ્પ કલા છે. ખેડ્યા વિના પકવ થએલાં ધાન્યાદિકવડે જીવન કરનારાને વૈશ્વાનસ કલા છે. વૃત્તિસેદથી ચાર પ્રકારો કલા છે ॥૧૨॥

**યથાશક્તિ દ્વાદશાન્દાનઘૌ વા ચતુરો વને ।**

**વસેદ્દ્વાવેકમેવાપિ તતઃ સન્યાસમાશ્રયેત્ ॥૧૩॥**

બાર વર્ષ અથવા આઠ વર્ષ અથવા ચાર વર્ષ અથવા બે વર્ષ  
અથવા એક વર્ષ પણ યથાશક્તિ વનમાં વસે. ત્યાર પછી સંન્યાસ  
આશ્રમને સ્વીકારે ॥૧૩॥

યદિ સ્યાત્ત્રિવૈરાગ્યં તર્હિ ન્યાસો હિતાવહઃ ।

વસેત્ત્રૈવાન્યથા તુ યાવજ્જીવં વને દ્વિજઃ ॥૧૪॥

જો વૈરાગ્ય તીવ્ર હોય તોજ સંન્યાસ આશ્રમ હિતકારી થાય  
છે, તીવ્ર વૈરાગ્ય ન હોય તો દ્વિજે વનમાંજ જીવનપર્યંત રહેવું ॥૧૪॥

યથાવિધિ કૃતત્યાગસ્તુરીયાશ્રમમાશ્રિતઃ ।

સાન્ધ્યાદનં તુ કૌપીનં કન્થામેકાં ચ ધારયેત્ ॥૧૫॥

દણ્ડં કમણ્ડલું ચાન્બુગાલનં વિમૃશ્ય ચ સઃ ।

સદાચારદ્વિજગૃહે કાલે ભિક્ષાં સમાચરેત્ ॥૧૬॥

જેણે પૂર્વાશ્રમનો યથાવિધિ ત્યાગ કર્યો છે, માટેજ અતુર  
આશ્રમને આશરેલો સંન્યાસી બે કૌપીન, તેની ઉપર આન્ધ્યાદન  
કરવાનું વસ્ત્ર, (શરીર ઉપર આન્ધ્યાદન કરવાનું બીજું વસ્ત્ર)  
એક કંથા, દંડ, કમંડળું, અને જળ ગાળવામાટે વસ્ત્રખંડ (ગરજું)  
ને ધારણ કરે. સારો આચાર ધાળનારા દ્વિજને ઘેર મધ્યાહ્ન પછી  
ભિક્ષા માગે ॥૧૫-૧૬॥

ન કુર્યાત્પ્રત્યહં મિક્ષામેકસૈવ ગૃહે યતિઃ ।

રસલુબ્ધો ભવેન્નૈવ સકૃચ મિત્તભુગ્ભવેત્ ॥૧૭॥

યતિ એકજ ગૃહસ્થના ગૃહે પ્રતિદિન ભિક્ષા ન કરે. તેમ  
રસાસ્વાદમાં અતિશય આસક્ત નજ થાય. એકવાર, તેમાં પણ  
જેટલાથી પ્રાણધારણ થાય તેટલું મિત્ર અન્ન જમે ॥૧૭॥

વનસ્થાશ્રમિણો ભિક્ષાં પ્રાયો ગૃહ્ણીત મિલ્કુકઃ ।

તદન્ધસાતિશુદ્ધેન શુદ્ધત્વેવાસ્ય યન્મનઃ ॥૧૮॥

આ ભિક્ષુક બહુધા વાનપ્રસ્થાશ્રમીની ભિક્ષાને ગ્રહણ કરે.  
કેમ કે તેમનું અન્ન અતિશુદ્ધ માનેલું છે. તેવા શુદ્ધ અન્નના



આહારથી યતિનું જે મન તે શુદ્ધ થાય છે. ‘આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વ-  
શુદ્ધિઃ’ એવી શ્રુતિ છે ॥૧૮॥

ગ્રાણેऽપિ માંસસુરયોઃ પારાકં વ્રતમાચરેત્ ।

શૌચાચારવિશુદ્ધઃ સ્યાચ્છુદ્રાદૌશ્ચાપિ ન સ્પૃશેત્ ॥૧૯॥

યતિ જે મુશમાંસને બુદ્ધિપૂર્વક સુંઘે તો પણ બાર ઉપવાસરૂપ  
પારાક વ્રતને કરે. બાહ્યઆલ્યંતર પવિત્રતારૂપ શૌચ અને સ્વધર્મ-  
રૂપ આચારથી સદાય વિશુદ્ધ રહે. તેને માટે શુદ્રાદિકનો સ્પર્શ  
પણ કરે નહિ ॥૧૯॥

નિત્યં કુર્યાદ્વિષ્ણુપૂજામદ્યાદ્વિષ્ણોર્નિવેદિતમ્ ।

દ્વાદશાર્ણં જપેદ્વિષ્ણોરષ્ટાક્ષરમનું ચ વા ॥૨૦॥

સંન્યાસી નિત્ય વિષ્ણુપૂજા કરે. વિષ્ણુને નિવેદન કરીનેજ જમે.  
વિષ્ણુના દ્વાદશાક્ષર મંત્રને અથવા આષ્ટાક્ષર મંત્રને જપે ॥૨૦॥

અસદ્વાદં ન કુર્વીત વૃત્યર્થં નાચરેત્કથામ્ ।

અસચ્છાસ્ત્રે ન સક્તઃ સ્યાન્નોપજીવેચ્ચ જીવિકામ્ ॥૨૧॥

સંન્યાસી અસત્ શાસ્ત્રવાદમાં નિષ્ઠાવાળા નાસ્તિકો સાથે વિવાદ  
ન કરે. પોતાની વૃત્તિમાટે કથાને ન કરે. અસચ્છાસ્ત્રમાં શ્રવણ-  
ધ્યયનાદિરૂપ આસક્તિને ન કરે. જીવનમાં ઉપયોગી નિયત વૃત્તિને  
અવલંબીને ન વર્તે ॥૨૧॥

સચ્છાસ્ત્રમભ્યસેચ્ચાસૌ બન્ધમોક્ષાનુદર્શનમ્ ।

મઠાદીનૈવ વ્રમીયાદહન્તામમતે ત્યજેત્ ॥૨૨॥

આ યતિ જે શાસ્ત્રમાં જીવને બંધન થવાનો પ્રકાર અને તે  
ચક્રી જીવનો મોક્ષ થવાનો ઉપાય તત્ત્વથી પ્રદર્શાવ્યો હોય એવા  
સચ્છાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે. મઠ આદિક નિવાસસ્થાનને નજ બાંધે.  
દેહમાં અહંતાનો અને દૈહિકમાં મમતાનો ભાગ કરે ॥૨૨॥

ચાતુર્માસ્યં વિનૈકત્ર વસેન્નાસાવનાપદિ ।

આત્મનથ હરે રૂપં વિદ્યાજ્ઞાનેન તત્ત્વતઃ ॥૨૩॥

આ યતિ ચાતુર્માસ્ય વિના એક સ્થાનમાં ન વસે. રોગાદિ આપત્કાળમાં તો દોષ નથી. આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપને યથા-સ્થિત જ્ઞાનશાસ્ત્રથી જાણે ॥૨૩॥

કામં ક્રોધં મયં વૈરં ધનધાન્યાદિસદ્ગુહમ્ ।

નૈવ કુર્યાત્પાલયેત યમાંશ્ચ નિયમાન્યતિઃ ॥૨૪॥

યતિ કામ ક્રોધ ભય વૈર અને ધન ધાન્યાદિકના સંગ્રહનો ત્યાગ ન કરે. અને આહિંસાદિ બાર યમો તથા શૌચાદિ બાર નિયમોને બરોબર પાળે ॥૨૪॥

તીવ્રજ્ઞાનવિરાગાભ્યાં સમ્પન્નોઽપિ યતિર્ધૃવમ્ ।

સ્ત્રીવિત્તભૂપાસદ્વસ્ત્રસંસર્ગાઙ્ગૃષ્ટતાં વ્રજેત્ ॥૨૫॥

યમ નિયમો પાળવામાં કારણ કહે છે—તીવ્ર જ્ઞાન વૈરાગ્યે યુક્ત હોય પણ જો સ્ત્રી ધન આભરણ સદ્રશ ઇત્યાદિ માયિક વસ્તુઓનો સંબંધ રાખે તો નિશ્ચે ભ્રષ્ટ થઈ જાય, માટે યતિ ઉક્ત યમ નિયમોને પાળે ॥૨૫॥

પુષ્પચન્દન તૈલાદિસુગન્ધિદ્રવ્યવર્જનમ્ ।

ત્યાગી કુર્વાતાન્યથા તુ ભવેદ્દેહાત્મધીઃ સ વૈ ॥૨૬॥

ત્યાગી પુષ્પહારો, ચંદન અને તૈલાદિ સુગન્ધિ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે. જો ત્યાગ નહિ કરતાં તેને સ્વીકારે તો નિશ્ચે દેહમાં આત્મ-બુદ્ધિવાળો થઈ જાય ॥૨૬॥

આહારો યસ્ય યાવાંસં તાવાન્ સ્ત્રીકામ આવિશેત્ ।

અતો મિતં નીરસં ચ મોજનં ત્યાગિનો હિતમ્ ॥૨૭॥

જે પુરુષને જેટલો આહાર હોય તે પુરુષમાં તેટલી સ્ત્રીસંબંધી વિષયભોગની ઇચ્છા પ્રવેશ કરે છે. માટે ત્યાગિને મિત અને નીરસ ભોજન હિતકર કહેલું છે ॥૨૭॥

ન શ્રવ્યા ગ્રામ્યવાર્તા ચ મોક્ષસિદ્ધિમભીપ્સતા ।

નશ્યેદ્વચ્છ્રવણાનૃણાં સદ્યો વિષ્ણુકથારુચિઃ ॥૨૮॥

આમ્યવાર્તાના અવણુથી મનુષ્યોને વર્તતી વિષ્ણુકૃત્યાદિ તત્કાળ નારા થઈ જાય છે. માટે મોક્ષને ઇચ્છતા જને આમ્યવાર્તા સાંભળવી નહિ ॥૨૮॥

अपि चित्रमयीं नारीं त्यागी नेक्षेत न स्पृशेत् ।

कृपाकारदर्शनादेव अष्टा भूरि तपस्विनः ॥२९॥

ત્યાગી ચિત્રમયી પણુ નારીને જુવે નહિ, તેમ તેણીનો સ્પર્શ કરે નહિ. કારણ કે એક નહિ પણુ અનેક તપસ્વિઓ સ્ત્રીના આકારના દર્શનમાત્રથીજ પૂર્વે બ્રહ્મ થઈ ગયા છે ॥૨૯॥

कुटीचको बहुदश्च हंसः परमहंसकः ।

एवं चतुर्धा कथितो यतिवैराग्यभेदतः ॥३०॥

કુટીચક બહુદશ હંસ પરમહંસ આ રીતે વૈરાગ્યના ભેદને લીધે યતિ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ સમઝવો. સંન્યાસ આશ્રમને યોગ્ય એવાં ક્રમોમાં પ્રધાનપણે જે વર્તતો હોય તેને કુટીચક કહે છે. પોતાના આશ્રમને ઉચિત એવાં ક્રમોને ગૌણ કરીને આત્મા પરમાત્માના જ્ઞાનને પ્રધાનપણે જે અનુસરે તેને બહુદશ કહે છે. જે કેવળ આત્મા પરમાત્માના જ્ઞાનાભ્યાસ પરાયણ વર્તે છે તેને હંસ કહે છે. જે આત્મા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને પામ્યો છે તેને પરમહંસ કહે છે ॥૩૦॥

वानप्रस्थश्च सन्यास इत्युभावाश्रमौ मुने ! ।

दुष्करत्वात्कलियुगे न ग्राह्याविति निश्चयः ॥ ૩૧॥

હે નારદ મુને ! વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ બે આશ્રમો દુષ્કર હોવાથી કલિયુગમાં ન ગ્રહણ કરવા એવો સમ્માનમાં નિર્ણય કરેલો છે ॥૩૧॥

श्रीवासुदेवभक्ता ये तीव्रवैराग्यशालिनः ।

तेषां धर्मस्तु तत्सेवा प्रोक्ताहःसु च रात्रिषु ॥૩૨॥

માટે જેઓ તીવ્ર વૈરાગ્યશાળી હોઈને ત્યાગી શ્રીવાસુદેવભક્તો

દીક્ષાધારી થયા હોય તેમનો ધર્મતો રાત્રિ દિવસ શ્રીવાસુદેવની સપ્તેમ પરિચર્યા કરવી એજ કહેલો છે ॥૩૨॥

एकोऽपि च क्षणस्तेषां ज्ञानविज्ञानभूयसाम् ।

भक्तिं नवविधां विष्णोर्विना व्यर्थो न वै भवेत् ॥૩૩॥

જેમનામાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિશેષપણે વર્તે છે એવા તે ત્યાગી વૈષ્ણુચોત્તમોને એકપણ ક્ષણ વિષ્ણુની નવધા ભક્તિ વિના વ્યર્થ જતોજ નથી. તેઓ નિરંતર જે કોઈ ભક્તિમાં. જોડાએલાજ રહે છે ॥૩૩॥

सर्वैर्गुणैरुपेतोऽपि भगवद्विमुखो यदि ।

स्वजनोऽपि भवेत्तं तु जह्युरેव हि वैष्णवाः ॥૩૪॥

સમસ્ત સદ્ગુણોએ સંપન્ન હોય પણ જે તે ભગવદ્વિમુખ હોય તો તેનો અને પોતાના સંબંધી જનનો પણ તે ત્યાગી વૈષ્ણુઓ ત્યાગજ કરીદે એમાં સંશય નથી ॥૩૪॥

प्रासादिकं हरेरन्नं प्रोक्षितं तत्पदाम्बुना ।

भुज्जीरंस्तुलसीमिश्रं प्रत्यहं साचवता जनाः ॥૩૫॥

આ ત્યાગી ભક્તજનો પ્રતિદિન ભગવાનના પ્રસાદજૂત અન્નને તેમના ચરણામૃત જળથી પ્રોક્ષણ કરીને તેમજ તુલસીથી મિશ્રિત કરીને જમે ॥૩૫॥

स्त्रीणां च स्त्रीषु सक्तानां प्रसङ्गो विष्णुचिन्तकैः ।

सर्वथैव परित्याज्यो भवेत्तद्જ્ઞાનમન્યથા ॥૩૬॥

ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર થએલા તે ત્યાગી ભક્તોએ સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીલંપટ પુરુષોનો પ્રસંગ તો સર્વથા-કાય વાણી મનથીપણ ત્યાગ કરી દેવો. જે ત્યાગ ન કરે તો ભગવાનનું ધ્યાન નહિ રહેતાં તે સ્ત્રી સ્ત્રીલંપટોનુંજ ધ્યાન થયા કરે. એમ થતાં ત્યાગાશ્રમ થકી બ્રહ્મ થાય છે. માટે ત્યાગીઓએ સ્ત્રી અને સ્ત્રીલંપટોનો પ્રસંગ પરહરવો ॥૩૬॥

મગવન્તં વાસુદેવં વિનૈકમિતરઃ પુમાન્ ।

કોઽપિ નાસ્ત્યેવ યો નારીં સમીક્ષ્ય ન વિમુહ્યતિ ॥૩૭॥

નારીને ભેદને મોહને ન પામે એવો તો કોઈ પણ પુરુષ નથી. એવા તો એક ભગવાન્ વાસુદેવ છે. માટે ભગવાન થકી બીજા કોઈ પણ ત્યાગીએ નારીનિરીક્ષણાદિ નજ કરવું, એ સિદ્ધાંત છે ૩૭

યત્ર સ્થિત્યા મુહુઃ સ્ત્રીणां स्यातां शब्दश्रुतीक्षणे ।

ત્યાગી તત્ર વસેન્નૈવ વસન્ધર્મચ્યુતો ભવેત્ ॥૩૮॥

જે સ્થાનમાં રહેવું વિગેરે સંબન્ધથી વારંવાર સ્ત્રીઓના શબ્દોનું શ્રવણ તથા તેણીનું દર્શન થતું હોય એવા સ્થાનમાં ત્યાગી નજ રહે. જો રહે તો ધર્મભ્રષ્ટ થાય ॥૩૮॥

કામો લોભો રસાસ્વાદઃ સ્નેહો માનસ્તથા ચ રુદ્ધ ।

एते त्याज्याः प्रयत्नेन पट् दोषाः संसृतिप्रदाः ॥૩૯॥

કામ ક્રોધ લોભ રસાસ્વાદ ક્રોધ અને માન આ છ દોષો સંસૃતિને આપનારા કહ્યા છે. માટે ત્યાગીએ આ દોષોનો પ્રયત્નથી પરિત્યાગ કરવો ॥૩૯॥

પ્રોક્તેષુ ધર્મેષ્વેતેષુ યસ્ય યસ્ય વ્યુતિર્ભવેત્ ।

यथाशक्ति यथाशास्त्रं कार्या तत्तस्य निष्कृतिः ॥૪૦॥

જે આ ધર્મો કહ્યા તેને મધ્યે જે જે ધર્મનો ભંગ થાય તેનું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત યથાશાસ્ત્ર યથાશક્તિ કરવું ॥૪૦॥

इत्थं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च नारद ! ।

धर्माः सङ्क्षेपतः प्रोक्ता वैष्णवानां च ते मया ॥૪૧॥

હે નારદ ! આ રીતે ચાર વર્ણો તથા ચાર આશ્રમો તથા ત્યાગી વૈષ્ણવોના ધર્મો મેં તમને સંક્ષેપમાં કહ્યા ॥૪૧॥

वर्णा यतिश्च धर्मस्यो ब्रह्मलोकमुपैति वै ।

ऋषिलोकं वनस्थश्च गृहस्थः स्वर्गमाप्नुयात् ॥૪૨॥

ભક્ત્યા સહૈતાઞ્છ્રીવિષ્ણોરાચરેયુસ્તુ યે જનાઃ ।

તે તુ સર્વેઽપિ દેહાન્તે વિષ્ણુલોકમવાપ્સ્યુઃ ॥૪૨॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वनस्थ-  
यतिधर्मनिरूपणनामा त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥

ઉક્ત પોત પોતાના ધર્મમાં વર્તનારો વર્ણી અને યતિ બ્રહ્મ-  
લોકને પામે છે, વાનપ્રસ્થ ઋષિ લોકને પામે છે, ગૃહસ્થ સ્વર્ગને  
પામે છે, એમાં સંશય નથી ॥૪૨॥

જે જનો તો પૂર્વજા ધર્મોને શ્રીવિષ્ણુની ભક્તિ સાથે પાળે છે  
તે તો સર્વે પણ જનો દેહને અંતે વિષ્ણુલોક અક્ષરબ્રહ્માદિ  
ધામને પામે છે, માટે ભક્તિએ સહિત ધર્મો પાળવા ॥૪૩॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुખण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वनस्थ-  
यतिधर्मनिरूपणनामा त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥

### શ્રીનારાયણ ઉવાચ—

अथ ज्ञानस्वरूपं ते वच्मि साङ्ख्येन निश्चितम् ।

क्षेत्रादि ज्ञायते येन तज्ज्ञानं हि निरुच्यते ॥१॥

‘અધ્યાય ૨૪ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે નારદ ! ઉક્ત રીતે ધર્મનું સ્વરૂપ  
નિરૂપણ કર્યું. હવે સૈધ્ધર સાંખ્ય શાસ્ત્રે નિશ્ચય કરેલું જ્ઞાનસ્વરૂપ  
તમને હું કહું છું. જેથી દેહ આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપ  
સ્વભાવ ગુણ માહાત્મ્ય વિગેરે જાણવામાં આવે છે, તે જ જ્ઞાનનું  
નિરૂપણ કરું છું ॥૧॥

૧ આ અધ્યાયમાં વાસુદેવજી જગત્સૃષ્ટિ આદિના કહેવા દ્વારા ક્ષેત્ર  
ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નારાયણે નારદજી પ્રત્યે કહ્યું છે.

વાસુદેવઃ પરંબ્રહ્મ વૃહત્યક્ષરધામનિ ।

આદાવેકોઽદ્વિતીયોઽભૂન્નિર્ગુણો દિવ્યવિગ્રહઃ ॥૨॥

તેને વિવેચન કરીને પ્રદશવિછે—શ્રાવના પૂર્વ કાળમાં એક અદ્વિતીય (જેને કોઈ સંજ્ઞાતીય નથી) નિર્ગુણ (પ્રાકૃત ગુણે રહિત) વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા, સર્વોત્કૃષ્ટ અક્ષરધામમાં દિવ્ય ભૂતિથી વિશજ્ઞમાન હતા ॥૨॥

સકાયમૂલપ્રકૃતિઃ સકાલાક્ષરતેજસિ ।

પ્રકાશેર્કસ્ય રાત્રીવ તિરોભૂતા તદાભવત્ ॥૩॥

તે આત્યંતિક પ્રલયમાં પોતાનાં પ્રધાનાદિ કાર્યો સાથે ભૂળ પ્રકૃતિ કાળની સાથેજ અક્ષર તેજમાં, સૂર્યના પ્રકાશમાં રાત્રિજ જેમ એમ લીન થઈ રહી હતી ॥૩॥

સિસૃક્ષાથાભવત્તસ્ય બ્રહ્માણ્ડાનાં યદા તદા ।

સકાલાવિર્ભવાદૌ મહામાયા તતો હિ સા ॥૪॥

આત્યંતિક પ્રલયનો અંત આવતાં જ્યારે વાસુદેવ ભગવાનને બ્રહ્માંડોની સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે પ્રથમ અક્ષરબ્રહ્મથકી કાળ સહિત ભૂળભૂત માહામાયા આવિર્ભાવને પામી ॥૪॥

તાં કાલશક્તિમાદાય વાસુદેવોઽક્ષરાત્મના ।

સિસૃક્ષ્યૈક્ષત યદા સા ચુક્ષોભ તદૈવ હિ ॥૫॥

તે ભૂળમાયાને જ્યારે વાસુદેવ ભગવાને અક્ષરપુરુષરૂપે કાળશક્તિને સ્વીકારીને બ્રહ્માંડ સર્જવાની ઇચ્છાથી નિરીક્ષણ કરી ત્યારેજ તે ક્ષોભને પામી. એટલે કાળશક્તિએ ક્ષોભ પમાડેલી માહામાયામાં વાસુદેવ ભગવાને અક્ષરપુરુષરૂપે ઇક્ષણાત્મક વીર્ય-રૂપ ગર્ભ ધારણ કર્યો ॥૫॥

તસ્યાઃ પ્રધાનપુરુષકોટયો જહિરે મુને ! ।

યુજ્યન્તે સ પ્રધાનૈસ્તે પુરુષાથેચ્છયા પ્રભોઃ ॥૬॥

હે મુને ! તેવી મહામાયાયત્રી કોટી પ્રધાન પુરુષો ઉત્પન્ન થયા. તેમાં જે પુરુષો હતા તે પ્રભુ વામુદેવની ઇચ્છાથી પ્રધાનો સાથે બુદ્ધા બુદ્ધા નેશર્ધ ગયા ॥૬॥

પુમાંસો નિદધુર્ગમાંસ્તેષુ તેમ્યથ જહિરે ।

બ્રહ્માણ્ડાનિ હ્યસજ્જ્યાનિ તત્રૈકં તુ વિવિચ્યતે ॥૭॥

નેશર્ધ ગએલા તે પુરુષોએ પ્રધાનોમાં ગભો ધારણ કર્યા. જેમાં ગભાધાન થયું છે એવા પ્રધાનોયત્રી અસંખ્ય બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થયાં. ઉત્પન્ન થએલાં તે અગણિત બ્રહ્માંડો મધ્યે એકજ બ્રહ્માંડનું સ્વરૂપ વિભાગથી વિવેચન કરીને હું હવે કહું છું ॥૭॥

આદૌ જહૈ મહાંસ્તસાત્પુંસો વીર્યાદિરભયાત્ ।

અહઙ્કારસ્તતસ્તસાદ્રુણાઃ સત્ત્વાદયસ્ત્રયઃ ॥૮॥

પ્રથમ પ્રકાશબુદ્ધ પ્રધાનપતિ પુરુષે પ્રધાન માયામાં વીર્ય ધારણ કરવાથી તેનાયત્રી હિરણ્મય મહતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. તે મહતત્ત્વયત્રી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. અહંકારયત્રી સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો ઉત્પન્ન થયા ॥૮॥

તમસઃ પચ્ચ તન્માત્રા મહાભૂતાનિ જહિરે ।

દશેન્દ્રિયાણિ રજસો બુદ્ધ્યા સહ મહાનસુઃ ॥૯॥

તેને મધ્યે તામસ અહંકારયત્રી પંચ તન્માત્રાઓ અને તે દ્વારા પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં, તેમાં કાર્યોમાં કારણનો અન્વય હોવાથી તેની સાથે તેમની ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં આવો વિવેક જાણવો—પ્રથમ તામસાહંકારયત્રી શબ્દતન્માત્રા યર્ધ, તે દ્વારા આકાશ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દ જેનો ગુણ છે એવા આકાશયત્રી સંપર્શતન્માત્રા યર્ધ, તેદ્વારા વાયુ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દસ્પર્શ જેનો ગુણ છે એવા વાયુયત્રી રૂપતન્માત્રા ઉત્પન્ન યર્ધ, તે દ્વારા તેજ ઉત્પન્ન થયું. જેના શબ્દસ્પર્શરૂપ ગુણો છે એવા તેજયત્રી રસ-તન્માત્રા ઉત્પન્ન યર્ધ, તે દ્વારા જળ ઉત્પન્ન થયું. જેના શબ્દસ્પર્શ-રૂપરસ ગુણો છે એવા જળયત્રી ગંધતન્માત્રા ઉત્પન્ન યર્ધ, તે



દ્વારા શબ્દસ્પર્શરૂપ રસ ગંધગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. આવો ક્રમ બાળુવો. રાજસ અહંકારથી ઓત્ર ત્વક્ ચક્ષુ રસના ધાણુ આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાદ્ પાણી પાદ પાયુ ઉપસ્થ આ કર્મેન્દ્રિયો, મળીને દશ ઇન્દ્રિયો તથા શુદ્ધિ અને મહાપ્રાણુ આ બે ઉત્પન્ન થયા ॥૯॥

सत्त्वादिन्द्रियदेवाश्च जायन्ते स मनस्तथा ।

सामान्यतस्तत्त्वसंज्ञा एते देवाः प्रकीर्तिताः ॥१०॥

સાત્ત્વિક અહંકારથી સર્વ ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ તથા મન ઉત્પન્ન થયું. આ મહાદાદિ દેવો સામાન્યપણે તત્ત્વસંજ્ઞાથી કહ્યા છે ૧૦

प्रेरिता वासुदेवेन स्वस्वांशैरैश्वरं वपुः ।

अजीजनन्विराट्संज्ञं ते चराचरसंश्रयम् ॥११॥

આ ચોવીશ તત્ત્વોએ વાસુદેવે પ્રેરણા કરવાથી પોતપોતાના અંશોએ કરીને ચરાચરના આશ્રયશ્રુત વિરાટસંજ્ઞિત વૈરાજશરીર ઉત્પન્ન કર્યું ॥૧૧॥

स च वैराजपुरुषः स्वसृष्टास्वप्नशेत यत् ।

तेन नारायण इति प्रोच्यते निगमादिभिः ॥१२॥

વિરાટ શરીરના અભિમાની વૈરાજ પુરુષે પોતે સર્જેલા આપ્ શબ્દવાચ્ય જળમાં શયન કર્યું, તે કારણથી તેમને વેદાદિ શાસ્ત્રો ‘નારાયણુ’ નામથી કહે છે. આ અર્થમાં “આપો નારા હિતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ । અયનં તસ્ય તાઃ પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ” એવી સ્મૃતિ છે ॥૧૨॥

तन्नामिषद्वाद्ब्रह्मासीद्राजसोऽथ हृदम्बुजात् ।

जज्ञे विष्णुः सत्त्वगुणो ललाटाक्षामसो हरः ॥१३॥

તે વૈરાજ પુરુષના નાભિકમળથી રજઃપ્રધાન બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. અનંતર તેમના હૃદયકમળથી સત્ત્વપ્રધાન વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થયા અને તેમના લલાટથી તમઃપ્રધાન મહાદેવ ઉત્પન્ન થયા ॥૧૩॥

એતેભ્ય એવ સ્થાનેભ્યસ્તિષ્ઠ આસંશ્ચ શક્તયઃ ।

તત્રાસીત્તામસી દુર્ગા સાવિત્રી રાજસી તથા ।

સાત્ત્વિકી શ્રીથેતિ સર્વા વસ્ત્રાલંકારશોભિતાઃ ॥૧૪॥

તા વૈરાજાણ્યા ત્રીંશ્ચ બ્રહ્માદીન્પ્રતિપેદિરે ।

દુર્ગા રુદ્રં ચ સાવિત્રી બ્રહ્માર્ણં વિષ્ણુમન્તિમા ॥૧૫॥

તે આ ઉક્ત નાલિઆદિક સ્થાનો થકીજ ત્રણ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં તમઃપ્રધાન દુર્ગા દેવી થઈ તથા રજઃપ્રધાન સાવિત્રી દેવી થઈ અને સત્પ્રધાન શ્રી-લક્ષ્મીદેવી થઈ. આ ત્રણેય શક્તિઓ વસ્ત્ર અલંકારથી સુશોભિત થઈ રહી. તે આ શક્તિઓ વૈરાજની આશાથી બ્રહ્માદિ ત્રણ દેવોને પામી. તેમાં દુર્ગા રુદ્રને પામી, સાવિત્રી બ્રહ્માને પામી અને શ્રી-લક્ષ્મી વિષ્ણુને પામી ॥૧૪-૧૫॥

ચણ્ડિકાદ્યાશ્ચ દુર્ગાયા અંશેનાસન્સહસ્રશઃ ।

ત્રયીમુખ્યાશ્ચ સાવિત્ર્યાઃ શક્તયોઽંશેન જજિરે ।

દુઃસહાપ્રમુખાશ્ચાસન્નંશેનૈવ શ્રિયો મુને ! ॥૧૬॥

હે મુને ! વળી દુર્ગાના અંશથી ચંડિકા આદિક હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, સાવિત્રીના અંશથી ત્રયીપ્રમુખ હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, લક્ષ્મીના અંશથીજ દુઃસહાપ્રમુખ હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ. આ રીતે પોતાના પતિને પામેલી તે ત્રણ દુર્ગાદિ શક્તિઓથકી તેના અંશથી અનેક શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ ॥૧૬॥

તત્રાદિતો યો બ્રહ્માસીદ્વૈરાજનામિપદ્મતઃ ।

एकाण्वि तदब्जस्थः स कञ्चिदपि नैक्षत ॥૧૭॥

તેમાં પ્રથમ એકાલ્પ જળમાં વૈરાજની નાલિથકી જે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા તેણે તે વૈરાજની નાલિકમળમાં રહીને ચોમેર જોયું પણ જળ વિના બીજી કાંઈપણ જોવામાં આવ્યું નહિ ॥૧૭॥

વિસર્ગબુદ્ધિમગ્રાપ્નો નાત્માનં ચ વિવેદ સઃ ।

કોઽહં કુત્ત્વમિતિ ધ્યાયન્નદિદક્ષત્કજાશ્રયમ્ ॥૧૮॥

એટલું જ નહિ પણ લોકસૃષ્ટિમાં ઉપયોગી જ્ઞાનને નહિ પામેલા  
બ્રહ્મા પોતાને પણ જાણી શક્યા નહિ. એટલે ‘હું કોણ છું અને  
ક્યાંથી થયો છું’ એમ વિચાર કરતાં પ્રથમ કમળના આધારને  
જેવાની ઇચ્છા કરી ॥૧૮॥

નાલં પ્રવિશ્યાધો યાતુસ્તન્મૂલં ચ વિચિન્વતઃ ।

સંવત્સરશતં યાતં તસ્ય નાન્તં તુ સોઽલમત્ ॥૧૯॥

ઇચ્છા કર્યા પછી નાળ જે કમળના દાંડાનો અંતઃપ્રદેશ તેમાં  
પ્રવેશ કરીને નીચે નીચે જતા અને કમળના મૂળને ગોતતા બ્રહ્માને  
ગોતતાં સો વર્ષ વીતી ગયાં તથાપિ બ્રહ્મા કમળનાળના પારને તો  
નજ પામ્યા ॥૧૯॥

ઊર્ધ્વં પુનરુપેત્યાથ શ્રાન્તશ્ચ નિપસાદ સઃ ।

અદૃશ્યમૂર્તિર્ભગવાનૂચે તપ તપેતિ તમ્ ॥૨૦॥

આ પ્રકારે પ્રયત્ન કરવાથી થાકી ગયેલા બ્રહ્મા ફરી નીચેથી  
કમળ ઉપર આવીને બેઠા. ઉદાસમુખે બેઠેલા બ્રહ્મા પ્રતિ તે  
સમયે અદૃશ્ય મૂર્તિ ભગવાન્ “તપ તપ-તપ કરો તપ કરો” એમ  
બેવાર વચન બોલ્યા ॥૨૦॥

તચ્છૃત્વા તત્પ્રવક્તારમદૃષ્ટ્વા ચ સ સર્વતઃ ।

ગુરુપદિષ્ટવત્તેપે દિવ્યં વર્ષસહસ્રકમ્ ॥૨૧॥

“તપ તપ” આવું બે અક્ષરવાળું બે વાર કહેલું વચન સાંભ-  
ળીને, બ્રહ્માએ તેનું મુખ જેવાની ઇચ્છાથી સમગ્ર દિશાઓ પોતે  
જોઈ પણ તે વચનના વક્તા-ઉપદેશને નહિ જોઈને, “શુદ્ધ એજ  
બ્રહ્મસૃષ્ટિમાં તપજ મુખ્ય સાધન છે એમ ઉપદેશ ક્યો હોય ને  
શુ?” એમ માનીને દિવ્ય (દેવતાનાં) હબર વર્ષો ત્રીસ તપ  
કર્યું ॥૨૧॥

યદ્વે તપસ્યતે તસૈ તપઃશુદ્ધાત્મને તતઃ ।

સમાધૌ દર્શયામાસ ધામ વૈકુઠમચ્યુતઃ ॥૨૨॥

તેપછી કમળની ઉપર ઉઘ્ર તપને કરતા અને તપથીજ જેમનું મન શુદ્ધ થયું છે એવા અધિકારી બ્રહ્માને અચ્યુત-વાસુદેવ ભગવાને સમાધિમાં વૈકુંઠ ધામ બતાવ્યું ॥૨૨॥

પ્રાધાનિકા ગુણા યત્ર ત્રયોઽપિ રજઆદયઃ ।

ન ભવન્ત્યલ્પમપિ ચત્કાલમાયામયં ન ચ ॥૨૩॥

હેવું ધામ? તો જે ધામમાં પ્રધાનરાષ્ટ્રવાચ્ય માયાના રજ આદિક ત્રણેય ગુણો નથી તેમજ જેમાં અલ્પ પણ કાળ માયાનો ભય નથી. જે ધામ નિર્ગુણ અને નિર્ભય છે ॥૨૩॥

સહોદિતાર્કાયુતવદ્ભાસ્વરે તત્ર તેજસિ ।

વાસુદેવં દદર્શાસૌ રમ્યદિવ્યાસિતાકૃતિમ્ ॥૨૪॥

ચતુર્ભુજં ગદાપદ્મશઙ્ખચક્રધરં વિભુમ્ ।

પીતામ્બરં મહારત્નકિરીટાદિવિભૂષણમ્ ॥૨૫॥

નન્દતાક્ષ્યાદિભિર્જુષ્ટં પાર્પદૈશ્વ ચતુર્ભુજૈઃ ।

સિદ્ધિમિશ્રાદ્યભિઃ પદ્મભિર્વદ્વાજ્જલિપુટૈર્મૃગૈઃ ॥૨૬॥

સિંહાસને શ્રિયા સાકમુપવિષ્ટં તમીશ્વરમ્ ।

પ્રણમ્ય પ્રાજ્ઞલિસ્તસ્યૌ ચિરિશ્ચો હૃદ્યમાનસઃ ॥૨૭॥

એક સાથે ઉદય પામેલા દશ હજાર સૂર્યના જેવા અતિ-શય પ્રકાશમાન તે તેભેમય વૈકુંઠ ધામમાં વૈકુંઠનાથ વાસુદેવ ભગવાનનાં દર્શન પામ્યા કેવા ભગવાન? તો મનોહર દિવ્ય સ્થામ મુંદર મૂર્તિ જેમની છે, ચતુર્ભુજ, ચાર હાથમાં શંખ ચક્ર ગદા પદ્મને ધારી રહેલા, દિવ્ય પીતામ્બરને ધારી રહેલા, મહારત્નજડિત મુકુટ આદિક દિવ્ય આભૂષણોને ધારી રહેલા, દિવ્ય વૈભવે સંપન્ન, બે હાથ નેડી રહેલા ચતુર્ભુજ નંદ ગરૂડાદિક પાર્ષદોએ તથા

અષ્ટ સિદ્ધિઓએ તથા છ ભગશબ્દવાચ્ય ઐશ્વર્યોએ સેવેલા  
અને દિવ્ય સિંહાસનમાં લક્ષ્મીજી સાથે વિરાજમાન છે. આવા  
સર્વેશ્વર શ્રીવાસુદેવનાં દર્શન પામેલા બ્રહ્મા મનમાં બહુ હર્ષ પામીને  
ભગવાનને પ્રણામ કરીને બે હાથ જોડીને તેમની પાસે ઉભા રહ્યા  
॥૨૪-૨૭॥

તં પ્રાહ ભગવાન્બ્રહ્મંસ્તુષ્ટોઽહં તપસા તવ ।

વરં વંરય મત્તસ્ત્વં સ્વામીદં યત્પ્રયોઽસિ મે ॥૨૮॥

હાથ જોડીને ઉભા રહેલા બ્રહ્મા પ્રત્યે ભગવાન બોલ્યા કે—  
હે બ્રહ્મન! હું તમારી તીવ્ર તપશ્ચર્યાથી બહુ પ્રસન્ન થયો છું. તમો  
મને અત્યંત વહાલા છો. તો મારાથકી તમો સ્વામીદેવ વરને  
માગો ॥૨૮॥

इत्युक्तस्तेन तं जानंस्तपसि प्रेरकं प्रभुम् ।

स्वं च विश्वसृजं ब्रह्मा ययाचेऽभिमतं वरम् ॥૨૯॥

આ રીતે ભગવાને વરમાટે પ્રેરણા કરતાં બ્રહ્માએ ‘આ તપમાં  
પ્રેરણા કરનારા મહાપ્રભુ વાસુદેવ ભગવાન છે’ એમ જાણીને  
અને ‘હું વિશ્વસૃષ્ટા બ્રહ્મા છું’ એમ જાણીને મનઃસ્થિત વર  
માગ્યો ॥૨૯॥

प्रजाविसर्गशक्तिं मे देहि तुभ्यं नमः प्रभो ! ।

तत्रापि च न बद्धेयं यथा कुरु तथा कृपाम् ॥૩૦॥

કેવો વર? તો હે પ્રભો! તમને નમસ્કાર છે. મને પ્રજાઓની  
સૃષ્ટિ કરવામાં ઉપયોગી શક્તિને આપો. અને સૃષ્ટિ કરવા છતાં  
પણ તેમાં મને જે રીતે અંધન ન થાય તેવી કૃપાને કરો. આ  
પ્રકારે બે વરો માગ્યા ॥૩૦॥

ततस्तं भगवानूचे सेत्स्यते ते मनोरथः ।

वैराजेन मयात्मैक्यं भावयित्वा समाधिना ।

प्रजाः सृजाय स्वासाध्ये कार्ये स्वर्योऽहमिष्टदः ॥૩૧॥

વરો માગ્યા પછી વરદાતા ભગવાન બ્રહ્માપ્રત્યે બોલ્યા. શું બોલ્યા? તો હે બ્રહ્મન! તમારો મનોરથ સઘળો સફળ થશે. વૈરાજ૩૫ હું તે મારી સાથે સમાધિએ કરીને આત્માના એક-પણાની ભાવના કરીને, (મારીસાથે આત્માને જોડી દઈને) વિવિધ પ્રબળ્યોને સર્જે. પ્રબળ્યોની સૃષ્ટિમાટે આરંભેલાં કાર્યોમાંધે જો કોઈ કાર્ય તમારાથી ન સિદ્ધ થઈ શકે એમ જણાય તો વાંછિત વરદાતા હું તે માફ તમારે તત્કાળ સ્મરણ કરવું. સ્મરણમાત્ર-માજ તે તમારા કાર્યને હું સિદ્ધ કરી આપીશ. તો તમારે તેની કરી ચિંતા કરવી નહિ ॥૩૧॥

इत्युक्तवान्तर्दधे विष्णुर्ब्रह्माप्यैक्यसमाधिना ।

वैराजेनाथ लोकान् प्राग्लीनान्सर्वान् स्व ऐक्षत ॥३२॥

હે મુને! આ રીતે વિષ્ણુભગવાન બ્રહ્માને વરદાન આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. અનંતર બ્રહ્માએ પણ વૈરાજની સાથે ચિત્તની એકાગ્રતા૩૫ સમાધિએ કરીને વૈરાજત્મક સ્વાત્માવિષે પૂર્વ કલ્પમાં લીન થઈ રહેલા સર્વ લોકો જોયા. એટલે બ્રહ્માએ પૂર્વ કલ્પમાં વિરાટશરીરવિષે ગુણ કર્માનુસારે લીન થએલા ક્ષેત્રજ્ઞોનો જે દેહોત્પત્તિપ્રકાર અને તેઓ માટે અધિકારને અનુસારે જે સ્થાનાદિનિર્માણપ્રકાર તે સમાધિબળથી જાણ્યો ॥૩૨॥

विसर्गशक्तिं सम्प्राप्य स सर्गाय मनो दधे ।

ब्रह्मज्योतिर्मयस्तावदादित्यः प्रादुरास ह ॥३३॥

સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ જગત્સૃષ્ટિનું સામર્થ્ય ભગવાન થકી પામીને, વિચિત્ર સૃષ્ટિ રચવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો. આરંભ કાળમાંજ બ્રહ્મસદૃશ તેજોમય મૂર્તિ જેની છે અને સર્વના આદિ ભાગમાં થએલ હોવાથી આદિત્ય સંજ્ઞા જેની છે એવો સૂર્ય વાસુદેવની ઇચ્છાથી પ્રગટ થયો ॥૩૩॥

स्थापयित्वाण्डमध्ये तं ततः स मनसासृजत् ।

तपोभक्तिविशुद्धेन मुनीनाद्यांश्चतुःस्रान् ॥३४॥

પ્રથમ પ્રગટ થએલા સૂર્યને બ્રહ્માએ અંડના મધ્ય ભાગમાં સ્થાપન કર્યો. તેપછી તપથી તથા ભક્તિથી અતિશુદ્ધ થએલા મનથી નિવૃત્તિધર્મપરાયણુ નૈષ્ઠિક ચાર આદ્યમુનિ સનકાદિકો સંન્યાસી-જેમનાં સનક સનંદ સનાતન સનકુમાર એવાં નામો છે ॥૩૪॥

**પ્રજાઃ સૃજત ચેત્યુચે તાંસ્તદા તે સુ તદ્વચઃ ।**

**ન જગૃહુર્નૈષ્ઠિકેન્દ્રાસ્તેમ્યશ્ચુક્રોધ વિશ્વસૃદ્ ॥૩૫॥**

સર્જેલા સનકાદિકો પ્રત્યે વિશ્વસૃષ્ટા પિતા બ્રહ્માએ “હે પુત્રો ! તમો પ્રજાઓને સર્જે ” એમ કહ્યું. પ્રજાસૃષ્ટિ માટે પ્રેરણા કરેલા સનકાદિકોએ તો પોતે નૈષ્ઠિકેન્દ્ર વાસુદેવપરાયણુ હોવાથી પિતા બ્રહ્માનું તે પ્રવૃત્તિ ધર્મપર વચન બહણુ કર્યું નહિ. જ્યારે પોતાનું વચન તેમણે બહણુ કર્યું નહિ ત્યારે તેમની ઉપર બ્રહ્મા બહુ ક્રોધા-યમાન થયા ॥૩૫॥

**કુદ્વસ્ય તસ્ય માલાચ રુદ્ર આસીત્તમોમયઃ ।**

**મન્યું નિયમ્ય મનસા પ્રજેશાન્સોઽસૃજત્તતઃ ॥૩૬॥**

ક્રોધાયમાન થએલા બ્રહ્માના ભાલથકી તમોશુણુ પ્રધાન રુદ્ર-દેવ ઉત્પન્ન થયા. તે પછી બ્રહ્માએ મનથી ક્રોધને નિયમમાં કરીને, પોતાના અંગથકી મરીચ્યાદિ દશ પ્રજાપતિઓ સંન્યાસી ॥૩૬॥

**મરીચિમત્રિં પુલહં પુલસ્ત્યં ચ મૃગું ક્રતુમ્ ।**

**વસિષ્ઠં કર્દમં ચૈવ દક્ષમઙ્ગિરસં તથા ॥૩૭॥**

કયા તે પ્રજાપતિઓ ? તો મરીચિ અત્રિ પુલહ પુલસ્ત્ય ભૃગુ કૃતુ વસિષ્ઠ કર્દમ દક્ષ અંગિરસ આ નામના દશ પ્રજાપતિઓ કલા છે ॥૩૭॥

**ધર્મં તતઃ સ હૃદયાદધર્મં પૃષ્ઠતસ્તથા ।**

**મનસઃ કામમાસ્યાચ વાર્ણીં ક્રોધં બ્રુવોઽસૃજત્ ॥૩૮॥**

ત્યારપછી બ્રહ્માએ પોતાના હૃદય થકી ધર્મ, પૃષ્ઠભાગ થકી અધર્મ, મન થકી કામ, મુખથકી વાણી-સરસ્વતી અને ભૃકુટી થકી ક્રોધ સંન્યાસી ॥૩૮॥

શૌચં તપો દયા સત્યમિતિ ધર્મપદાનિ ચ ।

ચતુર્મ્યો વદનેમ્યથ ચત્વારિ સમૃજે તતઃ ॥૩૯॥

ત્યારપછી વળી બ્રહ્માએ પોતાનાં ચાર મુખોયકી શૌચ તપ દયા અને સત્ય આ નામના ચાર ધર્મપાદો સંન્યા ॥૩૯॥

ઋગ્વેદં વદનાત્પૂર્વાઘ્નિર્વેદં ચ દક્ષિણાત્ ।

સસર્જ પશ્ચિમાત્સામ સૌમ્યાચાર્થર્વસંજિતમ્ ॥૪૦॥

વળી બ્રહ્માએ પૂર્વ મુખયકી ઋગ્વેદ, દક્ષિણ મુખયકી યજુર્વેદ, પશ્ચિમ મુખયકી સામવેદ અને ઉત્તર મુખયકી અથર્વ વેદ સંન્યા ॥૪૦॥

इतिहासपुराणानि यज्ञान् विप्रशतं तथा ।

वस्त्रादित्यमरुद्विद्यान्साध्याश्च मुखतोऽसृजत् ॥૪૧॥

વળી બ્રહ્માએ પોતાના ચાર મુખયકી ભારતાદિ ઇતિહાસો, બ્રાહ્માદિ પુરાણો, નાનાવિધ યજ્ઞો, ગ્રાહણ જાતિનો ગણ, અષ્ટ વસ્ત્રઓ, ખાર આદિઓ, ઓગણપચાસ વાયુઓ, વિશ્વદેવતાઓ અને સાધ્ય દેવતાઓ, આ સર્વને સંન્યા ॥૪૧॥

बाहुभ्यः क्षत्रियशतमूरुभ्यां च विशां शतम् ।

पद्भ्यां शूद्रशतं चैतान्सસર્જ सह वृत्तिभिः ॥૪૨॥

વળી પોતાના બાહુયકી ક્ષત્રિય જાતિગણ, સાયળયકી વૈશ્ય જાતિગણ અને પાદયકી શૂદ્ર જાતિગણ સંન્યા તથા આ સર્વેની જીવિકા વૃત્તિપણ પૃથક્ પૃથક્ સર્જ ॥૪૨॥

ब्रह्मचर्यं च हृदयाद्गार्हस्थ्यं जघनस्थलात् ।

वनाश्रमं तथोरस्तः सन्यासं शिरसोऽसृजत् ॥૪૩॥

વળી બ્રહ્માએ હૃદયયકી બ્રહ્મચર્ય, જઘનસ્થળ (કટિભાગ)યકી ગાર્હસ્થ્ય, વક્ષસ્થળયકી વાનશ્રમ અને મસ્તકયકી સંન્યાસ, એમ ચાર આશ્રમો સંન્યા ॥૪૩॥



વક્ષઃસ્થલાત્પિતૃગણાનસુરાઙ્ગધનસ્થલાત્ ।

સસર્જ ચ ગુદાન્મૃત્યું નિર્ઋતિં નિરયાંશ્ચ સઃ ॥૪૪॥

વળી બ્રહ્માએ વક્ષઃસ્થળથી પિતૃગણો, ળધન સ્થળથી અસુરો અને ગુદાથી મૃત્યુ તથા નિર્ઋતિ નામનો દેવવિશેષ તથા નરકો સર્જ્યા ॥૪૪॥

ગન્ધર્વાશ્ચારણાન્ સિદ્ધાન્ સર્પાન્યક્ષાંશ્ચ રાક્ષસાન્ ।

નગાન્મેઘાન્વિદ્યુતશ્ચ સમુદ્રાન્ સરિતસ્તથા ॥૪૫॥

વૃક્ષાન્પશૂન્પક્ષિણશ્ચ સર્વાન્સ્થાવરજઙ્ગમાન્ ।

સ્વાઙ્ગેભ્ય એવ સોઽસ્રાક્ષીદ્રહ્મા નારાયણાત્મકઃ ॥૪૬॥

વળી નારાયણમાં મન જેમણે નેડી દીધુ છે એવા બ્રહ્માએ પોતાનાં અગોથકીજ સર્વ ગંધર્વો, આરણ્યો, સિદ્ધો, સર્પો, યક્ષો, રાક્ષસો, પર્વતો, મેઘો, વિજળીઓ, સમુદ્રો, નદીઓ, વૃક્ષો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને સ્થાવર જંગમ સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા ॥૪૫-૪૬॥

સૃષ્ટિમેતાં વિલોક્યાપિ નાતિપ્રીતો યદા તદા ।

હરિં ધ્યાત્વા સ સસૃજે તપોવિદ્યાસમાધિભિઃ ।

ઋષીન્સ્વાયમ્ભુવાદીંશ્ચ મનૂંશ્ચ મનુજાનપિ ॥૪૭॥

બ્રહ્માએ પોતે આ સર્જેલી બધુ પ્રકારની પાતુ સૃષ્ટિ નેઈ, પણ તેટલાથી બ્રહ્માંડનું પૂરણ નહિ થતાં મનમાં જ્યારે અસંતોષ આવ્યો ત્યારે ભગવાનનું ધ્યાન કરીને તપ વિદ્યા અને સમાધિ સાથે ઋષિઓ તથા સ્વાયંભુવ આદિક મનુઓ તથા મનુષ્યો ઉત્પન્ન કર્યા ॥૪૭॥

તતઃ પ્રીતઃ સ સર્વેપાં નિવાસાય યથોચિતમ્ ।

સ્વલોકં ચ મુવલોકં મૂલોકં સમકલ્પયત્ ॥૪૮॥

આવી સારી સૃષ્ટિ સર્જવાથી મનમાં પ્રસન્ન થએલા બ્રહ્માએ સર્વકોઈને રહેવા માટે યથોચિત સ્વલોક ભુવલોક અને બ્રહ્મલોક પણ સર્જ્યા ॥૪૮॥

येषां तु यादृशं कर्म प्राकालीनं हि तान्विधिः ।

संस्थाप्य तादृशे स्थाने वृत्तीस्तेषामकल्पयत् ॥४९॥

વળી બ્રહ્માએ જે જનોનું જેવું પૂર્વ કર્મ હતું તેને અનુસારે તેમને તેવા સ્થાનમાં સંસ્થાપીને તેમની બુદ્ધી બુદ્ધી ઇવિકાવૃત્તિ પણ કરી આપી ॥૪૯॥

देवानाममृतं नृणामृषीणां चान्नमोषधीः ।

यक्षरक्षોसुरव्याघ्रसर्पादीनां सुरामિषम् ।

चक्षુષે गोमृगादीનાं वृत्तिं स यवसादि च ॥५०॥

તે વૃત્તિઓને કહે છે—બ્રહ્માએ દેવતાઓ માટે અમૃત, મનુષ્યો તથા ઋષિઓ માટે અન્ન અને ઔષધિઓ, યક્ષ રક્ષસ અમુર વ્યાઘ્ર સર્પ આદિક માટે સુરામાંસાદિ અને મૃગાદિકમાટે તૃણાદિક વૃત્તિ કરી આપી ॥૫૦॥

स देवानां तु विश्वेषां हव्यं वृत्तिमकल्पयत् ।

अमूर्तानां च मूर्तानां पितॄणां कव्यमेव च ॥५१॥

સર્વ દેવતાઓ માટે તો સ્વાહાશબ્દથી અપાતા અન્નાદિરૂપ હવ્ય વૃત્તિ કરી આપી. તેમજ ચાર પ્રકારના મૂર્ત અને ત્રણ પ્રકારના અમૂર્ત એવા પિત્રિઓ માટે સ્વધાશબ્દથી અર્પણ થતા અન્નાદિરૂપ ઇવિકાવૃત્તિ કરી આપી ॥૫૧॥

दुर्गोद्भवानां शक्तीनां तदुपासनतत्परैः ।

दैत्यरक्षःपिशाचाद्यैर्दत्तं मद्यामिषादि च ॥५२॥

तथा सावित्र्युद्भवानां शक्तीनां तदुपासकैः ।

दत्तमृष्यादिभिर्वૃષ્ટે મુન્યન્નં પાન્નમોષધીઃ ॥૫૩॥

श्रीजातानां च शक्तीनां तदुपास्तिपरायणैः ।

दत्तं देवासुरनरैः पायसाज्यसितादि च ॥५४॥

દુર્ગાયકી ઉત્પન્ન યએલી ચણિકા આદિક શક્તિઓ માટે

તેમની ઉપાસનામાં તત્પર એવા દૈત્ય રાક્ષસ પિશાચ આદિકે જે મધ માંસાદિ અપાત્ર તેરૂપ વૃત્તિ કરી આપી. તથા સાવિત્રીથકી ઉત્પન્ન થએલી ત્રીપ્રમુખ શક્તિઓ માટે તો તેમના ઉપાસક ઋષિઆદિકે યજ્ઞમાં અર્પણ કરાતું જે નમારાદિ ઋષિધાન્ય કે ડાંગરઆદિક અન્ન કે ઓષધિઓ તેરૂપ વૃત્તિ કરી આપી. તથા લક્ષ્મીથકી ઉદ્ભવેલી દુઃસહાપ્રમુખ શક્તિઓ માટે તેમના ઉપાસક એવા દેવો અદેવો મનુષ્યોએ યજ્ઞાદિકમાં અર્પણ કરાતું જે દુધપાક ઘી સાકર આદિક તેરૂપ વૃત્તિ કહી આપી. આ પ્રકારે સર્વકોઈની પણ ભુદી ભુદી વૃત્તિ બ્રહ્માએ કરી આપી ॥૫૨-૫૪॥

प्रजापतीनां स पतिस्ततः प्राहाखिलाः प्रजाः ।

इज्या देवाश्च पितरो हव्यकव्यात्मकैर्मखैः ॥५५॥

इष्टाः सम्पूरयिष्यन्ति ह्येते युष्मन्मनोरथान् ।

एतान्ये नार्चयिष्यन्ति ते वै निरयगामिनः ॥५६॥

આ રીતે વૃત્તિ કરી આપ્યા પછી, પ્રજાપતિઓના પતિ એવા બ્રહ્માએ પોતાની સમગ્ર પ્રજાઓ પ્રત્યે કહ્યું કે-હે પ્રજા! તમારે સર્વેએ દેવો તથા પિત્રિઓની હવ્યકવ્યરૂપ યજ્ઞો વડે પૂજા કરવી. તમોએ પૂજેલા આ દેવો તથા પિત્રિઓ તમારા સમગ્ર મનોરથોને નિશ્ચે સંપૂર્ણ કરશે. જે જનો એમનું પૂજન નહિ કરશે તે તો નિશ્ચે નરકને પામશે ॥૫૫-૫૬॥

इत्थं कृता हि मर्यादा तेन नारायणात्मना ।

दैवं पित्र्यमतो नित्यं जनैः कार्यं यथाविधि ॥५७॥

હે મુને ! નારાયણમાં મન જેમણે ભેડી દીધું છે એવા બ્રહ્માએ આવી મર્યાદા કરી છે. માટે સર્વ જનોએ દેવસંબંધિ અગ્નિ-હોત્રાદિ અને પિતૃસંબંધિ શ્રાદ્ધાદિ કર્મ યથોચિત યથાવિધિ નિભ કરવું ॥૫૭॥

ततो ब्रह्मा स सर्वेषां धर्मसेत्ववनाय च ।

तत्तज्जातिषु ये मुख्यास्तान्मनूंश्चाप्यतिष्ठिपत् ॥५८॥

સાર પછી વળી બ્રહ્માએ સર્વ જનોની જે વર્ણાશ્રમોચિત ધર્મમર્યાદા તેના રક્ષણમાટે તે તે જનોની જાતિઓમાં જે મુખ્ય-સ્વભાવે કરીને અધિકારને યોગ્ય હતા તેમને અને મનુષ્યોને યથોચિત અધિકારપદમાં સ્થાપન કર્યા ॥૫૮॥

वासुदेवेच्छयैवेत्थं वैराजाद्ब्रह्मरूपिणः ।

कल्पे कल्पे भवत्येव सृष्टिर्वहुविधा मुने ! ॥५९॥

હે મુને ! કલ્પે કલ્પે વાસુદેવની ઇચ્છાથીજ બ્રહ્મારૂપ વૈરાજ થકી આ રીતે બહુ પ્રકારની સૃષ્ટિ થયાજ કરે છે. અર્થાત્ વૈરાજ પુરૂષ બ્રહ્માદ્વારા વિચિત્ર અનંત રાક્ષિત્રાણા જગત્સર્ગને કરે છે ॥૫૯॥

प्राकल्पे यादृशी संज्ञा वेदाः शास्त्राणि च क्रियाः ।

कल्पेऽन्ये तादृशाः सर्वे धर्माः स्युश्चाधिकारिणः ॥६०॥

પૂર્વે કલ્પમાં જેવી સંજ્ઞા હતી, જેવા વેદો હતા, જેવાં શાસ્ત્રો હતાં, જેવી ક્રિયાઓ હતી, જેવા ધર્મો હતા અને જેવા અધિકારીઓ હતા આ સર્વે સંજ્ઞાઆદિક બીજા કલ્પમાં પણ તેવાજ થાય છે. આ અર્થે “સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ચ પૃથિવીં પાન્વરિક્ષમયો સ્ત્રઃ” “તેષાં ચે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્સૃષ્ટ્યાં પ્રતિપેદિરે । તાન્યેષ પ્રતિપચન્તે સૃજ્યમાનાઃ પુનઃ પુનઃ ॥ હિંસા હિંસે મૃદુકૂરે ધર્માધર્માનૃતાનૃતે । તદ્ભાવિતાઃ પ્રપચન્તે તસ્માત્તત્સ્ય રોચતે ॥” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ વર્ણુઓ છે ॥૬૦॥

विष्णुर्यः कथितः सोऽपि वैराजपुरुषात्मकः ।

पोषयत्यखिलाँल्लોકान्मर्यादाः परिपालयन् ॥६१॥

આ રીતે વૈરાજના નાલિકમળથી ઉદ્ભવેલા બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કહીને, તેમના હૃદયકમળથી ઉદ્ભવેલા વિષ્ણુની પાત્રનક્રિયાને કહે છે-વૈરાજપુરૂષાત્મક જે વિષ્ણુ પ્રથમ કલા તે પણ ધર્મમર્યાદાને પરિપાત્રન કરતા યકા સમગ્ર લોકોનું પોષણ કરે છે ॥૬૧॥

મન્વાદિભિઃ પાલ્યમાનાઃ સેતવસ્ત્વસુરૈર્યદા ।

કામરૂપૈર્વિભિઘન્તે વાસુદેવસ્તદા સ્વયમ્ ।

બ્રહ્માદિભિઃ પ્રાર્થ્યમાનઃ પ્રાદુર્ભવતિ ભૂતલે ॥૬૨॥

મન્વાદિકોએ પરિપાલન કરાતી સનાતન ધર્મમર્યાદાઓને બ્યારે નર પશુ આદિક યથેષ્ટ રૂપ ધરનારા અસુરો ભેદી નાંખે છે ત્યારે તો બ્રહ્માદિકોએ પ્રાર્થના કરેલા સ્વયં વાસુદેવ ભગવાન પૃથ્વી ઉપર પ્રાદુર્ભવે છે ॥૬૨॥

અવતારા ભગવતો ભૂતા માવ્યાશ્ચ સન્તિ યે ।

કર્તુ ન શક્યતે તેષાં સહ્યાં સહ્યાવિશારદૈઃ ॥૬૩॥

ભગવાન વાસુદેવના જે અવતારો પૂર્વે થઈ ગયા છે અને ભવિષ્યમાં થશે અને આ વર્તમાનકાળે વર્તે છે તેમની ગણના કરવા માટે ગણનામાં કુશળ જનોએ પણ સમર્થ થવાતું નથી. અર્થાત્ અવતારો અનંત છે. આ અર્થે ભગવતમાં “જન્મકર્માભિધાનાનિ સન્તિ મેઙ્ગ ! સહસ્રશઃ । ન શક્યતે તુ સંહયાતુમનન્તત્ત્રાન્મયાપિ હિ” ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે ॥૬૩॥

સદ્ધર્મદેવસાધૂનાં ગુહ્યૈ તદ્દ્રોહિમૃત્યવે ।

શ્રેયસે સર્વભૂતાનામાવિર્ભવોઽસ્તિ સત્પતેઃ ॥૬૪॥

અવતારધારણતું પ્રયોજન કહે છે—સત્પતિ ભગવાનનો અહીં જે પ્રાદુર્ભાવ છે તે સદ્ધર્મ, દેવો અને સાધુજનોના રક્ષણમાટે તથા તેમના દ્રોહી જે આસુર જનો તેમના નાશમાટે તથા સર્વ ભૂતોના કલ્યાણ માટે થાય છે. લોકોપકાર સીવાય બીજું કારણ અવતારધારણમાં નથી ॥૬૪॥

સ વાસુદેવઃ પ્રકૃતૌ પુંસિ કાર્યેષુ ચૈતયોઃ ।

અન્વિતશ્ચ પૃથક્કાસ્તે સર્વાધીશઃ સ્વધામનિ ॥૬૫॥

સર્વાધીશ વાસુદેવ ભગવાન પ્રકૃતિ, પુરુષ અને તેનાં મહદાદિ કાર્યોમાં અન્વયપણે રહ્યા છે અને સ્વધામમાં પૃથક્ વ્યતિરેકપણે રહ્યા છે ॥૬૫॥

વ્યાપ્ય સ્વાંશૈરિમાલ્લોકાન્યથાગ્નિવરુણાદયઃ ।

સ્વસ્ત્યાસતે સ્વસ્વલોકે તથૈવ ભગવાન્મુને ! ॥૬૬॥

સર્ગાત્પ્રાક્સચ્ચિદાનન્દઃ શુદ્ધ એકશ્ચ નિર્ગુણઃ ।

યથાસીત્તાદગેવાસાવન્વિતોઽપ્યસ્તિ નિર્મલઃ ॥૬૭॥

આ બાબતને સદૃષ્ટાંત કહે છે-હે મુને ! જેમ અગ્નિ વરુણ આદિક, આ લોકો પ્રત્યે પોતાના અંશ જળાળા જળાદિકે કરીને વ્યાપીને પોતપોતાના લોકમાં યથામુખ વર્તે છે તેમ આ ભગવાન સર્વમાં વ્યાપીને સ્વધામમાં પૃથક્ વિરાજે છે. આ વાસુદેવ ભગવાન સૃષ્ટિ પહેલાં જેવા સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધ નિર્ગુણ એક હતા, સર્વમાં અન્વિત થયા છતાં પણ તેવાજ નિર્મળ છે ॥૬૬-૬૭॥

વાયુતેજોજલક્ષ્માસુ તત્તત્કાર્યેષુ સં યથા ।

અન્વીયાપ્યસ્તિ નિર્લેપં યથાપૂર્વં તથૈવ હિ ॥૬૮॥

વળી આ બાબતને સ્ફુટ દૃષ્ટાંતથી સમર્થન કરે છે-વાયુ તેજ જળ અને પૃથ્વીમાં તથા તેના તેના કાર્યોમાં જેમ આકાશ અન્વય પામીનેપણ યથાપૂર્વ નિર્લેપ છે તેમજ આ વાસુદેવ સર્વમાં અન્વય પામીનેપણ સદા નિર્લેપ છે ॥૬૮॥

સર્વોપાસ્યો નિયન્તા ચ વ્યાપકથૈવ કીર્તિતઃ ।

આત્યન્તિકે લયેઽથૈવ ભવત્યેવ યથા પુરા ॥૬૯॥

આ વાસુદેવ ભગવાન સર્વ કોઈએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય, સર્વના નિયંતા અને સર્વમાં વ્યાપક કલા છે. આ ભગવાન આત્યંતિક પ્રણયમાં સૃષ્ટિ થકી પહેલાં જેવા હતા તેવાને તેવાજ રહે છે. એમને કોઈ વિકાર અડતો નથી ॥૬૯॥

વૈરાજઃ પુરુષો યોઽત્ર પ્રોક્તોઽસાવીશ્વરાભિધઃ ।

જ્ઞેયઃ સ્વતન્ત્રઃ સર્વજ્ઞો વક્ત્રમાયથ નારદ ! ॥૭૦॥

હે નારદ ! ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં જે વૈરાજપુરુષ કલા તે ઈશ્વર નામથી કલા છે. તે આ પુરુષ પોતે સર્વજ્ઞ શ્રદ્ધાંતરી અંદર

રહેલા સર્વ ભૂતોને યથાકર્મ સર્જવામાં યુક્તિને બાળુનારા હોવાથી સર્વેના કલા છે. વળી ત્રિગુણાત્મક માયા પોતાના વશમાં વર્તનારી હોવાથી વશમાય માટેજ સ્વતંત્ર પણ કલા છે ॥૭૦॥

एतस्यैव स्वरूपाणि ब्रह्मविष्णुशिवास्त्रयः ।

रजआदिगुणोपेताः स्वगुणानुगुणक्रियाः ॥७१॥

૨જ આદિક ગુણોએ યુક્ત અને પોતાના ૨જ આદિક ગુણોને અનુસારે ઉત્પત્તિસ્થિતિસંહારરૂપ ક્રિયાઓ જેમની છે એવા બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ આ ત્રણ દેવો આ વૈરાજનાંજ સ્વરૂપો કહેવાયછે ॥૭૧॥

ब्रह्मणो ये समुत्पन्ना देवासुरनरादयः ।

ते जीवसंज्ञा ह्यल्पज्ञाः परतन्त्रा भवन्ति च ॥७२॥

બ્રહ્મા થકી ઉત્પન્ન થયેલા જે દેવ અસુર નર આદિક છે તે જીવસંજ્ઞાથી કહેવાય છે. તેઓ અલ્પજ્ઞ અને પરતંત્ર છે ॥૭૨॥

जीवानामीश्वराणां च तनवः क्षेत्रसंज्ञकाः ।

महदादितत्त्वमय्यः क्षेत्रज्ञाख्यास्तु तद्विदः ॥७३॥

જીવો અને ઇશ્વરોના જે દેહો છે તે 'ક્ષેત્ર' એવી સંજ્ઞાથી કહેવાય છે અને તે દેહો મહદાદિ ચોવીશ તત્ત્વોએ રચેલા છે. તે ક્ષેત્ર સંજ્ઞિત દેહોને જે બાણે તે 'ક્ષેત્રજ્ઞ' સંજ્ઞાથી કહેવાય છે ॥૭૩॥

क्षेत्राणां च क्षेत्रविदां प्रधानपुरुषस्य च ।

मायायाः कालशक्तेश्चाक्षरस्य च परात्मनः ।

पृथक्पृथग्लक्षणैर्यज्જ્ઞાનં તજ્ઞાનમુચ્યતે ॥૭૪॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

ज्ञानस्वरूपनिरूपणनामा चतुर्विंशोऽध्यायः ॥૨૪॥

ચોવીશ તત્ત્વાત્મક દેહરૂપ ક્ષેત્રો, જીવાત્મારૂપ ક્ષેત્રજ્ઞો, પ્રધાન, પુરુષ, મૂળમાયા, કાળશક્તિ, અક્ષર-અક્ષરધામ અને અક્ષર

નામના પુરુષો અને પરમાત્મા, આ ક્ષેત્રાદિ સર્વના સ્વરૂપનું પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણોએ કરીને જે જ્ઞાન (જાણવું) તે જ્ઞાન કહ્યું છે ॥૭૪॥  
 ઇતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે જ્ઞાન-  
 સ્વરૂપનિરૂપણનામા ચતુર્વિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૪॥

### શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

વૈરાગ્યસ્યાથ તે વન્મિ લક્ષણં મુનિસત્તમ ! ।

ક્ષયિષ્ણુવસ્તુષ્વરુચિઃ સર્વથેતિ તદીરિતમ્ ॥૧॥

અધ્યાય ૨૫ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે મુનિસત્તમ નારદ ! હવે તમને વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહ્યું છું તેને સાંભળો. જેનો ક્ષય પામવાનોજ સ્વભાવ છે એવા પદાર્થમાત્રમાં સર્વથા-કાર્ય વાણી મનથી જે અત્યંત અરૂચિ એજ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે ॥૧॥

આરમ્ભ માયાપુરુષાત્સર્વા હ્યાકૃતયસ્તુ યાઃ ।

કાલશક્ત્યા ભગવતો નાશ્યન્તે તાથ તદ્વશાઃ ॥૨॥

ક્ષયિષ્ણુપણું પ્રદર્શાવે છે—માયા પુરૂષને આરંભીને જે કોઈ આકૃતિઓ છે તે સર્વેને પણ ભગવાનની કાળશક્તિ નાશ કરીદે છે. માટેજ તે આકૃતિઓ કાળશક્તિનેજ વશ વર્તનારી છે. કાળને જે વશ વર્તનાર હોય તે ક્ષયિષ્ણુજ હોય ॥૨॥

પ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન શાબ્દેન ચ વિવેકિભિઃ ।

અસત્યતાઽઽકૃતીનાં ચ નિશ્ચિતા સત્યતાત્મનામ્ ॥૩॥

વિવેકી પુરુષોએ દેહ દૈહિક વસ્તુનો સાક્ષાત્ ક્ષય દેખાવા રૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તથા “ન્યાં ન્યા માયાજન્યપણું છે ત્યાં ત્યાં ક્ષયિષ્ણુપણું છે, કેમકે માયાજન્ય વસ્તુનું ક્ષયિષ્ણુપણું જોવામાં આવેછે” આવા અનુમાન પ્રમાણથી તથા “શ્રિયમ્પુ પ્રતીયતે આપસેજસિ રીયન્તે...મહાનશ્વરે રીયતેઽન્યથમક્ષરે રીયતેઽક્ષરં

૧ આ અધ્યાયમાં ચતુર્વિંશ પ્રકરના જ્ઞાનદ્વારા વૈરાગ્યનું રૂપ સ્વરૂપ અને લક્ષણોનું લક્ષણ કહ્યું છે



તમસિ લીયતે તમઃ પરે દેવે ષ્કીમવતિ” “જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ”  
 “અન્તવન્ત ઇમે દેહાઃ” ઇત્યાદિ જે પ્રાકૃત વસ્તુને ક્ષયિષ્યુપણુનો  
 બોધ કરનારી શ્રુતિસ્મૃતિઓ તે રૂપ શાસ્ત્ર પ્રમાણથી માયાજન્ય  
 આકારમાત્રની નશ્વરતા નિશ્ચિત કરી છે. અને ક્ષેત્રજ શબ્દવાચ્ય  
 આત્માઓની “નિત્યો નિત્યાનાં” “ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્” “ન  
 જાયતે મ્રિયતે યા કદાચિજ્ઞાયં મૃત્વા ભવિતા ઘા નં મૃયઃ । અજો નિત્યઃ  
 શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિ  
 પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રથી અવિનાશિતા (નિત્યતા) નિશ્ચિત કરી છે ॥૩॥

નિત્યેન પ્રલયેનૈવ કાલો નૈમિત્તિકેન ચ ।

પ્રાકૃતિકેન રૂપેણ ચરત્યાત્યન્તિકેન ચ ॥૪॥

ભગવાનની શક્તિરૂપ જે કાળ કહ્યો તે નિત્ય પ્રલય, નૈમિત્તિક  
 પ્રલય, પ્રાકૃતિક પ્રલય અને આત્યંતિક પ્રલય આ ચાર રૂપે કરીને  
 ચરે છે-એટલે પ્રકૃતિજન્ય સર્વ વસ્તુઓને ભક્ષણ કરે છે. પ્રાકૃત  
 યલ્લિચિત્ વસ્તુ કાળનું ભક્ષ્ય છે ॥૪॥

દેહિદેહા ઇમે નિત્યં લીયન્તે પરિણામિનઃ ।

ક્રમેણ દૃશ્યતે યત્ર બાલ્યતારુણ્યવાર્ધકમ્ ॥૫॥

ચાર પ્રલયો મધ્યે પ્રથમ નિત્યપ્રલયનું સ્વરૂપ ૧૪ શ્લોકથી  
 કહે છે-જે દેહોમાં બાળભાવ તરુણભાવ અને વૃદ્ધભાવ અનુક્રમે  
 સર્વકોઈના બેવામાં આવે છે, પરિણામી તે આ સર્વના શ્રવણનય-  
 નમાં ગોચર થતા દેહિઓના દેહો નિત્ય-ક્ષણે ક્ષણે ક્ષય પામે છે.  
 અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિને પરિણામ કહેવામાં આવે છે. જેનો પરિ-  
 ણામ થતો હોય તેનો ક્ષય ક્ષણે ક્ષણે યાયજ. માટેજ ગીતામાં  
 “અન્તવન્ત ઇમે દેહાઃ” એમ ભગવાને કહ્યું છે ॥૫॥

સૂક્ષ્મત્વાન્નેક્ષ્યતે તત્તુ ગતિર્દોષાર્ચિષો યથા ।

ફલવૃદ્ધિર્વાનુપદં જાયમાના દ્રુમે યથા ॥૬॥

ન્યારે દેહિઓના દેહો પ્રતિક્ષણ પરિણામી સ્વભાવવાળા છે,  
 તો તે પરિણામ આપણા બેવામાં કેમ આવતો નથી? તો તે

દેહોમાં પ્રતિક્ષણ થતા પરિણામો બહુ સૂક્ષ્મ હોવાથી કોઈની દૃષ્ટિમાં આવતા નથી. કેની પેઠે? તો જેમ દીપની જ્વાળા પ્રતિક્ષણ નથી નવી થાય છે અને જતી રહે છે પણ તેની ગતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણને એકજ દીપજ્વાળા જણાય છે તેમ. વળી જેમ વૃક્ષમાં ફળોની વૃદ્ધિ પ્રતિક્ષણ થયા કરે છે પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણા જોવામાં આવતી નથી તેમ. આ બે દૃષ્ટાંતથી 'દેહોમાં પરિણામો પ્રતિક્ષણ સૂક્ષ્મરીતે થતા બંધ છે પણ આપણા જોવામાં આવતા નથી' આ અર્થ સમજી લેવો ॥૬॥

तस्यां तस्यामवस्थायां दुःखं च महदीक्ष्यते ।

जाग्रदादिष्ववस्थासु दुःखं चैव पुनः पुनः ॥७॥

તે તે બાહ્યાદિ અવસ્થાઓમાં બહુ દુઃખ દેહિઓને ભોગવાતું દેખવામાં આવે છે. વળી જાગૃત આદિક અવસ્થાઓમાં પણ વારંવાર દુઃખજ ભોગવાતું દેખવામાં આવે છે. સર્વ અવસ્થામાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખજ દેખાય છે. તે પણ અદૃષ્ટ નહિ પણ બહુ મોટું દેખાય છે. આમાં પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણ છે ॥૭॥

दुःखमाध्यात्मिकं भूरि दृश्यते चाधिभौतिकम् ।

आधिदैविकमप्यत्र दुःखमेवास्ति देहिनाम् ॥८॥

લોકમાં દેહધારિઓને ત્રણેય પ્રકારનું દુઃખ દુરંત ભોગવતું પડે છે. ક્યાં તે ત્રિવિધ દુઃખો? તો એક આધ્યાત્મિક-આત્મશબ્દવાચ્ય મનમાં તથા દેહમાં થનારૂં શીતોષ્ણાદિજન્ય અને રોગાદિજન્ય. બીજું આધિભૌતિક-જૂતશબ્દવાચ્ય સત્ત વિગેરે યદ્રી આવેલું. ત્રીજું આધિદૈવિક-દેવોએ પ્રેરેલું અતિવૃદ્ધિ અનાવૃદ્ધિ વિદ્યુત્પાત આદિકથી આવેલું. આ ત્રણ પ્રકારનાં બહુ દુઃખો દેહિઓને ભોગવાતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એમાં સંશય નથી ॥૮॥

हा हा ममार मत्पुत्रो हा पत्नी म्रियते मम ।

तातं मेऽमक्षयद् व्याधो दष्टा सर्वेण मे वधूः ॥९॥

महासौधोऽग्निना दग्धो हा हा सोपस्करोऽद्य मे ।

स्वकुटुम्बं कथं पोक्ष्ये नावर्षत्पाकसासनः ॥१०॥

તેજ દુઃખને વિસ્તારથી દર્શાવે છે-સર્વ સ્થળે લોકો અતિખે-  
દથી હાય હાય પોકારીને રડતા જણાય છે. કેથી રીતે તો-કોઈ  
'હાય ! હાય ! મારો પ્રિયતમ પુત્ર મરી ગયો, હવે હું તેના વિના  
એકલો શું કરીશ' એમ અતિખેદથી રૂવે છે. વળી બીજો કોઈ 'હાય !  
હાય ! મારી પ્રિયતમા પત્ની મરી ગઈ, હવે હું એના વિના શી રીતે  
સંસારમાં રહી શકીશ' એમ ખેદાતિશયથી રૂદન કરે છે. વળી તેથી  
બીજો કોઈ 'હાય ! મારા બાપને વાઘ ખાઈ ગયો, હવે માફ પોપણુ  
કોણ કરશે' એમ અતિખેદપૂર્વક રડે છે. વળી તેથી અન્ય કોઈ  
'હાય ! હાય ! મારી પુત્રસત્રીને કાળો સર્પ કરડી ગયો, માટે મરીજ  
જશે' એમ શોકાતિશયપૂર્વક અતિશય રડે છે. વળી તેથી બીજો  
કોઈ 'હાય ! હાય ! મારો મહેલ (ઘર) ધન ધાન્ય વસ્ત્ર પાત્રાદિક  
ઉપરકરની સાથેજ હમણાંજ અગ્નિએ ભસ્મસ્થાત્ કરી દીધો, હવે  
હું ક્યાં રહીશ' એમ મહાવિલાપપૂર્વક રૂવે છે. વળી તે થકી  
બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! ઇન્દ્રદેવ વૃદ્ધિનેજ કરતો નથી, તો હું  
મારા વહાલા હુદુંબનું પોપણુ ક્યા ઉપાયથી કરીશ' એમ મહાલાપ  
પૂર્વક રૂદન કરે છે ॥૧૦॥

सस्यैः समृद्धं मत्क्षेत्रं हा हा दग्धं हिमाम्बिना ।

हियन्ते तस्करैर्गावः सर्वस्वं मम लुण्ठितम् ॥११॥

नृपेण दण्डितोऽत्यर्थं शत्रुणा हातिताडितः ।

किं करोमि च कं द्रूयां माता मे व्यभिचारिणी ॥१२॥

વળી તે થકી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! વિવિધ ધાન્યથી પરિ-  
પૂર્ણ માફ ખેતર અગ્નિમય પડેલા હિમે બાળી દીધું, હવે હું શી  
રીતે જીવન કરીશ' એમ બહુ વિલાપપૂર્વક રડે છે. વળી તે થકી  
બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! મારી ગાયોને હમણાંજ ચોર લોકો  
હરી ગયા, એટલુંજ નહિ પણ માફ સમગ્ર ધનપણુ લુંટી ગયા,  
હવે હું શાથી નિર્વાહ કરીશ' એમ અતિશય વિપ્રાદથી રૂવે છે.  
વળી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! રાજાએ મારો બહુજ દંડ કરી  
નાંખ્યો, હવે તે દંડ ક્યાંથી લાવીને ભરીશ' એમ અતિ ખેદથી

રૂવે છે. વળી તેયકી બીજે કોઈ 'હાય ! હાય ! શત્રુએ મને અત્યંત પીડા પમાડી,' એમ શત્રુકૃત પરાભવજન્ય લોકલાજને લીધે નીચું મુખ કરીને પોતાની અતિર્નિદા કરવાપૂર્વક રૂવે છે. વળી તેયકી બીજે કોઈ લોકર્નિદાથી ભય પામેલો 'હાય ! હાય ! મારી માતાજી બ્યભિચારિણી થઈ, તો હું શું કંઈ-કુવામાં પડું કે ઝેર ખાઉં કે બીજું શું કંઈ અને અન્યત્ર જઈને બીજા જનને શું કહું' એમ બહુ વિલાપપૂર્વક રૂદન કરે છે ॥૧૧-૧૨॥

વિપં પાસ્યામિ હા હાય મત્પત્નીં શત્રુરાકૃષ્ણત્ ।

હા સ્વસા મે હતા મ્લેચ્છૈર્હા હારિઃ પ્રાહ મર્મમિત્ ॥૧૩॥

મિયે જ્વરાતિવ્યથયા યમદૂતા હમે હહા ।

ઇત્યં રોહ્યમાણા હિ દૃશ્યન્તે સર્વતો જનાઃ ॥૧૪॥

વળી લોકલાજથી પરાભવ પામેલો બીજે કોઈ 'હાય ! હાય ! હું હમણાંજ વિષપાન કરીશ. શા માટે ? તો મારી પત્નીને મારો શત્રુ મને જોતાંજ પકડીને પલાયન કરી ગયો, માટે મને ધિક્કાર છે' એમ ખેદથી વિલાપ કરતો થકો રૂદન કરે છે. વળી તેયકી બીજે કોઈ 'હાય ! હાય ! મારી ઝહેનને યવનો હરી ગયા, માટે મને ધિક્કાર છે' એમ અતિશય શોકથી વિલાપ કરતો થકો રૂવે છે. વળી તેયકી બીજે કોઈ તો 'હાય ! હાય ! મને શત્રુએ મર્મ-ભેદક અસક્ષ વચન કહ્યું' એમ વારે વારે ખેદ કરતો થકો રૂવે છે. વળી તેયકી બીજે કોઈ 'હાય ! હાય ! હું તો જ્વરાદિ રોગોની બહુ પીડાથી મૃતપ્રાય થઈ ગયો છું' એમ રોગોથી પીડા પામીને બહુ બહુ રોદન કરે છે. વળી તેયકી બીજે કોઈ જન 'હાય ! હાય ! આ યમદૂતો મને યમાલયમાં લઈ જવા આવ્યા છે' એમ વારે વારે ખેદ કરતો થકો અત્યંત રૂવે છે. આ પ્રકારે નાનાવિધ દુઃખોએ કરીને અતિશય રૂદન કરતા જનો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. હે નારદ ! આ મેં કહ્યું તેમાં સંશયવેશ નથી એમ તમો જાણો ॥૧૩-૧૪॥

અવસ્થાનાં શરીરસ્ય જન્મમૃત્યુ પ્રતિક્ષણમ્ ।

કાલેન પ્રાપ્તવાદ્ધિઃ સં પ્રારબ્ધં દુઃસ્વમશ્યતે ॥૧૫॥

શરીરની બાહ્યાદિ અવસ્થાઓના જન્મમરણને કાળે કરીને ક્ષણે ક્ષણે પામ્યા કરતા જનો. પોતાના પ્રારબ્ધકર્મજન્ય દુઃખને ભોગવ્યાજ કરે છે. એનો પારજ આવતો નથી ॥૧૫॥

પ્રારબ્ધાન્તે મૃત્યુદુઃખં ભવત્યપ્રતિમં હિ તત્ ।

મૃત્વાપિ ચ મહદુઃખં પ્રાપ્યન્તે યમયાતનાઃ ॥૧૬॥

પ્રારબ્ધ કર્મભોગને અંતે જેને કોઈની ઉપમાજ નથી એવું પ્રસિદ્ધ મૃત્યુદુઃખ સર્વેને આવે છે. મરીને પણ કર્માનુસારે યમ-યાતના સંબંધી મહાદુઃખને જનો પામે છે ॥૧૬॥

તતો જરાયુજોદ્ગિજ્જલ્લેદજાળ્લજયોનિષુ ।

ભૂત્વા ભૂત્વા યથાકર્મ ત્રિયતે દુઃસ્વિતૈઃ પુનઃ ॥૧૭॥

તરકનાં મહા દુઃખ ભોગવ્યા પછી વળી જરાયુજ ઉદ્ભવજ સ્વેદજ અંડજ નામની ચાર યોનિઓમાં કર્માનુસારે જન્મીજન્મીને બહુ દુઃખી થએલા પ્રાણીઓ ફરીથી મૃત્યુને પામે છે ॥૧૭॥

નિત્યઃ પ્રલય એવં તે કીર્તિતઃ સૂક્ષ્મયા દશા ।

સ જ્ઞેયોઽથ મુને ! વચ્મિ લયં નૈમિત્તિકાભિધમ્ ॥૧૮॥

હે મુને ! સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જાણવા જેવો તે આ નિત્ય નામનો પ્રલય આ પ્રકારે તમને મેં કહી સંભળાવ્યો. હવે હું નૈમિત્તિક નામના પ્રલયને કહું છું તેને એકાગ્ર મનથી સાંભળો ॥૧૮॥

નિમિત્તીકૃત્ય રજનીં મવેદ્વિશ્વસૃજસ્તુ યઃ ।

નૈમિત્તિકઃ સ કથિતો લયો દૈનન્દિનશ્ચ સઃ ॥૧૯॥

વૈરાગ્યબ્રહ્માની સત્ત્વિને નિમિત્તશ્રુત કરીને જે પ્રલય થાય તેને નૈમિત્તિક નામથી કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્માને દિને દિને થનાર હોવાથી એનેજ દૈનંદિન નામથી પણ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે નૈમિત્તિક શબ્દનો અર્થ છે ॥૧૯॥

ચતુર્યુગાનાં સાહસં દિનં વિશ્વસૃજો મુને ! ।

નિશા ચ તાવતી તસ્ય તદ્વયં કલ્પ ઉચ્યતે ॥૨૦॥

હે મુને ! સભ્ય ત્રેતા દ્વાપર અને કલિ-આ ચાર યુગો એક  
હજાર વાર બીધ સારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય. રાત્રિપણુ તેટ-  
લીજ નાણુવી. એમ દિવસ રાત્રિ મળીને વૈરાજ બ્રહ્માનો એક  
કલ્પ કહેવાય છે ॥૨૦॥

एकैकस्मिन्दिने तस्य चतुर्दश चतुर्दश ।

भवन्ति मनवो ब्रह्मन् ! धर्मसेत्वभिरक्षकाः ॥૨૧॥

आद्यः स्वायम्भुवस्तत्र मनुः स्वारोचिपस्ततः ।

उत्तमस्तामसश्चाथ रैवतश्चाक्षुपस्ततः ॥૨૨॥

श्राद्धदेवश्च सावर्णिर्भौत्यो रौच्यस्ततः परम् ।

ब्रह्मसावर्णिनामा च रुद्रसावर्णिरेव च ॥૨૩॥

मेरुसावर्णिसंज्ञोऽथ दक्षसावर्णिरन्तिमः ।

चतुर्दशैते मनवः प्रोक्ता ब्रह्मैकवासरे ॥૨૪॥

હે બ્રહ્માન્ ! વૈરાજ બ્રહ્માના એક એક દિને ચૌદ ચૌદ મનુઓ  
ધર્મમર્યાદાના રક્ષકો થાય છે. તેને નામ સાથે ગણી બતાવે છે-તેમાં  
પ્રથમ સ્વાયંભુવ મનુ, પછી સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત,  
આક્ષુપ, શ્રાદ્ધદેવ, સાવર્ણિ, ભૌત્ય, રૌચ્ય, બ્રહ્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ,  
મેરુસાવર્ણિ અને દક્ષસાવર્ણિ આ ચૌદ મનુઓ વૈરાજ બ્રહ્માના  
એક દિવસમાં થનારા કલા છે ॥૨૧-૨૪॥

एकैकस्य मनोः कालो युगानां चैकसप्ततिः ।

दिव्यैर्द्वादशसाहसैर्युगकालश्च वत्सरैः ॥૨૫॥

ચાર યુગો હજોતર વાર બીધ એટલો કાળ એક એક મનુની  
પરમાયુષ ગણાય છે. આમાં તેથી ચોથો અધિક કાળ નાણુવો,  
કેમકે 'સ્વંસ્વં કાલં મનુર્મુદ્રે સાધિયાં દોઠસપત્તિ' એમ ભાગવતમાં કહ્યું

છે. આટલો કાળ એક એક મનુ રાજ્ય કરે છે. દેવમાપથી માપેલાં  
બાર હજાર વર્ષોએ કરીને ચાર યુગનો કાળ જાણવો. એટલે  
દેવતાનાં બાર હજાર વર્ષો જાય ત્યારે ચાર યુગ પુરા થાય ॥૨૫॥

चतुर्दशस्यैव मनोरन्तरेऽन्तमुपेयुषि ।

सायं सन्ध्या विश्वसृजो जायते मुनिसत्तम ! ॥२६॥

હે મુનિસત્તમ! ચૌદમાજ મનુના જીવિત કાળનો અંત  
આવતાં વૈરાજ બ્રહ્માની સાયંસંધ્યા થાય છે ॥૨૬॥

दिनावसाने वैराजः शक्तीराकर्षति स्थितेः ।

वैराजात्मा तदा रुद्रस्त्रिलोकीं हर्तुमीहते ॥२७॥

ત્યારે વૈરાજ પોતાના દિવસનો અંત આવતાં પાળનાદિ૩૫  
સ્થિતિ શક્તિને આકર્ષે છે ત્યારે વૈરાજાત્મા રુદ્ર ત્રિલોકીનો સંહાર  
કરવા ઇચ્છે છે ॥૨૭॥

आदौ भवत्यनावृष्टिरत्युग्रा शतवर्षिकी ।

तदाल्पसारसन्धानि क्षीयन्ते सर्वशो भुवि ॥२८॥

સંહારનો અનુક્રમ કહે છે—પ્રથમતો પૃથ્વી ઉપર સો વર્ષ મુધી  
અતિઉંચ અનાવૃષ્ટિ થાય છે. (વૃષ્ટિજ યતી નથી) ત્યારે સમગ્ર  
પ્રાણીઓ અદ્યપજળવાળા થઈને મૃત્યુને પામી જાય છે ॥૨૮॥

सांवर्तकस्य चार्कस्य रश्मयोऽत्युल्बणा रसम् ।

आपातालात्पिबन्त्याशु धरण्याः सर्वमेव हि ॥२९॥

પ્રજાપકાલીન સૂર્યના અતિતીક્ષ્ણ કિરણો પાતાળતળને આરં-  
ભીને સમગ્ર પૃથ્વીના તમામ રસને એકદમ પાન કરી જાય છે ॥૨૯॥

सारसं चैव नादेयं सामुद्रं चाम्बु सर्वशः ।

शोषयित्वाखिलान् लोकान्सोऽर्को नयति संक्षयम् ३०

તે પ્રજાપકાળનો સૂર્ય સરોવરસંબન્ધિ નદીસંબન્ધિ અને સમુદ્ર-  
સંબન્ધિ સમગ્ર જળને શુકવી નાંખીને પાતાળને આરંભીને સ્વર્ગ  
પર્યંતના સમગ્ર લોકોનો નાશ કરી નાખે છે ॥૩૦॥

તતો ભવતિ નિઃસ્વેદા નટસ્થાવરજઙ્ગમા ।

કૂર્મપૃષ્ઠોપમા ભૂમિઃ શુષ્કા સઙ્કુચિતા મૃશમ્ ॥૩૧॥

એમ ત્રિલોકીનો નાશ થતાં જેમાંથી રસનો નાશ થયો છે, જેમાંથી સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓ નાશ થઈ ગયા છે, માટેજ જેને કાચબાના પૃષ્ઠભાગની ઉપમા અપાય છે (તેના જેવી થઈ ગયેલી) એવી પૃથ્વી અત્યંત શુષ્ક અને અતિસંકોચને પામી જાય છે ॥૩૧॥

કાલાગ્નિરુદ્રઃ શેષસ્ય મુખાદુત્પદ્યતે તતઃ ।

અધોલોકાન્તસ્ય ભૂમિં ભુવઃ સ્વથ દહત્યસૌ ॥૩૨॥

ત્યારપછી ભયંકર કાળાગ્નિ, શેષના મુખ થકી નીકળે છે. આ અગ્નિ સાત નીચેના લોકોને, ભૂમિને, ભુવલોકને અને સ્વર્ગલોકને બાળી દે છે ॥૩૨॥

નિર્દગ્ધલોકદશકો જ્વાલાવર્તમયઙ્કરઃ ।

ઉદ્ઘાસિતમહર્લોકઃ કાલાગ્નિઃ પરિવર્તતે ॥૩૩॥

દશ લોકને ભસ્મરૂપ કરનારો, વારંવાર નીકળતી જ્વાળાઓએ કરીને સર્વેને ત્રાસ ઉપજાવનારો અને બળતા સ્વર્ગલોકની વાયુપ્રેરિત લીર્ધ જ્વાળાના તાપે કરીને મહર્લોકને ઋષ્યાદિવર્ણિત ઉજ્જડ બાકી કરી દેનારો કાળાગ્નિ, વાયુના પ્રેરણથી યોગરદમ પ્રસરી જાય છે ॥૩૩॥

ગતાધિકારાસ્ત્રિદશા ભુવઃસ્વર્ગનિવાસિનઃ ।

મહર્લોકાઙ્ગનં યાન્તિ વહ્નિજ્વાલામૃશાર્દિતાઃ ॥૩૪॥

જેમનું અધિકારપદ નષ્ટ થયું છે એવા અંતરિક્ષ લોકવાસી અને સ્વર્ગલોકવાસી દેવતાઓ અગ્નિની જ્વાળાઓએ કરીને અત્યંત દાહપીડને પામવાથી દગ્ધપ્રાય મહર્લોક થકી ઉપજા જનલોકમાં જતા રહે છે ॥૩૪॥

નિવૃત્તિધર્મા ક્રપયઃ પ્રાપ્તાઃ સિદ્ધદશાં તુ યે ।

ભૂતલાત્તેષાપિ તર્ક્ષેવ ઋપિલોકં પ્રયાન્તિ ચ ॥૩૫॥



ન્યારે આ રીતે ત્રિલોકીનો ક્ષય થવાનો થાય છે ત્યારેજ અષ્ટાંગયોગની સિદ્ધિથી સિદ્ધદશાને પામેલા નિવૃત્તિધર્મા જે ઋષિઓ હતા તેપણુ ભૂતળથકી ઋષિઓના સ્થાનભૂત મહાલોકમાં કે જનલોકમાં જતા રહે છે ॥૩૫॥

ઉત્તિષ્ઠન્તિ તતો ધોરા જ્યોત્તિ સાંવર્તકા ઘનાઃ ।

મહાગજકુલપ્રખ્યાસ્તહિત્વન્તોઽતિનાદિનઃ ॥૩૬॥

ત્યારપછી અતિભયકર, મહાગજોનાં ટોળાંની પેઠે ભેગા થઇને વિચરતા, વિજળિઓએ વ્યાપ્ત અને અતિશય ગર્જનાને કરતા એવા પ્રલયકાલીન મેઘગણો આકાશમાં ઉદ્ભવે છે ॥૩૬॥

ધૂમ્રવર્ણાઃ પીતવર્ણાઃ કેચિત્કુમુદસન્નિભાઃ ।

લાક્ષારસનિભાઃ કેચિચ્છાપપત્રનિભાસ્તથા ॥૩૭॥

કેવા તે મેઘો? તો કેટલાક ધૂમ્ર (કાળાસત્તા મિશ્રિત) વર્ણુવાળા, તો કેટલાક પીળા વર્ણુવાળા, તો કેટલાક શ્વેતકમળ જેવા વર્ણુવાળા, તો કેટલાક અળતાના જેવા રક્ત વર્ણુવાળા, તો કેટલાક આપ-પક્ષીની પાંખો જેવા નીલ વર્ણુવાળા હોય છે રત્નશાસ્ત્રમાં તો 'નીલીરસનિભા કેચિચ્છમ્મુકુળનિભા પરે' ઇત્યાદિ વચનથી મેઘો અગીઆર પ્રકારના વર્ણુવાળા વર્ણુવ્યા છે ॥૩૭॥

શમયિત્વા મહાવહ્નિં શતં વર્ષાણ્યહર્નિશમ્ ।

વર્ષમાણાઃ સ્થૂલધારાઃ સ્તનન્તસ્તે ઘનાઘનાઃ ॥

બ્રહ્માણ્ડસ્યાન્તરાલં ચ પૂરયન્તિ ધ્રુવાવધિ ॥૩૮॥

તે આ મેઘગણો શતવર્ષપર્યંત રાત્રિદિવસ ગર્જનાની સાથેજ સ્થૂળ ધારાથી જળને વર્ષાવાવડે પ્રલયાગ્નિને શમાવી દઇને બ્રહ્માંડના અવકાશને ધ્રુવપર્યંત પૂરણુ કરી દે છે ॥૩૮॥

एकार्णवजले तस्मिन्पैराजपुरुषः स त् ।

अनिरुद्धात्मकः शेते नागेन्द्रशयने प्रभुः ॥૩૯॥

ધ્રુવસુધી ભરી દીધેલા એકાદર્શન જળમાં (સાત સમુદ્રોના એક  
થઈ ગએલા જળમાં) સમર્થ અનિરૂદ્ધસ્વરૂપ જગત્સૃષ્ટિ વૈરાજ-  
પુરૂષ તો શેષનાગરૂપ શય્યામાં શયન કરે છે ॥૩૯॥

તદા દેવાશ્ચ ઋપયો રજઃસત્ત્વતમોવશાઃ ।

યે તે સહ ચિરિશ્વેન સ્વકીયગુણકર્પિતાઃ ॥

પ્રવિશ્ય તસ્ય જઠરે શેરતે દીર્ઘનિદ્રયા ॥૪૦॥

ત્યારે શેષાસનમાં શયન કરેછે ત્યારે રજ સત્ત્વ તમ ગુણને  
વશ વર્તનારા જે દેવો તથા ઋષિઓ હતા તેઓ બ્રહ્માની સાથે  
પોતાના રજ આદિક ગુણોએ આકર્ષણ કરવાથી વૈરાજના ઉદર-  
માં પ્રવેશ કરીને દીર્ઘ નિદ્રાથી શયન કરી જાય છે ॥૪૦॥

યે તુ બ્રહ્માત્મૈક્યભાવા વશીકૃતગુણવ્રયાઃ ।

નિવૃત્તેનૈવ ધર્મેણ વાસુદેવમુપાસતે ॥૪૧॥

મહરાવિપુ લોકેષુ તે ચતુર્પુ કૃતાલયાઃ ।

તં વૈરાજં સંસ્તુવન્તો નિવસન્તિ યથાસુત્રમ્ ॥૪૨॥

જે પુરૂષોત્તો માધિક ત્રણ ગુણોને વશ કરવાથી અક્ષરબ્રહ્મ-  
સાથે આત્માના એક્યભાવને પામીને નિવૃત્ત ધર્મથીજ વાસુદેવની  
ઉપાસના કરનારા છે તે એતદ્વીષાદિધામવાસી મુક્તો મહાલોક  
જનલોક તપલોક સત્યલોક આ ચાર લોકોમાં યથારથિ નિવાસ  
કરીને, શેષરાયી વૈરાજપુરૂષ કે જે વાસુદેવનો મુખ્ય અવતાર  
કહેવાય છે તેમની સ્તુતિ કરતા થકા મુખેથી રહે છે ॥૪૧-૪૨॥

નારાયણઃ સ ભગવાન્સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ।

ચિન્તયન્વાસુદેવાર્ણ્યં શેતે વૈ યોગનિદ્રયા ॥૪૩॥

તે અનિરૂદ્ધાત્મક ભગવાન વૈરાજ નારાયણ, પરમાત્માના વાસુ-  
દેવ નામના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતા થકા યોગનિદ્રાને સ્વીકારીનેજ  
નાગેન્દ્ર શય્યામાં ગૂંઈ રહે છે ॥૪૩॥

નિશાન્તે બ્રહ્મણા સાકં સર્વે તે તસ્ય જાઠરાઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે યથાપૂર્વં યથાકર્માધિકારિણઃ ॥૪૪॥

વળી વૈરાજના ઉદરમાં રહેલા તેને અધિકારી સર્વ દેવાદિકો બ્રહ્મા સ્વાયે વૈરાજની રાત્રિનો અંત આવતાં (પ્રાતઃકાળ થતાં) પોતપોતાના કર્મને અનુસારે પૂર્વ કલ્પની પેઠેજ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ વૈરાજના નાભિકમળ થકી થએલા બ્રહ્મા તેમની રાત્રિનો અંત આવતાં તેમના થકી સ્વયં ઉત્પન્ન થઈને સર્વને યથાકર્મ યથાપૂર્વ સર્જે છે. 'સૂર્યાષ્ટમસૌ ઘાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્' એવી શ્રુતિ છે ॥૪૪॥

एवं नैमित्तिको नाम त्रिलोकीक्षयलक्षणः ।

प्रलयः कथितस्तुभ्यं प्राकृतं कीर्तयाम्यथ ॥૪૫॥

હે મુને! આ રીતે ત્રિલોકનો નાશ એજ લક્ષણુ-સ્વરૂપ જેતું છે એવો નૈમિત્તિક નામનો પ્રલય તમને કહી સંભળાવ્યો. હવે પ્રાકૃત પ્રલયને કહી સંભળાવું છું ॥૪૫॥

य एष कल्पः कथितस्तादृशानां शतत्रयम् ।

पष्ठ्यधिकं च यः कालो वैधसः स तु वत्सरः ॥૪૬॥

पञ्चाशता तैः परार्धો ब्रह्मायुस्तद्वयं मतम् ।

પરાલ્યકાલે સમ્પૂર્ણે મહાન્મવતિ સહસ્રયઃ ॥૪૭॥

જે આ વૈરાજનો દિનરાત્રિરૂપ કલ્પ કહ્યો તેવા ૩૬૦ કલ્પો જાય ત્યારે વૈરાજનો એક સંવત્સર કાળ થાય છે. તેવાં પચાસ સંવત્સરો જાય ત્યારે વૈરાજનો પરાર્ધ (અર્ધ આયુષ) કહેવાય. તેવાં બે પરાર્ધ વૈરાજ બ્રહ્માની આયુષ (જીવિત કાળ) માનેલી છે. જ્યારે બ્રહ્માનો શતવર્ષાત્મક આયુઃકાળ સંપૂર્ણ થાય ત્યારે મોટો સંક્ષય (પ્રલય) થાય છે ॥૪૬-૪૭॥

સંહારરુદ્રરૂપેણ સંહત્ય સ્વં વિરાઢ્વપુઃ ।

સ્વપરં નિર્ગુણં રૂપં વૈરાજો યાતુમિચ્છતિ ॥૪૮॥

તદા ભવત્યનાવૃદ્ધિઃ પુર્વવચ્છતવાર્ષિકી ।

સાઙ્કર્ષણશ્ચ કાલાગ્નિર્દહત્યળ્ડમશેષતઃ ॥૪૯॥

ક્ષયપ્રકારને કહે છે - જ્યારે વૈરાજપુરૂષ, સંહારમાં હેતુબદ્ધ રૂદ્રરૂપથી પોતાના વિરાટ શરીરનો સંહાર કરીને, પોતાથી પર એવા વાસુદેવ નામના નિર્ગુણ સ્વરૂપને પામવા ઇચ્છે છે ત્યારે નૈમિત્તિક પ્રક્ષયમાંજ જેમ એમ શતવર્ષપર્યંત અનાવૃદ્ધિ થાય છે અને સંકર્ષણના મુખ થકી નીકળેલો પ્રક્ષયાગ્નિ, સમગ્ર ચૌદ ભુવનાત્મક અંડને બાળી દે છે ॥૪૮-૪૯॥

સાંવર્તકાસ્તતો મેઘા વર્ષન્ત્યતિમયાનકાઃ ।

શતં વર્ષાણિ ધારાભિર્મુસલાકૃતિભિર્મુને ! ॥૫૦॥

હે મુને ! સમગ્ર અંડ બાળી ગયા પછી અતિભયાનક પ્રક્ષય-કાલીન મહા મેઘો મુસળ જેવી બાડી ધારાઓવડે શતવર્ષપર્યંત જળને વર્ષે છે ॥૫૦॥

મહદાદેવિકારસ્ય વિશેયાન્તસ્ય સહાયઃ ।

સર્વસ્યાપિ ભવત્યેવ વાસુદેવેચ્છયા તતઃ ॥૫૧॥

ત્યાર પછી વાસુદેવ ભગવાનની ઇચ્છાથી મહત્તત્વ આદિ જેમાં છે અને પૃથ્વી અંતે જેમાં છે એવું તમામ પ્રધાનપુરૂષનું કાર્ય નિશ્ચે નાશજ પામી જાય છે ॥૫૧॥

આપો ગ્રસન્તિ વૈ પૂર્વં ભૂમેર્ગન્ધાત્મકં ગુણમ્ ।

આત્તગન્ધા તતો ભૂમિઃ પ્રલયત્વાય કલ્પતે ॥૫૨॥

ગ્રસતેઽમ્યુગુણં તેજો રસં તલ્લીયતે તતઃ ।

રૂપં તેજોગુણં વાયુર્ગ્રસતે લીયતેઽથ તત્ ॥૫૩॥

વાયોરપિ ગુણં સ્પર્શમાકાશો ગ્રસતે તતઃ ।

પ્રશામ્યતિ તદા વાયુઃ સં તુ તિષ્ઠત્યનાવૃતમ્ ॥૫૪॥

તેને અનુક્રમથી કહે છે-પ્રથમ જળ, પૃથ્વીના ગંધરૂપ ગુણને ગળીલે છે, કેમકે જળ થકી ગંધની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી જળે ગળી લીધો છે ગંધ જેનો એવી પૃથ્વી પ્રત્યક્ષમાટે પ્રકલ્પાય છે, કેમકે ગંધ થકી તેલીની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી તેજ, જળનો જે ગુણ રસ તેને ગળી જાય છે, કેમકે તેજ થકી રસની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તેપછી તે જળ લય પામી જાય છે એટલે તેજપણે પરિણમે છે, કેમકે રસ થકી જળની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યારપછી વાયુ, તેજનો ગુણ જે રૂપ તેને ગળીલે છે, કેમકે વાયુ થકી રૂપની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી તે તેજ લય પામી જાય છે, એટલે વાયુરૂપે પરિણામ પામી જાય છે, કેમકે રૂપ થકી તેજની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી આકાશ, વાયુના ગુણભૂત સ્પર્શને ગળીલે છે, કેમકે આકાશ થકી સ્પર્શની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તદનંતર વાયુ, પ્રશમી જાય છે, એટલે આકાશરૂપે પરિણમે છે, કેમકે સ્પર્શ થકી વાયુની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આવા પ્રત્યક્ષમયે આકાશતો પૃથિવ્યાદિ ચાર ભૂતોમાં વ્યાપ્તિ નહિ હોવાથી આવરણુશૂન્યજ રહે છે ॥૫૨-૫૪॥

भूतादिस्तद्गुणं शब्दं ग्रसते लीयते च रसम् ।

इन्द्रियाणि विलीयन्ते तैजसाहङ्कृतौ ततः ॥५५॥

अहङ्कारे विलीयन्ते सात्त्विके देवता मनः ।

यद्यद्यस्मात्સમુત્પન્નં તત્તત્તસિન્ હિ લીયતે ॥૫૬॥

ત્યાર પછી તામસાહંકાર, આકાશના ગુણભૂત શબ્દને ગળીલે છે, કેમકે તામસ અહંકાર થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી આકાશ લય પામી જાય છે, એટલે શબ્દની સાથે અહંકારમાં લય પામે છે, કેમકે શબ્દ થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ આ' સર્વે રાજસ અહંકારમાં લય પામી જાય છે. એટલે રાજસ અહંકારરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેનાથકી ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થઈ હતી.

ત્યાર પછી ઇન્દ્રિયોના દેવો અને મન સાત્ત્વિક અહંકારમાં લીન થાય છે, એટલે સાત્ત્વિક અહંકારરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેના થકી ઇન્દ્રિય દેવો અને મનની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ પ્રકારે જે જે કાર્ય જે કારણ થકી ઉત્પન્ન થયું હતું તે તે કાર્ય તે કારણમાં લીન થાય છે. એટલે તે તે રૂપે પરિણામ પામે છે ॥૫૫-૫૬॥

अहङ्कारो महत्तत्त्वे त्रिविधोऽपि प्रलीयते ।

तत् प्रधाने च तत्पुंसि स मूलप्रकृतौ ततः ॥५७॥

एष प्राकृतिको नाम प्रलयः परिगीयते ।

तिरोभवन्ति जीवेशा यत्राव्यक्ते हरीच्छया ॥५८॥

ત્યારપછી ત્રણેય પ્રકારનો અહંકાર, મહત્તત્ત્વમાં પ્રલીન થાય છે—મહત્તત્ત્વરૂપે પરિણમે છે, કારણકે તેના થકી ત્રિવિધ અહંકારની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે મહત્તત્ત્વ, પ્રધાનમાં પ્રલીન થાય છે—પ્રધાનરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે પ્રધાન થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યારપછી તે પ્રધાન, પુરુષમાં લીન થાય છે. ત્યારપછી પ્રધાનાધિપતિ પુરુષ, મૂળ પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, કારણકે મૂળભાષા થકી પ્રધાનપુરુષની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ પ્રાકૃતિક નામનો પ્રલય કહ્યો છે. જેમાં વાસુદેવની ઇચ્છાથી ક્ષેત્રજ્ઞશબ્દવાચ્ય શ્રી તથા ઇશ્વરો, અવ્યક્ત શબ્દવાચ્ય મૂળપ્રકૃતિમાં તિરોહિત થઈ જાય છે ॥૫૭-૫૮॥

यदा च मायापुरुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि ।

तदिच्छया तिरो यान्ति स त्वेको वर्तते प्रभुः ॥

तदा स प्रलयो ज्ञेयो नારदात्यन्तिकाभिधः ॥५९॥

હવે આત્યંતિક પ્રલયને કહે છે—હે નારદ ! જ્યારે મૂળપ્રકૃતિ, તદધિષ્ઠાતા પુરુષ અને કાળ અતિશયિત અક્ષર તેજમાં વાસુદેવની ઇચ્છાથી તિરોહિત થઈ જાય છે અને તે એક પુરુષોત્તમ પ્રભુ મુક્તવૃન્દોએ સેવ્યા થકા અક્ષરધામમાં વર્તે છે ત્યારે આત્યંતિક નામનો તે પ્રલય જાણવો ॥૫૯॥

इत्थं प्रभोः कालशक्त्या लयैरेतैश्चतुर्विधैः ।

असद्बुद्ध्वाखिलं तत्रारुचिर्वैराग्यमुच्यते ॥६०॥

આ પ્રકારે પ્રભુ વાસુદેવની કાળશક્તિથી થતા આ ચાર પ્રકારના પ્રલયોએ કરીને પ્રકૃતિ પુરૂષથી ઉત્પન્ન થએલા સમગ્ર જગતને નાશવંત બાળીને, તેમાં જે અત્યંત અરુચિ તે વૈરાગ્ય કહ્યો છે ॥૬૦॥

वासुदेवेतरान्देवान् कालमायावशीकृतान् ।

विदित्वा तेषु च प्रीतिं हित्वा तस्यैव नित्यदा ।

गाढस्नेहेन या सेवा सा भक्तिरिति गीयते ॥६१॥

આ રીતે વૈરાગ્યના સ્વરૂપને વિસ્તારથી નિરૂપીને, હવે ભક્તિના સ્વરૂપને નિરૂપેછે—વાસુદેવ ભગવાન થકી બીજા જે દેવો છે તે કાળમાયાએ વશ કરી લીધા છે એમ સમજીને અને તે દેવો-માંથી પ્રીતિને તોડીને તે એક શ્રીવાસુદેવની જ નિરંતર ગાઢ સ્નેહથી જે સેવા કરવી એજ ભક્તિ કહેલી છે ॥૬૧॥

श्रवणं कीर्तनं तस्य स्मृतिश्चरणसेवनम् ।

पूजा प्रणामो दास्यं च सख्यं चात्मनिवेदनम् ॥६२॥

इत्येतैर्नवभिर्भावैर्यः सेवेत तमादरात् ॥

अनन्यया धिपणया स हि भक्त इतीर्यते ॥६३॥

હવે ભક્તનું લક્ષણ કહે છે—ભગવાનના ગુણ લીલા આદિકનું શ્રવણ, તેમના પદ્યાદિકનું કીર્તન, તેમની મૂર્તિ ચરિત્ર આદિકનું સ્મરણ, તેમના ચરણનું સેવન, તેમની જે પ્રકારની પૂજા, તેમને પ્રણામ, તેમનું દાસપણું, તેમનો વિશ્વાસ, તેમને દેહ ધન્દ્રિયો સાથે આત્માનું અર્પણ, આ શ્રવણાદિ નવ પ્રકારોએ કરીને જે એકાંતિક બુદ્ધિથી આદરપૂર્વક ભગવાનને સજે તેજ ભક્ત કહ્યો છે ॥૬૨-૬૩॥

त्रिभिः स्वधर्मप्रमुखैर्युक्ता भक्तिरियं मुने ! ।

धर्म एकान्तिक इति प्रोक्तो भागवतश्च सः ॥६४॥

હવે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ કહે છે-હે મુને ! સ્વધર્મ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ ત્રણ અંગોએ યુક્ત એવી જે આ શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ તેજ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો છે. એનેજ ભાગવત ધર્મ કહે છે ॥૬૪॥

સાક્ષાદ્ભગવતઃ સજ્ઞાત્તદ્ભક્તાનાં ચ વેદશામ્ ।

ધર્મો હેકાન્તિકઃ પુમ્ભિઃ પ્રાપ્યતે નાન્યથા કચિત્ ॥૬૫॥

હવે એકાંતિક ધર્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયને કહે છે-સાક્ષાત્ ભગવાનના સંબન્ધથી અથવા તેમના પૂર્વશ્લોકમાં કહેલાં લક્ષણોએ યુક્ત એવા ભક્તોના સંબન્ધથી પુરુષોને એકાંતિક ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ થકી બીજા કોઈપણ ઉપાયથી ક્યારેયપણુ પ્રાપ્તિ થતી નથી ॥૬૫॥

નૈતાદ્યં પરં કિંચિત્સાધનં હિ મુમુક્ષતામ્ ।

નિઃશ્રેયસકરં પુંસાં સર્વાભદ્રવિનાશનમ્ ॥૬૬॥

સંસાર થકી મોક્ષની આકાંક્ષાવાળા પુરુષોને આત્યંતિક મોક્ષને કરનાર અને સર્વ અભંગળને નાશ કરનાર એકાંત ધર્મ જેવું બીજું કોઈપણ સાધન સુકર છે જ નહિ. એવો નિશ્ચય છે ॥૬૬॥

एकान्तधर्मसिद्ध्यर्थं क्रियायोगपरो भवेत् ।

पुमान् साद्येन नैष्કर्म्यं कर्मणां मुनिसत्तम ! ॥૬૭॥

હે મુનિસત્તમ ! મુમુક્ષુ પુરુષે તે આ એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિ માટે ક્રિયાયોગ પરાયણ થવું. જે ક્રિયયોગથી સંસારહેતુ ત્રિવિધ કર્મોનું નૈષ્કર્મ્ય જે નિર્બંધકપણે મોક્ષકળને આપવાપણું તે થાય છે ॥૬૭॥

एतन्मया वेदपुराणगुह्यं तत्त्वं परं प्रोक्तमघौषनाशम् ।

एकाग्रया शुद्धधियावधार्य सच्छ्रद्धया चेतसि ते महर्षे ! ૬૮



હે મહર્ષે ! મેં વેદોમાં અને પુરાણોમાં અદૃશ્યપણે રહેલું, પાપ-  
પુંજને નાશ કરનાર આ સર્વોત્કૃષ્ટ એકાંત ધર્મનું સ્વરૂપ તમને  
કહી સંભળાવ્યું. તે આ તત્ત્વ તમારે એકાગ્ર શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને  
વિશ્વાસપૂર્વક ત્વરાપૂર્વક શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાથી અંતઃકરણમાં અવશ્યપણે  
અવધારવું ॥૬૮॥

ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ પાવનં ન વાસુદેવા-  
ત્પરમસ્તિ મજ્જલમ્ । ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ  
દૈવતં ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ વાંચિતમ્ ॥૬૯॥

હે નારદ ! શ્રીવાસુદેવચક્રી પર (બીજી) પાવન કોઈ નથી.  
વાસુદેવચક્રી પર મંગળ કોઈ નથી. વાસુદેવચક્રી પર દૈવત કોઈ  
નથી. વાસુદેવચક્રી પર વાંચિત-સ્વેષ્ટ ગ્રાંથ કોઈ નથી. એક  
વાસુદેવ ભગવાનજી પરમ પાવન, પરમ મંગળ, પરમ દૈવત  
અને પરમ વાંચિત છે ॥૬૯॥

યન્નામધેયં સકુદપ્યબુદ્ધ્યા દેહાવસાનેऽપિ  
ગૃણાતિ યોઽત્ર । સ પુષ્કસોઽપ્યાશુ ભવપ્ર-  
વાહાદ્વિમુચ્યતે તં ભજ વાસુદેવમ્ ॥૭૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये  
वैराग्यभक्तिनिरूपणनामा पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

આ લોકમાં જે જન જો વાસુદેવ ભગવાનના મંગળ નામને એક  
વારપણે અજાણથી દેહના અંત સમયે પણ ઉચ્ચારણ કરે છે તે  
જન ભલે ચણ હોય તો પણ તત્કાળ સંસૃતિબંધનચક્રી મુક્ત થઈ  
જાય છે. તે આ વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ પરમાત્માને તમો ભજો ॥૭૦॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वैराग्य-  
भक्तिनिर्मुक्तनामा पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

સ્કન્દ ઉવાચ—

एकान्तधर्मविष्टितिं श्रुत्वा भगवतोदिताम् ।  
प्रहृष्टमानसो भूयस्तं पप्रच्छ स नारदः ॥१॥

અધ્યાય ૨૬ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવણિ મુને ! ભગવાન શ્રીનારાયણે વિસ્તારથી કહેલા એકાંતિક ધર્મનું સ્વરૂપ સાંભળીને, મનમાં બહુ હર્ષ પામેલા નારદજીએ ફરીને તેમને પુછ્યું ॥૧॥

नारद उवाच—

धर्म एकान्तिकः स्वामिंस्त्वया सम्यगुदीरितः ।  
तमाश्रुत्य महान्हर्षो जातोऽस्ति मम मानसे ॥२॥

નારદજી પુછે છે—હે સ્વામિન ! આપે એકાંતિક ધર્મ રૂડીરીતે કહ્યો. તેને સાંભળીને મારા મનમાં મહાન આનંદ થયો છે ॥૨॥

सिद्धये तस्य भवता क्रियायोगो य उच्यते ।  
तमहं वोढुमिच्छामि भगवंस्तव सम्मतम् ॥३॥

હે ભગવન ! એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિ માટે આપે જે ક્રિયાયોગ કરવાનો કહ્યો તેને હું સ્વરૂપથી જાણવા ઇચ્છું છું, તો તે આપે માન્ય કરેલો તે ક્રિયાયોગ મને કહેવાને યોગ્ય છો ॥૩॥

श्रीनारायण उवाच—

पूजाविधिः क्रियायोगो वासुदेवस्य कीर्त्यते ।  
स तु वेदेषु तत्रेषु बहुधैवास्ति वर्णितः ॥४॥

૧ આર અ-યાયોવડે વાસુદેવનો પૂજાવિધિ કહેવા ઇચ્છતા શ્રીનારાયણે આ અધ્યાયમાં પૂજાના અધિકારી, પૂજામૂર્તિઓનું વિધાન વિગેરે બાબતો સ્પષ્ટ વર્ણવી છે.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે નારદ ! વાસુદેવ ભગવાનની પૂજનો  
જે વિધિ તેનેજ ક્રિયાયોગ કહેવામાં આવે છે. તેતો વેદોમાં તથા  
પંચરાત્રાદિ શાસ્ત્રોમાં બહુજ પ્રકારે વર્ણન કર્યો છે. એના પ્રકારો  
બહુ છે ॥૪॥

भक्तानां रुचिर्वैचित्र्यात्तथा बहुविधत्वतः ।

वासुदेवस्य मूर्तीनां बहुधा सोऽस्ति विस्तृतः ॥૫॥

બહુ પ્રકારો થવામાં કારણ એવું છે કે એકતો ભક્તોની રુચિઓ  
ભિન્ન ભિન્ન છે અને બીજી વાસુદેવની મૂર્તિઓ બહુ પ્રકારની છે.  
આ બે કારણથી તે ક્રિયાયોગ અનેક પ્રકારનો અને બહુ વિસ્તાર-  
વાળો થવા પામ્યો છે ॥૫॥

साकल्येनोच्यमानस्य पारो नायाति तस्य वै ।

अतः सङ्क्षेपतस्तुभ्यं वच्मि भक्तिविवर्धनम् ॥૬॥

તે પૂજાવિધિ બધોય કહેવા માંડીએ તો તેનો પાર આવે તેમ  
નથી, કેમ કે બહુ વિસ્તારવાળો છે. માટે ભગવાનમાં ભક્તિની  
વૃદ્ધિ કરે એવો જે ક્રિયાયોગ તેને સંક્ષેપમાં તમને હું કહું છું ॥૬॥

प्राप्ता ये वैष्णवीं दीक्षां वर्णाश्रत्वार आश्रमाः ।

चातुर्वर्ण्यस्त्रियश्चैते प्रोक्ता अत्राधिकारिणः ॥૭॥

તેમાં પ્રથમ અધિકારીઓને કહે છે—જેઓ વૈષ્ણવી દીક્ષાને  
પામ્યા હોય એવા ચારેય વર્ણો તથા ચારેય આશ્રમો તથા ચારેય  
વર્ણની સ્ત્રિઓ, આ સર્વને આ પૂજાવિધિમાં અધિકારી કહ્યા છે.  
આમાં કોઈને અધિકાર નથી એમ નહિ પરંતુ સર્વને અધિકાર  
છે. આ એક વિશેષ છે. પરંતુ વૈષ્ણવી દીક્ષા પામેલા હોવા  
જોઈએ ॥૭॥

वेदतत्रपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्मूलेन च द्विजाः ।

पूजेषु दीक्षिता योषाः सच्छूद्रा मूलमन्त्रतः ॥

मूलमन्त्रस्तु विज्ञेयः श्रीकृष्णस्य षडक्षरः ॥૮॥

એમાં વિશેષ કહે છે—દીક્ષાને પામેલા દ્વિજે (ત્રણ વર્ણના પુરુષો) વેદ તંત્ર પુરાણ આદિકમાં કહેલા મંત્રોવડે અને મૂળમંત્ર-વડે વાસુદેવનું પૂજન કરે. દીક્ષા પામેલી સ્ત્રિયો તથા સમ્પૂર્ણો તો મૂળમંત્રવડે વાસુદેવનું પૂજન કરે. એટલે ચતુર્થા વિભક્તિ અને નમઃશબ્દ અંતે આવે એવા શ્રીકૃષ્ણમંત્રવડે પૂજને કરે, પણ વેદાદિકના મંત્રોવડે ન કરે. કારણ કે તેમને પુરાણોક્ત મંત્રના પણ શ્રવણમાંજ અધિકાર છે પણ પઠનમાં અધિકાર નથી એવો સશસ્ત્ર નિર્ણય કરેલો છે. મૂળમંત્ર કયો? તો ‘શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ’ આ છ અક્ષરનો શ્રીકૃષ્ણનો જાણવો ॥૮॥

સ્વસ્વર્ગમ્ પાલયદ્વિઃ સર્વૈરતૈર્યથાવિધિ ।

પૂજનીયો વાસુદેવો ભક્ત્યા નિષ્કપટાન્તરૈઃ ॥૯॥

દીક્ષા પામેલા આ સર્વ જનોએ નિષ્કપટ અંતઃકરણવાળા થઈને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવા પૂર્વકજ ભક્તિથી ભગવાન વાસુદેવનું પૂજન યથાવિધિ કરવું. પૂજનાં કપટ રાખવું નહિ તેમ સ્વધર્મનો ભાગ કરવો નહિ તેમ ભક્તિ વિના શૂન્ય હૃદયથી તેમજ વિધિ વિના પૂજન કરવું નહિ ॥૯॥

આદૌ ॥ વૈષ્ણવીં દીક્ષાં ગૃહીયાત્સદ્ગુરોઃ પુમાન્ ।

સદૈકાન્તિકધર્મસ્યાદ્વલ્લજાતેર્દયાનિધેઃ ॥૧૦॥

પૂજાવિધિમાં અધિકારી થવામાટે પ્રથમતો સર્વ જનોએ સદ્-ગુરુચક્રી વૈષ્ણવી દીક્ષા લેવી. કેવા સદ્ગુરુ? તો સદાય ઉક્ત એકાંતિક ધર્મમાં રિયતિવાળા અને આશ્રણભક્તિના અને દયા-નિધિ હોવા જોઈએ. આવા સદ્ગુરુચક્રી વૈષ્ણવી દીક્ષા પામ્યા પછી પૂજાવિધિમાં અધિકારી થવાય છે ॥૧૦॥

સમ્પન્નો જ્ઞાનભક્તિમ્યાં સ્વધર્મરહિતસ્તુ યઃ ।

સ ગુરુર્નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીહૃતાત્મા ચ કર્હિચિત્ ॥૧૧॥

કેવાને દીક્ષાદાતા ગુરુ ન કરવો તેનો વિવેક બતાવે છે—

પોતે જ્ઞાન ભક્તિએ યુક્ત હોય પણ બે સ્વધર્મે રહિત હોય અને  
જેનું ચિત્ત સ્ત્રીએ હરી લીધું હોય તેવાને ક્યારેય પણ ગુરુ નજ  
કરવો. એટલે તેવાયકી વૈષ્ણવી દીક્ષા લેવી નહિ. માટેજ તેવા  
ગુરુનો ત્યાગ કરવાનો ભારતમાં કહ્યો છે—‘ગુરોરપ્યવલિસ્ય કાર્યા-  
કાર્યમજાનતઃ । ઉત્પન્નં પ્રતિપન્નસ્ય પરિત્યાગો વિધીયતે ॥’ ઇતિ ॥૧૧॥

પ્રાપ્તા સ્ત્રૈણાદુરોર્દીક્ષા જ્ઞાનં મક્તિં ચ કર્હિંચિત્ ।

ફલેન્નૈવ યથાપત્ત્યં યુવતિઃ પન્થસન્નિની ॥૧૨॥

તેમાં કારણ કહે છે—સ્ત્રીલંપટ ગુરુચક્રી પામેલી દીક્ષા,  
જ્ઞાન તથા ભક્તિને ક્યારેય પણ નથીજ ઉત્પન્ન કરતી. કેની પેઠે ?  
તો નયુંસક નરનો સંગ કરનારી નારી પુત્રાદિ પ્રજાને નથીજ  
ઉત્પન્ન કરતી તેમ ॥૧૨॥

પ્રાપ્ત્યાતઃ સદુરોર્દીક્ષાં તુલસીમાલિકાં ગલે ।

લલાટાદૌ ચોર્ધ્વપુન્ડ્રં ગોપીચન્દનતો ધરેત્ ॥૧૩॥

માટે ઉક્ત લક્ષણવાળા સદ્ગુરુચક્રીજ દીક્ષા પામવી. દીક્ષા  
પામેલા પુરૂષે ગળામાં તુલસીમાળા (કંઠી) અને લલાટ આદિક  
અંગમાં ગોપીચંદનથી ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક સદાય ધારવું ॥૧૩॥

વિષ્ણુપૂજારુચિર્મક્તો ગુરોરેવાગમોદિતમ્ ।

પૂજાવિધિં સુવિજ્ઞાય તતઃ પૂજનમારમેત્ ॥૧૪॥

વિષ્ણુપૂજામાં રૂચિવાળા ભક્તે ગુરુચક્રીજ સાસ્ત્રમાં કહેલા  
પૂજાવિધિને સારી રીતે જાણીને પછી શ્રીહરિનું પૂજન કરવું. પૂજા-  
વિધિ જાણ્યા વિના કરવા જાય તો યથાસ્થિત ન થાય એ નિશ્ચય  
છે. માટે પ્રથમ ગુરુચક્રીજ પૂજાવિધિ શીખવો ॥૧૪॥

રાત્ર્યન્તયામ ઉત્થાય મક્તો બ્રાહ્મે ક્ષણેઽથવા ।

મુહૂર્તાર્ધં હૃદિ ધ્યાયેત્કેશવં ક્લેશનાશનમ્ ॥૧૫॥

કીર્તયિત્વાભિધાસ્તસ્ય તદીયાનાં ચ નાડિકામ્ ।

તતઃ શૌચવિધિં કૃત્વા દન્તધાવનમાચરેત્ ॥૧૬॥

પૂજન પહેલાં જે કર્તવ્ય છે તેને ચાર શ્લોકથી કહે છે—  
પૂજક જને રાત્રિના છેઘા (ઓથા) પહોરમાં અથવા પ્રાણ મુહૂર્ત  
કે જે રાત્રિના છેઘા પહોરના છેઘા મુહૂર્તરૂપ છે તેમાં ઉઠીને,  
સર્વ કલેશને નાશ કરનારા કેશવ ભગવાનનું હૃદયમાં અર્ધો મુહૂર્ત  
(એક ઘડી) પર્યંત ધ્યાન ધરવું. તેપછી ભગવાન શ્રીહરિનાં રામ  
કૃષ્ણાદિ મંગળ નામો તથા તેમના ભક્તોનાં નામોને એક ઘડી  
પર્યંત ઉચ્ચારીને, પછી શૌચવિધિ કરીને દંતશુદ્ધિ કરવી ॥૧૫-૧૬

અન્નશુદ્ધિસ્નાનમાદૌ કૃત્વા સ્વાયાત્સમચ્રકમ્ ।

ગૃહીત્વા શુચિમૃત્સાદીન્કુર્યાત્સ્નાનાન્નતર્પણમ્ ॥૧૭॥

પૂજક જન પ્રથમ અંગ શુદ્ધ થાય એવું સાધારણુ આન કરીને,  
પછીથી પવિત્ર મૃત્તિકા દર્ભ તથા આદિકને લઈ લઈને જળદેવતાના  
મંત્રો બોલવા પૂર્વક આન કરે. તે પછી આનના અંગભૂત તીર્થ-  
દેવાદિકનું તર્પણ કરે ॥૧૭॥

પરિધાયાંશુકે ધૌતે ઉપવિશ્યાસને શુચૌ ।

કૃત્વોર્ધ્વપુર્ણં કુર્વાંત સન્ધ્યાં હોમં જપાદિ ચ ॥૧૮॥

આનવિધિ કર્યા પછી ધોતેનું એક વસ્ત્ર પહેરે અને એક ઓઢે.  
તે પછી પવિત્ર આસન ઉપર બેસીને ઊર્ધ્વપુર્ણ તિલક કરીને સંધ્યા  
હોમ જપાદિક નિત્યકર્મને કરે ॥૧૮॥

વસ્ત્રચન્દનપુષ્પાદીનુપહારાંસ્તતોઽગ્નિલાન્ ।

આહરેન્માંસમદિરાઘશુચિસ્પર્શવર્જિતાન્ ॥૧૯॥

દેવેભ્યો વા પિતૃભ્યશ્ચાપ્યન્યેભ્યો ન નિવેદિતાન્ ।

અનાઘ્રાતાંશ્ચ મનુજૈઃ કેશકીટાદિવર્જિતાન્ ॥૨૦॥

ત્યાર પછી વસ્ત્ર ચંદન પુષ્પ ધૂપ અક્ષત આદિક પૂજાપયોગી  
ઉપહારોને લાવીને એક સ્થળે તૈયાર રાખે. આ ઉપહારો દેવા  
બોધે? તો માંસ મદિરા આદિક મલિન પદાર્થોના સ્પર્શ પણ

રહિત અને અન્ય દેવોને કે પિત્રિઓને પણ નહિ નિવેદન કરેલા (ઉચ્છિષ્ટ નહિ) અને વળી મનુષ્યોએ નહિ સુધેલા અને કેશ કીટ આદિકે વર્ણીત હોવા બેઠ્યો. આવા ઉચિત ઉત્તમ શુદ્ધ ઉપહારોને તૈયાર કરી રાખે ॥૨૦॥

સંસ્થાપ્ય તાન્દક્ષપાર્શ્વે પૂજોપकरणानि च ।

उद्वर्त्य दीपमाज्येन कुर्यात्तैलेन वा ततः ॥૨૧॥

જળપાત્ર સીવાય (તેને તો ડાબા ભાગમાં મુકવું) બધા પૂજા-પદાર્થોને જમણા ભાગમાં મુકીને, પાત્રાદિ પૂજોપકરણોને શુદ્ધ કરીને પછી ધીનો કે તેલનો દીવો ચથાશક્તિ કરે ॥૨૧॥

कौशे वौर्णे च वास्त्रादौ विकाष्ठे शुद्ध आसने ।

उपाविशेद्वासुदेवप्रतिमासन्निधौ ततः ॥૨૨॥

ત્યારપછી પૂજક જન, દબોંથી બનાવેલા કે કામળીથી બનાવેલા કે વસ્ત્રાદિકથી બનાવેલા શુદ્ધ આસન ઉપર વાસુદેવની પ્રતિમા-પાસે બેસે. કાષ્ઠાસનનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તેનો ઉપયોગ આસનમાં કરવો નહિ. તેમાં બે લોખંડના ખીલા પાટીએ રહિત, યજ્ઞોપયોગી કાષ્ઠથી બનાવેલું આસન હોય તો તેને માટે આ નિષેધ નથી, એટલે એવાનો ઉપયોગ પૂજામાં થઈ શકે ॥૨૨॥

शैली धातुमयी दावीं लेख्या मणिमयी च वा ।

प्रतिमा स्थात्सिता रक्ता पीता कृष्णाथवा मुने ! ॥૨૩॥

પ્રતિમાના ભેદોને કહે છે—હે મુને ! શીલાથી બનાવેલી, સુવર્ણ રૂપ આદિક ધાતુથી બનાવેલી, કાષ્ઠથી બનાવેલી, ચિત્ર-મયી અને મણિમયી પ્રતિમા બાણવી. (ભાગવતમાંતો આઠ પ્રકારની કહી છે) આ પ્રતિમા ચેતવર્ણુવાળી કે રક્તવર્ણુવાળી કે ખીળાવર્ણુવાળી કે શ્યામવર્ણુવાળી થોડા બાણવી. આમાંથી હર-કોઈ પ્રતિમાને પૂજામાં રાખે ॥૨૩॥

કૃષ્ણસ્ય સા તુ કર્તવ્યા દ્વિમુજા વા ચતુર્મુજા ।

મુરલીં ધારયેત્તત્ર દ્વિમુજાયાઃ કરદ્વયે ॥૨૪॥

અથવા દક્ષહસ્તેઽસ્યાશ્વકં શઙ્ખં તથેતરે ।

પદ્મં વા ધારયેદ્દક્ષે પાણાવભયમુત્તરે ॥૨૫॥

કૃષ્ણની તો પ્રતિમા દ્વિમુજ કે ચતુર્મુજ કરવી. તેમાં દ્વિમુજ પ્રતિમાના બન્ને હસ્તમાં મુરલી ધરાવવી અથવા જમણા હસ્તમાં ચક્ર અને ડાબા હસ્તમાં શંખ ધરાવવો. અથવા જમણા હાથમાં કમળ અને ડાબા હાથમાં અભય ધરાવવો ॥૨૪-૨૫॥

દ્વિતીયાયાસ્તુ હસ્તેષુ દક્ષિણાધઃકરક્રમાત્ ।

ગદાહ્નદરચક્રાણિ ધારયેન્મુનિસત્તમ ! ॥૨૬॥

હે મુનિસત્તમ ! જે ચતુર્મુજ પ્રતિમા હોય તો તેમના હસ્તોમાં જમણો જે નીચેનો કર તેના અનુક્રમથી ગદા કમળ શંખ અને ચક્રને ધરાવે. એટલે જમણા ભાગમાં વર્તતા નીચેના હાથમાં ગદા ધરાવવી, જમણા ભાગમાં વર્તતા ઉપલા હાથમાં કમળ ધરાવવું; ડાબા ભાગમાં વર્તતા ઉપલા હાથમાં શંખ ધરાવવો અને ડાબા ભાગમાં વર્તતા નીચેના હાથમાં ચક્ર ધરાવવું ॥૨૬॥

દ્વિવિધાયા અપિ હરેર્મૂર્તિર્વામિ શ્રિયં ન્યસેત્ ।

મુરલીધરવામે તુ રાધાં રાસેશ્વરીં ન્યસેત્ ॥૨૭॥

દ્વિમુજ ચતુર્મુજ બન્ને પ્રકારની પણ શ્રીહરિની મૂર્તિના ડાબા ભાગમાં લક્ષ્મીજીની સ્થાપના કરવી. અને મુરલીધારી શ્રીહરિના વામભાગમાં તો રાસેશ્વરી રાધાની સ્થાપના કરવી ॥૨૭॥

અપ્યેષા દ્વિવિધા મૂર્તિરશ્વળા શુભલક્ષણા ।

સર્વાવયવસમ્યક્તા મવેદર્ચકસિદ્ધિદા ॥૨૮॥

દ્વિમુજ કે ચતુર્મુજ બન્ને પ્રકારની પણ મૂર્તિ અશ્વળા, શુભ



લક્ષણવાળી અને સર્વ અવયવોએ સંપન્ન હોવી જોઈએ. તોજ પૂજક જનને ઇચ્છિત ફળ આપનારી થાય ॥૨૮॥

लक्ष्मीस्तु द्विभुजा कार्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।  
दधती पङ्कजं हस्ते वस्त्रालङ्कारशोभना ॥२९॥

વાસુદેવભગવાનની સમીપે જે લક્ષ્મીમૂર્તિ સ્થાપવાની કહી તે તો દ્વિભુજ કરવી. તેમના હાથમાં કમળ ધરાવવું અને વસ્ત્રો તથા અલંકારોવડે શોભાયમાન કરવી. શ્લોકમાં ॥ શબ્દ છે તે ઉપરથી પૃથગ્ભૂત લક્ષ્મીજીની મૂર્તિપણુ ‘ચતુર્ભુજ કે દ્વિભુજ કરવી’ આ અર્થ સૂચવ્યો છે ॥૨૯॥

लक्ष्मीवद्राधिकापि स्याद्द्विभुजा चारुहासिनी ।  
पङ्कजं पुष्पमालां वा दधती पाणिपङ्कजे ॥३०॥

મુરલીધર વાસુદેવની સમીપે જે રાધામૂર્તિ, તે પણ લક્ષ્મીજીની મૂર્તિની પેઠે દ્વિભુજ અને મંદ મંદ હસતી હોય એવી મુંદર કરવી. તેમના કરકમળમાં કમળ કે પુષ્પમાળા ધરાવવી ॥૩૦॥

अचला च चला चेति द्विविधा प्रतिमा हरेः ।  
तत्राद्यायां न कर्तव्यमावाहनविसर्जनम् ॥३१॥

અચળા અને ચળા એવા બેદથી બે પ્રકારની ભગવન્મૂર્તિ કહેવાયછે. તેમાં અચળા મૂર્તિમાં આવાહન વિસર્જન ન કરવું ॥૩૧॥

तदङ्गदेवतानां च कार्यं नावाहनाद्यपि ।

न च दिङ्मनियमोऽर्चायां तस्याः स्थेयं तु सन्मुखे ॥३२॥

અચળમૂર્તિના સંકર્ષણાદિ જે અંગદેવો હોય તેમતું પણ આવાહન વિસર્જન ન કરવું. તે મૂર્તિના પૂજનનિમિત્તે બેસવામાં પૂર્વાદિ દિશાનો નિયમ નથી. પરંતુ તે અચળ મૂર્તિના સન્મુખ બેસવું ॥૩૨॥

શાલગ્રામેऽપ્યેવમેવ કાર્યં નાવાહનાદિ ચ ।

અન્યત્ર ચલમૂર્તૌ તુ કર્તવ્યં તત્તદર્ચકૈઃ ॥૩૩॥

શ્રીહરિના પૂજક જનોએ શાળગ્રામમાં પણ એવીજ રીતે આવાહન વિસર્જન ન કરવું. બીજી જે ચળામૂર્તિ કહી તેમાં તો આવાહન વિસર્જન કરવું ॥૩૩॥

તત્રાપિ દાવ્યાં લેખ્યાયાં જલસ્પર્શોઽનુલેપનમ્ ।

નૈવ કાર્યં પૂજકેન કર્તવ્યં પરિમાર્જનમ્ ॥૩૪॥

તેમાંપણ પૂજક જને જે પ્રતિમા કાઢતી હોય અને ચિત્રની હોય તો તેને જળનો સ્પર્શ નહિ કરવો અને ચંદન પણ ચર્ચવું નહિ. ફક્ત વસ્ત્રાદિવડે માર્જન કરવું ॥૩૪॥

ઉદન્મુલ્લઃ પ્રાન્મુલ્લો વા ચલાયાં સન્મુલ્લોઽથવા ।

યથાશક્તિ યથાલબ્ધૈરુપહારૈર્યજેદ્ધરિમ્ ॥૩૫॥

પૂજ્ય પ્રતિમા ચલા હોય તો પૂજક જન, ઉત્તરમુખે અથવા પૂર્વ-મુખે બેસે અથવા જે સંકીર્ણ દેશ હોય તો જે કોઈ પણ દિશામાં પ્રતિમાને સન્મુખ બેસીને યથાશક્તિ મેળવેલા ચંદનાદિ ઉપહારોવડે ભગવાનની પૂજા કરે ॥૩૫॥

શ્રદ્ધાનિચ્છદ્ધમક્તિભ્યામર્પિતેનામ્બુનાપિ સઃ ।

પ્રીતસ્તુપ્યતિ વિશ્વાત્મા કિમુતાસિલપૂજયા ॥૩૬॥

વિશ્વાત્મા-ચિદચિદાત્મક જગતના અંતર્યામી વામુદેવ ભગવાન, શ્રદ્ધા તથા નિષ્કામ ભક્તિથી અર્પણ કરેલા જળથી પણ પ્રસન્ન થઈને સંતોષ પામે છે, તો સંપૂર્ણ પૂજાએ કરીને પ્રસન્ન થાય એમાં કહેવુંજ શું? થાયજ. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં 'પયં પુષ્પં ફલં સોયં યો મે મધયા પ્રયચ્છતિ । તદદં મમપુષ્પદત-મશ્ચામિ પ્રયણમવઃ ॥' આ વચનથી કહ્યો છે. માટે પૂજક જનોએ ભગવાનની પૂજા શ્રદ્ધા અને નિષ્કપટ ભક્તિથી કરવી ॥૩૬॥

પુંસા શ્રદ્ધાદિહીનેન રત્નહેમાઘલઙ્કિયાઃ ।

ચતુર્વિધં ચાપ્યન્નાઘં દત્તં ગૃહ્ણાતિ નો મુદા ॥૩૭॥

તસ્યાઙ્કિતિમતા કાર્યં પુંસા સ્વશ્રેયસે મુને ! ।

શ્રીકૃષ્ણસ્યાર્ચનં નિત્યં સર્વામીષ્ટાશુદાયિનઃ ॥૩૮॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रिया-  
योगेऽधिकारादिनिरूपणनामा पञ्चिंशोऽध्यायः ॥२६॥

અડ્ડા ભક્તિએ રહિત એવા પુરુષે રત્નજડિત મુવણુદિ અલં-  
કારો અને ભક્ત્ય ભોળ્ય લેણ ચોખ્ખ આ ચાર પ્રકારનું અન્નાદિ  
ભગવાનને અર્પણ કર્યું હોય તથાપિ તેને હર્ષથી ભગવાન અહણુ  
કરતા નથી. માટે હે મુને ! પૂજક પુરુષે પોતાના મોક્ષમાટેજ સર્વ  
જનોનાં મનોવાંછિત વસ્તુઓને સત્વર આપવાના સ્વભાવવાળા  
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન નિત્ય અડ્ડા ભક્તિથી કરવું ॥૩૭-૩૮॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रिया-  
योगेऽधिकारादिनिरूपणनामा पञ्चिंशोऽध्यायः ॥२६॥

### શ્રીનારાયણ ઉવાચ—

સ્વનનોક્ષણલેપાદ્યૈઃ શોધિતે ધરણીતલે ।

ચતુષ્પાદં ન્યસેત્પીઠં નાનારક્તસુશોભિતે ॥૧॥

અધ્યાય ૨૭ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે નારદ ! પૂજક પુરુષે પ્રથમ સરખી  
કરવામાટે ખોદવું, જળ છાંટવું, છાણ આદિકથી લીપવું વિગેરે

૧ આ અધ્યાયમાં ક્રિયાયોગ કહેતાં, પૂજ્ય અંગદેવોની પૂજનમંડળવિષે  
સર્વ દિશાઓમાં સ્થાપનાનો પ્રકાર ચર્ચાસ્થિત કર્યો છે.

ક્રિયાએ કરીને સરખા શુદ્ધ કરેલા અને રક્તપીતાદિ વિવિધ રંગો-  
વડે સુશોભિત કરેલા એવા ભૂતળ ઉપર ચાર પાયાવાળા પીઠ  
(ખાલેઠ) ની સ્થાપના કરવી ॥૧॥

અર્ચકઃ પ્રાચ્છુસ્વઃ પીઠપાદાન્કોણેષુ કારયેત્ ।

ચતુર્ણાં તેષુ ધર્માદીન્ સ્થાપયેત્સિંહરૂપિણઃ ॥૨॥

પૂજકજને પૂર્વદિશાતરફ મુખ રાખીને પીઠના ચાર પાયાને ચાર  
ખુણામાં સ્થાપન કરવા. સ્થાપન કરેલા ચાર પાયામાં સિંહના  
જેવી ફૂર આકૃતિવાળા ધર્માદિ ચારની સ્થાપના કરવી ॥૨॥

અમૌ ધર્મ ન્યસેન્દ્રેતં જ્ઞાનં શોણં ચ નૈર્ઋતે ।

વાયૌ તુ પીતં વૈરાગ્યં શ્યામમૈશ્વર્યમૈશિકે ॥૩॥

સ્થાપનનો ક્રમ ખતાવે છે—અગ્નિકોણમાં શ્વેત વર્ણુવાળા  
ધર્મની, નૈર્ઋત કોણમાં રક્તવર્ણુવાળા જ્ઞાનની, વાયુકોણમાં તો  
પીળાવર્ણુવાળા વૈરાગ્યની અને ઈશાન કોણમાં શ્યામવર્ણુવાળા  
એશ્વર્યની સ્થાપના કરવી. આવા અનુક્રમથી ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય  
એશ્વર્ય આ ચારની સ્થાપના કરવી ॥૩॥

મનોર્થીચિત્તાહક્ષારાન્ ક્રમાત્પૂર્વાદિદિશ્ચથ ।

વિન્યસેત્પીઠગાત્રેષુ હરિદ્રક્તસિતાસિતાન્ ॥૪॥

અનંતર પૂર્વાદિ ચાર દિશામાં રહેલાં પીઠનાં ચાર ગાત્રો કે જોડે  
ઉપજાં નામથી લોકમાં કહેવામાં આવે છે તેમાં નીલવર્ણુવાળા  
રક્તવર્ણુવાળા શ્વેતવર્ણુવાળા અને શ્યામવર્ણુવાળા મન બુદ્ધિ ચિત્ત  
અહંકાર આ ચારની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી ॥૪॥

સ્થાપ્યા રક્તસિતશ્યામા રજઃસત્ત્વતમોગુણાઃ ।

પીઠસ્ય પટ્ટિકાયાં તુ ત્રયોઽપિ મુનિસત્તમ ॥૫॥

દે મુનિવર્ધ ! તદનંતર પીઠની ત્રણ પટ્ટિકામાં ત્રણ મુનિની  
સ્થાપના કરવી. તેમાં પૂર્વ દિશામાં વર્તલી પટ્ટિકામાં રક્તવર્ણુ રત્ને-

ગુણુની સ્થાપના કરવી. મધ્યવર્તી પદ્ધિકામાં શ્વેતવર્ણુ સત્ત્વગુણુની સ્થાપના કરવી અને પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતી પદ્ધિકામાં સ્વામવર્ણુ તમોગુણુની સ્થાપના કરવી ॥૫॥

અન્તઃકરણરૂપેષુ ગાત્રેષ્વથ ચતુર્ણપિ ।

વિમલાઘા ન્યસેચ્છક્તીર્દ્વે દ્વે એકૈકગાત્રકે ॥૬॥

હ્યારપછી મન આદિક ચાર અન્તઃકરણુની જેમાં સ્થાપના કરી છે એવાં ચારેય પીઠનાં ગાત્રોમાં વિમળા આદિક આઠ શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. તેમાં વિશેષ એટલો કે એક એક ગાત્રમાં બે બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી ॥૬॥

વિમલોત્કર્ષિणीति द्वे गौराङ्गयौ पूर्वतो न्यसेत् ।

वादयन्त्यौ शुभां वीणां हरिद्वस्त्रे खलङ्कते ॥७॥

ज्ञानाक्रिये न्यसेद्याम्ये पीतवस्त्रेऽरुणद्युती ।

एका तालं वादयन्ती मृदङ्गमपरा तथा ॥८॥

योगाप्रङ्ख्यौ न्यसेत्પશ્ચાચ્છયામે અરુણવાસસૌ ।

सहैव मुरलीं चोमे वादयन्त्यौ पृथक्पृथक् ॥९॥

सत्येशाने हेमवर्णे उत्तरस्यां ततो न्यसेत् ।

इयामांशुके वादयन्त्यावुमे ते परिवादिनीम् ॥१०॥

તેના સ્થાપનનો વિધિ સવિવેચન ચાર શ્લોકથી કહે છે—  
વિમળા અને ઉત્કર્ષિણી આ બે શક્તિની પૂર્વ દિશામાં વર્તતા પીઠ-ગાત્રમાં સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ? તો ગૌર અંગવાળી, શુભ વીણુને વજાડતી, નીલ વસ્ત્રને ધારી રહેલી અને રૂડાં આભુષણોથી આભુષિત કરવી. દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં સોના અને કિંચા આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ? તો રક્ત કાંતિવાળી અને પીત વસ્ત્રને ધારી રહેલી કરવી. તેમાં એક બે જાગ્ય શક્તિ છે તે તાલને વજાડતી કરવી અને બીજી બે કિંચા શક્તિ છે તે મૃદંગને વજાડતી કરવી. પશ્ચિમ

દિશામાં વર્તના પીઠગાત્રમાં યોગા અને પ્રહ્લી આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ? તો સ્થામ વર્ણુવાળી, રક્ત વસ્ત્રને ધારી રહેલી અને બન્ને સાથેજ રહીને પૃથક્ પૃથક્ વંશીને વળાડતી કરવી. ઉત્તર દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં તો સત્તા અને ઇશાના આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ? તો સુવર્ણના બેધા પીળા વર્ણુવાળી, સ્થામ વર્ણુના વસ્ત્રોને ધારી રહેલી અને સમ્પતંત્રી વીણાને વળાડતી કરવી. આ રીતે આઠ શક્તિઓની સ્થાપના યથાસ્થાન કરવી ॥૭-૧૦॥

अनुग्रहाख्या पट्टिकायां स्थाप्यैका च कृताञ्जलिः ।

सर्वा एतास्तु कर्तव्या द्विभुजाः सुविभूषणाः ॥११॥

સાર પછી બીજી એક અનુગ્રહા નામની નવમી શક્તિની પીઠના મધ્યભાગમાં વર્તતી પટ્ટિકામાં સ્થાપના કરવી. આ શક્તિ કેવી? તો બે હાથ બેડી રહી હોથ એવી કરવી. આ નવેય શક્તિઓ બે હુજવાળી અને સારાં આભુષણને ધારી રહેલી કરવી ॥૧૧॥

पीठोपरि सितद्वीपं कुर्वीत श्वेतवाससा ।

तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं कुर्वीतोऽञ्जलकर्णिकम् ॥१२॥

द्वादशांशं परित्यज्य पद्मक्षेत्रस्य बाह्वतः ।

वृत्तैस्त्रિभिस्तस्य मध्यं विभजेत्समभागतः ॥१૩॥

તપ્રાદ્યં કર્ણિકાસ્થાનં કેસરાણાં તુ મધ્યમમ્ ।

પત્રાણાં તુ તૃતીયં સ્યાદલાગ્રાણિ તુ બાહ્યતઃ ॥૧૪॥

તે પછી પીઠની ઉપર શ્વેત વસ્ત્રથી શ્વેતદ્વીપ કરવો. તેના મધ્ય-ભાગમાં કમળ કરવું. કેવું? તો અષ્ટ દળનાળુ તથા ઉન્નત્યગ કર્ણિકા અને કેસરોવાળુ કરવું. કમળનું બે દેવદંડ તેનો બે ખારમો ભાગ તેને બાહ્યથી-દળના અગ્રભાગથી પરિભ્રમ કરીને, પછીથી કમળના મધ્યભાગને ત્રણ ઓગાકાર રેખાઓ વડે સરખા વિભાગથી વિભાગ કરવો. ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પાડેલા કમળમાં પ્રથ-

મનો જે ભાગ તે કલ્પિકાને સ્થાને માનવો, મધ્યમ ભાગને તો દેશરોને સ્થાને માનવો, ત્રીજા ભાગને તો પત્રોને સ્થાને માનવો અને બાહ્ય જે બારમો અંશ તે દળના અથ્રસ્થાને માનવો. આ પ્રકારે કમળની ગોઠવણી કરવી ॥૧૨-૧૪॥

परितस्तस्य च पुरं चतुर्द्वारं प्रकल्पयेत् ।

रङ्गद्रव्यैर्वहुविधैर्हरिद्रાકુङ્કુમાદિभिः ॥૧૫॥

कुर्वीत तण्डुलैर्वापि तत्र पद्मादि शोभनम् ।

पद्मस्य कर्णिकां मध्ये हेमवर्णां सुशोभयेत् ॥૧૬॥

આવા વિભાગવાળા કમળની ચોતરફ ચાર દ્વાર (દરવાજા) વાળા પુરની રચના કરવી. તે પછી તે પદ્મને અને પુરને અળદર કુંકુમ હરિચંદન રક્તચંદન શુભાલ આદિક બહુવિધ રંગદ્રવ્યોવડે અથવા અક્ષતોવડેપણ સુશોભિત કરવું. ચાર પછી કમળના મધ્યમાં વર્તેલી જે કલ્પિકા તેને સુવર્ણના વર્ણુ જેવી શોભાયમાન કરવી ॥૧૫-૧૬॥

शोणवर्णानि पत्राणि परितस्तस्य चार्चकः ।

कुर्यादष्टाप्यष्टदिक्षु स्वर्णवर्णानि वा मुने ! ॥૧૭॥

હે મુને ! ચાર પછી પૂજક જને તે કમળની ચારે બાજુ આઠ દિશામાં આઠ પત્રોની રચના કરવી. તે આઠેય પત્રો ચોમેર રક્ત વર્ણુવાળાં કે સુવર્ણુના જેવા વર્ણુવાળાં સુશોભિત કરવાં ॥૧૭॥

पूर्व तु गोपुरं शोणं श्यामं कुर्याच्च दक्षिणम् ।

पीतवर्णं पश्चिमं च स्फटिकामं तथोत्तरम् ॥૧૮॥

ચાર પછી પૂર્વ દિશામાં વર્તતા દ્વારને તો રક્તવર્ણુવાળું કરવું, દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા દ્વારને કૃષ્ણવર્ણુવાળું કરવું, પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતા દ્વારને પીળાવર્ણુવાળું કરવું અને ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દ્વારને તો સ્ફટિક મણિ જેવા ધોળા વર્ણુવાળું કરવું ॥૧૮॥

અન્તરાલે ચ પુષ્પાણિ ચિત્રાણિ પુરપદ્મયોઃ ।

કૃત્વા મધ્યેઽથ શ્રીકૃષ્ણં તદ્વામે રાધિકાં ન્યસેત્ ॥૧૯॥

તે પછી પુર અને પદ્મનો અંતરાળ જે પદ્મચક્રી બાહરનો અને પુર ચક્રી અંદરનો અવકાશ તેમાં વિવિધ વર્ણવાળાં પુષ્પો કરવાં. ત્યાર પછી કમળની અંદર વર્તતો જે કલ્પિકાનો ગર્ભભાગ તેમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી શ્રીકૃષ્ણપ્રતિમાની સ્થાપના કરવી અને તેમના વામભાગમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી રાધાપ્રતિમાની સ્થાપના કરવી ॥૧૯॥

રાધાકૃષ્ણસ્યાસ્ય તતઃ પૃષ્ઠે સંકર્ષણં ન્યસેત્ ।

ચતુર્બાહું ધૃતચ્છત્રં ગૌરાક્ષં નીલવાસસમ્ ॥૨૦॥

સ્થાપેલા રાધાકૃષ્ણના પાછલા ભાગમાં પ્રતિમારૂપ સંકર્ષણ સ્થાપવા. કેવા? તો આર બાહુવાળા, ગૌર અંગવાળા, નીલ વસ્ત્રવાળા અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર છત્રને ધારી રહેલા કરવા ॥૨૦॥

દક્ષે ન્યસેદ્ભગવતઃ પ્રધુમ્નં પીતવાસસમ્ ।

ચતુર્ભુજં ઘનશ્યામં ધૃત્વા ચામરમાસ્યિતમ્ ॥૨૧॥

ભગવાનના જમણા ભાગમાં પ્રતિમારૂપ પ્રધુમ્ન સ્થાપવા. કેવા? તો આર ભુજવાળા, મેઘના વર્ણુ જેવા શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રને ધારી રહેલા અને હાથમાં આમરને ધારી રહેલા કરવા ॥૨૧॥

વામેઽનિરુદ્ધં ચ હરેન્યસેદરુણવાસસમ્ ।

ચન્દ્રનીલમણિશ્યામં સંસ્યિતં ધૃત્વામરમ્ ॥૨૨॥

ભગવાનના યમ્મા ભાગમાં પ્રતિમારૂપ અનિરુદ્ધ સ્થાપવા. કેવા? તો ઇન્દ્રનીલ મણિ જેવા શ્યામ વર્ણુવાળા, રક્ત વસ્ત્રોને ધારી રહેલા અને હાથમાં આમરને ધારી રહેલા કરવા ॥૨૨॥

ત્રયોઽપ્યેતે તુ કર્તવ્યા નાનાલક્ષ્મીરશોમિતાઃ ।

અનર્ઘ્યરત્નમુકુટાસ્તારુણ્યેન મનોહરાઃ ॥૨૩॥



આ ત્રણેયને પણ નાનાવિધ અલંકારોવડે મુશોભિત અને રત્ન-  
જડિત મુકુટને ધારી રહેલા અને તરણ વચને લીધે સર્વના મનને  
હરનારા કરવા ॥૨૩॥

ततोऽवतारांस्तु हरेः केसरेष्वष्टसु क्रमात् ।

एकैकसिन्धुसेद् द्वौ द्वावष्टस्वेवं हि षोडश ॥२४॥

તે પછી ભગવાનના પ્રતિમારૂપ વામનાદિ અવતારોની ક્રમબદ્ધતા  
આઠ કેસરોમાં પૂર્વાદિ દિશાના ક્રમથીજ સ્થાપના કરવી. તેમાં વિશેષ  
એટલો કે—એક એક કેસરમાં બે બે અવતારો સ્થાપવા. એમ  
સ્થાપતાં આઠ સ્થાનોમાં મળીને સોળની સ્થાપના થઈ રહે ॥૨૪॥

स्थापयेद्वामनं बुद्धं पूर्वसिन्केसरेऽग्रतः ।

घनश्यामाबुभौ ह्येतौ करुणौ ब्रह्मचारिणौ ॥२५॥

सितांशुकौ करे दक्षे विभ्रतौ फुल्लपङ्कजम् ।

अभयं वामहस्ते च शान्तौ यज्ञोपवीतिनौ ॥२६॥

તેમના સ્થાપનનો ક્રમ વીશ શ્લોકથી કહે છે—પૂર્વના કેસર-  
માં વામન તથા બુદ્ધ આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. કેવા ?  
તો મેઘસમાન સ્થામ વર્ણવાળા, કંઈલાથી ભરપુર, વર્ણિવેષમાં  
વર્તતા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, હૃપવીતને ધારી રહેલા, શાંત મૂર્તિ-  
વાળા અને જમણા હાથમાં પ્રકુક્ષિત કમળને અને ડાબા હાથમાં  
અભયને ધારી રહેલા એવા કરવા ॥૨૫-૨૬॥

कल्किनं पर्शुरामं च बह्निकोणेऽथ विन्यसेत् ।

खड्गपाणिस्तत्र कल्की पर्शुपाणिस्तथापरः ॥२७॥

उभौ गौरौ च ताम्राक्षौ जटिलौ सितवाससौ ।

यज्ञोपवीतिनौ कार्यौ त्यक्तक्रोधमहारयौ ॥२८॥

અનંતર અગ્નિકોણમાં આવેલા કેસરમાં કલ્કી તથા પરશુરામ  
આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. કેવા ? તો ગૌર અંગવાળા,

લાલ લોચનવાળા, મસ્તકે જયમંડળને ધારી રહેલા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, યજ્ઞોપવીતને ધારી રહેલા અને ક્રોધના મહાવેગે રક્તિત શાંત એવા કરવા તેમાં કલકીના હાથમાં ખડ્ગ ધરાવતું અને પરશુરામના હાથમાં પરશી ધરાવતી ॥૨૭-૨૮॥

હયગ્રીવવરાહૌ ચ સ્થાપયેદ્યામ્યક્ષેત્રે ।

હયગ્રીવો હયાસઃ સ્થાનરાજ્ઞશ્ચ ચતુર્મુજઃ ॥૨૯॥

શક્ષાદિભૃત્સ્વર્ણવર્ણો ધૃતદિવ્યસિતામ્બરઃ ।

વરાહસ્તુ વરાહાસ્યો નરાજ્ઞઃ સ્થાચતુર્મુજઃ ॥૩૦॥

શઙ્ખચક્રગદાહાનિ દધત્પીતામ્બરં તથા ।

મધુપિજ્જલવર્ણશ્ચ કર્તવ્યો દ્વિભુજોઽથવા ॥૩૧॥

તે પછી દક્ષિણ દિશામાં રહેલા કેસરમાં હયગ્રીવ તથા વરાહ આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. તેમાં હયગ્રીવ કેવા? તો અશ્વના જેવા મુખવાળા, મુખ થકી અન્ય ભાગમાં પુરૂષના જેવા આકારવાળા, ચાર ભુજવાળા, મુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા, શંખાદિ ચાર આયુધોને ચાર હાથમાં ધારી રહેલા અને દિવ્ય શ્વેત અંબરને ધારી રહેલા કરવા. વરાહ કેવા? તો વરાહના જેવા મુખવાળા, મુખ થકી બીજા ભાગમાં નરના જેવી આકૃતિવાળા, ચાર ભુજવાળા, મહુદના વૃક્ષના જે પુષ્પો તેના જેવા પીળા વર્ણવાળા, શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ આ ચાર આયુધોને ચાર હાથમાં ધારી રહેલા અને પીતામ્બરને ધારી રહેલા કરવા. અથવા દ્વિભુજ કરવા ॥૨૯-૩૧॥

મત્સ્યકૂર્મૌ નૈર્ઋતે ચ સ્થાપયેત્ક્ષેત્રે તતઃ ।

કટેરધસ્તદાકારાવૃષ્ઠં તૌ તુ નરાકૃતૌ ॥૩૨॥

વામે શઙ્ખં ગદાં દક્ષે પાણૌ ચ દધતાવૃમૌ ।

શ્યામસુન્દરદેહૌ ચ કર્તવ્યૌ ધૃતભૂષણૌ ॥૩૩॥

તે પછી નૈર્ઋત કોણમાં રહેલા કેસરમાં મત્સ્ય તથા કૂર્મ આ બે અવતારો સ્થાપવા. કેવા? તો કટિ થકી નીચેના ભાગમાં મત્સ્ય કૂર્મના જેવી આકૃતિવાળા, કટિ થકી ઉપલા ભાગમાં તો પુરૂષના જેવી આકૃતિવાળા, ડાબા હાથમાં શંખ અને જમણા હાથમાં ગદાને ધારી રહેલા, મેઘ જેવા સ્થામ સુંદર શરીરવાળા અને આબૂપણોને ધારી રહેલા કરવા ॥૩૨-૩૩॥

धन्वन्तरिं नृसिंहं च पश्चिमे केसरे न्यसेत् ।

धन्वन्तरिः शुक्लवासा गौराङ्गोऽमृतकुम्भधृत् ॥૩૪॥

सिंहयक्रो नृसिंहस्तु नृदेहः केसरान्वितः ।

नीलोत्पलामो द्विभुजो गदाचक्रधरो भवेत् ॥૩૫॥

તે પછી પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતા કેસરમાં ધન્વંતરી તથા નૃસિંહ આ બે અવતારો સ્થાપવા. તેમાં ધન્વંતરિ કેવા? તો શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, ગૌર અંગવાળા, હાથમાં અમૃતકળશને ધારી રહેલા કરવા. નૃસિંહ કેવા? તો સિંહના જેવા મુખવાળા, મુખ થકી ધીળ ભાગમાં પુરૂષના જેવી આકૃતિવાળા, નીલ કમળ જેવા સ્થામ વર્ણુવાળા, બે હુળવાળા, ગદા ચક્રને ધારી રહેલા અને સિંહના જેવી કેશવાળીને ધારી રહેલા કરવા ॥૩૪-૩૫॥

वायौ न्यसेदुभौ हंसदत्तात्रेयौ जटाधरौ ।

योगिवेपौ सितौ दण्डकमण्डलुकरौ तथा ॥૩૬॥

સાર પછી વાયુ કોણમાં વર્તતા કેસરમાં હંસ તથા દત્તાત્રેય આ બે અવતારો સ્થાપવા. કેવા? તો મસ્તકે જટાને ધારી રહેલા, યોગિના જેવા વેષવાળા, શ્વેત શરીરવર્ણુવાળા અને હાથમાં દંડ તથા કમંડળને ધારી રહેલા કરવા ॥૩૬॥

ઉત્તરે કેસરે વ્યાસં ન્યસેદ્ગણપતિં તતઃ ।

તત્ર વ્યાસો વિશાલાક્ષઃ કૃષ્ણવર્ણઃ સિતામ્બરઃ ॥૩૭॥

દ્વિભુજો ધૃતવેદશ્ચ સુપિશંગ્ગજટાધરઃ ।

સિતયજ્ઞોપવીતશ્ચ કર્તવ્યઃ સપચિત્રકઃ ॥૩૮॥

ગજાસ્ય એકદન્તશ્ચ રક્તો ગણપતિર્ભવેત્ ।

રક્તામ્બરધરશ્ચૈવ નાગયજ્ઞોપવીતવાન્ ॥૩૯॥

તુન્દિલશ્ચ ચતુર્વાહુઃ પાશાઙ્કુશવરાન્દધત્ ।

કરેણૈકેન ચ દધદ્રમ્યાં પુસ્તકલેખિનીમ્ ॥૪૦॥

તે પછી ઉત્તર દિશામાં આવેલા કેસરમાં વ્યાસ તથા ગણપતિ આ બે અવતારો સ્થાપવા. તેમાં વ્યાસ કેવા ? તો વિશાળ લોચન-વાળા, કૃષ્ણવર્ણવાળા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, બે ભુજવાળા, વેદને ધારી રહેલા, પીળી જટાને ધારી રહેલા, શ્વેત ઉપવીતને ધારી રહેલા અને દર્ભેનિર્મિત પવિત્રાંને આંગળિઓમાં આશ્વપણુ-તરીકે ધારી રહેલા કરવા. ગણપતિ કેવા ? તો ગજના જેવા મુખ-વાળા, એક દાંતવાળા, રક્ત અંગવાળા, રક્ત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, નાગને યજ્ઞોપવીતની પેઠે ધારી રહેલા, ઉત્તત ઉદરવાળા, ચાર ભુજવાળા, ત્રણ હાથમાં પાશ અંકુશ અને વરદાન આ ત્રણને ધારી રહેલા અને એક હાથમાં પુસ્તક લખવાની રમણીય કલમને ધારી રહેલા કરવા ॥૩૭-૪૦॥

ન્યસેત્કેસરે ईशाने कपिलं पूजकस्ततः ।

सनत्कुमारं च मुनिं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥૪૧॥

शुक्लाङ्गः कपिलः कार्यो धृतचारुसिताम्बरः ।

दधत्कराभ्यामम्भोजमभयं शान्तविग्रहम् ॥૪૨॥

पञ्चवार्पिकबालामो दिग्बलोज्ज्वलजटाधरः ।

सनत्कुमारश्च मुनिः कर्तव्यः पूजकेन तु ॥૪૩॥

ત્યાર પછી પૂજકે ઇશાન કોણુમાં આવેલા કેસરમાં નૈઋત્ય બ્રહ્મ-  
ચારીના જેવા વેષવાળા કપિલ તથા સનહુમાર મુનિઓ સ્થાપવા.  
તેમાં કપિલ મુનિ કેવા? તો એતં શરીરવર્ણુવાળા, સુંદર એત  
વસ્ત્રને ધારી રહેલા, હાથમાં કમળ તથા અભયને ધારી રહેલા  
અને ધ્યાનથી ઉપશમ સ્થિતિરૂપ દેહકૃતિને ધારી રહેલા કરવા.  
સનહુમાર મુનિ કેવા? તો પાંચ વર્ષના બાળક જેવા, દિગંબર  
(નમ્ર) અને મસ્તકે નાની જટાવાળા કરવા ॥૪૧-૪૩॥

સંસ્થાપ્ય કેસરેષ્વિત્યં દેવતાઃ પદ્મજસ્ય તુ ।

ન્યસેચ દલમધ્યેષુ પાર્ષદાનર્ચકોષ્ટસુ ॥૪૪॥

આ પ્રકારે પૂજક પુરુષે કમળનાં આઠ કેસરોમાં તો યુગલભૂત  
અવતારરૂપ વરાહાદિ દેવોને સ્થાપીને, પછી કમળપત્રના આઠ મધ્ય  
ભાગોમાં વિશ્વક્ષેન વિગેરે સોળ પાર્ષદોની સ્થાપના કરવી ॥૪૪॥

વિશ્વક્ષેનં ચ ગરુડં તત્રાદૌ પૂર્વતો ન્યસેત્ ।

તતો દક્ષક્રમેણૈવ પ્રચલં ચ ચલં ન્યસેત્ ॥૪૫॥

કુમુદં કુમુદાક્ષં ચ સુનન્દં નન્દમેવ ચ ।

શ્રુતદેવં જયન્તં ચ વિન્યસેદ્વિજયં જયમ્ ॥૪૬॥

તતઃ પ્રચણ્ડં ચણ્ડં ચ પુષ્પદન્તં ચ સાસ્વતમ્ ।

દ્વૌ દ્વાવેવં ક્રમેણૈવ સ્થાનેષ્વષ્ટસુ વિન્યસેત્ ॥૪૭॥

તેનો ક્રમ ત્યાર શ્લોકથી કહે છે—પાર્ષદોના સ્થાપનવિધિમાં  
પ્રથમજ પૂર્વ દિશામાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં વિશ્વક્ષેન તથા  
ગરુડની સ્થાપના કરવી. તે પછી અગ્નિકોણુને આરંભીને પ્રદક્ષિણ  
ક્રમથીજ પ્રબળ તથા બળની સ્થાપના કરવી. એટલે અગ્નિકોણુમાં  
વર્તતા દળમધ્યભાગમાં પ્રબળ તથા બળ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી.  
તેપછી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દળમધ્યભાગમાં કુમુદ તથા  
કુમુદાક્ષ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી નૈઋત્ય કોણુમાં આવેલા  
દળમધ્યભાગમાં સુનંદ તથા નંદ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી

પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દળમધ્યભાગમાં શ્રુતદેવ તથા જયંત પાર્ષ-  
દની સ્થાપના કરવી. તે પછી વાયુકોણમાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં  
વિજય તથા જય પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. ત્યાર પછી ઉત્તર  
દિશામાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં પ્રચંડ તથા ચંડ પાર્ષદની સ્થાપના  
કરવી. તે પછી ઇશાન કોણમાં આવેલા દળમધ્યભાગમાં પુષ્પદંત  
તથા સાત્યત પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. આવા અનુક્રમથી જ આઠ  
દળમધ્યભાગોમાં બે બે પાર્ષદો સ્થાપવા ॥૪૫-૪૭॥

ચતુર્થજાઃ સર્વ એતે શઙ્ખર્યજ્ઞગદાધરાઃ ।

કાર્યાઃ કિરીટિનઃ શ્યામાઃ પીતવસ્ત્રાઃ સુભૂષણાઃ ॥૪૮॥

આ સમસ્ત પાર્ષદો કેવા? તો ચાર લુન્નવાળા, ચાર લુન્નમાં  
શંખ ચક્ર કમળ ગદા આ ચાર આધુધોને ધારી રહેલા, મસ્તકે  
મુકુટને ધારી રહેલા, શ્યામ શરીરવર્ણવાળા, પીળાં વસ્ત્રને ધારી  
રહેલા અને સ્વારાં આશુપણોને ધારી રહેલા કરવા ॥૪૮॥

દલમધ્યાન્તરાલેષુ સિદ્ધીરષ્ટસુ વિન્યસેત્ ।

નાનામક્કલવાધાનાં વાદને નિપુણાઃ ક્રમાત્ ॥૪૯॥

અણિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યં મહિમા તથા ।

ઈંશિતા વશિતા ચૈવાષ્ટમી કામાવસાયિતા ॥૫૦॥

એતાઃ સુવર્ણવર્ણાભાઃ સર્વામરણમૂપિતાઃ ।

વૈષ્ણવીણાદિહસ્તાથ્થ કર્તવ્યાથિત્રવાસસઃ ॥૫૧॥

ત્યાર પછી કમળના ત્રિભાગમાં આવેલાં બે દળો તેના બે  
મધ્યભાગો તેના આઠ અંદરના (વચલા) અવકાશોમાં, એટલે દિશા  
તથા કોણભાગમાં રહેલાં પત્રો થકી બહારના અવકાશમાં પૂર્વાદિ  
દિશાના ક્રમથી અણિમાદિ અષ્ટમિદ્ધિઓની સ્થાપના કરવી. તે એવી  
રીતે કે—પૂર્વ દિશા અને અગ્નિકોણમાં રહેલા બે દળોના અંતર(વચલા)  
અવકાશમાં અણિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી. અગ્નિકોણ અને દક્ષિણદિશામાં  
રહેલાં બે દળોના અંતર અવકાશમાં લઘિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી.

દક્ષિણ દિશા અને નૈર્ઋત કોણમાં રહેલાં જે દળોના અવાંતર અવકાશમાં પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ સ્થાપવી. નૈર્ઋત કોણ અને પશ્ચિમ દિશામાં આવેલાં જે દળોના અવાંતર અવકાશમાં પ્રાકાશ્ય સિદ્ધિ સ્થાપવી. પશ્ચિમ દિશા અને વાયુકોણમાં આવેલાં જે જે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં મહિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી. વાયુકોણ અને ઉત્તર દિશામાં વર્તતાં જે દળો તેના અંદર અવકાશમાં ઇશિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. ઉત્તર દિશા અને ઇશાન કોણમાં વર્તતાં જે જે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં વશિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. ઇશાન કોણ અને પૂર્વદિશામાં વર્તતાં જે જે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં કામાવસાયિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. આવા અનુક્રમથી આઠ સિદ્ધિઓ સ્થાપવી. આ સિદ્ધિઓ કેવી? તો નાનાવિધ માંગલિક વાણંત્રોને વળાડવામાં બહુ નિપુણ, સુવર્ણના જેવા પીળા વર્ણવાળી, સમગ્ર આભરણોવડે અલંકૃત, વેણુ વીણા વિગેરે વાદ્યોને હાથમાં ધારી રહેલી અને વિચિત્ર વસ્ત્રોને ધારી રહેલી રમણીય કરવી ॥૪૯-૫૧॥

दलाग्नेष्वष्टसु ततो वेदान्छास्त्राणि च न्यसेत् ।

तत्र वेदान् न्यसेदिक्षु शास्त्राणि तु विदिक्षु सः ॥५२॥

આર પછી પૂજકે કમળના ત્રિજ ભાગમાં રહેલાં જે દળો તેના આઠ અગ્ર ભાગોમાં આર વેદો અને આર શાસ્ત્રોની સ્થાપના કરવી. તેમાં આર વેદોની આર દિશામાં સ્થાપના કરવી અને આર શાસ્ત્રોની તો આર વિદિશા (કોણભાગ)માં સ્થાપના કરવી ॥૫૨॥

पूर्वे न्यसेत्तु ऋग्वेदमक्षमालाधरं सितम् ।

खर्वं लम्बोदरं सौम्यं पद्मनेत्रं सिताम्बरम् ॥५३॥

તેના સ્થાપનનો પ્રકારજ સવિવેચન નવ શ્લોકથી કહ્યું છે- પૂર્વ દિશામાં વર્તતો જે કમળદળનો અગ્રભાગ તેમાં ઋગ્વેદની સ્થાપના કરવી. કેવો વેદ? તો અક્ષમાળાને ધારી રહેલો, શ્વેત વર્ણવાળો, વામનદેહવાળો, લાંબા મોટા ઉદરવાળો, શાંતમૂર્તિ,

કમળ. જેવાં નેત્રવાળો અને શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલો કરવો. (અક્ષરાષ્ટથી તુલસીમણિગણો અને કમલમણિગણો ગ્રહણ કરવા, તેનાથી બનાવેલી માળા તે અક્ષમાળા બાણુવી. “યે કણ્ઠ-લસતુલસીનલીનાસમાલા” એમ પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે) ॥૫૩॥

યામ્યે ન્યસેઘજુવેદં મધ્યમાઙ્ગં કૃશોદરમ્ ।

પિઙ્ગાક્ષં સ્થૂલકણ્ઠં ચ પીતં ચારુણવાસસમ્ ॥૫૪॥

અક્ષસ્રજં કરે વામે દક્ષે વજં ચ વિપ્રતમ્ ।

પશ્ચિમે સામવેદં ચ ગ્રાંશુમાદિત્યવર્ચસમ્ ॥૫૫॥

દક્ષેઽક્ષમાલાં વામે ચ ધૃતવન્તં કરે દરમ્ ।

સ્વર્ણવસ્ત્રં વિશાલાક્ષં વિન્યસેદ્રાયનોઘતમ્ ॥૫૬॥

આર પછી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દલાગ્રભાગમાં યજુર્વેદની સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ ? તો મધ્યમ (બહુ મોટું નહિ તેમ બહુ નાનું નહિ એવા) શોભિત અંગવાળો, કૃશ ઉદરવાળો, પીળા નેત્રવાળો, સ્થૂળ (બડા) કંઠવાળો, પીળા શરીરવસ્ત્રુવાળો, રાતાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ડાબા હાથમાં અક્ષમાળા (તુલસીમાળા કે કમળમાળા)ને ધારી રહેલો અને જમણા હાથમાં વસ્ત્રને ધારી રહેલો કરવો. તે પછી પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દલાગ્રભાગમાં સામવેદની સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ ? તો ઉત્તર શરીરવાળો, મૂર્યના જેવી કાંતિવાળો, જમણા હાથમાં અક્ષમાળા (કે તુલસીમાળા)ને ધારી રહેલો, ડાબા હાથમાં શંખને ધારી રહેલો, સુવર્ણના જેવાં પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, વિશાળ નેત્રવાળો અને ભગવાનના ચુહોનું ગાન કરવામાં ઉદ્યમી કરવો ॥૫૪-૫૬॥

અથર્વાણં ન્યસેત્સોમ્યે સિતાઙ્ગં નીલવાસસમ્ ।

વામેઽક્ષસૂત્રં દક્ષે ચ સ્વદ્વાઙ્ગં વિપ્રતં કરે ।

વદન્યોજસં ચ તામ્રાઘં વયસા સ્યવિરં તથા ॥૫૭॥



ત્યાર પછી ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દળાગ્રભાગમાં અથર્વ વેદની સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ? તો શ્વેત શરીરવાળો, નીલ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ડાબા હાથમાં અક્ષસૂત્ર (તુલસીમાળા કે કમળમાળા) ને અને જમણા હાથમાં ખટ્વાંગ (ખાટલાનું એક અંગ ઇસ ઉપજું)ને ધારી રહેલો, અગ્નિ જેવો તેજસ્વી, રક્ત નેત્રવાળો અને અવસ્થાએ વૃદ્ધ કરવો ॥૫૭॥

**અગ્નિકોણે ધર્મશાસ્ત્રં ન્યસેચ કમલાસનમ્ ।**

**શ્વેતં ચ વિભ્રતં દોમ્યાં મુક્તમાલાં તથા તુલામ્ ॥૫૮॥**

તે પછી અગ્નિકોણમાં વર્તતા દળના અગ્રભાગમાં ધર્મશાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર? તો શ્વેત શરીરવાળું, કમળાસન ઉપર વિરાજમાન અને બે હાથમાં મોતીની માળા અને તુલા (ત્રાજવું)ને ધારી રહેલું કરવું ॥૫૮॥

**દીર્ઘકેશનखं सांख्यं नैर्ऋते तुन्दिलं न्यसेत् ।**

**જપમાલાં ચ દણ્ડં ચ કરામ્યાં વિભ્રતં સિતમ્ ॥૫૯॥**

ત્યાર પછી નૈર્ઋત કોણમાં વર્તતા દળાગ્રભાગમાં સાંખ્ય શાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર? તો લાંબા કેશ નખવાળું, મોટા ઉંઘા પેટવાળું, શ્વેત વર્ણવાળું, બે હાથમાં જપમાળા તથા દંડને ધારી રહેલું એવું કરવું ॥૫૯॥

**ન્યસેદ્વાયૌ તતો યોગં સ્વર્ણવર્ણં કૃશોદરમ્ ।**

**ઊરુન્યસ્તકરદ્રવ્દં સ્વનાસાગ્રકૃતેક્ષણમ્ ॥૬૦॥**

ત્યાર પછી વાયુકોણમાં વર્તતા દળાગ્રભાગમાં યોગશાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર? તો સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળું, કૃશ ઉદરવાળું, સાથળ ઉપર બેઠે હાથને ધારી રહેલું અને પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર નેત્રવૃત્તિને ધારી રહેલું કરવું ॥૬૦॥

**પશ્ચરાત્રં તથેશાને ધવલં વનમાલિ ચ ।**

**ન્યસેત્કરામ્યાં દધતમક્ષમાલાં ચ લાઙ્ગલમ્ ॥૬૧॥**

ત્યાર પછી ઇશાન કોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગમાં પંચરાત્ર  
શાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર? તો શ્વેતવર્ણવાળું, વનમા-  
ળાને ધારી રહેલું, હાથમાં અક્ષમાળા (તુલસીમાળા કે કમળમાળા)-  
ને તથા હાથને ધારી રહેલું કરવું ॥૬૧॥

एषां चतुर्णां वासांसि श्वेतसूक्ष्मघनानि च ।

कर्तव्यानि तथाक्षीणि पद्मपत्रायतानि च ॥૬૨॥

આ આરેય શાસ્ત્રોનાં વસ્ત્રો, શ્વેત સૂક્ષ્મ અને ઘાટાં કરવાં તથા  
નેત્રો, કમળપત્ર જેવાં દીર્ઘ કરવાં ॥૬૨॥

अग्राणामन्तरालेषु महर्षीश्च सयोपितः ।

विन्यसेत्પठતો वेदान्पूर्वाग्नियाद्यनुક્રमात् ॥૬૩॥

ત્યાર પછી કમળના ત્રિજા ભાગમાં રહેલાં જે પત્રો તેના જે  
અગ્રભાગો તેના જે અવકાશો તેમાં પૂર્વદિશા અને અગ્નિકોણ  
ઇત્યાદિ અનુક્રમથી વેદોનો પાઠ કરતા અને પોતપોતાની પત્નીઓએ  
સહિત એવા આઠ મહર્ષિઓની સ્થાપના કરવી ॥૬૩॥

मरीचिं कलया युक्तमग्निं चाप्यनघयया ।

श्रद्धयाद्ग्निरसं साकं पुलस्त्यं च हविर्भुवा ॥૬૪॥

ગત્યા યુક્તં ચ પુલહં ક્રિયયા ચ સહ ક્રતુમ્ ।

ख्यात्या भृगुमरुन्धत्या वसिष्ठं सह विन्यसेत् ॥૬૫॥

દિમ્બુજાઃ સર્વ એવૈતે જટારમયુધરાઃ કૃશાઃ ।

कार्यास्तपस्विनो दण्डान्दधतश्च कमण्डलून् ॥૬૬॥

તેમના સ્થાપનનો પ્રકાર વિવેચન કરી કહે છે-પૂર્વદિશા અને  
અગ્નિકોણમાં રહેલા કમળપત્રના જે જે અગ્રભાગો તેનો જે અચાં-  
તર અવકાશ તેમાં કળા નામની પત્નીએ સહિત મરીચિ ઋષિની  
સ્થાપના કરવી. તે પછી અગ્નિકોણ અને દક્ષિણ દિશામાં વર્તના  
પત્રના જે જે અગ્રભાગો તેના અચાંતર અવકાશમાં અનઘયા

પત્નીની સાથે અત્રિ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી દક્ષિણ દિશા અને નૈર્ઋત કોણમાં આવેલા પત્રના જે જે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં શ્રદ્ધા પત્નીની સાથે અંગિરા ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી નૈર્ઋત કોણ અને પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા પત્રના જે જે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં હવિર્ભૂ નામની ભાર્યાએ સહિત પુલસ્ત્ય ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી પશ્ચિમ દિશા અને વાયુ કોણમાં આવેલા પત્રના જે જે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં ગતિ નામની ભાર્યા સાથે પુલહ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી વાયુકોણ અને ઉત્તર દિશામાં આવેલા પત્રના જે જે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં ક્રિયા નામની પત્નીની સાથે કંતુ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી ઉત્તર દિશા અને ઇશાન કોણમાં આવેલા પત્રના જે જે અગ્રભાગો તેના અવાંતર (વચલા) અવકાશમાં ખ્યાતિ નામની ભાર્યા સાથે ભૃગુ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી ઇશાનકોણ અને પૂર્વ દિશામાં આવેલા પત્રના જે જે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં અંધતી પત્ની સાથે વસિષ્ઠ ઋષિની સ્થાપના કરવી. આ સર્વે મહર્ષિઓ કેવા? તો જે જીજ્ઞવાણા, કૃશ શરીરવાળા, તપસ્વિના જેવા વેધવાળા, મસ્તકે જટા અને મુખભાગમાં દાઢી મુંછને ધારી રહેલા અને દંડ તથા કમડળને ધારી રહેલા કરવા ॥૬૪-૬૬॥

**પદ્માદ્વહિર્ન્યસેચાદૌ દિશાસુ વિદિશાસુ ચ ।**

**દિક્પાલાનિન્દ્રપ્રમુખાન્ સહયાનાન્ યથાદિશમ્ ॥૬૭॥**

ત્યાર પછી ચાર દિશાઓમાં અને ચાર વિદિશાઓમાં ( પુણ્ય-માં ) પોતપોતાનાં વાહનોમાં બેઠેલા ઇન્દ્રાદિ આઠ દિક્પાળોની પોતપોતાની દિશાને નહિ ઉલ્લંઘન કરીને, કમળ થડી બહાર એટલે દળના અગ્રભાગના ઉપરિતન પ્રદેશમાં સ્થાપના કરવી ॥૬૭॥

**પ્રાન્યામૈરાવતારૂઢં ન્યસેદિન્દ્રં ચતુર્મુજમ્ ।**

**વ્રજાદ્દુશામ્બુજવરાન્ દધતં સ્વર્ણસન્નિભમ્ ॥૬૮॥**

કૌસુમ્ભરમ્યવસનં નાનાલક્ષ્મીશોભિતમ્ ।

શોણાપાઙ્ગં વિશાલાશ્ચં સર્વલક્ષણલક્ષિતમ્ ॥૬૯॥

તેમના સ્થાપનનો પ્રકાર વિવેચન કરીને ૧૯ શ્લોકથી કહે છે—પૂર્વ દિશામાં આવેલા જે દક્ષાગ્રભાગો તેના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં ઈન્દ્રની સ્થાપના કરવી. કેવો ઈન્દ્ર? તો ઐરાવત હાથી ઉપર બેઠેલો, ચાર ભુજવાળો, ચાર ભુજમાં વજ્ર અંકુશ કમળ અને વરને ધારી રહેલો, સુવર્ણના જેવા શરીરવર્ણવાળો, રમણીય કમુંબલ વસ્ત્રને ધારી રહેલો, નાનાવિદ્ય અલંકારોવડે મુશોભિત, રક્ત અપાંગ (નેત્રના પ્રાંત ભાગો)વાળો, વિશાળ નેત્રવાળો અને સર્વ લક્ષણોએ સંપન્ન એવો કરવો ॥૬૮-૬૯॥

અગ્નિકોણે ન્યસેદગ્નિં તામ્રવર્ણં ચતુર્ધ્વજમ્ ।

દધાનં પાણિભિશ્ચૈવ શૂલં શક્તિં સુચં સુવમ્ ॥૭૦॥

ચતુઃશુકે હૈમરથે નિષણ્ણં વાયુસારથિમ્ ।

ત્રિનેત્રં ધૂમ્રવસનં પિઙ્ગશ્મશુજટેક્ષણમ્ ॥૭૧॥

ત્યારપછી અગ્નિકોણમાં વર્તેલા દક્ષાગ્રભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં અગ્નિદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો અગ્નિ? તો તાંબાના જેવા શરીર વર્ણવાળો, ચાર ભુજવાળો, ચાર હાથમાં ત્રિશૂળ શક્તિ સુચ અને સુવ (ધીસિંચન કરવાતું મોટું નાતું સાધન)ને ધારી રહેલો, ચાર પોપટ જેને બોલેલા છે એવા સુવર્ણમય રથમાં બેઠેલો, વાયુ જેનો સારથિ છે, ત્રણ નેત્રવાળો, ધૂમ્રવર્ણ જેવા વસ્ત્રોને ધારી રહેલો અને જેની જઘ દાદી મુંઝ નેત્ર પોળાં છે એવો કરવો ॥૭૦-૭૧॥

યમં ન્યસેદક્ષિણતઃ શ્યામં ચામીકરામ્બરમ્ ।

ચતુર્ધ્વજં દણ્ડસ્વરૂપરશુપાશધારિણમ્ ।

હસ્તમહિપારૂઢં નાનાભૂષણભૂષિતમ્ ॥૭૨॥

તે પછી દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા દલાઅભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં યમદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો યમ? તો સ્થામ શરીર-વર્ણુવાળો, સુવર્ણુના જેવાં પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર ભુજવાળો, ચાર હાથમાં દંડ ખઙ્ગ પરશુ અને પાશને ધારી રહેલો, મદોન્મત્ત પાડા ઉપર બેઠેલો અને નાનાવિધ વિભૂષણોવડે વિભૂષિત કરવો ॥૭૨॥

ऊर्ध्वकेशं विरूपाक्षं नैर्ऋतं नैर्ऋते न्यसेत् ।

खड्गं पाशं च दधत् द्विभुजं नरवाहनम् ॥७३॥

हरित्स्मश्रुं धूम्रवर्णं परिबीतासिताम्बरम् ।

हाटकानेकभूषाढ्यमवૈष्ણવમયङ्करम् ॥७४॥

સારપછી નૈર્ઋત કોણમાં વર્તતા દલાઅભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં નૈર્ઋત દેવની સ્થાપના કરવી. કેવો તે નૈર્ઋત? તો ઉર્ધ્વ કેશવાળો, કુરૂપ હોવાથી ભયંકર નેત્રવાળો, બે ભુજવાળો, હાથમાં ખઙ્ગ તથા પાશને ધારી રહેલો, નરવાહન-શિખિકામાં બેઠેલો, નીલ દાઢી મુંછના કેશવાળો, ધૂમસદૃશ શરીરવર્ણુવાળો, સ્થામ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, સુવર્ણુમય અનેક આભરણોને ધારી રહેલો અને ભગવદ્વિભૂષ જનોને ભય કરનારો (પણુ ભગવદ્ભક્તોને નહિ) એવો કરવો ॥૭૩-૭૪॥

ततः प्रतीच्यां वरुणमिन्द्रनीलमणिप्रभम् ।

श्वेताम्बरं चतुर्बाहुं मुक्ताहारविभूषितम् ॥७५॥

सप्तहंसरथारूढं दोम्यां पाशं च विभ्रतम् ।

अन्याभ्यां रत्नपात्रं च शङ्खं च दधत् न्यसेत् ॥७६॥

તદનંતર પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા દલાઅભાગોના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં વરુણદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો વરુણ? તો ઇન્દ્રનીલ મણિ જેવી સ્થામ શરીરકાંતિવાળો, ચાર બાહુવાળો, શ્વેત વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, મોતીના હારોવડે વિભૂષિત, જેમાં સાત

હંસો જોડ્યા છે એવા રથમાં બેઠેલો અને બે હાથમાં પાશ અને  
ખીજ બે હાથમાં રત્નપાત્ર તથા રાંખને ધારી રહેલો કરવો ૭૫-૭૬

વાયૌ વાયું હરિદ્વર્ણ દ્વિભુજં કૃષ્ણવાસસમ્ ।

પૃષ્ઠસ્થં મુક્તકેશં ચ વ્યાચાસ્યં ધ્વજિનં ન્યસેત્ ॥૭૭॥

અનંતર વાયુકોણમાં રહેલા દલાગ્રભાગોના ઉપરિત નાથ  
પ્રદેશમાં વાયુદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો વાયુ? તો બે બાહુવાળો,  
લીલા શરીરવાળુવાળો, કાળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, મૃગની ઉપર  
બેઠેલો, મસ્તકે છુટા કેશવાળો, પહોળા ફાંડેલા મુખવાળો અને  
હસ્તામાં ધ્વજને ધારી રહેલો કરવો ॥૭૭॥

સૌમ્યે ન્યસેત્કુબેરં ચ સ્વર્ણવર્ણં ચતુર્ભુજમ્ ।

ગદાશક્તિત્રિશૂલાનિ રત્નપાત્રં ચ વિપ્રતમ્ ॥૭૮॥

નીલામ્બરં શ્મશ્રુલં ચ શિવિકાયાં સમાસ્યિતમ્ ।

પિશંગ્ગવામનયનં નૈકભૂપં ચ વર્મિણમ્ ॥૭૯॥

આર પછી ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દલાગ્રભાગોના ઉપરિત નાથ  
પ્રદેશમાં કુબેરદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો કુબેર? તો મુવ-  
ણુના જેવા શરીર વાળુવાળો, ચાર ભુજવાળો, ચાર ભુજમાં ગદા  
શક્તિ ત્રિશૂલ અને રત્નપાત્ર આ ચારને ધારી રહેલો, નીલ વસ્ત્રોને  
ધારી રહેલો, દાઢીમુંછવાળો, શિબિકામાં બેઠેલો, પીળા ડાબા  
નેત્રવાળો, અનેક આભૂષણોને ધારી રહેલો અને બકતરને ધારી  
રહેલો કરવો ॥૭૮-૭૯॥

ઈશાનેઽથ મહારુદ્રમર્ધનારીશ્વરં ન્યસેત્ ।

વામાર્ધે પાર્વતી કાર્યા દક્ષાર્ધે તત્ર શુક્લરઃ ॥૮૦॥

ઈશ્વરાર્ધે જટાજૂટં કર્તવ્યં ચન્દ્રભૂષિતમ્ ।

ઉમાર્ધે તિલકં કાર્યં સીમન્તમલિકે તથા ॥૮૧॥

અનંતર ઇશાન કોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગોના ઉપરિત નાથ  
પ્રદેશમાં પ્રતિઆરૂપ મહાદેવની સ્થાપના કરવી. કેવા મહાદેવ?

તો જેમાં અડધું અંગ નારીનું અને અડધું અંગ નર-ધૈશ્વરનું હોવાથી જે અર્ધનારીધર નામથી વિખ્યાતિને પામેલા છે. તે અર્ધનારીધર રૂપમાં જે ડાબો અર્ધો ભાગ તેમાં પાર્વતી કરવાં અને જે જમણો અર્ધો ભાગ તેમાં શંકર કરવા. તે શંકરના અર્ધા ભાગમાં ચંદ્રમાવડે શોભાયમાન જટાબુટ કરવો. ઉમાનો જે અર્ધો ભાગ તેના લલાટમાં તિલક-કુંકુમનો આંદલો કરવો. તથા સીમેત-કેશપાશ કરવો ॥૮૦-૮૧॥

મસનોદૂલિતં ચાર્ધમર્ધ કુંકુમભૂપિતમ્ ।

નાગોપવીતં ચાપ્યર્ધમર્ધ હારવિભૂપિતમ્ ॥૮૨॥

વામાર્ધે ચ સ્તનઃ પીનઃ કર્તવ્યઃ કચ્છુકીવૃતઃ ।

કટ્યાં ચ રશ્ના હૈમી પાદે કાશ્ચનનૂપુરમ્ ॥૮૩॥

કૌસુમ્મં વસનં ચૈવ કરૌ કક્કળભૂપિતૌ ।

ત્રિશૂલમક્ષસૂત્રં ચ દધતૌ રત્નમુદ્રિકૌ ॥૮૪॥

વળી શંકરના અર્ધા ભાગમાં ભરમથી લેપન કરવું અને તેમાં સર્પનું ઉપવીત કરવું. પાર્વતીનો અર્ધો ભાગ કુંકુમથી તથા સુવર્ણ-દિકના હારોવડે વિભૂષિત કરવો. વળી ડાબા (પાર્વતીના) અર્ધ ભાગમાં ડાંબળીથી ઢાંકેલો પુષ્ટ સ્તન કરવો અને કટિ ભાગમાં સુવર્ણમય મેખલા કરવી અને પાદમાં સુવર્ણમય નૂપુર કરવાં અને કમુખલ વસ્ત્ર પહેરાવવું. બન્ને હાથ કંકણવડે આભૂષિત કરવા. રત્ન-જડિત વીંટીઓવાળા તે હાથને ત્રિશૂલ અને રૂદ્રાક્ષમાળાને ધારી રહેલા કરવા ॥૮૨-૮૪॥

દક્ષાર્ધે રશ્ના સાર્પીં કાર્યાં વસ્ત્રં ગજાજિનમ્ ।

કરૌ ચ નાગવલયૌ દર્પણોત્પલધારિણૌ ॥૮૫॥

एवंपिधं महादेवं न्यसेद्वृषभवाहनम् ।

इत्यमष्टदिगीशानां कुर्यात्स्थापनमर्चकः ॥૮૬॥

જમણા શંકર ભાગમાં સર્પની કટિમેખલા કરવી, હાથીના ચર્મનું વસ્ત્ર કરવું અને હાથને સર્પનાં કડાં ધારી રહેલા અને દર્પણ તથા કમળને ધારી રહેલા કરવા. આ રીતે પરસ્પર ગાઢ અનુરાગ પ્રદર્શાવા માટે અર્ધનારીશ્વરરૂપને ધારી રહેલા વૃષભવાહન મહાદેવની સ્થાપના કરવી. આ પ્રકારે પૂજક જને આઠ દિશ્વાસોનું સ્થાપન કરવું ॥૮૫-૮૬॥

પુરાદ્રહિસ્તતશ્ચાષ્ટૌ સ્થાપયેદર્ચકો ગ્રહાન્ ।

સ્વસ્વદિક્ષુ સ્થિતાન્સ્વસ્વાન્યારુઢાન્સ્યન્દનાનિ ચ ॥૮૭॥

ભારપછી પૂજક જને પોતપોતાની દિશામાં રહેલા અને પોતપોતાના રથમાં બેઠેલા એવા આઠ સૂર્યાદિ ગ્રહોની પુરથકી બહારના ભાગમાં સ્થાપના કરવી ॥૮૭॥

ગ્રાચ્યાં દિશિ ન્યસેત્તત્ર માસ્કરં પીતવાસસમ્ ।

સિન્દૂરવર્ણં દ્વિશ્વજં પદ્મહસ્તં રથે સ્થિતમ્ ॥૮૮॥

एकं चक्रं द्वादशारं रथस्यास्यातितेजसः ।

सप्ताश्वाश्च हरिद्वर्णा वामे सन्ति नियोजिताः ॥८९॥

તેના સ્થાપનનો ક્રમ વિવેચન કરીને સાડા બાર શ્લોકથી કહે છે—તેમાં સૂર્યગ્રહની પુરથકી બહાર પૂર્વ દિશામાં સ્થાપના કરવી. કેવો સૂર્ય? તો પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, સિન્દૂરના જેવો વર્ણુ જેનો છે, બે ભુજવાળો, હાથમાં કમળને ધારી રહેલો અને રથમાં બેઠેલો કરવો. અતિ તેજસ્વી આ સૂર્યના રથને એક ચક્ર બાર આરાવાળુ કરવું અને તેના રથના ઘણા ભાગમાં નીલ વર્ણુના સાત ઘોડાઓ ભેરેલા છે. આવી સૂર્યપ્રતિમા પૂર્વ દિશામાં સ્થાપવી ॥૮૮-૮૯॥

अग्निकोणे ततः स्थाप्यो भृगुः श्वेतः सिताम्बरः ।

दण्डं कमण्डलुं विभ्रद्विबाहुः सौम्यदर्शनः ।

चित्रवर्णाश्चदशके स्थितो हेममये रथे ॥९०॥



ત્યાર પછી પુર થકી બહાર આગ્રિ કોણુમાં શુક્રગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો શુક્ર? તો શ્વેત વર્ણુવાળો, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલો, બે બાહુવાળો, દંડ કમંડળને ધારી રહેલો, સૌમ્ય દર્શન જેતું છે અને કર્પૂર વર્ણુના દસ ઘોડાઓ જેમાં જોડ્યા છે એવા સુવર્ણુમય રથમાં બેઠેલો કરવો ॥૯૦॥

दक्षिणे च न्यसेद्भौमं रक्तं रक्ताम्बरं तथा ।

चतुर्भुजं गदाशक्तित्रिशूलवरधारिणम् ।

तस्य हैमं रथं कुर्यादरुणाट्टहयान्वितम् ॥૯૧॥

અનંતર પુરથકી બહાર દક્ષિણ દિશામાં મંગળ ગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો મંગળ? તો રક્ત વર્ણુવાળો, રક્તવર્ણુનાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર હુળવાળો, ગદા શક્તિ ત્રિશૂળ અને વરને ધારી રહેલો અને રક્ત વર્ણુના આઠ ઘોડાઓ જેમાં જોડ્યા છે એવા સુવર્ણુમય રથમાં બેઠેલો કરવો ॥૯૧॥

राहुश्च नैर्ऋते कोणे नीलवासाश्चतुर्भुजः ।

करालास्यस्तमोरूपश्चर्मासिशक्तिशूलधृत् ।

भृङ्गवर्णाष्टतुरगे स्थितः कार्यस्त्वयोरथે ॥૯૨॥

ત્યાર પછી પુરથકી બહાર નૈર્ઋત કોણુમાં રાહુગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો રાહુ? તો નીલ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર હુળવાળો, ભયંકર મુખવાળો, અંધકાર જેવા રૂપવાળો, હાલ તરવાર શક્તિ અને ત્રિશૂળને હાથમાં ધારી રહેલો અને ભમરા જેવા કાળા વર્ણુવાળા આઠ ઘોડા જેને જોડ્યા છે એવા લોહમય રથમાં બેઠેલો એવો કરવો ॥૯૨॥

सौरिश्च पश्चिमे स्थाप्य इन्द्रनीलसमद्युतिः ।

धन्वी त्रिशूली द्विभुजो मन्दाक्षश्चासिताम्बरः ।

शचलाष्टाश्वसंयुक्ते स्थितः कार्ष्णायसे रथે ॥૯૩॥

ત્યાર પછી પુરથકી બહાર પશ્ચિમ દિશામાં શનૈશ્વર ગ્રહની

સ્થાપના કરવી. કેવો રાત્રેશ્વર? તો ઇન્દ્રનીલ મણિના જેવી શ્યામ કંતિવાળો, બે બાહુવાળો, ધનુષ અને ત્રિશૂળને ધારી રહેલો મંદ-કિંચિત્ સંકુચિત નેત્રવાળો, શ્યામવર્ણનાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો અને કાબરચિત્રા આઠ ઘોડાઓ જેને જોડ્યા છે એવા કાળા લોહના રથ ઉપર બેઠેલો એવો કરવો ॥૯૩॥

વાયુકોણે તતથન્દ્રં સ્થાપયેચ સિતામ્બરમ્ ।

શ્વેતવર્ણં ગદાહસ્તં દ્વિભુજં ચ રથે સ્થિતમ્ ॥૯૪॥

શતારચક્રત્રિતયે સ્યન્દને તસ્ય ચામ્મયે ।

કુન્દામાઃ સન્ત્યુમયતો યોજિતાસ્તુરગા દશ ॥૯૫॥

અનંતર પુરથકી બહાર વાયુકોણમાં ચંદ્રમહની સ્થાપના કરવી. કેવો ચંદ્ર? તો શ્વેત અંબર ધારી રહેલો, શ્વેત શરીર વર્ણવાળો, બે બાહુવાળો, હાથમાં ગદાને ધારી રહેલો અને રથમાં બેઠેલો કરવો. રથ કેવો? તો સો આરાઓ જેમાં નાંખ્યા છે એવાં ત્રણ ચક્રો જેમાં છે અને જેના બન્ને બાજુમાં મોગરાના પુષ્પ જેવા શરીરવર્ણવાળા દશ ઘોડાઓ જોડ્યા છે અને જે સ્વયં જળમય છે. આવા રથમાં બેઠેલો ચંદ્રમા કરવો ॥૯૪-૯૫॥

ઉત્તરે દ્વિભુજઃ સૌમ્યો વરામયકરોઽરુણઃ ।

હરિદ્વાસાદપિજ્ઞાશ્ચે કાર્યો હૈમરથે સ્થિતઃ ॥૯૬॥

તદનંતર પુરથકી ઉત્તરદિશામાં ચંદ્રપુત્ર ભુધ મહની સ્થાપના કરવી. કેવો ભુધ? તો બે ભુજવાળો, જેના હાથમાં વર તથા અભય છે, રક્ત શરીરવર્ણવાળો, લીલાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો અને આઠ પીંગા ઘોડા જેને જોડ્યા છે એવા કાંચનમય રથમાં બેઠેલો કરવો ॥૯૬॥

ઈશાને ચ ગુરુઃ સ્યાપ્યો હૈમવર્ણઃ સિતામ્બરઃ ।

દ્વિભુજઃ પન્નનયનો ધૃતદણ્ડકમણ્ડલુઃ ।

પાણ્ડુરાદિહયે હૈમે નિપણ્ણઃ સ્યન્દનોત્તમે ॥૯૭॥

સારપછી પુરથકી બહાર વર્તતા ઈશાન કોણમાં ગુરુ-બૃહસ્પ-  
તિની સ્થાપના કરવી. કેવો ગુરુ? તો સુવર્ણ જેવી શરીરકાંતિ-  
વાળો, શ્વેત અંબરને ધારી રહેલો, બે હુબવાળો, કમળ જેવાં  
નેત્રવાળો, દંડ તથા કમંડળને ધારી રહેલો અને પાંડુર (ધોળો  
પીળો મિશ્રિત રંગ) વર્ણવાળા આઠ અશ્વો જેને જોડ્યા છે એવા  
કાંચનમય ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો કરવો ॥૯૭॥

अङ्गदेवान्भगवतः स्थापयेदित्यमर्चकः ।

कर्णिकादिपुरान्तान्तस्थानेषु क्रमशोऽखिलान् ॥९८॥

પૂજક પુરુષે આ પ્રકારે કર્ણિકા આદિ જેમાં છે અને પુરના  
આઠ પ્રદેશો અંતે જેમાં છે એવાં ઉક્ત સ્થાનોમાં ઉક્ત અનુક્રમથી  
ભગવાન શ્રીરાધાકૃષ્ણના સમગ્ર સંકર્ષણાદિ અંગદેવોની સ્થાપના  
કરવી ॥૯૮॥

वासुदेवाङ्गदेवानां न्यसेन्मूर्तीस्तु वैभवीः ।

पूगीफलानीतरस्तु न्यसेत्पुष्पाक्षतादि वा ॥९९॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

क्रियायोगे पूजामण्डलरचनाविधिनिरूपणनामा

सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

ધનાઢ્ય પુરુષ, વાસુદેવના અંગભૂત દેવોની યથાશક્તિ સોનું  
રૂપ તાંબુ આદિકથી બનાવેલી મૂર્તિઓને સ્થાપે. બીજો નિર્ધન  
નરતો અંગદેવોની પ્રતિમાને સ્થાને સોપારીને સ્થાપે અથવા પુષ્પ  
અક્ષત આદિકને સ્થાપે. ઝેટલે સોપારી આદિકની પ્રતિમા  
કલ્પીને તેનું પૂજન કરે ॥૯૯॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

क्रियायोगे पूजामंडलरचनाविधिनिरूपणनामा

सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

## શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

આચમ્ય ગ્રાણાનાયમ્ય તતોજ્જૈ સ્વસ્થમાનસઃ ।

નમસ્કૃત્યેષ્ટદેવાદીન્દેશકાલૌ ચ કીર્તયેત્ ॥૧॥

અધ્યાય ૨૮ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે નારદ ! પૂર્વોક્ત પ્રકારે દેવતાઓનું સ્થાપન કર્યા પછી પૂજક, સ્વસ્થ મનવાળો થઈને આચમન કરીને ગ્રાણાયામન કરે. તે પછી ઇષ્ટદેવ વિગેરેને નમસ્કાર કરીને દેશકાળનું ઉચ્ચારણ કરે ॥૧॥

एकान्तधर्मसिद्ध्यर्थं वासुदेवस्य पूजनम् ।

करिष्य इति सङ्कल्प्य कुर्यान्न्यासविधिं ततः ॥૨॥

તેને સ્પષ્ટ વિચેતન કરી કહે છે—‘હું અમુક દેશમાં અમુક કાળમાં એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિપૂર્વક શ્રીવાસુદેવપ્રીત્યર્થે જેવા મળી આવશે એવા ઉપચારોવડે શ્રીવાસુદેવનું પૂજન કરીશ’ એવો પ્રથમ સંકલ્પ કરીને, પછીથી વિષ્ણુગાયત્રી મંત્ર બોલીને કે તે થકી બીજા મંત્રો બોલીને ન્યાસવિધિ કરે. તેનો પ્રકાર એવો કે—મત્સ્ય ગાયત્રીમંત્રસ્ય નારદ કવિઃ, ગાયત્રી હ્રન્દઃ, શ્રીવિષ્ણુ-પરમાત્મા દેવતા, જ્ઞાન ધીજં, ધ્યાનં શક્તિઃ, આજ્ઞા કીલકમ્ । નારદ-કવયે નમઃ શિરસિ, ગાયત્રીહ્રન્દસે નમઃ મુખે, શ્રીવિષ્ણુપરમાત્મ-દેવતાયે નમઃ હૃદયે, જ્ઞાનધીજાય નમઃ નાભી, ધ્યાનશક્તયે નમઃ પાદયોઃ, આજ્ઞાકીલકાય નમઃ સર્વાંગે, इति क्रध्यादिन्यासाः । નારા-યણાયેતિ અઘ્રુષ્ટામ્યાં નમઃ, વિષ્ણુદે इति तर्जनीम्यां नमः, વાસુદેવા-યણાયેતિ અઘ્રુષ્ટામ્યાં નમઃ, તદ્વો ચેતિ મધ્યમામ્યાં નમઃ, પીમહિ इति अनामिकाभ्यां नमः, તદ્વો વિષ્ણુરિતિ કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ, પ્રચોદયાદિતિ કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ, इति करन्यासाः । નારાયણાયેતિ હૃદયાય નમઃ, વિષ્ણુદે इति शिरसे नमः, વાસુદેવાયેતિ शिखायै नमः, પીમહિ इति कवचाय नमः, તદ્વો વિષ્ણુરિતિ नेत्राभ्यां नमः, પ્રચોદયાદિતિ मूलाय नमः, इति पद्मन्यासाः । આનો ન્યાસવિધિનો પ્રકાર સમજવો ॥૨॥

૧ આ અધ્યાયમાં ક્રિયાઓ ૪ દેવાં, ૪ પાસદિન શ્લોકો બચવાના બધાનો પ્રકાર કહ્યો છે.

ન્યાસે મન્ત્રો દ્વાદશાર્ણો ગાયત્રી વૈષ્ણવી તથા ।

નારાયણાષ્ટાક્ષરશ્ચ જ્ઞેયા વિષ્ણુપદક્ષરઃ ॥૨॥

તેજ મંત્રોને કહે છે—‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ આ દ્વાદ-  
શાક્ષર મંત્ર તથા ‘નારાયણાય વિદ્મહે વાસુદેવાય ધીમહિ । તન્નો વિષ્ણુઃ  
પ્રચોદયાત્’ આ વિષ્ણુગાયત્રીમંત્ર તથા ‘ૐ નમો નારાયણાય’ આ  
નારાયણુનો અષ્ટાક્ષર મંત્ર તથા ‘ૐ નમો વિષ્ણવે’ આ વિષ્ણુનો  
પદક્ષર મંત્ર, આ મંત્રો બધા અંગન્યાસવિધિમાં, પૂર્ણાંગ જપ  
હોમમાં અને વિષ્ણુયાગાર્થે જપમાં લેવાના બાબત ॥૩॥

एते द्विजानां विहितास्तदन्येषां त्विह त्रयः ।

वासुदेवाष्टाक्षरश्च हरिपञ्चाक्षरस्तथा ।

पडर्णः केशवस्येति न्यासे होमे च सम्मताः ॥४॥

આ ન્યાસાદિવિધિમાં કહેલા મંત્રો ગ્રાહણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય આ  
દ્વિજશબ્દવાચ્ય ત્રણને બોલવાના કહ્યા છે. તે થકી ખીજ આતુ-  
ર્વર્ણ્ય સ્ત્રી શૂદ્રોને તો ન્યાસાદિવિધિમાં આ ત્રણ મંત્રો બોલવાના  
કહ્યા છે. કયા તે મંત્રો ? તો ‘નમોઽસ્તુ વાસુદેવાય’ આ વાસુદેવનો  
અષ્ટાક્ષરમંત્ર, ‘હરયે નમઃ’ આ શ્રીહરિનો પંચાક્ષર મંત્ર અને  
‘કેશવાય નમઃ’ આ કેશવનો પદક્ષર મંત્ર, આ ત્રણ મંત્રો ન્યાસ  
હોમ આદિક વિધિમાં ઉચ્ચારવાના કહ્યા છે ॥૪॥

श्रीविष्णुप्रतिमाङ्गेषु स्वाङ्गेष्विव ततोऽखिलान् ।

कुर्यान्न्यासांश्च तैर्मन्त्रैस्ततोऽर्चां ब्राह्मણा मृजेत् ॥५॥

આ રીતે પોતાનાં અંગોમાં ન્યાસ કર્યા પછી, મસ્તકાદિ  
પોતાનાં અંગોમાંજ જેમ જેમ શ્રીવિષ્ણુની પ્રતિમાનાં શિર  
આદિક અંગોમાં પૂર્વોક્ત મંત્રોમધ્યે હરકોઈ મંત્રોવડે થયોક્ત સમગ્ર  
ન્યાસોને કરે. ત્યારપછી ધોળા અતિ ઘાટા છણા વસ્ત્રખંડથી  
શ્રીકૃષ્ણપ્રતિમાને આર્જન કરે ॥૫॥

फलशं वामभागे स्वे संस्थाप्यावाह्य तत्र च ।

तीर्थानि गन्धपुष्पाद्यैरुपचारैस्तमर्चयेत् ॥६॥

પછી પોતાના વામભાગમાં કળશને સ્થાપીને, તેમાં ગંગાદિ તીર્થોત્તું આવાહન કરીને, તે કળશની ચંદન પુષ્પાદિ ઉપચારોવડે તેના મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવા પૂર્વક પૂજા કરે ॥૬॥

પૂજાદ્રવ્યાણિ ચાત્માનં પ્રોક્ષયિત્વા તદમ્બુના ।

શુદ્ધં ઘટ્ટાં ચ સમ્પૂજ્ય ભૂતશુદ્ધિં સમાચરેત્ ॥૭॥

તે પછી પૂજેલા કળશના જળવડે ચંદન પુષ્પાદિ પૂજાપદાર્થોને તથા પોતાના શરીરને પ્રોક્ષણ કરીને, પછી શંખ તથા ઘંટાની પૂજા કરીને, દેહશુદ્ધિરૂપ ભૂતશુદ્ધિને કરે ॥૭॥

આમ્યન્તરાગ્નિવાયુમ્યાં દગ્ધ્વા પાપાત્મકં વપુઃ ।

શુદ્ધસ્ય સ્વાત્મનસ્ત્વૈક્યં માવયેદ્બ્રહ્મણા સ્થિરઃ ॥૮॥

ભૂતશુદ્ધિનો પ્રકાર કહે છે—પૂજક જન સ્થિરમનવાળો થઈને, પાપાત્મક-વિષયવાસનારૂપ મળથી લિપ્ત હોવાથી મલિન એવા સૂક્ષ્મ શરીરને આલ્યંતર અગ્નિવાયુવડે દગ્ધ કરીને, એટલે પ્રાણાયામ ક્રિયાથી પ્રથમ કોઠામાં રહેલા વાયુવડે શોષણ કરીને, પછીથી આધારચક્રમાં રહેલા અગ્નિવડે ભસ્મભાવ કરીને, માટેજ અતિશય નિર્ભેજ થએલા પોતાના આત્માનું અક્ષરબ્રહ્મ સાથે એકપણાનું ચિંતન કરે. અર્થાત્ 'નિજાત્માનં બ્રહ્મસ્વં દેહમ્પવિલક્ષણમ્' આમાં કલા પ્રમાણે આત્માને દેહવિલક્ષણ શુદ્ધસ્વરૂપ સમજે ॥૮॥

તતોઽક્ષરબ્રહ્મરૂપો રાધાકૃષ્ણં હૃદિ પ્રભુમ્ ।

ધ્યાયેદવ્યગ્રમનસા પ્રાણાયામં સમાચરન્ ॥૯॥

ત્યારપછી અક્ષરબ્રહ્મરૂપ પૂજક પુરુષ, પ્રાણાયામને કરતો થકો અવ્યગ્ર મનથી હૃદયમાં પોતાના હૃદયેવ મહાપ્રભુ શ્રીરાધાકૃષ્ણનું ધ્યાન કરે ॥૯॥

અઘોમુલં નામિપદં કદલીપુષ્પવત્સ્થિતમ્ ।

વિમાન્યાપાનપવનં પ્રાણેનૈક્યમુપાનયેત્ ॥૧૦॥

કેળના ઘેડાની પેઠે રહેલું, માટે જ જોતું નીતું મુખ છે એવા નાલિકમળને, અપાનવાયુને પ્રાણવાયુની સાથે એકપણાની ભાવના કરીને હૃદય મુખવાળું કરે ॥૧૦॥

પદ્મનાભે તમાનીય સહ તેન તદમ્બુજમ્ ।

આકર્ષેદ્ધર્મમથ તન્નદત્તીત્રમુપૈતિ હત્ ।

પ્રફુલ્લતિ ચ તત્રૈતદ્દયાકાશ ઉલ્લસત્ ॥૧૧॥

એકીકૃત પવનને કમળનાળમાં લાવીને તેની સાથે નાભિ-  
પદ્મને ઊર્ધ્વ આકર્ષણ કરે. જે ક્ષણમાં આકર્ષણ કરે એજ ક્ષણમાં  
તે નાભિપદ્મ અતિતીક્ષ્ણ થઈને નાદને કરતું થઈ હૃદયને પામે  
છે. અને તે હૃદયાકાશમાં તે નાભિપદ્મ નિકળતા પ્રકાશથી શોભતું  
થઈ પ્રફુલ્લિત થાય છે ॥૧૧॥

તેજોરાશિમયે તત્ર તત્તોઽપ્યધિકતેજસા ।

દર્શનીયતમં શાન્તં ધ્યાયેચ્છ્રીરાધિકાપતિમ્ ॥૧૨॥

પ્રફુલ્લિત તેજોરાશિમય તે કમળમાં સ્ફુરણાયમાન થએલા,  
હૃદયાધિષ્ઠિત કમળ થઈ પણ અત્યધિક તેજવડે અતિદર્શનીય  
એવા શાન્તમૂર્તિ શ્રીરાધિકાપતિ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરે ॥૧૨॥

ઉપવિષ્ટં સ્થિતં વા તં દિવ્યચિન્મયવિગ્રહમ્ ।

ધ્યાયેત્કિશોરવયસં કોટિકન્દર્પસુન્દરમ્ ॥૧૩॥

કેવા શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન ધરે ? તો દિવ્ય ચૈતન્યમય વિગ્રહ-  
શ્રીમૂર્તિ જેમની છે, સદાય કિશોર (સોળ વર્ષ) વયમાં વર્તતા,  
કોટિ કામદેવ જેવા સુંદર એવા શ્રીકૃષ્ણને બેઠેલા અથવા ઉભા  
રહેલા ધ્યાન કરે ॥૧૩॥

રૂપાનુરૂપસમ્પૂર્ણદિવ્યાવયવલક્ષિતમ્ ।

શરચન્દ્રાવદાતાઙ્ગં દીર્ઘચારુશુજદ્વયમ્ ॥૧૪॥

આરક્તકોમલતલરમ્યાહુલિપદામ્બુજમ્ ।

તુઙ્ગારુણભિગ્ધનલ્પશુભિલજ્જાયિતોદુપમ્ ॥૧૫॥

શિઞ્જત્કિક્ષિણિમઞ્જીરહંસકાઙ્ગિયુગશ્રિયમ્ ।

સુવૃત્તજઙ્ગાયુગલં સમજાનૂરુશોભનમ્ ॥૧૬॥

સદ્રત્નરશનાવદ્ધપીતામ્બરકટિશ્રિયમ્ ।

ઉતુઙ્ગકુક્ષિનામ્યન્તાર્નિઞ્જનામિવલિત્રયમ્ ॥૧૭॥

અ. ૨૮ સ્તો. ૧૮-૧૯] - ગુર્જરાનુવાદસહિતમ્ -

૩૪૧

વળી કેવા ? તો રૂપને અનુરૂપ (સુંદરપણામાટે એક બીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા, અર્થાત્ સમાન સૌન્દર્યવાળા) અને સંપૂર્ણ (ન્યૂન અધિક નહિ) એવા અપ્રાકૃત અવયવોએ સંપન્ન, શરદન્કતુના ચંદ્રમાની પેઠે જનોને આહ્વાદ આપનારાં નિર્મળ અંગો જેમનાં છે, બાનુપર્યંત લાંબા સુંદર બે બાહુ જેમના છે, રક્ત કોમળ તળ-વાળાં અને મનોહર આંગળિઓવાળાં ચરણારવિંદ જેમનાં છે, ઉન્નત મધ્ય ભાગવાળા રક્તવર્ણવાળા સુંવાળા નખોની કાંતિએ કરીને ચંદ્રમાને લગ્ન પમાડનારા, (ચંદ્રકાન્તિ જેવી નખકાન્તિ-વાળા) શબ્દાયમાન ધુધરીઓ જેમાં જડેલી છે એવાં નૂપુર તથા સાંકળાંની શોભા જેમના બન્ને ચરણમાં છે, ગોળાકાર સુંદર બે જંઘાઓ જેમની છે, સમાન (વામન નહિ તેમ લાંબા નહિ એવા) હાંચણ તથા સાયળવડે બહુ શોભાયમાન, શ્રેષ્ઠ રત્નો જેમાં જડ્યાં છે એવી મેખળા (કંદોરો)એ કરીને રૂડીરીતે આંધેલું જે પીતાંબર તેણે કરીને જેમની કટિમાં બહુ શોભા છે, ઉન્નત કુક્ષી (કુખ) જેમની છે. નાભિકૂપનો મધ્યભાગ જેમનો ઉન્નત છે, જેમની નાભિ બહુ ગંભીર છે, જેમના ઉદરમાં ત્રિવળી (ત્રણ વળ) રહેલી છે ॥૧૪-૧૭॥

વિતતોતુન્નહૃદયશ્રીવત્સાવર્તશોભિતમ્ ।

લલન્તીગુચ્છગુચ્છાર્ધદેવચ્છન્દાદિભૂષિતમ્ ॥૧૮॥

નાનાસુગન્ધિપુષ્પસ્રવસ્વર્ણયજ્ઞોપવીતિનમ્ ।

ઉન્નિદ્રશોણપદ્મામકરકઙ્કળભૂષણમ્ ॥૧૯॥

વળી કેવા ? તો વિશાળ ઉન્નત વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિહ્ન-વડે શોભાયમાન, (મહત્વને કહેનારો તે વત્સ કહેવાય, શ્રી-લક્ષ્મી ચિહ્ને યુક્ત તે શ્રીવત્સ કહેવાય, વક્ષઃસ્થળમાં મહત્વને જણાવનારો જે એક પ્રકારનો રોમનો ગોળાકાર જમર છે તેને શ્રીવત્સ કહે છે) લલંતી, ગુચ્છ, ગુચ્છાર્ધ, દેવચંદ્ર આદિક અનેક દારોવડે વિભૂષિત, (કંક યજ્ઞી કિચિત્ લાંબા હીરાના દારને લલંતી કહે છે, બત્રીશ સેપોંના દારને ગુચ્છ કહે છે, ચોવીસ સેપોંના દારને ગુચ્છાર્ધ કહે છે, ત્રી સેપોંના દારને દેવચંદ્ર કહે છે. આદિ



શબ્દથી બીજા પણ બહુ જાતના હારો લેવા) વિચિત્ર પ્રકારે  
ગુથેલી હોવાથી અનેક પ્રકારની સુગંધિ પુષ્પોની માળાઓને ધારી  
રહેલા, સુવર્ણમય ઉપવીતને ધારી રહેલા, પ્રકુક્ષિત રક્તકમળ  
જેવી કાંતિ જેની છે એવા હાથમાં કંકણ નામનાં કડાં સાંકળાં  
આદિક આભૂષણોને ધારી રહેલા ॥૧૮-૧૯॥

સૂક્ષ્મપર્વાઙ્ગુલિઘોતૈકસદ્રજ્જમુદ્રિકમ્ ।

નિનાદયન્તં મધુરં વેણું સર્વમનોહરમ્ ॥૨૦॥

વિપુલાંસં ગૂઢજત્તું મહાબાહુઙ્ગદદ્યુતિમ્ ।

અમત્સુગન્ધલુબ્ધાલિજ્ઞાઙ્ગારિતવનસ્રજમ્ ॥૨૧॥

કમ્બૂપમગલબ્રાજત્સગ્રૈવેયકકૌસ્તુભમ્ ।

શોભમાનહનું વિમ્વીફલશોણાધરદ્યુતિમ્ ॥૨૨॥

સિતસિતકલારાજત્પૂર્ણચન્દ્રનિમાનનમ્ ।

તિલપુષ્પસમાકારદર્શનીયસુનાસિકમ્ ॥૨૩॥

વળી કેવા? તો સૂક્ષ્મ પર્વાં જેના છે એવી આંગળિઓમાં  
શ્રેષ્ઠ રત્નજડિત ચકળકતી અનેક વીંટીઓને ધારી રહેલા, વેણુને  
સર્વના મનનું હરણુ થાપ એમ મધુર સ્વરે વગડતા, વિશાળ  
ખભા જેમના છે, પુષ્પ કઠ હોવાથી ગુપ્ત જત્રુ (કઠના પડખાનાં  
અસ્થિ) જેમનાં છે, મોટા બાહુમાં ધારેલા બાલુખધે કરીને  
જેમની શોભા છે, અહીંતહીં ભમતા સુગંધલોભી ભમરાઓના  
નાદથી વ્યાપ્ત છે વનમાળા જેમની, રાખની પેઠે ત્રણ રેખાથી  
અકિત કંકપ્રદેશમાં શોભાયમાન કૌસ્તુભ મણિને કઠાભરણોની  
સાથે ધારી રહેલા, શોભાયમાન હનુ (હડપચી) જેમની છે, પાકા  
ઘીસોડા જેવા લાલ નીચેના હોઠમાં મુંદર કાંતિ જેમની છે,  
ઉગ્ગત્વળ મદહારના લેશથી શોભાયમાન પૂર્ણ ચંદ્રતુલ્ય મુખ  
જેમનું છે, તલના પુષ્પને તુલ્ય આકારવાળી, માટેજ દર્શન કરવા  
મોન્ય રૂડી નાખિકા જેમની છે ॥૨૦-૨૩॥

સમાનકર્ણવિભ્રાજન્મકરાકૃતિકુण्डलम् ।  
કર્ણોપરિલસચ્ચિત્રપુष्પગુच्छાવતંસકમ્ ॥૨૪॥

સમસૂક્ષ્મરદજ્યોત્સ્નોહસદ્ગण्डस्थलश्रियम् ।  
પદ્મપત્રાયતારક્તપ્રાન્તરમ્યવિલોચનમ્ ॥૨૫॥

પૃથુતુङ्गललाटं च कामचापायितश्रुवम् ।  
વક્રસૂક્ષ્માસિતસ્લિગ્ધમનોહરશિરોરુહમ્ ॥૨૬॥

નાનાસદ્રત્નચિત્તકિરીટધૃતશેઝરમ્ ।  
પ્રેમ્ણા નિજં વીક્ષમાણં પ્રસન્નં સ્લિગ્ધયા દૃશા ॥૨૭॥

વળી કેવા ? તો સમાન-પરસ્પર તુલ્યપણે પ્રતિસ્પર્ધા કરતા બે કાનમાં વિશેષપણે શોભાયમાન મકરાકાર કુંડળને ધારી રહેલા, વિચિત્ર પુષ્પોના શોભાયમાન જે ગુચ્છો તેરૂપ કર્ણભરણને કર્ણ ઉપર ધારી રહેલા, સમ-અન્યોન્ય સમાન આકારવાળા સૂક્ષ્મ દંતોની કાંતિએ કરીને શોભાયમાન એવા ગડસ્થળમાં શોભા જેમને છે, કમળદળ જેવાં વિશાળ કિંચિત્ રક્ત પ્રાંત-ભાગવાળાં રમણીય લોચન જેમનાં છે, વિશાળ ઉન્નત લલાટ જેમનું છે, કામદેવના ધનુષ જેવી વક્ર ભૃકુટી જેમની છે, વાંકા સૂક્ષ્મ રૂપામ સ્લિગ્ધ મનોહર મસ્તકકેશ જેમના છે, બહુવિધ શ્રેષ્ઠ રત્નોથી જડેલા મુકુટમાં તોશઓને ધારી રહેલા, કદરૂપી લીની દૃષ્ટિએ કરીને સપ્રેમ પ્રસન્નપણે ભક્તોને નેહ રહેલા ॥૨૪-૨૭॥

ध्यात्वेत्यं कृष्णमथ तद्रामे राधां विचिन्तयेत् ।  
દ્વિભુજાં સ્વર્ણગૌરાઙ્ગીં કૌસુમ્મામલવાસસમ્ ॥૨૮॥

સમકર્ણોહસદ્રત્નભૂષણાં શુકનાસિકામ્ ।  
કિશોરીં મૃગશાવાર્ધીં પીનોન્નતઘનસ્તનામ્ ॥૨૯॥

કૃશમધ્યાં પૃથુશ્રોણીં રત્નકાશ્ચીવિભૂષિતામ્ ।  
અનેકદિવ્યામરણાં વિકચાજ્ઞાનનસિતામ્ ॥૩૦॥

આવા વિશેષભવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ધ્યાન કરીને, પછી તેમના યશ્વા પદ્મમાં રહેલાં ચંદ્રિકાનું ધ્યાન કરે. કેવાં ચંદ્રિકા? તો બે ભુજવાળાં, મુવર્ણના જેવા ગૌર અંગવાળાં, કમુખત શુદ્ધ

વસ્ત્રને ધારી રહેલાં, સમ-પરસ્પર તુલ્ય આકારવાળા બે કણુમાં  
રત્નમય શોભાયમાન આભરણોને ધારી રહેલાં, પોપટની નાસિકા  
જેવી રમણીય નાસિકા જેમની છે, સોળ વર્ષની અવસ્થાએ સંપન્ન,  
મૃગખાળકના નેત્ર જેવાં ચંચળ નેત્રવાળાં, સ્થૂળ ઉન્નત ઘાટ  
સ્તન જેમના છે, કૃશ મધ્ય (હિદર) જેમનું છે, વિશાળ કટિપ-  
શ્રાદ્ધભાગ જેમનો છે, રત્નમય કટિમેખળાથી વિભૂષિત, અનેક  
દિવ્ય આભરણોને ધારી રહેલાં, પ્રકુક્ષિત કમળ જેવા મુખમાં  
મદહાસ જેમનો છે ॥૨૮-૩૦॥

રત્નાહુલીયકેયૂરકઙ્કણાદિલસત્કરામ્ ।

શિજ્ઞદ્વંસકમઙ્ગીરશોભમાનાદ્વિપદ્મજામ્ ॥૩૧॥

વિશાલમાલવિલસત્સત્કારમીરલલાટિકામ્ ।

વિમ્વોર્ષીં સુકપોલાં ચ વેણીગ્રથિતમાલતીમ્ ॥૩૨॥

પ્રેક્ષમાણાં પ્રશ્નં પ્રેમ્ણા દધાનામમ્બુજં કરે ।

ધ્યાતૈવં રાધિકાં તત્ર પ્રશુમર્ચેત્તયા સહ ॥૩૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णु० श्रीवासुदेवमा० क्रियायोगे श्रीराधा-

कृष्णस्वरूपध्याननिरूपणनामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

વળી કેવાં? તો રત્નજડિત વીંટીઓ આબુખંધ કકણુ આદિક  
આભરણોવડે શોભાયમાન હાથ જેમના છે, શબ્દને કરતાં  
એવાં જે પાદનાં કહાં તથા નૂપુર તેણે કરીને શોભાયમાન ચરણ-  
કમળ જેમનાં છે, વિશાળ ભાલમાં સુંદર કુંકુમ અને લલાટિકા  
(દામણી નામનું લલાટભૂષણ)ને ધારી રહેલાં, પાકા ઘીલોડ  
જેવા લાલ ઓઠ જેમના છે, શોભાયમાન કપોળ જેમના છે,  
વેણી જે કેશધારા તેમાં ગુથેલાં માલતીપુષ્પોને ધારી રહેલાં,  
પ્રેમથી પોતાના સ્વામી ભગવાન સામું નેઝ રહેલાં, હાથમાં  
લીલાકમળને ધારી રહેલાં, આવાં વિશેષણોએ વિશિષ્ટ રાધિકા-  
નું ધ્યાન કરીને, તે તેજસ્વિમય હૃદયકમળમાં રાધિકાએ  
સહિત શ્રીકૃષ્ણનું માનસોપચારોવડે પૂજન કરે ॥૩૧-૩૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णु० श्रीवासुदेवमा० क्रियायोगे श्रीराधा-

कृष्णस्वरूपध्याननिरूपणनामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

## શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

ઉપચારૈર્વહુવિઘ્નમાનસૈસ્તં પ્રપૂજ્ય સઃ ।

આવાહ્ય સ્થાપયેદ્ભક્તો મૂર્તૌ સ્થાપનમુદ્રયા ॥૧॥

અધ્યાય ૨૯ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે નારદ ! પૂજક ભક્ત, પોતાના મનથી ઉપકલ્પેલા બહુવિધ ઉપચારોવડે શધાકૃષ્ણનું પોતાના હૃદયકમળમાં રૂડીરીતે પૂજન કરીને, પછી પ્રતિમામાં ઉક્ત આવાહનપ્રકારથી તેમનું આવાહન કરીને ઉક્ત સ્થાપનપ્રકારથી તેમનું સ્થાપન કરે ॥૧॥

તતસ્તદ્ગદેવાંશ્ચ તત્તન્મત્રૈઃ પૃથક્પૃથક્ ।

આવાહ્ય નામમત્રૈર્વા સુપ્રતિષ્ઠાપયેચ સઃ ॥૨॥

ત્યાર પછી પૂજક, શ્રીકૃષ્ણના અંગદેવ સંકર્ષણાદિકને તે તે દેવોના વૈદિક તાંત્રિક મંત્રોવડે અથવા તે તે દેવોના નામમંત્રોવડે પૃથક્ પૃથક્ પ્રતિમામાં આવાહન કરવા પૂર્વક રૂડીરીતે સ્થાપન કરે ॥૨॥

ઘण्टादि वादयेद्वाद्यं कुर्याद्वा तालिकाध्वनिम् ।

सुसोत्थितमिवाद्यैर्ન कारयेदन्तधावनम् ॥૩॥

તે પછી પૂજક, ઘંટાદિ વાદ્યને વળગડે અથવા તેના અભાવમાં હસ્તવડે તાળીયોના ધ્વનિને કરે, તે પછીના ક્ષણમાંજ શ્રીકૃષ્ણને 'પ્રથમ પોઢી ગએલા અને પછીથી ઉઠેલા' એમ માનીને દંત-ધાવન કરાવે. એટલે 'હે ત્રિલોકીમંગળ ! મેં અર્પણ કરેલું આ દંતશુદ્ધિમાં હેતુબદ્ધ જગાદિ સ્વીકાર કરો' એમ પ્રાર્થના કરીને જગાદિકવડે દંતશુદ્ધિને કરાવે (એવી ભાવના કરે) ॥૩॥

श्यामाकविष्णुकान्ताभ्यां दर्वाक्षाम्भ्यां सहोदकम् ।

पाद्यमेतत्પ્રમોર્દયાત્તોઽર્घ્યાચમનીયકે ॥૪॥

શ્યામાક નામનું એક જાતનું વનમાં થતું તૃણધાન્ય, વિષ્ણુકાંતા નામનું મુગનિધિ દ્રવ્ય, (જેનું બીજું નામ ગિરિકર્ણી ઓપધિ છે)

૧ આ અધ્યાયમાં વિશાખોત્ર કહેતાં, શ્રીરાધિકાકૃષ્ણની મદાપ્તનો સંપન્ન વિધિ અનુક્રમે કહ્યો છે તથા તેનું આદાત્મ્ય કહ્યું છે.

દૂર્વા અને કમળ આ બધાથી મિશ્રિત એવું જે જળ તે પ્રભુને પાદ માટે અર્પણ કરે. એટલે ‘હે ભગવન ! તમને નમસ્કાર છે, સ્થામાક આદિક સુગન્ધિ દ્રવ્યથી મિશ્રિત અને વળી કનક-પાત્રમાં રહેલું મેં અર્પણ કરેલું આ ગંગાજળ પાદપ્રક્ષાલન માટે તમો ગ્રહણ કરો’ એમ આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કરીને અર્પણ કરે. સ્નાન પછી અર્ધ્ય-હસ્તપ્રક્ષાલન માટે જળ અને આચમની-યક-મુખ પ્રક્ષાલન માટે જળને અર્પણ કરે ॥૪॥

चन्द्रनाक्षतपुष्पाणि दर्भाग्रतिलसर्पपान् ।

यवान् दूर्वा चार्घ्यपात्रे निक्षिपेदम्बुना भृते ॥૫॥

जातीफललवङ्गलाकङ्गोलोशीरवासितम् ।

दद्यादाचमनीयाम्बु ततः संस्त्रपयेद्दरिम् ॥૬॥

અર્ધ્ય તથા આચમનીય જળમાં વિશેષ કહે છે—જળથી ભરેલા અર્ધ્યપાત્રમાં ચંદન, અક્ષત, પુષ્પ, દર્ભાગ્ર, તિલ, સર્પપ, યવ અને દૂર્વાને નાંખીને અર્પણ કરે. અર્થાત્ ‘હે ભક્તાભયંકર ! ચંદનાદિ સુગન્ધિ પદાર્થોએ સુક્ર અને વળી સુવર્ણમય પાત્રમાં રહેલું આ ગંગોદક હસ્ત પ્રક્ષાલન માટે તમો ગ્રહણ કરો’ એમ બોલીને અર્પણ કરે. જાયફળ, લવંગ, એલાયચી, કંકોળ અને વીરણના વાળાવડે વાસિત એવા આચમનીય જળને અર્પણ કરે. અર્થાત્ ‘હે દેવદેવ ! તમને નમસ્કાર હો, જાયફળ વિગેરે સુગન્ધિ પદાર્થોથી મિશ્રિત અને વળી સુવર્ણમય પાત્રમાં રહેલું આ ગંગા-જળ મુખપ્રક્ષાલન માટે તમો ગ્રહણ કરો’ એમ પ્રાર્થના કરીને અર્પણ કરે. સ્નાન પછી ‘હે ભગવન ! તમો સ્નાન કરો’ એમ સવિનય પ્રાર્થના કરીને સ્નાન કરાવે ॥૫-૬॥

सुगन्धिपुष्पतैलेन कुर्यादभ्यङ्गमादितः ।

सुरभिद्रव्यकल्केन कुर्याच्चोद्वर्तनं ततः ॥૭॥

તેજ સ્નાનના પ્રકારને કહે છે—પ્રથમ ભગવાનના અંગમાં મોગરો ચંપો વિગેરે સુગન્ધિ પુષ્પોથી વાસિત કરેલા તેલ

(અત્તર) થી મદન કરે. તે પછી સુગન્ધિ કુંકુમ અગર આદિકના ચૂર્ણથી ઉદ્ધર્તન કરે-પ્રથમ ચોળેલા તેલને આકર્ષણ કરીલે ॥૭॥

ક્ષીરેણ દધ્ના ચાજ્યેન મધુના સિતયા તથા ।

સ્તપયેદ્ધરિમવ્યગ્રસ્તત્તન્મત્રૈઃ પૃથક્પૃથક્ ॥૮॥

તે પછી પૂજકે અવ્યગ્ર મનવાળા થઈને પંચામૃતથી આન કરાવવું. કેવા પ્રકારે? તો દુધ દહી ઘી મધ અને સાકરવડે અનુક્રમે પૃથક્ પૃથક્ તેના તેના વૈદિક તાંત્રિક મંત્રો ઉચ્ચારવા પૂર્વક ભગવાનને આન કરાવે ॥૮॥

સુગન્ધિના ચ શુદ્ધેન સ્નાનમુષ્ણેન ચામ્યુના ।

તં કારયિત્વા ગન્ધાદ્યૈઃ સ્નાનપીઠેર્ચયેદ્ધ્રુ ॥૯॥

તે પછી સુગન્ધિ શુદ્ધ ઉષ્ણ જળવડે ભગવાનને આન કરાવીને, અભિષેક આનને ઉચિત એવા પાત્રમાં ચંદન પુષ્પાદિવડે સંક્ષેપમાં પૂજન કરે ॥૯॥

નિર્માલ્યપુષ્પાદિ તતો વિસ્ૃજ્યોચરતો દ્વિજઃ ।

રાજનાદ્યૈઃ સામભિર્વા મહાપુરુષવિધયા ।

શ્રીસૂક્તવિષ્ણુસૂક્તામ્યામભિષેકં સમાચરેત્ ॥૧૦॥

ત્યારપછી પૂજક દ્વિજ, નિર્માલ્ય પુષ્પાદિકને ઉત્તર દિશા તરફ કાઢી નાખીને, રાજન શૈલિણ આદિક સામગીતમંત્રો બોલવાપૂર્વક અભિષેક કરે. અથવા 'ત્રિતં તે પુન્દરીકાક્ષ' આ મહાપુરુષવિધાના મંત્રો બોલીને અથવા 'ૐ હિરણ્યવર્ણા હરિર્ણા' આ શ્રીસૂક્તાના મંત્રો બોલીને અથવા 'મતો દેવા મયન્તુ નઃ' ઇત્યાદિ વિષ્ણુ-સૂક્તાના મંત્રો બોલીને અથવા 'સહસ્રગીર્ણા પુરુષ' ઇત્યાદિ પુરુષ-સૂક્તાના મંત્રો બોલીને અભિષેક આન કરાવે ॥૧૦॥

નામ્નાં સહસ્રેણ હરેરષ્ટોચરશતેન વા ।

અભિષેકં તુ કુર્વીરન્ત્રિયઃ શૂદ્રાશ્ચ દીક્ષિતાઃ ॥૧૧॥

દીક્ષા પામેલી ત્રિયો તથા શૂદ્રો તો ભગવાનનાં ૨૪૩૫ નામો અથવા ૧૦૮ નામો બોલવા પૂર્વક અભિષેક કરે ॥૧૧॥

તતઃ પ્રમાર્જ્ય વસ્ત્રેણ તમનઘ્યાંશુકાનિ ચ ।

પરિધાપયેદતિપ્રેમ્ણા રાઘાં ચાન્યાંશ્ચ શક્તિઃ ॥૧૨॥

તે પછી ભગવાનને વસ્ત્રથી માર્જન કરીને, અમૂલ્ય વસ્ત્રો પ્રેમ-  
પૂર્વક પહેરાવે. એવીજ રીતે શધિકાળને તથા બીજા સંકર્ષણાદિક  
અંગદેવોને યથાશક્તિ વસ્ત્રોને ધરાવે ॥૧૨॥

ઉપવીતં ભગવતે દદ્યાત્સૂક્ષ્મં સિતં શુભમ્ ।

રત્નહેમાચલઙ્કારાન્ સાઙ્ગાયાસૈ ચ ધારયેત્ ॥૧૩॥

ત્યારપછી ભગવાનને શ્વેત સૂક્ષ્મ ઉત્તમ ઉપવીત આપે અને  
અંગદેવોએ સહવર્તમાન ભગવાનને રત્નજડિત સુવર્ણમય સુંદર  
કેયૂર કિરીટ નૂપુર આદિક અલંકારોને યથાસ્થાન ધરાવે ॥૧૩॥

યથાશ્રતુ યથાસ્થાનં ચન્દનેન યથોચિતમ્ ।

તિલકાનુલેપનં કુર્યાત્સકેસરઘનાદિના ॥૧૪॥

અનંતર શિશિરાદિ ઋતુને અનુસારે અને લલાટાદિ સ્થાનને  
અનુસારે યથોચિત તિલક તથા અનુલેપન (ચર્ચા)ને કેસર કપૂર  
કસ્તુરી આદિકથી મિશ્રિત એવા ચંદનવડે કરે. ભગવાનને ચંદ-  
નથી તિલક કરે તથા અર્ચાને કરે ॥૧૪॥

યથોચિતમલઙ્કારાન્ધારયિત્વા ચ રાધિકામ્ ।

પત્રલેખાં ચ તિલકં વિદધ્યાત્કુઙ્કુમાક્ષતૈઃ ॥૧૫॥

શધિકાળને પણ યથોચિત અલંકારો ધરાવીને, પત્રલેખા  
(જેને પીલ કહેછે) અને કુંકુમમિશ્રિત અક્ષતોવડે ચંદ્રક કરે ॥૧૫॥

આદર્શ દર્શયિત્વાથ પુષ્પસ્રવશેસ્વરાદિભિઃ ।

પૂજયેત્તં સહસ્રેણ તુલસીમઞ્જરીદલૈઃ ॥૧૬॥

અનંતર ભગવાનને દર્પણ દર્શાવીને, પુષ્પહારો, તોરાઓ, હજાર  
તુલસીપત્રો કે માંજર્યો આદિકવડે ભગવાનનું પૂજન કરે ॥૧૬॥

તુલસ્યા વાથ પુષ્પેણ પ્રત્યેકં નામ વૈષ્ણવમ્ ।

નમઃપ્રાન્તચતુર્થ્યન્તં કીર્તયન્નર્ચયેત્પ્રભુમ્ ॥૧૭॥

તુલસીવડે અથવા પુષ્પવડે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરે તેમાં

આવો પ્રકાર લેવો. એક એક માંજ્ય પ્રત્યે કે એક એક પત્ર પ્રત્યે કે એક એક પુષ્પ પ્રત્યે, વિધ્યુના નામને અંતે ચતુર્થા વિભક્તિ આવે અને તેને અંતે નમઃ શબ્દ આવે એવાં 'વિષ્ણવે નમઃ' ઇત્યાદિ નામોને ઉચ્ચારણ કરે. એક એક નામને બોલતો થકો એક એક પત્રાદિકને અર્પણ કરે ॥૧૭॥

સુગન્ધિદ્રવ્યચૂર્ણાનિ તતઃ સૌમાગ્યવન્તિ ચ ।

સમર્પ્ય ધૂપં કુર્વાત દશાઙ્ગં વામૃતાદિકમ્ ॥૧૮॥

ત્યાર પછી સૌભાગ્યસૂચક સુગન્ધિ પદાર્થોનાં ચૂર્ણો જે અખીર શુભાક્ષ આદિક તે ભગવાનને અર્પણ કરીને, દશાંગ (દશ વસ્તુથી બનાવેલો) અથવા અમૃતાદિ સંસ્કારાળા ધૂપને કરે. (દશાંગ તથા અમૃતધૂપતું લક્ષણ ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં આ પ્રકારે કહ્યું છે- "પદ્માનકુલે દ્વિગુણો ગુરુઃ સાક્ષાત્ત્વં વશ નક્ષત્ર ભાગાઃ । હરિતકી સર્વેરસઃ સમાસી માનૈકમેકં ત્રિલયં સિલામમ્ ॥ ઘનસ્ય ધરવારિ પુરસ્ય ચૈકો ધૂપો દશાઙ્ગઃ કથિતો મુનીન્દ્રેઃ ॥ અગુલં ચન્દનં મુક્તા સિદ્ધકં ધૂપનં તથા । સમભાગં તુ કર્તવ્યં ધૂપોડયમૃતાદયઃ ॥" ઇતિ. અર્થ-નાગરવેલના પાનની જડના છ ભાગ, જોળના બાર ભાગ, લાખના ત્રણ ભાગ, નખલાના પાંચ ભાગ, નાની કંરડ ત્રણ અને જટામાસીનો એક એક ભાગ, શિલાશ્વતના ત્રણ ભાગ, કંપૂરના ચાર ભાગ, સુગળનો એક ભાગ, આ સર્વને ભેગાં ભેગાં પીને બનાવેલા ધૂપને મુનિઓ દશાંગ નામથી કહે છે. અગર અંદન મોચ શિલાશ્વત અને કસ્તુરીને સરખે ભાગે લઈને ભેગાં ભેગાં પીને બનાવેલા ધૂપને અમૃત નામથી કહે છે) ॥૧૮॥

દીપં ઘૃતેન કુર્વાત વર્તિકાદ્વયદીપિતમ્ ।

કૃતં સ્વશક્તિઃ શુદ્ધં મહાનંવેદ્યમર્પયેત્ ॥૧૯॥

સંયાવપાયસાપૂષ્પફુલીસપ્તલકુકાન્ ।

પૂરિકાઃ પોલિકા માંદ્રમોદનં વ્યઙ્ગનાનિ ચ ।

દધિદુગ્ધઘૃતાદીનિ ચતુષ્પદ્યાં નિધારયેત્ ॥૨૦॥

ત્યાર પછી બે દીવેટોનાં પીનો દીવો પ્રગટાવે તે પછી ૪૫-



શક્તિ કરેલું શુદ્ધ મહાનૈવેદ્ય પકવાનાદિ ભગવાનને નિવેદન કરે. કેવું નૈવેદ્ય ? તો શીરો લાપશી, દુધપાક, માલપુવા, જલેબી, ખાંડના લાડુ, પુરીઓ, રોટલીઓ, મગદળ, ભાત, ખડુ પ્રકારનાં શાકો, દહી, દુધ અને ઘી આદિક ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો જુદાં જુદાં પાત્રોમાં ભરેલાંને ચાર પાયાવાળા પીઠ ઉપર સ્થાપન કરે ॥૧૯-૨૦॥

મોજયેત્તં તતઃ પ્રેમ્ણા મધ્યે પાનીયમર્પયન્ ।

મુહૂર્તાર્ધે ગતે દદ્યાદ્વસ્ત્રપ્રક્ષાલનામ્યુ ચ ॥૨૧॥

તે પછી પૂજક, તે સ્થાપેલું પકવાનાદિ નૈવેદ્ય ભગવાનને અતિ-પ્રેમથી મધ્યે પાનીય અર્પણ કરતો થકો થાળ બોલવા પૂર્વક જમાડે. જમાડતાં અર્ધો મુહૂર્ત (એક ઘડી) થયા પછી હસ્ત પ્રક્ષાલન જળને અર્પણ કરે. (વિષ્ણુસહસ્રનામ સ્તોત્રનો પાઠ થઈ રહે એટલો સમય જમાડે એમ વૈષ્ણવોનું કહેવું છે) ॥૨૧॥

ઉચ્છેપણં મગવતો વિષ્વક્ષેનાદિદેવતાઃ ।

ઉપકરણ્યાન્યતઃ સ્થાપ્યં સ્વાર્થં તદ્ભુવમામૃજેત્ ॥૨૨॥

ચારપછી ભગવાનનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ વિશ્વક્ષેન આદિક પાર્ષદોને નિવેદન કરીને, તે પ્રસાદને પોતામાટે બીજા સ્થળમાં સ્થાપી આવીને, જ્યાં નૈવેદ્ય ધરાવ્યું હોય તે પૃથ્વીને ઘોઈ લીપાને શુદ્ધ કરે ॥૨૨॥

મુખવાસં તતો દદ્યાત્કૃતાં તામ્બૂલવીટિકામ્ ।

પૂગચૂર્ણલવઙ્ગૈલાજાતિજાદિસમન્વિતામ્ ॥૨૩॥

ચારપછી ભગવાનને મુખવાસ માટે રૂડીરીતે બનાવેલી, સોપારીનું ચૂર્ણ લવંગ એલાયચી જાતકળ જાવત્રી આદિક ઉચિત પદાર્થોએ યુક્ત એવી તાંબૂળખીડી અર્પણ કરે ॥૨૩॥

ફલં ચ નાલિકેરાદિ દત્ત્વા શક્ત્યા ચ દક્ષિણામ્ ।

મહાનીરાજનં કુર્યાદ્રીતવાદિત્રપૂર્વકમ્ ॥૨૪॥

તે પછી નાળીયેર કેળાં ખજૂર કેરી આદિક ફળ અર્પણ કરીને, યથાશક્તિ દક્ષિણા અર્પણ કરીને, ગીત ગાવાપૂર્વક તેમજ વાણંત વગવાપૂર્વક આરતી કરે ॥૨૪॥

સ્તુયાત્પુષ્પાન્જલીન્દત્વા તત્સ્તોત્રેણૈવ તં તતઃ ।

નામસંહીર્તનં કુર્યાદ્વાયનૃત્યંચ તત્પુરઃ ॥૨૫॥

અનંતર પુષ્પાંજળિ આપીને, ભગવાનની તેમનાંજ સ્તોત્રોવડે સ્તુતિ કરે. પછીથી ભગવાનની સન્નિધિમાં ગાન કરતો થકો અને નૃત્ય કરતો થકો તેમનાં મંગળ નામોનું કીર્તન કરે ॥૨૫॥

મુહૂર્તં સ વિધાયેત્થં કૃત્વા ચૈવ પ્રદક્ષિણામ્ ।

પ્રણામં દણ્ડવત્કુર્યાત્તિર્યક્તદક્ષિણે ભુવિ ॥૨૬॥

પૂજક જન આ પ્રકારે એક મુહૂર્તપર્યંત કરીને, પછી પ્રદક્ષિણા કરે. પછી પ્રતિમાના દક્ષિણ ભાગમાં ભૂમિઉપર વક્ર થઈને દંડવત્ પ્રણામ કરે. એટલે 'ભગવાનના જમણા ચરણને જમણા હાથથી હું પ્રહણુ કરું છું અને ડાબા ચરણને મારા ડાબા હાથથી હું પ્રહણુ કરું છું' એવી મનમાં ભાવના કરતો થકો પ્રતિમાથી ક્ષિતિ દૂર ભાગમાં દંડવત્ પડીને પ્રણામ કરે ॥૨૬॥

અષ્ટાઙ્ગં વાપિ પચ્ચાઙ્ગં પ્રણામં પુરુષશ્ચરેત્ ।

પચ્ચાગમેવ નારી તુ નાન્યથા મુનિસત્તમ ! ॥૨૭॥

હે મુનિસત્તમ ! અષ્ટાંગ અને પચાંગ એવા બેદથી પ્રણામ બે પ્રકારનો કલો છે. તેમાં પુરુષ જાતિ, અષ્ટાંગ અથવા પંચાંગ પ્રણામને કરે. નારી જાતિ તો પંચાંગજ પ્રણામને કરે પણ અષ્ટાંગને ન કરે. આવી પ્રણામમાં વિશેષ સમજવો ॥૨૭॥

પદ્મ્યાં કરામ્યાં જાનુમ્યામુરસા શિરસા દૃશ્યા ।

વચસા મનસા ચેતિ પ્રણામોઽષ્ટાઙ્ગ ઈરિતઃ ॥૨૮॥

વાહુમ્યાં ચૈવ મનસા શિરસા વચસા દૃશ્યા ।

પચ્ચાઙ્ગોઽયં પ્રણામઃ સ્યાત્પૂજાસુ પ્રવરાવિમૌ ॥૨૯॥

અષ્ટાંગ પચાંગ બે પ્રણામનું લક્ષણ કહે છે—બે પગ, બે હાથ, બે હાથણ, ઉરઃસ્થળ, મસ્તક, દૃષ્ટિ, વચન અને મન આ આઠ અંગોએ કરીને જે પ્રણામ કરવો તે અષ્ટાંગ નામથી કલો છે. બે હાથ, મસ્તક, દૃષ્ટિ, વચન અને મન આ પાંચ અંગોએ કરીને

પ્રણામ કરવો તે પંચાંગ નામથી કહેવાય છે. પૂજાવિધિમાં આ બે પ્રણામો શ્રેષ્ઠપણે આન્યા છે ॥૨૮-૨૯॥

भीतं मां संसृतेः पाहि प्रपन्नं त्वां प्रभो ! इति ।

ततः सम्प्राप्य स्वाध्यायं शक्त्या कुर्वीत नैत्यकम् ॥૩૦॥

ત્યાર પછી 'હિ પ્રભો ! વારંવાર જન્મમરણરૂપ સંસાર થકી ભય પામેલો, માટેજ તમારા શરણુને પામેલો હું તે મારી તમો રક્ષા કરો' આ રીતે પ્રાર્થના કરીને, પ્રતિદિન કરવા પણું કહેલો સ્વાધ્યાય જે વેદપુરાણસ્તોત્રાદિકના પાઠરૂપ તેને યથાશક્તિ કરે ॥૩૦॥

व्यात्वा शेषां च तदृत्तां गृहीत्वा शिरसाऽऽदरात् ।

आवाहितं यथापूर्वं राधाकृष्णं हृदम्बुजे ।

संस्थापयेच्चाङ्गदेवान् स्वस्थानं विसर्जयेत् ॥૩૧॥

ત્યારપછી 'ભગવાને મને પોતાનો ચંદનપુષ્પાદિરૂપ શેષ પ્રસાદ આપ્યો અને તે મેં આદરથી મસ્તકે ગ્રહણ કર્યો' એવી મનમાં ભાવના કરીને, રાધાકૃષ્ણને જેમ પ્રથમ આવાહન કર્યા હતા તેમજ હૃદયકમળમાં સ્થાપન કરે અને તેમના અંગદેવોને પોત પોતાના સ્થાન પ્રત્યે વિસર્જન કરે ॥૩૧॥

करण्डके वा शय्यायां मन्दिरे प्रतिमां हरेः ।

शाययित्वा पिधाय द्वार्वैश्वदेवं समाचरेत् ॥૩૨॥

ભગવાનની પ્રતિમાને કરંડીયામાં અથવા શય્યામાં અથવા મંદિરમાં પોઢાડીને, તેના દ્વારને બંધ કરીને, પછીથી પંચમહા-યજ્ઞરૂપ વૈશ્વદેવ કર્મને કરે ॥૩૨॥

प्रासादिकं हरेरन्नं स्वपोष्येभ्यो विभज्य सः ।

स्वयं भुक्त्वा तत्कથाद्यैर्दिनशेषमतिक્રમેत् ॥૩૩॥

વૈશ્વદેવ કર્યા પછી પૂજક જન, ભગવાનના પ્રસાદભૂત અન્નનો પોતાના પિતાપ્રમુખ પોષ્યવર્ગને યથોચિત વિભાગ કરી આપીને પછીથી પોતે જમે. અવશિષ્ટ દિવસને વૃથા નહિ પણ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ આદિક નવધા ભક્તિ કરવાની સાથે નિર્ગમન કરે ॥૩૩॥

મહાપૂજાવિધાનેન પ્રોક્તેનાનેન યોજ્યવહમ્ ।

મક્ત્યા સમર્ચયેદ્વિષ્ણું સ મવેત્તસ્ય પાર્પદઃ ॥૩૪॥

જે જન પ્રતિદિન મેં કહેલા આ મહાપૂજાવિધિને અનુસારે પ્રેમ-  
પૂર્વક ભગવાનનું પૂજન કરે તે ભગવાનનો પાર્પદ થાય છે ॥૩૪॥

દિવ્યં વિમાનમારુહ્ય માસ્તરં દેવતેપ્સિતમ્ ।

ગોલોકારુયં હરેર્ધામ દિવ્યાક્ષો યાતિ પૂજકઃ ॥૩૫॥

પૂર્વોક્ત પ્રકારે પૂજ કરનારો જન, દેહને અંતે દિવ્ય તનુને પામીને  
બ્રહ્માદિ દેવોએ પણ વાંછના કરેલા દેહીપ્યમાન દિવ્ય વિમાનમાં  
બેસીને ગોલોક નામના શ્રીહરિના ધામને પામે છે ॥૩૫॥

ફલાભિસન્ધિના વાપિ યસ્તમર્ચેદિને દિને ।

સોઽપિ ધર્મ કામમર્થ મોક્ષં ચામોત્યમીપ્સિતમ્ ॥૩૬॥

નિષ્કામ ભક્તને મળતું પૂજકળ કહીને, હવે સકામ ભક્તને  
મળતું તે કહે છે—જે પૂજક ધર્માદિ ફળનું અનુસંધાન રાખીને  
પણ ભગવાનનું દિને દિને પૂર્વોક્ત વિધિને અનુસારે પૂજન કરે છે  
તે સકામ ભક્ત પણ પોતે ઇચ્છેલા ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષને  
પણ પામે છે ॥૩૬॥

ઈત્યં પૂજાવિધિં કર્તુમશક્તો રાઘવા સહ ।

હરિમેકં યથાલઙ્ઘૈરર્ચેદ્વ્રત્યોપચારકૈઃ ॥૩૭॥

આ પ્રકારનો પૂજાવિધિ કરવા અસમર્થ એવો ભક્તજન, રાધા  
સાથે એક (અંગદેવતાના સ્થાપન વિના) ભગવાનનું જેવા મળે  
એવા ઉપચારોવડે ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરે ॥૩૭॥

દ્વાદશાક્ષરમન્ત્રેણ દ્વિજોઽન્યો નામમન્ત્રતઃ ।

શ્રીરાધાકૃષ્ણમમ્યર્ચેદ્ભક્તિરેવાત્ર સિદ્ધિદા ॥૩૮॥

દ્વિજરાજવાચ્ય ત્રૈવર્ણિક છે પણ વેદાદિ સમ્બંધને ભણ્યો  
નથી એવો અને મહાપૂજા કરવામાં અસમર્થ એવો ભક્તજન  
'ૐ નમો મગવતે વાસુદેવાય' આ દ્વાદશાક્ષર મંત્રવડે પૂજન કરે.  
જે બીજો મહાપૂજા કરવામાં અસમર્થ શ્રીશુદ્રાદિ જન છે તેતો

‘કેશવાય નમઃ’ ઇત્યાદિ નામમંત્રવદે શ્રીરાધાકૃષ્ણાનું પૂજન કરે. ભગવાનના પૂજનમાં અતિપ્રીતિરૂપ લક્ષિત મહાદેવને આપનારી છે પણ અન્ય સાધન નથી ॥૩૮॥

एकादश्यां हरेर्जन्मोत्सवादौ तु विशेषतः ।

महापूजैव कर्तव्या स्वशक्त्याखिलवैष्णवैः ॥३९॥

સર્વ વૈષ્ણવોએ એકાદશી દિવસે અને ભગવાનના જન્મોત્સવાદિ દિવસે તો અધિકપણે મહાપૂજા યથાશક્તિ કરવીજ ॥૩૯॥

प्रतिष्ठामात्रमपि यः कुर्यादन्यकृतालये ।

स सार्वभौमराज्यं वै प्राप्नुयान्नष्टकिल्बिषः ॥४०॥

ખીન કોઈએ કરાવેલા મંદિરમાં યથાશક્તિ પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાભાત્રને પણ જે પુરૂષ કરાવે તે સમગ્ર પાપે રહિત થઈને સાર્વભૌમ રાજ્યને નિશ્ચે પામે ॥૪૦॥

कारयेन्मन्दिरं रम्यं धनाढ्यश्च हरेर्दंडम् ।

यः स तु प्राप्नुयाद्राज्यं त्रैलोक्यस्याप्यकण्टकम् ॥४१॥

ધનાઢ્ય જે પુરૂષ ભગવાનનું દંડ મુંદર મંદિરભાત્રપણ કરાવે તે તો ત્રિલોકીના પણ નિષ્કંટક રાજ્યને પામે ॥૪૧॥

वृत्तिदानेन पूजायाः प्रवाहं वर्धयेत्तु यः ।

स पुमान्प्राप्नुयान्नૂનं विष्णुलोके महत्सुखम् ॥४२॥

જે પુરૂષ ક્ષેત્રાદિ હવિકાવૃત્તિ આપીને પૂજાપ્રવાહને વધારી આપે તેતો વિષ્ણુલોકમાં મહાસુખને નિશ્ચે પામે ॥૪૨॥

प्रतिष्ठां मन्दिरं पूजां कारयेन्नीयपीह यः ।

समानैश्वर्यमाप्नोति वासुदेवस्य स भुवम् ॥४३॥

જે પુરૂષ આ લોકમાં મંદિર, પ્રતિષ્ઠા અને પૂજા આ ત્રણેયને કરાવે તેતો નિશ્ચે ભગવાનના જેવા ઐશ્વર્ય (સાધર્મ્ય)ને પામે છે ॥૪૩॥

हरेर्दृष्टिं हरेद्यस्तु कृतां स्वेन परेण वा ।

कल्पमेकं य वै भुङ्क्ते नरके यमयातनाः ॥४४॥

જે પુરૂષ યોતે અથવા ખીનએ જાંબી આપેલી દેવની

અવિદ્ય વૃત્તિને હરી લે તેતો એક કલ્પપર્યંત નરકમાં યમયાતનાને  
નિશ્ચે ભોગવે છે ॥૪૪॥

કર્તા કારયિતા યથા સહાયશ્ચાનુમોદકઃ ।

ચતુર્ણાં હિ ફલે ભાગઃ સુકૃતસેતરસ્ય ચ ॥૪૫॥

પુણ્યનો તથા પાપનો કરનાર, કરાવનાર, સહાય કરનાર અને અનુ-  
મોદન આપનાર આ ચારેય જણને પુણ્યનો તથા પાપનો ફળમાં  
સમાન ભાગ નિશ્ચે મળે છે, માટે પુણ્ય કરતું પણ પાપ કરતું નહિ ૪૫

इति क्रियायोगविधिर्मया नारद ! कीर्तितः ।

येनैकान्तिकधर्मोऽथ सिद्धोत्तत्प्रवणात्मनाम् ॥૪૬॥

હે નારદ ! આ પ્રકારે ક્રિયાયોગનો વિધિ કે જે એકપૂર્વક કરવાથી  
આ લોકમાં ભગવદધીનપણે વર્તનારા ભક્તજનોને એકાંતિકધર્મની  
સિદ્ધિને કરી આપનારો છે તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યો ॥૪૬॥

विपयांश्चिन्तयंश्चित्ते बहिः पूजां हरेश्वरेत् ।

सम्मारंणापि महता न यथोक्तं फलं लभेत् ॥૪૭॥

ખીજને તો ઈષ્ટ ફળની સિદ્ધિ થતી નથી એમ કહે છે-ચિત્તમાં  
સામ્રાદિ ગ્રામ્ય વિષયોનું ચિંતન કરતો પુરૂષ ભલે મોટી મોટી  
બહુ સામગ્રીપડે બહાર ભગવત્પૂજને કર્યા જ કરે પણ શાસ્ત્રમાં  
જે મહાપૂજનનું ફળ કહ્યું છે તેને પામતોજ નથી ॥૪૭॥

इतस्ततो ग्राम्यमुखे अमत्स्वीर्यं मनस्ततः ।

नियम्य विष्णुपूजायां मुमुक्षुः प्रयतो भवेत् ॥૪૮॥

માટે ગ્રામ્ય મુખમાં આહીં તહીં ભમતા પોતાના મનને વશ  
કરીને, મુમુક્ષુ જન વિષ્ણુપૂજામાં જ તત્પર થાય ॥૪૮॥

महावता भूरितपस्विनोऽपि स्वर्घातवेदा अपि

बुद्धिमन्तः । साहस्यं च योगं परिशीलयन्तः

सिद्धिं न यान्त्येव विनार्चनं हरिः ॥૪૯॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रियायोगे

श्रीवासुदेवपूजाविधिनिरूपणनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥૨૯॥

આવો પૂજાવિધિજ એકાંતિક ભક્તિરૂપ ફળને આપનાર હોવાથી તેનું સર્વ સાધનોની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠપણું કહેછે-કેટલાક અહિંસાદિ પાંચ યમરૂપ મહાવ્રતને અથવા સનત્સુજાત ઋષિએ કહેલા બ્રાહ્મણના બાર ધર્માદિ ગુણરૂપ મહાવ્રતને ધારી રહેલા છે, કેટલાક કૃત્ત્ય આંદ્રાયણાદિ મહાતપને કરનારા છે, કેટલાક ઋગાદિ વેદોને યથાર્થ ભણનારા છે, કેટલાક રાજ્યવ્યવહાર વિગેરે વિષયમાં બહુ શુદ્ધિવાળા છે, કેટલાક સાંખ્યશાસ્ત્રના પરિશીલનપરાયણ છે, કેટલાક યોગશાસ્ત્રના પરિશીલનપરાયણ છે, આ સર્વ પોત પોતાના અર્થમાં અત્યંત કુશળ છે તથાપિ પૂર્વોક્ત ભગવત્પૂજન વિના વાંછિત ફળને પામતાજ નથી. માટે સર્વ કોઈએ આ કહ્યું એવું ભગવત્પૂજન અવશ્ય કરવું ॥૪૯॥

ઇતિ શ્રીરુદ્રપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગે શ્રીવાસુદેવપૂજાવિધિનિરૂપણનામૈકોનવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૯॥

સ્કન્દ ઉવાચ-

વાસુદેવાર્ચનવિધિં નિશમ્યેત્યં સ નારદઃ ।

પ્રસન્નઃ પુનરપ્રાક્ષીતં મુનીનાં પરં ગુરુમ્ ॥૧॥

અધ્યાય ૩૦ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવણિ મુને ! નારદમુનિ 'વાસુદેવના પૂજનનો વિધિ મનને વશ કરીને કરવામાં આવે તોજ અભીષ્ટ ફળને આપનારો ગ્રા્ય છે' એમ સાંભળીને પ્રસન્ન થયા થકા મુનિઓના પરમગુરુ નારાયણને ફરીથી પુછવા લાગ્યા ॥૧॥

નારદ ઉવાચ-

સમ્યગુક્તો મગવતા ક્રિયાયોગો મહાફલઃ ।

એકેન મનસા યોજ્યૌ કાર્યઃ સિદ્ધિમમીप्સુમિઃ ॥૨॥

૧ આ અધ્યાયમાં મનના નિમ્નદમાં દેવભૂત અર્થાંશ યોગ તેનાં લક્ષણો સાથે કહે છે. તથા યોજિને દેહલાગનો પ્રકાર કહ્યો છે.

મનસો નિગ્રહસ્ત્ર જ્ઞાનિનામપિ સદુરો ! ।  
 દુષ્કરઃ કિં પુનસ્તર્હિ નૃણાં કર્માત્મનાં સુવિ ॥૩॥  
 તમૃતે તુ હરેરર્ચા નામીષ્ટફલદાયિની ।  
 અવસ્તન્નિગ્રહોપાયમપિ મે વક્તુમર્હસિ ॥૪॥

નારદજી પુછે છે—હે ભગવન ! મહા અશીષ્ટ ફળ જેવું છે  
 એવો ક્રિયાયોગ આપ ભગવાને રૂઝીરીતે સવિસ્તર કહો. જે  
 ક્રિયાયોગ ફળસિદ્ધિને ઇચ્છતા પુરુષોએ એકાગ્ર મનથી કરવા યોગ્ય  
 છે. હે સદ્ગુરો ! તેવો ક્રિયાયોગ કરવામાં મનનો નિગ્રહ નિર્વિધય-  
 મનવાળા યોગિઓએ પણ દુષ્કર છે. તો વિષય પ્રવણ મનવાળા  
 નરોએ દુષ્કર હોય એમાં કહેવુંજ શુ ? મનના નિગ્રહ વિના તો  
 ભગવાનની પૂજા અશીષ્ટ ફળને આપનારી થતી નથી, માટે મનના  
 નિગ્રહનો સુકર ઉપાયપણુ મને જ્ઞામુને કહેવાનેયોગ્ય છે ॥૨-૪॥  
 સ્કન્દ ઉવાચ—

इत्यापृष्टः स मुनिना मुनीन्द्रः सर्वदर्शनः ।  
 नारायणो नरसखो नारदं तमभाषत ॥५॥

કાર્તિકસ્થામી કહે છે—હે સાવલે ! આ પ્રકારે નારદજીએ પુછેલા  
 સર્વજ્ઞ મુનિવર નરસખા નારાયણ નારદજી પ્રત્યે બોલ્યા ॥૫॥

श्रीनारायण उवाच—

सत्यमेव मुने ! वक्षि मनसोऽस्ति बलं महत् ।  
 जितेऽपि यस्मिन्विधासः शत्रुवद्य विवेकिनाम् ॥६॥  
 मनसा सदृशोऽन्यस्तु शत्रुर्नास्त્યેव देहिनाम् ।  
 विष्णुष्यानाम्यासयोगाच्चिदोपं सद्धि शम्पति ॥७॥

શ્રીનારાયણ કહે છે—હે મુને ! તમો જે મનનો નિગ્રહ દુષ્કર  
 કહો છો તે સત્ય કહો છો. મનનું બળ બહુ મોટું છે. વરા  
 કરેલા પણ જે મનમાં વિવેકી રાગિઓને શત્રુમાંજ જેમ એમ  
 વિધારા આવતોજ નથી. વિવેકીઓ મનનો વિધાર કરતા નથી.



અવિવેકીઓ તો મનનો વિશ્વાસ કરવાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. દેહિ-  
ઓને મનને તુલ્ય બીજો કોઈ શત્રુજ નથી. એજ મહાન શત્રુ  
છે. મહાશત્રુભૂત એવું પણ તે મન ભગવાનના ધ્યાનના અભ્યાસ-  
રૂપ ઉપાયથી કામકોધાદિ દોષે રહિત થઈને ચંચળતાને છોડીને  
શાંત થઈ જાય છે. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં ‘અસંશયં મહા-  
બાહો ! મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ । અમ્યાસેન સુ કૌન્તેય ! વૈરાગ્યેણ ચ  
ગૃહ્યતે’ આ વચનથી કહ્યો છે ॥૬-૭॥

† અદાન્તાશ્વવદેવૈત્તદ્યતોઽસ્તિ દુરવગ્રહમ્ ।

અતો વૈરાગ્યયુક્તપુમ્નિઃ સદુપાયૈર્નિગૃહ્યતે ॥૮॥

જે હેતુભાટે નહિ દેખેલો અશ્વજ જેમ એમ આ મન બહુ  
દુર્ધર (ન વશ થાય તેવું) છે, તે હેતુભાટે વૈરાગ્યવાળા પુરુષોએ  
સદુપાયોવડે વશ કરી શકાયજ છે ॥૮॥

उपायास्तत्र बहवः सन्ति तेष्वपि सन्मते ! ।

अष्टाङ्गयोगस्याभ्याસः श्रेष्ठः सद्यः फलप्रदः ॥९॥

હે સન્મતે ! મનોનિગ્રહમાં ઘણા ઉપાયો આંદ્રાયણાદિ તપ-  
શ્રયાપ્રમુખ પ્રદર્શાવ્યા છે. તેમાં પણ અષ્ટાંગયોગનો જે અભ્યાસ  
તે શ્રેષ્ઠ અને તત્કાળ ફળદાયી ઉપાય કહ્યો છે ॥૯॥

यमाश्च नियमा ब्रह्मनासनान्यसुसंयमः ।

प्रत्याहारो धारणा च ध्यानमङ्गं तु सप्तमम् ।

समाधिश्चाष्टमं प्रोक्तं योगस्यानुक्रमेण वै ॥१०॥

અષ્ટ અંગોને અનુક્રમે કહે છે—હે બ્રહ્મન ! યમ નિયમ આસન  
પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ આ અષ્ટ અંગી  
નિવેકિત્વસમાધિરૂપ યોગનાં અંગો કહ્યાં છે ॥૧૦॥

† तत्राहिंसा ब्रह्मचर्यसत्यास्तेयापरिग्रहाः ।

एते पञ्च यमाः प्रोक्ताः साधनीयाः प्रयत्नतः ॥११॥

તેમાં અહિંસા બ્રહ્મચર્ય સત્ય અસ્તેય અપરિગ્રહ આ પાંચ

યમો પ્રથમ અંગપણું કહ્યા છે. આ યમો પ્રયત્ન કરીને પણ પોતા-  
વિષે સંપાદન કરવા યોગ્ય છે ॥૧૧॥

શૌચં તપશ્ચ સન્તોષઃ સ્વાધ્યાયો વિષ્ણુપૂજનમ્ ।

एते च नियमाः पञ्च द्वितीयाङ्गतया मताः ॥१२॥

શૌચ તપ સંતોષ સ્વાધ્યાય વિષ્ણુપૂજન આ પાંચ નિયમો  
દ્વિતીય અંગપણું માન્યા છે ॥૧૨॥

परिहायाङ्गचाञ्चल्यं यथासुखतया स्थितिः ।

तदासनं स्रस्तिकादि प्रोक्तं द्वन्द्वार्तिजिन्मुने ! ॥१३॥

હે મુને ! અંગની ચયળતાનો ત્યાગ કરીને, યોગસિદ્ધિ માટે  
યોગિજને તેમાં કે જેણું કરીને મુખેથી સ્થિર બેસાય તે આસન  
કહેવાય. આ આસનો સ્વસ્તિકાદિ ચોરસી પ્રકારનાં યોગશાસ્ત્રમાં  
કહ્યાં છે. તેમાં ત્રીસ મુખ્ય માન્યાં છે. તેમાં પણ ચૌદ મુખ્ય  
માન્યાં છે. એ સર્વેનાં લક્ષણો યોગશાસ્ત્ર થકી બાળુવાં. શીત  
ઉષ્ણ આદિક દ્વન્દ્વ દુઃખનો જય થવો એ આસનનું ફળ કહ્યું છે.  
આ આસનો યોગના તૃતીય અંગપણું કહ્યાં છે ॥૧૩॥

चरतां सर्वतोऽस्य नामेकदेशे तु धारणम् ।

गुरुपदिष्टरीत्यैव प्राणायामः स उच्यते ॥१४॥

चले वायौ चलं चित्तं स्थिरे तस्मिन्स्थिरं ततः ।

सुदेशोऽयं सदाभ्यस्यः पूरकुम्भकरेचकैः ॥१५॥

સર્વત્ર સરીરમાં વિચરતા પ્રાણોનું ગુરુએ ઉપદેશ કરેલી  
રીતિને અનુસારેજ એક દેશમાં જે ધારણ-સ્થિર કરવું તે પ્રાણ-  
યામ ચોથા અંગતરીકે કહ્યો છે. પ્રાણવાયુ અંચળ થતાં ચિત્ત  
અચળ થાય છે. પ્રાણવાયુ સ્થિર થતાં ચિત્ત સ્થિર થાય છે. માટે  
આ પ્રાણયામ પૂરક રેચક કુંભક એવા બેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો  
છે. તેનો મુખ દેશમાં સદા અભ્યાસ કરે. ઇંદ્ર કે પિંગળા નાગી-  
વરે બાહ્ય વાયુનું અંદર પૂરણ કરવું તે પૂરક કહેવાય, તેને અંદરજ  
રોકી રાખવો તે કુંભક કહેવાય, જે નાગીથી પૂરક કર્યો હોય તે  
થકી બીજી નાગીથી બહાર કાઢવો તે રેચક કહેવાય ॥૧૪-૧૫॥

મનસેન્દ્રિયવૃત્તીનાં તત્તદ્વિપયતશ્ચ યત્ ।

આકર્ષણં પ્રતીચીનં પ્રત્યાહારઃ સ ઈરિતિઃ ॥૧૬॥

ચક્ષુઆદિક ઇન્દ્રિયોની નિરીક્ષણાદિ વૃત્તિઓને મનથી (વિચારથી) તેતે ઇન્દ્રિયોના વિષયો થકી જે આત્મામાં પ્રતિલોભપણે આકર્ષણ કરવું તે પાંચમા અંગભૂત પ્રત્યાહાર કહ્યો છે ॥૧૬॥

નામ્યાધન્યતમસ્થાને પ્રાણેન સહ ચેતસઃ ।

વાસુદેવસ્વરૂપે યદ્ધારણં ધારણોદિતા ॥૧૭॥

નાભિ આદિક હરકોઈ સ્થાનમાં પ્રાણવાયુની સાથે ચિત્તનું વાસુદેવસ્વરૂપમાં જે ધારણ તે ધારણા યોગના પદ્ય અંગપણે કહી છે ॥૧૭॥

एकैकावयवस्यैव चिन्तनं यत्पृथक्पृथक् ।

पदाब्जादेर्मगवतस्तद्ध्यानमिति कीर्तितम् ॥૧૮॥

ભગવાનના ચરણકુમળ આદિક એક એક અવયવનું જુદુજુદુ-જ યોગશાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે જે ચિંતન તે ધ્યાન યોગના સપ્તમ અંગ-ભૂત કહ્યું છે ॥૧૮॥

निरोधः प्राणमनसोरतिप्रेम्णा हरौ तु यः ।

સ સમાધિરિતિ પ્રોક્તો યોગિનામભિવાન્નિહતઃ ॥૧૯॥

ભગવાનના જુદા જુદા એક એક અવયવનું ચિંતન ત્યાગ કરીને પ્રાણમનનો ભગવત્ભૂતિમાંજ અત્યંત પ્રેમથી જે નિરોધ-અવિ-નિહતપણે સમગ્ર ભૂતિના ચિંતનપૂર્વક સ્થિર કરવું તે યોગીઓએ અભિવાન્નિહત યોગના આષ્ટમ અંગભૂત સમાધિ કહ્યો છે ॥૧૯॥

अङ्गैरष्टभिरेतैर्हि शिक्षितैः सिद्धसद्गुरोः ।

યોગઃ સિદ્ધ્યતિ વૈ પુંસાં સમાધેઃ પદ્મતાત્મકઃ ॥૨૦॥

યોગસિદ્ધિને પામેલા સદ્ગુરુ થકીજ રૂડીરીતે અભ્યાસ કરેલાં આ આઠ અંગોએ કરીને સમાધિની પદ્મતારૂપ યોગ નિશ્ચે સિદ્ધ થાય છે ॥૨૦॥

નૈતાદૃશં પરં સમ્યદ્વનોનિગ્રહસાધનમ્ ।

પુરુષાણાં મુમુક્ષુણામિતિ જાનીહિ નારદ ! ॥૨૧॥

હે નારદ ! સર્વોત્તમ શ્રેયને પામવા ઇચ્છતા પુરુષોને અધ્યાંગ યોગ જેવું બીજું સમીચીન સાધન મનોનિગ્રહ માટે છેજ નહિ. આજ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. એમ તમો જાણો ॥૨૧॥

તપસ્વિનાં મહાશત્રોર્બ્રહ્માણ્ડલોમકાદપિ ।

મદનાન્ન મયં કિંચિદ્યોગિનસ્ત્વસ્તિ કહિંચિત્ ॥૨૨॥

સિદ્ધ થએલા અધ્યાંગ યોગનું ફળ કહે છે-સિદ્ધ યોગી પુરુષને તો કામ કે જે તપસ્વિઓના મહાશત્રુભૂત અને આખાય બ્રહ્માણ્ડને ફોલ કરનારો છે તેના થકી પણ ક્યારેય પણ કિંચિત્ પણ ભય રહેતો નથી. સાધનાંતરનિષ્ઠને તો તેના થકી ભય રહે છે ॥૨૨॥

આયાસ્યન્તં વિદિત્વૈવ સોઽન્તકાર્લં ચ યોગવિત્ ।

સ્વાત્યયેણૈવ દેહં સ્વં ત્યજતીત્યં સમાધિના ॥૨૩॥

સિદ્ધ યોગી પુરુષ 'અમુક ક્ષણે મારો મૃત્યુ થશે' એમ સમીપમાં આવનારા અંતકાળને આગળથી પ્રાણુધોષના અશ્વવણાદિ ચિહ્નોવડે જાણીનેજ સ્વતંત્રપણે આવા સમાધિએ કરીનેજ પોતાના દેહને ત્યાગ કરી દે છે ॥૨૩॥

પાર્થિવ્યાં શુદમાર્પીત્વ વાયું પાદદ્વયસિતમ્ ।

શૃનૈઃ શૃનૈઃ સમાકૃપ્ય મૃત્યુસ્થાનં નયત્યમુમ્ ॥૨૪॥

આ બાજતને સાત શ્લોકથી કહે છે-એ પેનીવડે શુદાને દબાવીને, બન્ને પાદમાં રહેલા વાયુને ધીમે ધીમે આકર્ષણ કરીને, આ વાયુને મૃત્યુસ્થાન-મૂળાધાર અક પ્રત્યે પમાડે છે ॥૨૪॥

મનસા કેશવં ધ્યાયંસ્તન્મનું ચ પઢધરમ્ ।

જપંસ્તતોઽમું નયતિ વાયું સ્થાનં પ્રજાપતેઃ ॥૨૫॥

મનવડે ભગવાનનું ધ્યાન કરતો થકો અને 'કેશવાય નમઃ' આ પંક્તિર મંત્રને જપતો થકો મૃત્યુસ્થાન થકી આ વાયુને આક-

ધેણુ કરીને પ્રભપતિના સ્થાનહત સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે ॥૨૫॥

તતો નાભિં ચ હૃદયમુરઃકણ્ઠં ચ યોગવિત્ ।

નયતિ ભૃકુટિં વાયું વાસુદેવપરાયણઃ ॥૨૬॥

વાસુદેવપરાયણ એવો યોગી સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર થકી તે વાયુને આકર્ષીને નાભિસ્થાન-મણિપૂરક ચક્રપ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષણ કરીને હૃદય-અનાહત ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષીને ઉરથી આરંભીને કંકપર્થિત રહેલા વિશુદ્ધિ ચક્રપ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષણ કરીને ભૃકુટિ-આસાચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે ॥૨૬॥

एतेषु पदसु स्थानेषु त्वेकैकसिन्पृथक्पृथक् ।

योगी प्राणमनोक्षाणां निरोधं च विसर्जनम् ।

तावदभ्यસતિ स्वस्य यावत्स्यात्તत्સ્વતન્ત્રતા ॥૨૭॥

સારપછી યોગી જન આ છ સ્થાનોમધ્યે એક એક સ્થાનેમાં પૃથક્ પૃથક્ અનુક્રમે પ્રાણ મન અને ઇન્દ્રિયોના નિરોધનો અને વિસર્જનનો સાંકુધી વારંવાર અભ્યાસ કરે છે, ક્યાં મુધી? તો પોતાના તે પ્રાણાદિકના નિરોધમાં અને વિસર્જનમાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય સાંકુધી અભ્યાસ કર્યા કરે છે. નિરોધ એટલે રોકવું અને વિસર્જન એટલે છોડવું જાણવું ॥૨૭॥

जितं जितं विहायैव स्थानं याति परं परम् ।

प्राप्तस्य स्थानकं पष्टं तदभ्यासे श्रमो नहि ॥૨૮॥

મૂલાધારાદિ ચક્રે અવિદિત એવા જે જે સ્થાનમાં પોતાના પ્રાણાદિકના નિરોધમાં અને વિસર્જનમાં સ્વાધીનતા થઈ જાય તે તે સ્થાનને છોડી દઈને, આગળ આગળ વર્તતા સ્થાનને (નહિ સ્વાધીન થએલાંને) પામે છે. આ રીતે જીતી જીતીને આસાચક્રે અવિદિત એવા છકા સ્થાનને પામેલા યોગિને તે સ્થાનમાં જે પોતાના પ્રાણાદિકના નિરોધ વિસર્જનો અભ્યાસ તેમાં પ્રયાસ નથી ॥૨૮॥

સપ્તચ્છિદ્રાણિ રુદ્ધાય પ્રાણમક્ષમનોયુતમ્ ।

પ્રાપ્ય તાલું વ્રજતિ વ્રહ્મરન્ધ્રં સ યોગવિત્ ॥૨૯॥

અનંતર આ સિદ્ધયોગી સ્થત છિદ્રો (એ નાસિકા, એ ચક્ષુ, એ કાન અને એક મુખ એમ મળીને)ને રોકીને, ઇન્દ્રિયો તથા મને સહિત પ્રાણવાયુને તાળુસ્થાન પ્રત્યે પમાડીને પછી બ્રહ્મરન્ધ્રને પામે છે ॥૨૯॥

માયામયપદાર્થાનાં તતો હિત્વૈવ વાસનાઃ ।

સ વાસુદેવૈકમનાસ્ત્યજતિ સ્વકલેવરમ્ ॥૩૦॥

ત્યારપછી, આ નિષ્પન્નયોગી વાસુદેવ ભગવાનમાં ભનને ભેડી દઈને, તેથીજ આપામ્ય પદાર્થોની વાસનાને ત્યાગ કરીનેજ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરી દે છે ॥૩૦॥

તતો ભગવતો ધામ શ્રીકૃષ્ણસ્ય તયઃપરમ્ ।

ઉપેત્ય સેવમાનસ્તં નન્દતે દિવ્યવિગ્રહઃ ॥૩૧॥

પાંચ ભૌતિક દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી દિવ્ય વિગ્રહને પામેજો તે ભક્તયોગી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના તમઃશબ્દવાચ્ય માયા થકી પાર વર્તતા બ્રહ્મપુર નામના ધામને પામીને, શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતો થકો પરમાનંદને પામે છે ॥૩૧॥

इति ते कथितो ब्रह्मन्योगशास्त्रस्य सङ्ग्रहः ।

जित्वा तेन मनः स्वीयं तमाराधय सर्वदा ॥૩૨॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

अष्टाङ्गयोगनिरूपणनाમા त्रिंशोऽध्यायः ॥૩૦॥

હે બ્રહ્મન! આ રીતે તમને યોગશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં મેં કહ્યો. તે આ યોગથી પોતાના મનને જીતીને સર્વદા તે શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરો ॥૩૨॥

इति श्री स्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये अष्टांग-

योगनिरूपणनाમા त्रिंशोऽध्यायः ॥૩૦॥

## સ્કન્દ ઉવાચ-

શ્રુત્વૈતત્સકલં ધર્મ્યં યથાવદ્ભગવદ્વચઃ ।

નિઃસંશયો મુનિઃ પ્રાહ તં પ્રણમ્ય કૃતાञ્જલિઃ ॥૧॥

અધ્યાય ૩૧ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવલું ! આનું ઐકાંતિક ધર્મને નિરૂપણ કરનાર સમગ્ર ભગવાનનું હિતવચન યથાસ્થિત સાંભળીને, નિઃસંશય થએલા નારદમુનિ નારાયણને નમસ્કાર કરીને બે હાથ જોડીને આ પ્રકારે બોલ્યા ॥૧॥

## નારદ ઉવાચ-

નષ્ટા મે સંશયાઃ સર્વે પ્રસાદાદ્ભગવંસ્તવ ।

વાસુદેવસ્ય માહાત્મ્યં મયાધિગતમજ્ઞસા ॥૨॥

નારદમુનિ કહે છે—હે ભગવન ! મારા સમગ્ર સંશયો આપના અનુગ્રહબળથી નષ્ટ થઈ ગયા. અને ભગવાન વાસુદેવનું માહાત્મ્ય મેં યથાર્થ જાણ્યું ॥૨॥

કશ્ચિત્કાલમિહૈવાહં તપઃ કુર્વસ્ત્વયા સહ ।

શૃણ્વંશ્ચ નિત્યં જ્ઞાનાદિ કરિષ્યે પક્ષમાત્મનઃ ॥૩॥

આ બદરિકાશ્રમમાંજ હું તમારી સાથે કેટલોક કાળ તપને કરતો થકો અને નિત્ય જ્ઞાનાદિકને સાંભળતો થકો આત્મામાં પ્રાપ્ત થએલા તે જ્ઞાનાદિકને પરિપક્વ કરીશ ॥૩॥

## સ્કન્દ ઉવાચ-

ઇત્યુત્ત્વા નારદસ્ત્ર તેન વાપ્યનુમોદિતઃ ।

ઉવાસ દિવ્યવર્ષાણાં સહસ્રં સ તપશ્ચરન્ ॥૪॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે—હે સાવલું ! આ પ્રકારે તે નારદમુનિ કહીને, નારાયણે પણ અનુમોદન આપવાથી તપને કરતા થકો બદરીવનમાં દેવતાઓનાં હજાર વર્ષ શ્રુષ્ઠી રહ્યા ॥૪॥

૧ આ આધ્યાયમાં અતિસંપૂર્ણ થએલા નારદ મહર્ષિએ નરસખા શીનારાયણની અતિ પ્રેમથી કરેલી સ્તુતિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શુશ્રાવ ચાનુદિવસં યથાકાલં હરેર્મુક્તાત્ ।

ધર્મજ્ઞાનાદયથ ગ્રાપ પક્તતાં તત્ર યોગિરાટ્ ॥૫॥

અનંતર યોગિરાજ નારદજી પ્રતિદિન યથાસમય ભગવાનના મુખ થકી ધર્મજ્ઞાનાદિકને સાંભળતાં તેમાં પરિપક્વતાને પામ્યા ॥૫॥

તેહં ચ પરમં ગ્રાપ સ શ્રીકૃષ્ણેઽસ્થિલાત્મનિ ।

ગુણગાનપરો નિત્યમાસ ભાગવતાગ્રણીઃ ॥૬॥

નારદજી સર્વેના પરમ આત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં પરમ પ્રેમને પામ્યા. અને નિત્ય ભગવદ્ગુણોના ગાનપરાયણ થતાં ભાગવતોમાં અગ્રણી થયા ॥૬॥

મક્તિનિષ્ઠાં પરાં ગ્રાપ્તમથત્તં સિદ્ધયોગિનમ્ ।

ઉવાચ ભગવાન્પ્રીતઃ શ્રેયસ્કૃત્સર્વદેહિનામ્ ॥૭॥

અનંતર અષ્ટાંગયોગની સિદ્ધિને પામેલા, માટેજ ભગવાનમાં એકાંતિકી ભક્તિનિષ્ઠાને પામેલા નારદમુનિ પ્રત્યે બહુ પ્રસન્ન થએલા, સર્વ દેહિઓના શ્રેયને કરનારા ભગવાન્ શ્રીનારાયણ બોલ્યા ॥૭॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ-

સિદ્ધોઽસિ ત્વં મહર્ષેઽય ગચ્છ લોકહિતં કુરુ ।

एकान्तधर्मं सर्वत्र प्रवर्तयितुमर्हसि ॥૮॥

શ્રીનારાયણ કહે છે-હે મહર્ષે! તમો એકાંતિક ધર્મમાં સિદ્ધિને પામ્યા છો, તો હમણાં જવ અને લોકોનું હિત કરો. શું તે હિત? તો સર્વત્ર એકાંતિક ધર્મને પ્રવર્તાવાને ચોગ્ય છે. એથીજ સર્વ જનોનું હિત થશે ॥૮॥

स्कन्द उवाच-

इत्याज्ञां शिरसा तस्मै स आदाय जगद्गुरोः ।

गच्छंस्तवस्तमस्तौपीत्रणम्य ग्राञ्जलिः स्थितः ॥૯॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે-હે સાવલે! જગદ્ગુરુ શ્રીનારાય-



ણુની આવી લોકહિતોપયોગી આજ્ઞાને નારદજી મસ્તકે ગ્રહણ કરીને, બદરીવન થકી જવાના હોવાથી શ્રીનારાયણને પ્રણામ કરીને બે હાથ બેડી ઉભા રહીને તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા૥૥૥

**નારદ ઉવાચ-**

**નમો નમસ્તે મગવન્ ! જગદ્ગુરો ! નારાયણા-  
પ્રાકૃતદિવ્યમૂર્તે ! । અનન્તકલ્યાણગુણા-  
કરસ્ત્વં દાસે મયિ પ્રીતતરઃ સદા સ્યાઃ ॥૧૦॥**

નારદજી સ્તુતિ કરે છે—હે ભગવન્ ! (જ્ઞાન આદિક છ ઐશ્વર્યે સંપન્ન) હે જગદ્ગુરો ! (જગતના નિરૂપાધિક સાચા ગુરુ) હે નારાયણ ! (ચિદચિદાત્મક સર્વ જગતમાં અંદર બહાર વ્યાપીને રહેલા) હે અપ્રાકૃત દિવ્યમૂર્તે ! (બેની મૂર્તિ અપ્રાકૃત દિવ્ય છે) અનન્ત કલ્યાણ ગુણરૂપ રત્નોની ખાણરૂપ એવા તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. તમો દાસભૂત મારી ઉપર સદાય અત્યંત પ્રસન્ન થાવ ॥૧૦॥

**ત્વં વાસુદેવોઽસિ જગન્નિવાસઃ ક્ષેમાય  
લોકસ્ય તપઃ કરોપિ । યોગેશ્વરેશોપશમસ્ય  
આત્મારામાધિપસ્ત્વં પરહંસસદ્ગુરુઃ ॥૧૧॥**

વાસુદેવ શબ્દાર્થને કહે છે—હે યોગેશ્વર ! તમો વાસુદેવ છો. શાથી ? તો ચિદચિદાત્મક જગતમાં તેના આત્માપણે સ્થિતિ કરી રહ્યા છો. આવા તમો લોકોના હોમ માટેજ તીવ્ર તપને કરો છો. ઉપશમ સ્થિતિમાં વર્તતા તમો આત્મારામ મુનિઓના અધિપ-તેમણે ઉપાસ્ય છો. અને સનકાદિ પરમહંસોના સદ્ગુરુ-નેષ્ટિકથેષ્ટ ઉપેદેષ્ટા છો ॥૧૧॥

**વિમુર્કપીણામૃપમોઽક્ષરાત્મા જીવેશ્વરાણાં ચ  
નિયામકોઽસિ । સાક્ષી મહાપૂરુષ આત્મ-  
તત્ત્વઃ કાલોઽમવયદ્મૃકુટર્મહાંશ્ચ ॥૧૨॥**

તમો વિશુ-ચેતન અચેતનવર્ગમાં અંતર્યામિપણે વ્યાપક, અ-  
ધ્યાતી ઉ-તર ધર્મરેતા મુનિઓએ પૂજનીય, અક્ષરના અંતરાત્મા,

સર્વના સાક્ષી—દૃષ્ટા, જીવ ઇશ્વરોના નિયામક, દ્વિરાદ્વિરપુ રૂપ થકી મોટા હોવાથી સાર્થક મહાપુરૂષ નામથી નિરૂપણ કરેલા અને આત્મતત્ત્વ—સ્વયં સ્વતત્ત્વ છે. જે આપની ભૂકૃષ્ટી થકી મહાન—આત્મતિક પ્રકલ્પને કરનારો કાળ પ્રાદુર્ભવે છે. અર્થાત્ કાળના કાળ તમો છો ॥૧૨॥

સર્ગાદિલીલાં જગતાં ત્વમીશ કરોપિ માયાપુરુષાત્મનૈવ ।  
તથાપ્યકર્તા નનુ નિર્ગુણોઽસિ ભૂમા પરબ્રહ્મ પરાત્પરશ્ચ ૧૩

હે ઇશ! આપજ માયા પુરૂષરૂપે કરીને અનંત બ્રહ્માંડોની સર્ગાદિ લીલાને કરો છો. તથાપિ અકર્તા—તેનો લેખે રહિત છો; માટેજ નિર્ગુણ—માયાગુણે રહિત છો. ભૂમા—નિરતિશય મુખસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરાત્પર પરમાત્મા જે કલા છે તે આપજ છો ॥૧૩॥

સત્યઃ સ્વયંજ્યોતિરતર્ક્યશક્તિસ્ત્વં બ્રહ્મભૂ-  
તાત્મવિચિન્ત્યમૂર્તિઃ । બૃહદ્વ્રતાચાર્ય! મ-  
હામુનીન્દ્ર! કન્દર્પદર્પાપિહરપ્રતાપ! ॥૧૪॥

તમો સત્ય અને સ્વયંજ્યોતિ છે. હામારી રાક્ષિઓ કોઈના પણ તર્કમાં ન આવે એવી અદ્ભુત છે તમારી મૂર્તિ બ્રહ્મભૂત જીવોએ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. તમો બૃહદ્વ્રતના આચાર્ય—ઉપદેશક પ્રવર્તક પરિપાલક છો. મહામુનિઓમાં એક અને કામ-દેવના ગર્વને હરનારા પ્રતાપશાલી તમો છો ॥૧૪॥

તપસ્વિનાં યે રિપવઃ પ્રસિદ્ધાઃ ક્રોધો રસો  
મત્સરલોભમુરુયાઃ । અપ્યાશ્રમં તેઽપિ કદાપિ  
વેદ્યું નેમં ક્ષમા હોપ તવ પ્રતાપઃ ॥૧૫॥

તપસ્વિઓના પ્રસિદ્ધ રિપુરૂપ જે કામ ક્રોધ લોભ માન રસા-સ્વાદ મત્સર આદિક મુખ્ય દોષો છે તેપણ કદાપિ આ આશ્ર-મમા પ્રવેશ કરવા પણ સમર્થ થતા નથી. આ તમારો પ્રતાપ પ્રખ્યાત છે ॥૧૫॥

छन्दोमयो જ્ઞાનમયોઽમૃતાધ્વા ધર્માત્મકો  
ધર્મસર્ગાભિપોષ્ટા । ઉન્મૂલિતાધર્મસર્ગો મહા-  
ત્મા ત્વમવ્યયશ્ચાક્ષયોઽવ્યક્તવન્ધુઃ ॥૧૬॥

તમો છંદોમય-વેદમૂર્તિ, જ્ઞાનમય-સાંખ્યાદિ જ્ઞાનશાસ્ત્રના  
સિદ્ધાંતનો ઓધ કરનારા, અમૃતાધ્વા-આત્યંતિક મોક્ષના માર્ગ-  
દર્શક, ધર્માત્મક-એકાંતિક ધર્મના આશ્રય, ધર્મસર્ગ જ્ઞાન વૈરાગ્ય  
આદિકના સર્વથા પોષક, અધર્મસર્ગ દંભાદિકને મૂળમાંથી નાશ-  
કરનારા, અતિ ઉદારસ્વભાવવાળા, સ્વરૂપ સ્વભાવ શુણ્ણુ વિભૂ-  
તિથી અવ્યયવ્યયને અક્ષય અને અવ્યક્ત-અચેતનવર્ગના પણ  
અંધુ-ચેતયિતા છો ॥૧૬॥

निर्दोषरूपस्य तवाखिलाः क्रिया भवन्ति  
वै निर्गुणा निर्गुणस्य । धर्मार्थकामेषुभिर-  
र्चनीयस्त्वमीश्वरो नाथ ! मुमुक्षुभिश्च ॥१७॥

હે નાથ ! નિર્દોષરૂપ અને નિર્ગુણ એવા આપની સમગ્ર  
ક્રિયાઓ નિર્ગુણ છે. ધર્મ અર્થ અને કામને ઇચ્છતા જનોએ તથા  
મુમુક્ષુ જનોએ પણ પૂજનીય અને ઇશ્વર-તેમના તેમના મનોર-  
થોને પૂર્ણ કરવામાં સમર્થ આપ એકજ છો ॥૧૭॥

त्वं कालमायायमसंसृतिभ्यो महाभयात्पा-  
तुमेकः समर्थः । भक्तापराधाननवेक्षमाणो  
महादयालुः किल भक्तवत्सलः ॥१८॥

જનોને કાળ માયા યમ અને સંસાર થકી આવતો જે મહાભય  
તે થકી રક્ષા કરવા માટે તમોજ એક સમર્થ છો. ભક્તોના અપ-  
રાધોને નહિ ગણનારા મહાદયાળુ ભક્તવત્સળ, તમો એકજ  
કલા છો ॥૧૮॥

घृतावतारस्य हि नाममात्रं रूपं च वा यः  
स्मरेदन्तकाले । सोऽपि प्रभो ! घोरमहाघ-  
सङ्घातसद्यो विमुक्तो दिवमाशु याति ॥१९॥

સમરેદન્તકાલે । સોઽપિ પ્રભો ! ઘોરમહાઘ-  
સઘ્ઘાતસદ્યો વિમુક્તો દિવમાશુ યાતિ ॥૧૯॥

હે પ્રભો ! જનોના કલ્યાણમાટે ભૂમિ ઉપર અવતારને ધારી રહેલા આપના કેવળ નામનેજ અંતકાળે ઉચ્ચારણ કરે કે આપની શ્રીમૂર્તિને, સ્મરણમાં લાવે તે જન પણ ધોર-મહાપાપસંઘથી તત્ક્ષણ મુક્ત થઈને શીઘ્ર વૈકુંઠ લોકને પામે છે ॥૨૯॥

તં ત્વાં વિહાયાત્ર તુ યો મનુષ્યો દેહે ત્રિધા-  
તાવપિ દૈહિકેષુ । જાયાત્મજજ્ઞાતિધનેષુ  
સજ્જતે સ માયયા વચ્ચિત એવ મૂઢઃ ॥૨૦॥

આ લોકમાં જે મનુષ્ય તો આવા મહિમાત્માના જ્ઞાપ્રમોદ્યોગ કરીને, વાતપિતૃકકમ્ય એવા પણ દેહમાં અને સ્ત્રી પુત્ર શાંતિ ધન આદિક દૈહિક પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે તે મૂઢ મનુષ્ય તમારી માયાએ નિશ્ચે ઠગેલો છે ॥૨૦॥

ત્વદ્ભક્તિયોગ્યો નરદેહ એવ યં કામયન્તેઽપિ  
ચ નાકસંસ્થાઃ । ત્વદ્ભક્તિહીનં હિ દિવોઽપિ ।  
સૌખ્યમહં તુ જાને નરકેણ તુલ્યમ્ ॥૨૧॥

નરદેહજ તમારી ભક્તિને યોગ્ય છે, જે દેહને સ્વર્ગનિવાસી ઈન્દ્રાદિ મોટા દેવતાઓ પણ ઇચ્છે છે. તમારી ભક્તિએ રહિત એવા સ્વર્ગના પણ મુખને હું તો નરકને તુલ્ય તુલ્ય જાણું છું ॥૨૧॥

તપસ્વિલોકયાઃ કુરુપે સુસ્વાય તત્રાપિ તે  
ભારતવાસિપુંસુ । અનુગ્રહો ભૂરિતરો યદત્ર  
કૃતાવતારો વિચરન્વિરાજસે ॥૨૨॥

અહ્યાંડવાસી સર્વ લોકોને મુખ આપવા માટેજ તમો ભારે તપને કરો છો. (તપ કરવામાં ખીજી કારણ નથી) તેમાંપણ ભરત-ખડવાસી જનો ઉપરતો આપનો બહુ મોટો અનુગ્રહ છે. જેથી આ ભારતવર્ષમાં અવતાર ધારીને વિચરતાયકા વિરાજે છો ॥૨૨॥

તસ્યાશ્રયં યે તવ નાત્ર કુર્વતે ત એવ  
શાસ્ત્રેષુ મતાઃ કૃતમાઃ । અતસ્તવૈકાશ્રયમેવ  
વાદં કુર્વત્યજસ્રં મયિ તેઽસ્તુ તુષ્ટિઃ ॥૨૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीनर-  
नारायणस्तुतिनिरूपणनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

આ ભરતખંડમાં રહીને જે જનો દયાનિધિ મહાસમર્થ આપનો  
આશ્રય કરતા નથી તે જનોજ શાસ્ત્રમાં કૃતગ્રી કલા છે, કેમકે આપે  
કરેલા મહોપકારને બાણતા નથી. માટે આપનાજ એક આશ્રયને  
દૃઢપણે 'કરી' રહેલો હું તે મારી ઉપર નિરંતર આર્પી પ્રસન્નતા  
થાવ. તમારી પ્રસન્નતા થકી બીજા કળને હું ઇચ્છતો નથી ॥૨૩॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये श्रीनर-  
नारायणस्तुतिनिरूपणनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

स्कन्द उवाच—

इति स्तुत्वा तंभीशानं नारदः स ययौ ततः ।  
शम्याप्राસામિધં ब्रह्मन्व्यासस्याश्रममादितः ॥१॥

અધ્યાય ૩૨ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહેછે—હે બ્રહ્મન સાવલું ! નારદજી સર્વેશ્વર  
શ્રીનારાયણની આ પ્રકારે સ્તુતિ પ્રાર્થના કરીને, બદરીવનથી પ્રથમ  
વ્યાસ મહર્ષિના શમ્યાપ્રાસ નામના આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યા ॥૧॥

सादरं मानितस्तेन प्रत्युत्थानासनादिभिः ।

तस्मा एकान्तिकं धर्मं ग्राह जिज्ञासवे स च ॥२॥

પોતાના આશ્રમ પ્રત્યે આવેલા નારદજીનો વ્યાસજીએ સન્મુખ  
ઉઠવું, આસન આપવું વિગેરે આતિથ્યવડે આદરપૂર્વક બહુ

૧ આ અધ્યાયમાં આ ગ્રંથની સપ્રણયપ્રવૃત્તિ અને આના શ્રોતા વક્તા  
જનોને મળવું કળ ચર્ચા વર્ણવ્યું છે.

સત્કાર કર્યો. ત્યારપછી સત્કાર પામેલા નારદજીએ જણાવ્યું વ્યાસ-  
મુનિને ભગવાને પોતાને કહેલો એકાંતિક ધર્મ કહી સાંભળાવ્યો ॥૨॥

તતો બ્રહ્મસંભાં ગત્વા બ્રહ્મણઃ શ્રુણ્વતો મુનિઃ ।

દેવાન્પિતૃન્મહર્ષીંશ્ચ તત્ર સ્થાંસ્તમુપાદિશત્ ॥૩॥

ત્યારપછી નારદમુનિ બ્રહ્માની સભામાં ગયા. ત્યાંપણુ બ્રહ્માને  
સાંભળતાંજ સભામાં રહેલા દેવો પિત્રિઓ અને મહર્ષિઓને  
એકાંતિક ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો ॥૩॥

તત્ર સ્થિતો માસ્કરશ્ચ ધર્મમેતં પુનર્મુને ! ।

શુશ્રાવ નારદાત્સર્વં શ્રુતં નારાયણાત્પુરા ॥૪॥

હે મુને ! આ સમયે સભામાં બેઠેલા સૂર્યદેવે જે એકાંતિક ધર્મ  
પ્રથમ કલ્પમાં સાક્ષાત્ નારાયણુઋષિયજી પોતે સાંભળ્યો હતો  
એજ એકાંતિક ધર્મ ફરીથી નારદમુનિના મુખથી સાંભળ્યો ॥૪॥

સ ગ્રાહાત્માગ્રયાયિમ્યો વાલસ્થિલ્યેભ્ય આદરાત્ ।

મેરૌ તૈ સઙ્ગતાન્દેવાનિન્દ્રાદીંશ્ચ ન્યશામયન્ ॥૫॥

સૂર્યદેવે સાંભળેલો તે ધર્મ પોતાની આગળ આગતા વાલપિલ્લ-  
ઋષિઓને આદરથી કહ્યો. તે પછી ઋષિઓએ પોતે સાંભળેલો  
તે ધર્મ મેરૂમાં ભેગામળેલા ઈન્દ્રાદિ દેવોને કહી સાંભળાવ્યો ॥૫॥

તૈમ્યોઽસિતો મુનિઃ શ્રુત્વા ધર્મમેતં દ્વિજોત્તમ ! ।

પિતૃભ્યઃ કથયમાસ પિતૃલોકં ગતઃ કચિત્ ॥૬॥

હે દ્વિજોત્તમ ! દેવતાઓ યજી દેવસ નામના મુનિએ આ ધર્મ  
સાંભળ્યો. કોઈ સમયે પિતૃલોકમાં ગએલા દેવસમુનિએ અર્ધમાદિ  
પિત્રિઓને આ ધર્મ કહ્યો ॥૬॥

પિતરસ્તૈ ત્વર્યમાયા ઋચિરે શન્તનું નૃપમ્ ।

સ મીપ્માય સ્વપુત્રાય કથયમાસ તત્ત્વતઃ ॥૭॥

અર્ધમાદિ તે પિત્રિઓએતો પોતે સાંભળેલો એકાંતિક ધર્મ શંત-  
નુરાજને કહ્યો. શંતનુએ પોતાના પુત્ર વીરજને અર્ધસ્થિત કહ્યો ॥૭॥

સોઽપિ ભારતયુદ્ધાન્તે ધર્મરાજાય પૃચ્છતે ।

શ્યાનઃ શરશ્યાયાં ગ્રાહ સંસદિ ભૂયસિ ॥૮॥

બાણશ્યામાં સુતેલા શીખેપણ ભારતયુદ્ધને અંતે પુછતા  
યુધિષ્ઠિર રાત્રને મોટી સભામાં આ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો ॥૮॥

તત્ર શ્રુત્વા નારદોઽપિ સ્થિતઃ સદસિ સાદરમ્ ।

કૈલાસે શક્કરં ગ્રાહ સ ચ માં મુનિસત્તમ ! ॥૯॥

હે મુનિસત્તમ ! તે સભામાં બેઠેલા નારદજીએપણ કૃત્રીથી આ-  
દરપૂર્વક સાંભળીને (પ્રથમ નારાયણના મુખચક્રી આ ધર્મ સાંભળ્યો  
હતો) કૈલાસમાં આવીને મારા પિતા શંકરને એકાંતિક ધર્મ કહ્યો.  
તે પિતા શંકરે મને કહ્યો. આ પ્રકારે આની ગુરુપરંપરા છે ॥૯॥

મયા તે કથિતં બ્રહ્મનૃચ્છતે ધર્મવર્તિને ।

પાત્રાયૈતત્પ્રદાતવ્યમિતિ માં હિ પિતાઽબ્રવીત્ ॥૧૦॥

હે સાવલું ! પુછતા ધર્મવર્તી તમને મેં આ સર્વકોઈ જીવોએ  
મુખેથી થઈ શકે એવું મોક્ષસાધનભૂત આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય કહી  
સંભળાવ્યું. આ માહાત્મ્ય પાત્ર (શ્રીકૃષ્ણનો ભક્તજ પાત્ર ગણાય)નેજ  
આપવું (પાત્રને ઉપદેશ કરવો) એમ પિતા શંકરે મને કહ્યું છે ॥૧૦॥

યેન યેન શ્રુતં હોતન્માહાત્મ્યં સાત્વતાં પતેઃ ।

સ સ તસ્મિન્પરાં ભક્તિં ચકાર સ્વવિમુક્તયે ॥૧૧॥

ભક્તપતિ ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવનું આ માહાત્મ્ય જે જે જને  
સાંભળ્યું તે તે પોતાના મોક્ષમાટે ભગવાનમાં એકાંતિકી ભક્તિને  
કરવા લાગી ગયા ॥૧૧॥

યુધિષ્ઠિરોઽપિ રાજર્ષિઃ શ્રુત્વા મીષ્મેણ કીર્તિતમ્ ।

માહાત્મ્યં દેવકીસુનોર્મુમુદે આતૃભિઃ સહ ॥૧૨॥

રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર પણ શીમાદિ બ્રાતાઓ સાથે શીખે કહેલું  
દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય સાંભળીને આનંદ પામી ગયા ॥૧૨॥

તમાત્મનો માતુલેયં સર્વકારણકારણમ્ ।

નિશમ્યાશ્ચર્યજલધૌ નિમમજ્જ મહામતિઃ ॥૧૩॥

મહાબુદ્ધિ યુધિષ્ઠિર, પોતાના મામા વસુદેવના પુત્ર વાસુદેવને  
સર્વકારણકારણ સાંભળી સમજીને, આશ્ચર્યસાગરમાં ડુબી ગયા ૧૩

વાસુદેવાદિકં વ્યૂહં વારાહાદીંચ સર્વશઃ ।

અવતારાનપિ નૃપો મેનેઽસ્યૈવ રમાપતેઃ ॥૧૪॥

સર્વકારણપણું રચણ કહેછે—યુધિષ્ઠિર રાજા, વાસુદેવાદિક વ્યૂહ  
અને વારાહાદિ સર્વે અવતારો પણ રમાપતિ આ શ્રીકૃષ્ણનાજ છે  
એમ માનવા લાગ્યા ॥૧૪॥

તતઃ સહાનુજો રાજા દિવ્યમાનુષવિગ્રહે ।

અત્યન્તં ભક્તિમાન્કૃષ્ણો વભૂવ દ્વિજસત્તમ ! ॥૧૫॥

હે દ્વિજસત્તમ ! એમ સમજ્યા પછી યુધિષ્ઠિર રાજા, નાના  
ભાઈઓ સાથે દિવ્ય માનુષ વિગ્રહ ધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં  
અત્યંત ભક્તિનિષ્ઠાવાળા થયા ॥૧૫॥

શ્રુત્વેમાં ચ કથાં સર્વે બ્રહ્મરાજસુરર્પયઃ ।

સમાયાં તત્ર યે ચાસંસ્તેઽપ્યભૂવન્ સવિસયાઃ ॥૧૬॥

તે સભામાં બેઠેલા બીજા જે બ્રહ્મર્ષિઓ રાજર્ષિઓ દેવર્ષિઓ  
હતા તે સર્વે પણ શ્રીકૃષ્ણમાહાત્મ્ય સંબંધી કથાને  
સાંભળીને બહુ વિસ્મય પામી ગયા ॥૧૬॥

કૃષ્ણમેવ પરં બ્રહ્મ વિદિત્વા તે નરાકૃતિ ।

ભક્તિં પ્રપેદિરે તસિન્ત્રણમન્તસ્તમાદરાત્ ॥૧૭॥

વિસ્મય પામેલા તે સભાસદો નરાકૃતિ કૃષ્ણનેજ પરંબ્રહ્મ પર-  
માત્મા સમજીને, આદરભાવથી તેમને પ્રણામ કરતા થયા તેમને  
વિષે પણ ભક્તિને પામ્યા ॥૧૭॥

इत्थं तस्यास्ति माहात्म्यमतस्त्वमपि सन्मते ।

सर्वात्मना वासुदेवं तमेव भज भक्तितः ॥१८॥

હે સન્મતે ! આતું તે વાસુદેવનું માહાત્મ્ય છે. આટે તમે  
પણ સર્વાત્મના—કાય વાણી મનથી તે વાસુદેવ પરંબ્રહ્મનેજ પ્રેમ-  
રૂપ ભક્તિથી ભજો ॥૧૮॥



श्रीवासुदेवमाहात्म्यमेतत्ते कथितं मया ।

दुर्वासनोपशमनं भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥१९॥

આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય કે જે દુર્વાસનાને શમાવી દેનારું અને  
લગવાનમાં ભક્તિને વધારનારું છે તે તમને કહી સંભળાવ્યું ॥૧૯॥

કથિતાનિ પુરાણેઽત્ર મયાસ્થાનાનિ યાનિ તે ।

તેષાં સાર इदं ब्रह्मनिर्मथ्यैव समुद्धृतः ॥२०॥

હે બ્રહ્મનું સાચું ! આ સમષ્ટખંડાત્મક સ્કંદ પુરાણમાં તમને  
મैं જે આખ્યાનો કહ્યાં તેનું મથન કરીને જ આ શ્રીવાસુદેવમા-  
હાત્મ્યરૂપ તેનો સાર કાઢ્યો છે ॥૨૦॥

वेदोपनिषदां चैतद्रसो वै साङ्ख्ययोगयोः ।

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य धर्मशास्त्रस्य चानघ ! ॥२१॥

હે નિષ્પાપ સાચું ! કેવળ આ પુરાણનોજ સાર છે એમ  
નહિ, કિંતુ વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ, પચરાત્ર અને સમગ્ર  
ધર્મશાસ્ત્રના સાર રસરૂપ આ શ્રીવાસુદેવ માહાત્મ્ય છે ॥૨૧॥

धन्यं यशस्यं चायुष्यमेतत्परममङ्गलम् ।

साक्षाद्भगवता गीतं सर्वाभद्रविनाशनम् ॥२२॥

આ આખ્યાન અભીષ્ટ ધનને આપનારૂં, કીર્તિને આપનારૂં,  
આયુષને આપનારૂં પરમ મંગળ છે. અને લગવાને પોતે કહેલું  
હોવાથી સમગ્ર અમંગળને નાશ કરનારૂં છે ॥૨૨॥

य एतच्छृणुयात्पुण्यं कीर्तयेद्यथ यः पठेत् ।

वासुदेवे भवेत्तेषामचला निर्मला मतिः ॥२३॥

જે જન આ પુણ્યકારી આખ્યાનને સાંભળે અથવા કીર્તન  
કરે અથવા પાઠ કરે તે શ્રોતા વક્તા પાઠક જનોને શ્રીવાસુદેવમાં  
અચળ અને નિર્ભળ મતિ થાય ॥૨૩॥

भक्ता एकान्तिकास्ते च भवेयुस्तस्य मानवाः ।

ब्रह्मरूपा व्रजन्त्यन्ते ब्रह्मधाम तमः परम् ॥२४॥

આ આખ્યાનના તે શ્રોતા વક્તા મનુષ્યો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના

એકાતિક ભક્તો થાય તો બ્રહ્મરૂપ થઈને દેહને અતે માયાથી પર  
એવા બ્રહ્મધામને પામે છે ॥૨૪॥

ધર્માર્થી લભતેઽનેન ધર્મં કામં ચ કામુકઃ ।

ધનાર્થી ધનમાપ્નોતિ મોક્ષાર્થી મોક્ષમુત્તમમ્ ॥૨૫॥

આ આખ્યાનનું શ્રવણાદિ કરવાથી ધર્માર્થી ધર્મને, અર્થાર્થી  
અર્થને, કામાર્થી કામને અને મોક્ષાર્થી ઉત્તમ મોક્ષને પામે છે ॥૨૫॥

લભેત વિદ્યાં વિદ્યાર્થી મુચ્યેદુગ્ધશ્ચ રોગતઃ ।

एतच्छ्रवणमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥૨૬॥

આ શાસ્ત્રના શ્રવણમાત્રથી વિદ્યાર્થી વિદ્યાને પામે, રોગી  
રોગથી મુક્ત થાય અને સર્વ પાપનો ક્ષય થાય ॥૨૬॥

ब्राह्मं तेजो लभेद्विप्रः क्षत्रियश्च नरेशताम् ।

धनं वैश्यः सुखं शूद्रः श्रवणादस्य चाप्नुयात् ॥૨૭॥

આ અથના શ્રવણથી બ્રાહ્મણ બ્રહ્મતેજને પામે, ક્ષત્રિય નરેશ-  
પદને પામે, વૈશ્ય ધનને પામે અને શૂદ્ર સુખને પામે ॥૨૭॥

एवच्छ्रुत्वा रणं गच्छन्विजयं चाप्नुयान्नृપः ।

प्राप्नुयात्स्त्री च सौभाग्यं कन्या च स्नेहसितं वरम् ॥૨૮॥

આ શાસ્ત્રને સાંભળીને રાજા જો યુદ્ધમાં જાય તો વિજયને  
પામે. સ્ત્રી સૌભાગ્યને પામે કન્યા ઇષિત વરને પામે ॥૨૮॥

एतस्य श्रुतिकीर्तिभ्यां शास्त्रजातशिरोमणेः ।

यं यं यः कामयेत्કામં તં તં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥૨૯॥

જે મનુષ્ય સમગ્ર શાસ્ત્રોના શિરોમણિભૂત આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ  
કીર્તન કરીને જેને કામને ઇચ્છે તે તે મનુષ્ય તે તે કામને પામેછે ॥૨૯॥

तस्मात्त्वं सर्वदा भक्त्या पठन्नेतद्विजोत्तम ! ।

कायवाणीमनोभिस्तं भजेथा भक्तवत्सलम् ॥૩૦॥

માટે હે દ્વિજોત્તમ ! તમો સર્વદા ભક્તિપૂર્વક આ અથને  
ભણતાયકા કાય વાણી મનથી ભક્તવત્સલ શ્રીહરિને ભજો ॥૩૦॥

## સૌતિરુવાચ-

एतन्महासेनमुखाञ्जनिःसृतं सावर्णिश-  
पीय वचोमृतं सः । चकार भक्तिं वसुदेव-  
नन्दने नराकृतिब्रह्मणि सर्वमङ्गले ॥३१॥

સૂત પુરાણીના પુત્ર ઉગ્રથવા શૌનકાદિ મહર્ષિઓ પ્રત્યે કહે  
છે-હે મહર્ષિઓ ! કાર્તિક સ્વામીના મુખથી નીકળેલું વાતું વચના-  
મૃત સાવર્ણિશ્રુષિ સાદર સાંભળીને, સર્વકોઈનું મંગલ કરનારા  
નરાકૃતિ પરંબ્રહ્મ વસુદેવપુત્ર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં તત્પર થયા ॥૩૧॥

यूयं च सर्वे निगमागमज्ञा ब्रह्मण्यदेवं  
भजनीयमीशम् । भजध्वमेकं तमुदार-  
कीर्तिं श्रीवासुदेवं निजधर्मसंस्थाः ॥३२॥

નિગમ આગમને જાણનારા તમે સર્વે પણ પોતાના ધર્મમાં  
મર્તતા થકા બ્રહ્મણ્યદેવ ઉદારકીર્તિ અદ્વિતીય સર્વસ્વામી ભજ-  
નીય તે શ્રીવાસુદેવને જ ભજો ॥૩૨॥

गोलोकधामपतये प्रकाशचयमूर्तये ।

नमोऽस्तु वासुदेवाय भक्त्यानन्दविवृद्धये ॥३३॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां वैया-

सिक्यां विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवમાહાત્મ્યે ગ્રન્થસંપ્રદાય-

પ્રવૃત્તિનિરૂપણનામા દ્વાત્રિશોઽધ્યાયઃ ॥૩૨॥

ગોલોક ધામના અધિપતિ, પ્રકાશમય મૂર્તિ જેમની છે એવા  
તમને વાસુદેવ ભગવાનને આનંદની વિશેષ પ્રાપ્તિ માટે અતિ-  
પ્રેમથી હું પ્રણામ કરું છું ॥૩૩॥

इति श्रीस्कंदपुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां वैया-

सिक्यां विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवમાહાત્મ્યે ગ્રન્થસંપ્રદાય-

પ્રવૃત્તિનિરૂપણનામા દ્વાત્રિશોઽધ્યાયઃ ॥૩૨॥

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યં સમ્પૂર્ણમ્ ।

Not to be Issued  
Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No S22 HY/VAS/HAR/8632

Title Vasudeva Mahatmya  
with Gujarati translation  
by author Harigundas

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Borrower's No

Not to be Issued